

THE
KASHI SANŚKRIT-SERIES
(HARIDAŚ SANŚKRIT GRANTHAMĀLĀ)

NO 59

(Karma Kanda Section No. 1)

THE KUPPUSWAMI SASTRI
RESEARCH INSTITUTE.

MADRAS

APASTAMBAGRHYASUTRA

WITH TWO COMMENTARIES

THE ANĀKULA OF HARADATTA MISRA

And

THE TATPARYADARSANA OF SUDARSANACHARYA

Edited by

"VEDAVISARADA, ŚIMĀNŚAKĪPSARI"

Pandit. H Chinnaswami Sastri.

Professor of Mimamsa, Benares Hindu University,
with Introduction, Explanatory Notes and Index

PRINTED, FORWARDED & SOLD BY

DR KRISHNADAN HARIDAN GUPTA,

*The Charkhamla Sanskrit Series, 1920, India Tibet Press
Yashraj Charkhamla, Benares City*

*Registered according to Act XXV of 1867
(All Rights Reserved by the Publisher)*

Agents

1 Otto Harrassowitz, Leipzig

GERMANY

2 Arthur Probsthain,

Oriental & Foreign Bookseller

London

3 The Oriental Book-supplying Agency,

KOONA

हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमाख्य-
काशीसंस्कृतसीरिजपुस्तकमालायाः

५९

कर्मकाण्डविभागे(५)पञ्चमं पृष्ठपम् ।

आपस्तम्बगृह्यसूत्रम् ॥

श्रीहरदत्तमिश्रविरचितयाऽनाकुलया वृत्त्या
श्रीसुदर्शनाचार्यविरचितेन तात्पर्यदर्शनेन च
व्याख्यानेन समलङ्कृतम् ।

आशाशीदिनविधिविद्यालयमीमांसाप्रधानाध्यापकेन

भद्रविशासन मीमांसाकेसरिणा

परिचयप्रवरेण श्रीविद्यस्वामिशास्त्रिणा

स्वहृत्वा पूर्वमीमांसोपरिपमम्भरदिपत्न्या समलङ्कृत्य यथामति परिष्कृतम् ।

जयकृष्णदाम-हरिदास-गुप्तः—

चील्डम्बा-संस्कृत-सीरिज आफिस, विद्याविलास प्रेस,
गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक, बनारस सिटी ।

स० १९८५

अस्य सर्वेन्द्रविकारा राजकीयविश्वविद्यालयेन प्रकाशकेन स्वायत्तोक्तम् ।

हमारे यहाँ हर तरहकी छपाई व जिल्दसजाईका कार्य भी होता है।

हर तरह के संस्कृत ग्रन्थ तथा भाषा पुस्तकों व मिलने का पना—

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः,

चौखम्बासंस्कृतसीरीज आफिस,

विद्याविलस मेस गोपालमन्दिर छेव.

बनारस सिटी ।

विश्वित्वास्तविकम् ॥

अथैश्वर्यं यावत्सम्बन्धमात्रं भीतिरदत्ताचार्यकृतमाज्ञाकुलात्मनः कृत्वा श्रीगुरुर्षी-
नाचार्यविरचितेन तालपत्रशेनेन चेतकृद्विजयभेदशोच्यते मुद्रण्य प्राप्ताश्च नीयते ।
चतुर्विधमेव (१) आध्यात्मिक प्रकाशकम् , देवनागरीमन्थरैलङ्कारेषु देवान्तरेऽस्मद्विधे च
बहुत्र वती मुद्रितमासीत् , तथापि तमभेदमेव व्याख्याद्वयेन संविद्यते मदुनेवाभ्यासमिदं
प्रथमतयाऽऽविर्भाववर्जितं शक्यते वक्तुम् । विपश्चान्तरे विष्टमिष्टम् (Vishatshat) ॥
सहस्रकेन व्याख्यायोरन्येस्माद्बृहत् प्रकाशितं , न वाक्यम् । अतो मन्त्रे दत्तस्यास्य
व्याख्याद्वयवृत्तस्य प्रथममिदमाविष्कृत्यसकस्य मुद्रमाचोदेतन्मार्गकरेणोक्तमासीत् ।

मुद्रशोनाचार्यकृतस्य तालपत्रद्वयस्य नक्षत्रं दक्षिणनारते प्रणिद्धिविरक्तं तम
स्तोत्रं विदितवर्तमेव । तत्र च “कैवर्ति” त्यनेन प्रायशः प्रणिस्तुत्रं त्कृतवार्धं मतान्त-
रप्रदर्शनावि वा कस्यचिन्मतमनयने । तत्र कविप्रकाशे सत्यस्यैव स्वामिनीकां प-
त्या मया वस्तेदं मतम् १ इति कस्माच्चन वस्तेद्वान्तरे तदन्वयेने प्रवृत्तेन वक्ष्यते
होमशोच्यमिदमेव कस्य चिन्वालेतस्य एवैव गममात्रकृता कृतिरवस्थिता । तत्र च गाम-
स्येन परिशील्यता तया ह्युद्गुण्यकारमतेनैव तालपत्रशेने गच्छते इत्यवगच्छता कस्य-
न्यस्य त्कृतस्यन्यमेव वा मभारता शब्दतद्गुण्यता वाक्यस्यैव तन्मन्त्रे दत्तचितेन
तद्वैतस्य प्रणितितरेण कारिता । ततो वाते किञ्चित् चन काले तत्र काशीमागतेन
मया एतन्मुद्रणार्थमवस्थितं चदाऽयमभ्युपागच्छत् आनन्दं श्रीशम्भुसुताकल्या-
नचिते तदा आदर्शकुस्तकान्येवमेव आकलमानेन प्रथमं पुस्तकमेकं प्रत्यमन्वयमुद्धारणे
मिसरा निवहस्ताना पवित्रतर्पितेराया श्रीमिना आ वा पुनमहाशयानामसद्वक्तव्या आत,
श्रीशक्तिविश्वविद्यालयीयपुस्तकालयस्य निवहस्तुतिग, नानराधरतिवित सरस्वतीनव
वात् श्रीवात्सवैवप्रणिद्धकुस्तकालयत् श्रीमता प्राचानग्रन्थविष्कृत्यैऽल्लभरत्न दत्तापि
ताना वलितवरेत्याना श्रीमोनावाक्यविराजमहोदयात्कृत्युक्तमप्या कथमपरम् , वाचि
कटस्थमेवम् , इति अनाकृतापुन्यभित्तमवस्थमन्वयस्य मुद्रणावार्दी कयाचनपुत्र
पश्येत् कृदितमासीत् । प्रत्यक्षविधौ पुनःपश्येत् अष्टाद्विषयेऽपि परम्परामैक्यवया
मीत् । वस्तु कवित्तुष्टान (२) अत्र प्रत्यप्यतममुमाय तत्राप्येवप्रतिमेवा दृष्टा तावदेव
विष्वापुस्तकविश्व श्रीशरीरिन्द्वयविश्ववेष्टावाक्यदमर्षिद्विष्टता कस्मिन्नमर्षीना केतु

१ प्रथमतः तालपत्रे (१८८८) तत्र विष्टमन्त्रे प्रणिद्धिविरक्तस्यैव दत्तकृतस्य तम
विषयान्तरे (१८८९) तमे विष्टमन्त्रे देवनागरी वा, ततो कश्चित्प्रायश्चित्वा वा (१८९०) विष्टम-
न्त्रे देवनागरी चतुर्विधमेव ततो मन्त्रपुर्वा (१८९१) विष्टमन्त्रे दत्तकृतस्यैव, तत्र पुनःपश्येत् (१८९२)
कस्मिन्न वा तालपत्रेऽपि दृष्टेयम् । तत्र मन्त्रे तालपत्रशेनेनैव मन्त्रं कृदितमासीत् तालपत्रं ॥

वाचोना य धीविद्यादरश्मयं सविधेः त्ववेदम्—इति । तुल्यविद्यस्तत्त्रिंशत्तमनाकुलपुनः
 वनेकमाना^१कृतमिति । ते च तद्वानामेव कश्चात्स्वधीषापूर्वाक्षितवजेनहोदयेभ्य पुस्तकमेव
 मानस्य नष्टवद् । तत्र च पूर्वभ्य पुस्तकेभ्यो बह्वान् कालेभ्यस्तमदस्तत् । तदा च महति
 महये चलिता तत्कालकृतानामस्मन्मित्रमयोना य आर् ए वाक्षिणा मुखाद्विज्ञानपरी-
 पुस्तकान्ते पुस्तकमदमस्ताः सक्तस्य तत्तत्तद्वानावयम् । तैल्लक्ष्मिभिरिति दक्षिणदेशादेव
 विज्ञानासीमाभ्येन तेन सह धीकापूर्वाक्षितपुस्तकस्य महन्तादस्तमानम् । एव पुस्तकद्वय-
 र्थक्येतिता पुस्तकप्रवस्य चपदप्रकारनामकयोः च कतरद्वयोर्मध्ये पुस्तकद्वयेति विज्ञ-
 दान प्रवृत्तस्य मय कानि चन प्रकाशानुपपन्नानि— ईतीयांके पुस्तकद्वये “केचित्”
 स्थानिना (१) तादृशवदक्षिणदेशादिना विषया अक्षरस्त उपलभ्यते । आक्षेपके च त्रिके न नो-
 पलभ्यते । त्रिके मुद्रणाकाश मयानेनप्रकाशारम्भ (२ १११) “केचित्” ‘अक्ष-
 रताकर्मोत्तरमे स्थाकनासाम्’ इत्यादिह कतपदल नामव्यावर्तने । नेत्, ” इत्यादिना
 कथाकथान्तरे उक्तव्यावर्तनेन कथान्तम मयवति । कतपदलोड्य हरदत्ताच्च एव अ-
 विमुमर्हति । अत्रात इति कृतानुदृष्टा ऐक्यम् । अत्र च “तस्या पोषकात्वा रोदिष्या वा
 विरमेत्” (अत्र य २ १-२) इति मुद्रणाकथानामरे उक्तव्यावर्तना हरदत्ताच्च
 “उक्तमेव कृतम् । तस्यामेव उक्तमेव एव एवम्” इति स्वयमेव कथ्यते । तेन उवा
 कर्मोत्तरनप्रयोग कतिर एव हरदत्ताच्चवदक इत्यस्याम्यते । य च ईतीयांके
 एव द्विके उपलभ्यते, न प्रथमिके त्रिके । तत्रैव प्रथमिके-देशे द्विविधा कोशा
 सन्ति । केचन आक्षेपके चपाक्षिणकान्युत्तमातिरिक्ता, केचन तत्तत्तद्वाना
 इति । अतोऽप्युत्तमातिरिक्ता इत्यादीकमेव द्वय मुद्रणाभिमिते विरचितम् । तदुक्तोपेयैव
 च तत् प्रमुक्तमुद्रण्य चावद्व्यवस्यति । आक्षेपके त्रिकमनि तत्र तत्राक्षरलोचनादावृत्त
 रीति स्म । तत् पुनरपि पुस्तकमेव दक्षिणदेशाद्वानाभिम् । एव—

- (१) मांछरद्वयमेक पुस्तक,
- (२) मयस्वर्गमयनावागतमेक,
- (३) विज्ञानमुद्रितमपर,
- (४) आक्षेपकानिनामेक,
- (५) विज्ञानाक्षेप तैल्लक्ष्मिभिरितिउक्तम,
- (६) दक्षिणदेशादानीत मन्नाक्षरीव्यवितमपर

इति पाषाणनाकुलपुस्तकानां साहाय्येनयमनाकुल्य इति मुद्रिता ।

तादृशवेदर्शन तु अन्यत्र मुद्रितामपि अनाकुलताकथकत्वात् साध्यनयनकथमयवारे
 यत्र नमानेके पठितामुपकार कथानेन,

- (१) मद्राष्टपुरे देवनागरीकेषु अक्षेपकाभ्येदेन सह मुद्रितमेक,
- (२) विज्ञानाक्षेप मुद्रितमपरमस्मद्विद्वद्विद्यालयस्य ,

(३) यदपुष्पां यन्नासरेषु मुद्रितमिहान्नं हनुमद्वान्वरेण आशयमिवास्तिमहोदधौदनं,
(४) कुम्भधौरे मेघेवासरेषु मुद्रितमन्त्रः साधकस्तदा,

[illegible]

मूत्राणामपि रुपाः समानान्तरविशेषान्वयिष्यन्ति यथा नमकं फलमस्यैवमगच्छन् । यथा
द्वितीयं प्रधातवा (५) यवो निरुध-यव इत्येतेष्वप्यप्रचुरान्ते गच्छन्त्यप्यन्येष्वन्यानि कानिचिदनि-
रुधोपायान्तरानि । यत्तु निरुधिताने प्रदेने परिमाणा मूत्राणि प्रकाश्यान्त इत्यमन्त्राभेति वृत्ति-
तानि । एषमविशतिपटिविशतिलम्बो प्रदेनो यथोक्तकर्मोपयुक्त्य मन्त्रा इत्यमन्त्रस्त्वपि
इत्यमन्त्रमन्त्राभेतिता । यथा विशानेनम् अथ यथैवमन्त्रविशेषता, योऽपि प्रचुरप्रमा-
नम् । अथर्ववेदोक्तोक्तमविशतिलम्बो प्रदेनो यथोक्तकर्मोपयुक्त्य मन्त्रा इत्यमन्त्रस्त्वपि
यथा विशानेनम् अथ यथैवमन्त्रविशेषता, योऽपि प्रचुरप्रमा-
नम् । अथर्ववेदोक्तोक्तमविशतिलम्बो प्रदेनो यथोक्तकर्मोपयुक्त्य मन्त्रा इत्यमन्त्रस्त्वपि

एव श्लोकावध्यात्मना विनयोदयः सन्धेः तदतिशयशान्तिरसम्भवेन प्रकृत इति
 नाभिहितम् । अन्धेऽपि चक्षुरस्य मूर्ध्नि । सागामिनामवस्थम् । पुत्राभ्युदयम् । ते च
 काश्याय, वासुदेव, गुरुत्वाट, विष्णुवत्, वायुशब्दवत् । सवर्गेषु स च भगवानात्मन् एव
 स्वर्णशब्दे आत्मा प्रष्टिमानविरक्तुः कृतवन्मात्र । प्रवक्तव्यमवदूष्यत्वमात्र
 इत्येकस्यावस्थेऽभिगच्छन्नात्मा तत्कमाद्यात्मा शब्दाराधना कर्म कृतम् मनसि निश्चय
 मन्त्रास्तदुपकारकम् इत्येतत्सम्बुद्ध्या प्रत्यक्षान्तरात् मानसैक मन्त्रत्वम् । यद्यपि
 तद्वत्त्वमत्रा अन्धेऽपि पुत्राभ्युदय इत्यपि इत्येतदी विवक्षितान्ता तेषामेवपुत्राभ्युदय-
 र्मेकत्वानुगतेन मन्त्रत्वमारस्तम्भस्थम् । अतस्तान्तिवशब्दमेव शृण्वति कर्त्तव्यं निव-
 धावत्यत्र मन्त्रशब्देकमन्त्रा उच्यते, उच्यते, उच्यते, उच्यते यदुक्तम्, इत्येव नि-
 निरोधकत्वेन युक्तमनुसृतम् । तेन च महाशयः तस्मादि ।

एव सूत्रकारान्तराभिप्रायमनुष्ठेयान्न विधाया नानिर्दिष्टानां वाक्यार्थेषां प्रति-
पादनेऽप्यसाधारण्यं नैवुक्तमनयनकार । शब्दार्थावसर, वाक्यार्थानुष्ठेयार्थे उक्त्या

[illegible]

विशेष, तत्र तत्र प्रातिदेश्यवाचुरा, अक्षरानुष्ठेयनिकाया कर्मणा प्रामशोऽवगममिवादिना लक्ष्मिपञ्चमेते सुप्रकाशन् महर्षिरपिः-वचनवच्छम्भवति । अतस्तत्प्रातिपक्षमुपदर्शनम् मापन्तम्भट्टमुपक्रमिति नार्तिक्षयान्ति ।

अथ कृष्णसूत्रस्यैव भावः अमोर्निष्ठतिगम्यात्मना विभक्तसूत्रकालेन । अत्र सर्वेष्वपि प्राचीनेषु हस्तलिखितेषु कृतसूत्रकेषु शक्यो विभाग एव दर्शयते । पटलविभागस्य वा नास्ति न शक्यते । अतोऽपि पटलविभागोऽपार्थिको भाव्यकारादिभिरेवाद्यत इति कम्प्यते ।

कोऽस्य कालः ?

महर्षिरवसानसमय इत्येव देशमस्यत्यज्येति नास्तीति कनापीदमवा निरुक्तानि, नवमि (Gosha Bahler) सूत्रमहाशयेन आपस्तम्बकर्मसूत्रमूलिकाया बहुमिहेषु निरुक्त कालदर्शनायनाथ यनितम् । न तत्रैव तथा अमान्यतरमधिकतुल्यकम्, तथापि यो-यमिदुक्तम् अस्मात् पुरत उपस्थापयामि—

सूत्रकालेन तावदेव व्याकरणानुपस्थाप्यहारे प्रायश कृषिचर्या देश इत्यात्मसूत्रा देशेन शक्यं प्रुप्यन्ते अमसूत्र इव कृष्णसूत्रेऽपि । ते वक्षः—राष्ट्र(३-१२)महाप्रभासा, अश्विनमा (३-१३)अमाव (४-१४)आरोहता (५-२०) अरुण(६-२) पुष्या(६-११) मिथुन(७-५) शिशुना(७-११) प्रथ (११-२)अ+प्रभासन(१२-०)मार्ति(१२-१४) रोहिणी(१६-२)सुक्रति (२०-११)अर्ष (२०-१२)प्रासवार्ध(२१-०) मनि (२२-१३)मन्वादे (२४-२) ऊर्त्वा(२३-०) इत्यादि । अन्वयसि अश्वस्य दक्षिणेन(३-११)सस्य वक्ष(२२-४)ताक्षसुषुम्(११-२४) इति वाक्येन पशुषा, लक्ष्म्यर्थे द्वितीया इत्यादयो विभक्त्यविपरिणामा अपि कृता ।

यद्यपि सूत्रकारान्तररूपेण एतिलिखितम्-भास्य किन्ते, यथा—आप्तकायनसूत्रे-अश्वस्ये शिशु(१-५-११) अश्वस्य तादुल्यवार(१-११-५)इत्यादि, पारसकोट्टि-अश्वस्य दक्षिण इत्य(१-५-३)अश्वस्ये दक्षिणसगम्(१-११-५)इत्यादि तथापि वाक्यता आपस्तम्बसूत्रे, न तावन्नाश्वस्य व्याकरणानुपस्था उपलभ्यन्ते । केषाञ्चनैव पृथे कर देशे अश्विनमा-वन्द । एवमपार्थिकीयप्रयोगे महर्षिणश्च कारणद्वयेन भाष्यम्-महर्षिणनेन पाणिनिपुत्रकालिनेन भाष्यम्, अथवा अनन्तरकालिनेनापि पाणिनीयान् विवचानन-भुवण-नक्षत्र भाष्यम् । तत्र तदन्तरकालिकस्य काल लक्ष्यमान-भुवणमे विशेषकारणादर्शनान् उत्कृष्टसिद्धि एवाव महर्षिरासीत् इत्यवगम्यते । अतो यदि तिस्राञ्च पूर्वव्यवसारादौ सप्तमशतकात् कामागमन पाणिने काल लक्षिततोऽपि पूर्वसिद्धि-कनामुना दृष्टव्यताम्भोर्नन लयव्यवसायार्थिभ्योश्च वा भाष्यम् ।

कोऽस्य देशः ?

काशिक, पूना, अमिदनगर, अलाहा, पोल्यारुप्रभृतिषु दक्षिणदेशेषु आपस्तम्बीयाना बहुलमुपलभ्यता, पूर्वकाशिकराजभिज्जेश्वर्यै आपस्तम्बीयसुदिशैव सूत्रादिदानम्

गणसाक्षरादिनीडयमात्रं तात्त्विकतेषां लोकादिष्वेव भाष्यम् । अत्र “वदी
 दक्षुतिधेदासन्मतेषुदासानवनम्” (आम ५ १ १० १८) इत्याद्यनेपूर्वनिष्ठानां इति उद्
 क्तानकुर्वाण्यानीं सम्प्रदाय भाष्ये” इति उक्तं आत्मनो दाक्षिणात्य-प्रथममनोपपत्तिः । एते
 न दाक्षिण्यपेक्षापक्षम्भेऽक्षिणोऽपनिवासीति सम्मत इति (१) सूत्रमहाशयः । तदेतद्गुणिक
 तद् पश्यामि । न हि आत्मन्महीयानां दाक्षिण्यपेक्षासित्त्वमापक्षम्भस्यापि तदेतद्गुणिक
 कारणं प्रविशुमर्हति । उत्तरदेश एव पूर्वमतमिष्यते चेन्निति कारणेन पञ्चदशशतदेशमात्रं
 तं कुतो न भाष्यम् । मध्यम पक्षोऽनुवगम्येत उक्तान्प्रथमस्यापि उत्तरदेशात्प्रवृत्तत्वेन
 सिध्यति । “उत्तरवर्ति” इति वचनमात्रेण यथाकल्पमन्वयं दाक्षिणात्यत्वं सिध्यत् , एवं
 मातृकुलता प्राप्त्य दाक्षिणात्यस्तु तुल्यति, इति दाक्षिणात्यत्वं सिध्यत् । तत्रकचान् कुलारित
 पादोऽस्ति कथमस्मान् उत्तरदेशात्प्रवृत्तत्वं नाशब्दोपपद्यते । कुतो वा “कस्याप्यति जैमिनि पश्याप्य
 त्वात्” (पृ. मां ५ ३-१-१) इति सीमानासूत्रे स्वनाम गुणम् सम्पन्नं जैमिनि सूत्रकारस्य
 जैमिनिशब्दत्वात् नाशब्दोपपद्यते । अतो मन्वे वेदमापक्षम्भस्य दाक्षिणात्य-व्यापकमिति ।
 प्रस्तुतोत्तरदेशीयत्वे कस्याप्येकमुपपद्यते — अत्र हि उत्तरदेशप्रवृत्तं सीमानाधिक्यं वा मध्य
 मन्वद्वयैव व्यापकमिति पश्यति—

“कान्त-क्षेत्रेण नो राजेति सा-वीर्यादिषु ।

विद्वत्तया आसीत्साक्षरेण यमुने तव ॥

कोमे एव नो राज्ञाऽहुर्वाङ्मना प्रजा ।

विद्वत्तया आसीत्साक्षरेण तव” इति ।

मन्वयोर्वक्ष्येयमर्थः - “हे यमुने । तव तीरे आवाता साक्षरेण निवासिनो जना
 युष्मत्परपुत्रं स्वास्माकं राजेति वदन्ति । साक्षरास्तु नौकं स्वस्माकं राजेति वद-
 न्ति” इति । अत्र प्रकरणे सर्वेऽपि सूत्रकारा द्विर्लक्ष्येव मन्त्रं पश्यन्ति । अत्र तु
 मन्वद्वयं पश्यन्ति । “उत्तरवा पृथक्-कला, मध्यमादमित्यत्र” (आम ५ १-१-३) इति
 मन्वद्वयस्य विनियोग इति कथा । “साक्षरेण निवासिना जना यमुने मन्त्रं , मन्वदे
 क्षामिना द्वितीयं” इति व्याख्यानमोच्यते । इतरपु सूत्रकारेण धृतिस्मृत्यादीं प्रथम
 कलशोपपत्त्या सर्वत्र प्रसिद्धां यथेष्टं साक्षरेण मेरोरादृष्टम् ता परि-वृत्ता द्वितीयवर्ति
 यथेष्टा यमुना, उत्तरार्धकला कला देशविशेष, मध्यार्धकला च तत्कालिक कला राजान
 मनुवदन् स्वस्य यमुनातीरवसाहर्दक्षमिजन्त्या स्वकालिक राजान च सूत्रकारा मे
 मति । न मन्वेदान्त्येकमवस्थितिं सिद्धायादये, अन्यथा वशिष्ठेन वर्तुनस्ति सुकतर
 प्रजापतिवोतावकुवक्षिण्येति । निर्णयं विचारयान् प्रमाणम् ।

साक्षरास्तौर्बिषये आहर्दक्षायाम् प्राचल , सुदर्शनाचार्य-उवाचीव इति पुनं मयि
 तम् । तत्र पृथक् वक्ष्यति द्वितीयवर्तु आत्मनः पञ्चमीत्यादिप्राश्नान्तरप्रवृत्तिता नाति-

पातम् । यतीऽस्य श्वेर्वा पञ्चमः ततोऽत्र कश्चिदतीरनिवासीत्यवगम्यते ।

अत्र जीवनकाल विस्तीर्णप्रसङ्गान्न तत्र शतशतैश्च पूर्वं वेति सूत्रमाश्रयेन (१) निपातम् । द्वादशसप्तत्यो अन्त इति (२) वचनात्परीक्षादिपक्षः । पञ्चदशसप्तत्यो पूर्वमित्यत्र तु वाच्येव विपक्षः । यतो १६६८ वेक्याभेदे निर्णयमित्येव स्वच्छन्दस्य सम्मतिं पश्यता श्री कल्याणकरश्चात्तु मुदर्सनानामेमुञ्चिउमिति तत्र । तत्र च मुदर्सनानामेव काल विस्तीर्णता चोत्पन्नस्यैव पञ्चदशाब्दी भेदव्यवस्थेति । तत्पूर्वोक्तं च द्वादशाब्दींश्च पञ्चदशाब्दींश्चोक्तैव भाव्यम् । यदि तु १० वयसिस्तरादिप्रमाणानुसारेणैव पञ्चदशसप्तत्योऽप्यवयवेव द्वादशाब्दींश्चानुगम्यते ततस्तदुक्तैस्तुना द्वादशसप्तत्योऽन्त एव च द्वादशाब्दींश्चानुगम्यते इत्यवयवेव भाव्यमनुगम्यम् । परन्तु पञ्चदशसप्तत्योऽपि तु किञ्चिन्न्येव प्रत्ययेन कश्चित् चानुगमने प्रत्यक्षोन्निमित्तकं विना तदर्थं प्रत्यक्षपुष्पामूलं परिहृत्ययथा न किञ्चिदप्रमाणान्तरमुक्तव्यम् ।

श्रीहरदत्ताचार्यमुदर्सनानामर्थेतिष्ये इतिवृत्त्येकं कश्चिदर्थे प्रसिद्धम्—“अस्ति का चन कमपुर नाम द्विवातिवपतिश्चोत्तरेण । तत्र श्रीवैष्णवस्य कस्य चन परमेश्वरान्तन मुदर्सनो नाम तनय आसीत् । स च बाल्येन प्रकृति शिष्ये मन्त्रिमात्रासीत् । तस्य एव निवा बहुवार निवातिशोऽपि भवन्तमुत्तमवपतिश्चोत्तरेण स्म । अकृता शिवदर्शन कदापि न मुञ्चे स्म । कदास्मिन् दिने तस्य निवा स्वपत्न्यादायिच्छन्तमुत्तिष्ठन्त स्वक वातक सम्पत् प्रताप्य द्वावि स्पृष्ट्वा च कदा “वेत पर कदापि शिवदर्शनं कर्ष्यम्, यदेव प्रतिजानामि तदैव भोजयेय त्वाम्” इत्यवदत् । वातस्तु किञ्चिदप्युक्त्वा शिवमेव पर आचर, अस्मिन् कस्मिन् अवदर्शनं दिना तिष्ठेय, इति तद्वृत्तमाकर्ण्य एव तत्रासीत् । अर्षत्तत्रतमेव शिव आगतस्तस्य स्वपत्न्य चनचिच्छम् । ततस्तस्मिन् शिविता, शिवम शिवर गात्रा स्मिन्नेव पूर्वं पिबितद्वारेऽपि पुनर्दृष्ट्वा स्वपत्न्यमेव स्वपत्न्यद्वारिणस्तस्मिन्नेव शिव दृष्ट्वा तानम्बु इतिनिवर्तते स्म । तदनुग्रहस्तस्मिन्नेव शिवितामकृत् प्रत्यक्षान्वपति स्म । तत्र प्रत्ययेव हरदत्त इति अवगम्यते” इति । तस्मिन्ना कस्यामकल्प्य अनाकुलतात्पर्यदर्शन-कुनोरादेवता मन्ते बहव । स्वाज्ञामाम्य कश्चित् मुदर्सनानां चो हरदत्ताचार्याचार्यः । अनयोस्तु कस्याप्यैव कस्यापि भेदता सम्भाविते । यतो हरदत्तोक्तं कश्चित् अद्य तातवति मुदर्सनाचार्य । किञ्च कदा पूर्वं मुदर्सनस्य मत् पञ्चाद्वदत्तत्वं चोक्तमिति । तत्र च वेपथीय हरदत्त । अत इमो परस्पर भिन्नो भिन्नकालिको वेपथ्य मस्ति सत्यम् । श्रीमुदर्सनाचार्योऽपि कश्चिदेवाय एव । अत्र विस्तरेण ।

एव विशेषतस्तदा समाप्तमुदर्सनस्य प्रत्यक्ष इति भूमिकास्तु न तत्तत्पूर्वविषये कसेन प्रथमतः पुनरुक्तिरथेन च सामान्यतस्तुपकृतकता परिदृष्टव्यमिति तस्या श्रीमदा कन्दराद्वार कदम्बे मुदर्सनोऽपि श्रीमदीत्याचार्यविराज्यमहाशक्त्या चोपकारमन्तरा

१ अत्रान्यथाधर्मसूत्रस्यैव त्रितीयसंस्कृत्ये अत्राभर्तुमुक्ति १० परे ।

२ अत्रान्यथाधर्मसूत्रस्यैव त्रितीयसंस्कृत्ये अत्राभर्तुमुक्ति १० परे ।

मनराशि । वाचस्पत्यसमिति कश्चिद एव पुस्तकस्य स्थापितवन्तः श्रीमान् १० नारायण
शङ्करलिल्लेमहोदये-व अन्ये-व्यथ पूर्वनिर्दिष्टेभ्यः पण्डितवर्येभ्यः सादर कृतज्ञ-
प्रकटयामि । कार्येऽस्मिन् शोधनाद्यर्थं बहुवक्तव्ये कश्चिद्व्यास श्रीछायेरामशर्माने नरि
कोमागो परम्परा प्रयुजे ।

एतादृशेषु कार्येषु सुतरामात्रिकुलादरस्य रीत्याम्बुपुस्तकालया-मक्षस्य श्रीमान्-व
कुलदासपुत्रस्वोत्पाद्यमभिवर्धयन्तिवति विद्वद्वरान्वाद्यः सुप्रचारयदुरागिणोऽ-वर्षे-

आरागसौ

अधिवशात्पुस्तकालयागमो १९८४ वे० न०

१०-८-१९९८ ई०

} इति सुधीजनवशंवद

} अ चिन्तस्वामिशास्त्री.

५. **अभियंता या सर्विसप्रदाता द्वारा प्रदान की गई सेवा का गुणवत्ता सुनिश्चित करने के लिए** THE KUPPUSARI APP

माघस्य दक्षिणतो दक्षेणु निष्पद्य ॥ ११ ॥

आप्य विलम्ब्यतेरेणामै पवित्राभ्यर्हितावामाउपस्थापयामाउव निष्पद्योदीचोऽहारा
मिरुद्ध तेष्वविभिन्न उपकण्डवकुप द्वे दक्षेणो अतस्व नि पक्षेण कृषोत्तुद्धा
स्वःह्वान् प्रभृषोदरुद्धाऽवा पवित्राऽवा पुनरुद्धा विप्रयुज पवित्रे अतुद्धाऽवा २२॥
इत्यतस्तस्मिन्ने गृह्यप्रश्ने प्रथम खण्ड ॥

अथ द्वितीयः खण्डः ॥

येन जुहोति तदमी अतितप्य दक्षे तप्युज पुन अतितप्य प्रोक्ष निष्पद्य दक्षेन-
द्विस्वसृष्टाष्टौ प्रहरति ॥ १ ॥

कम्पः पवित्रार्थे विप्रद्वेषनजनसनाकलेनमीकनतचौनमोदाराप्रवितेपु ॥ २ ॥

अग्निं पवित्रिभ्यस्तदितेऽनुमन्वस्येति दक्षिणत प्राचीनं मनुजोतेऽनुमन्वस्येति पश्चा
दुदीचीनं 'मरस्वतोऽनुमन्वस्ये'त्युत्तरत प्राचीनं 'देव सवित' अमुचेति समन्तम् ॥
पैतृकेषु समन्तमेव कृष्यम् ॥ ४ ॥

इत्यमावाद्यापराधोत्तरयति दक्षेपूर्वमायकृष्यम् ॥ ५ ॥

अवाग्न्यनामौ जुहोतप्रवे स्वादेऽनुत्तरावपूर्वार्थे शीघ्राय स्वादेति दक्षिणार्थपूर्वार्थं
सह पूर्वैव ॥ ६ ॥

(१) कक्षेपदेव प्रथमजुहोतुन्वा अवाग्न्यातानाम्ब्रुवत आवापना भ्यर्हर्गर्भिहृता सौ
विप्रहृतोमेत्तुपजुहोति—इदं च कमचोऽपरादेव यद्वा न्यूनमित्याकरम् । अतिह
मिनश्चद्विहृताभ्यर्हः सिद्धं जुहुन करोतु स्वादेति ॥ ५ ॥

(२) पूर्ववत्पवित्रेकममन्वस्यन्वा अन्वापारेणे मन्वस्यन्वा ॥ ८ ॥
तस्मिन्कान्त पातनइत्यद् ॥ ९ ॥

(३) तत्र आह्वानंवेष्टे निर्व ॥ १० ॥

जुहोति द्विर्मिमांसे द्वि प्रह्मात्पुनःपुनःपुनः निर्वेष्टेति ॥ ११ ॥

(४) सर्वेऽजसरे विपारुह्य तेषिरी माली र्गह्वाप्योत्तम च तैदापम् ॥ १२ ॥
नर्वाणि पुन्यापानि नक्षत्राणि ॥ १३ ॥

तत्रा आह्वयति ॥ १४ ॥

अनुत्तरार्थान्ये प्रविशेत् ॥ १५ ॥

(५) इत्यथानि अनाउदमे ते वरा अतिनिन्दताः ॥ १६ ॥

इत्यतस्तस्मिन्ने गृह्यप्रश्ने द्वितीय खण्ड ॥

* इत्यतस्त 'येन जुहोति' इत्यन्वयेन सूत्रम् । पदलोकात्पत्र सूत्रान्तर क स पुनःपुनःपुनः ।
पवित्रसुप्तके पक्षेदेति एतदेतत्त वाच्यम् ।

१ इत्यन्वये पवित्रजनं निष्पद्येति सूत्रम् । तस्मैऽपाम् ।

इत्यन्वये अनाउदमेदे इत्यन्वयेन पवित्राणि तद् ।

४ कर्वाणि इति इत्यन्वये ३ पुनःपुनःपुनः ।

५ सूत्राभ्याम् इत्यन्वयेति क स द पक्षेके ।

अथ तृतीयः स्वरसूत्रः ।

- [illegible]

सप्तमः प्रश्नः ॥

१. कदम्बमिव न मुखमेकमुखाय परिचरितं यः सः सुखं भुङ्क्तव्यं । २. ते अत्र ७-५-३।

५. तदसमिभं च सुवभेकसुकाशं चिन्तयितुं सुदृश्यम् ।

॥ सूरजी कः छः ॥ ॥ गङ्गाकेसु गङ्गा ॥

५. इदमपि न सत्यमेवमथ वदन्ति ।

१. क्या आपका नाम सार्वजनिक क्षेत्र में प्रसिद्धि प्राप्त हुआ है ?

अथ द्वितीयः पटलः ॥

चतुर्थश्च खण्डः ॥

मुद्रास्तम्भेभ्यश्च मन्त्रवक्त्रे चरान् प्रहिणुषात् ॥ १ ॥

तन्त्रादितो ह्याभ्यामभिमन्त्रयेत् ॥ २ ॥

एवम दत्तां वृत्तीनां लोत् ॥ ३ ॥

चतुर्धा तर्जित ॥ ४ ॥

अङ्गुष्ठेनोभयभ्यनया चाङ्गुया दर्मोऽनङ्गुष्ठोत्तरेण चतुर्धा तस्यां भुजोरन्तरा^१ समुत्थं
प्रहिचिन विरसेत् ॥ ५ ॥

प्राज्ञं निमित्तं उत्तमं भवेत् ॥ ६ ॥

धुम्बास्तम्भेभ्यश्च मन्त्रवक्त्रे उत्तरपटलस्य प्रहिणुषात् ॥ ७ ॥

उत्तरेण चतुर्धा तस्यादिशरणि दर्मोऽथ विचित्रं तस्मिन्नुत्तरा दक्षिणं सुमण्डितं प्रति-
ष्ठान्य त्रिदं तुल्यमुत्तरास्तर्जनीयोरामि पञ्चमिस्त्रयाविज्योत्तराऽङ्गुष्ठेन चान्तरा-
ऽङ्गुष्ठोत्तरा योऽङ्गुष्ठेन तस्योत्तरे ॥ ८ ॥

अथेनामुत्तरा दक्षिणे हस्ते दृष्ट्विनाड्यतिमभ्यानीमावरेषाक्षिमुदगमं कटस्ततो^२
तस्मिन्नुपविशत उत्तरो क ॥ ९ ॥

अक्षेष्टपञ्चमनाशाज्यमागन्तेऽथेनामादितो ह्याभ्यामभिमन्त्रयेत् ॥ १० ॥

अथार्धे दक्षिणेन गीत्वा हस्तेन दक्षिणमुत्तरा^३ हस्तं दृष्ट्विनाड्यत् ॥ ११ ॥

(१) यदि कामयेत क्षारेव जनयेद्यमित्यङ्गुलीरेव दृष्ट्विनाड्यत् ॥ १२ ॥

(२) यदि कामयेत पुन एव जनयेद्यमित्यङ्गुलीरेव सोऽङ्गुलीबाहुप्रमन्त्रो^४ लीमाणि दृष्ट्विनाड्यत् ॥ १३ ॥
'पृष्ठाणि त'हृषेतामिधतमाणि ॥ १४ ॥

अथेनान्तरेणामि दक्षिणेन पदा आर्षेनुदीर्घा वा दिशयामि प्रक्रमन्त्येदमिप'द्वि ॥ १५ ॥
अक्षेति सप्तमे पदे ऋषि ॥ १६ ॥

इत्यापस्तम्बोपि पृष्ठाङ्गुले चतुर्थं खण्डः ॥

अथ पञ्चमः खण्डः ॥

(१) अङ्गुष्ठेन प्रदक्षिणमणिं कृत्वा मयास्यान्तमुत्तरेवान्तरास्तम्भामुत्तमं आहुतमुद्वेष्टि
'लोन्त्राव नमिचिदे स्वाते'येते प्रतिमन्त्रम् ॥ १ ॥

अथैनमुत्तरेणामि दक्षिणेन पदाऽङ्गुलीमागन्त्यापस्तम्भातिष्ठेति ॥ २ ॥

१ इदमपि च तृप्त्येकं सूत्रं स—पुस्तके ।

२ क—पुस्तके इदमपि च 'अङ्गुलीरेव' इत्याशयत सूत्रं । तस्येवम् ।

३ इदमपि—'मन्त्रेणान्' इत्येकं सूत्रम् । 'मन्त्रेणामिधतमा' इति च तस्यम् । सुद
इत्यनेन 'अ' पुस्तके 'कृते' अर्थात्तकं सूत्रं तदाङ्गुलीरेव ।

अवासा अत्रस्तुपस्तार्त्तं द्विस्तुपस्तार्त्तं नवास्तार्त्तं ॥ १ ॥

उत्तराभिस्तुपे वास्तुपस्तार्त्तं ॥ २ ॥

उत्तरी 'अ' नादीति ॥ ३ ॥

उत्तराभिस्तुपे अक्षिणमग्निं कृत्वाऽस्मानमाश्रयति अवा पुस्तार्त्तम् ॥ ४ ॥

होमस्तार्त्तम् ॥ ५ ॥

(१) पुन परिष्कृतम् ॥ ६ ॥

आश्रयणम् ॥ ७ ॥

होमस्तार्त्तम् ॥ ८ ॥

पुन परिष्कृतम् ॥ ९ ॥

अवादि प्रतिपद्यते ॥ १० ॥

परिषेचनान्तं कृत्वा अवा दीप्य विस्तृत्य वा अत्र अ वा वाईवत् अ वा हुवैवत् ॥

समोऽस्तिमग्निस्तुपेति ॥ ११ ॥

(२) लिप्य ॥ १२ ॥

वायं ॥ १३ ॥

अनुपेक्षे मन्त्र ॥ १४ ॥

वेदिपस्तार्त्तम् ॥ १५ ॥

(३) उत्तराभिस्तुपे वास्तुपस्तार्त्तं नास्तुपं ॥ १६ ॥

अनुपेक्षेति वास्तुपस्तार्त्तं वास्तुपस्तार्त्तं ॥ १७ ॥

उत्तराभिस्तुपेति ॥ १८ ॥

(४) अत्रस्तुपस्तार्त्तं पुनः अक्षिणमग्निं ॥ १९ ॥

आग्नेहर्तास्तुपेति अक्षिणमग्निं ॥ २० ॥

(५) पुनः अग्नेहर्तास्तुपस्तार्त्तं अत्र अक्षिणमग्निं अत्र अक्षिणमग्निं ॥ २१ ॥

ते उत्तराभिस्तुपेति ॥ २२ ॥

अत्र अक्षिणमग्निं अत्र अक्षिणमग्निं ॥ २३ ॥

होमस्तार्त्तं अत्र अक्षिणमग्निं अत्र अक्षिणमग्निं ॥

अथ वायुः स्वयहः ॥

वायुस्तार्त्तं अत्र अक्षिणमग्निं ॥ १ ॥

न वा नास्तुपस्तार्त्तं अत्र अक्षिणमग्निं ॥ २ ॥

पुनः अक्षिणमग्निं अत्र अक्षिणमग्निं ॥

अत्र अक्षिणमग्निं अत्र अक्षिणमग्निं ॥

अत्र अक्षिणमग्निं अत्र अक्षिणमग्निं ॥

अत्र अक्षिणमग्निं अत्र अक्षिणमग्निं ॥

अत्र अक्षिणमग्निं अत्र अक्षिणमग्निं ॥ अत्र अक्षिणमग्निं अत्र अक्षिणमग्निं ॥

नात्वापि न च ॥ ५ ॥

- (१) स्नानाभिष्कारिकयोः भागं रथे वा विट्श्रेष्ठसमाधानाद्याभ्यङ्गान्तेऽन्वारभ्यावा
मुत्तरा आहुताहुःका यथादि प्रतिपद्यते परिचेषान्ता करोति ॥ ४ ॥

अग्निनामन्वेष्टा वा सन्मन्त्रमा वृक्षाणा वरीणा धन्वन्ता व स्वातिक्रम दत्ते यथा
शिक्ष कोत् ॥ ५ ॥

पृथुत्तरा वा वृक्षावर्धति ॥ ५ ॥

- (२) बहामुत्तराभ्या विमुच्यते दक्षिणमग्नि ॥ ६ ॥

तैश्चित्तं चर्माऽऽवत्तुद् प्राचविष्वाविमुत्तराभ्या मन्वेऽन्वारसोत्तराऽऽस्ताव पृथान प्रतार
मुत्तरा वाचयति दक्षिणम पदा ॥ ८ ॥

वा य देहतामभिः (३) शिशुभिः ॥ ९ ॥

- (४) उत्तरपर्व देशेऽन्वारसोत्तरासमाधानाद्याभ्यङ्गान्तेऽन्वार चायामुत्तरा आहुताहुःका
यथादि प्रतिपद्यते परिचेषान्ता कन्वोत्तरा चर्मधनुर्विद्यत उत्तरो वर ॥ १० ॥

मन्त्राभ्या. पुंसौ वाचमुत्तरा पुत्रवद् उत्तराभ्योपदेशेन तस्मै पञ्चधनुर्गतेन वत्तुया
प्रदायोत्तरे वसिन्वा वाच (५) वयसो आ नम्रये-व ॥ ११ ॥

उदिनेषु नक्षत्रेषु प्राचीमुदीचा वा दिक्षुपुनानेष्कम्योत्तराभ्या यथादिह पुनरह
न्यता य दर्शयति ॥ १२ ॥

इत्यापस्तम्बेति श्रुतावधे यत् पठ्यते ॥

इति द्वितीयः पटलः ॥

अथ तृतीयः पटलः ॥

सूत्रम्: स्वपट्टः ॥

अथैवागस्त्येन स्वास्त्यावेन वाचयति ॥ १ ॥

पञ्चवहति ॥ २ ॥

- (१) धर्मविद्यामिषार्थं आर्चनमुदीचीनं वीद्वाभ्य प्रतिष्ठितमग्निधानाग्निनासमाधानाद्याभ्य-
ङ्गान्तेऽन्वारसोत्तरा स्वास्त्याधानान्तुद्देवति ॥ ३ ॥

१ ट.—पञ्चवहति । इत्यस्त्येन सूत्रवतिरित् । 'समास्त्यादी' न्यस्तमेव । 'अग्निपते' इत्यस्त्येन
यत् । शिष्टम-वत् ॥

२ सूत्रवधेन इत्यस्त्येन । विमुच्यते इत्यस्त्येन ।

३ स्वास्त्या—देवतामग्नि ।

४ इत्यस्त्येन सूत्रवतिरित् । यथा 'समास्त्यादी' न्यस्तम् । द्वितीय 'वतिपते' इत्यस्त्येन । वा
इत्यस्त्येन सूचीयम् ।

५ व—वयसोपदेशेन ।

६ इत्यस्त्येन द्वितीयवतिरित् । 'समास्त्यादी' न्यस्तम् । शिष्टम-वत् ।

सकृदुपस्तरणाभिधारणे द्विरुपदानम् ॥ ४ ॥

१) अग्निर्वैकला स्वाहास्वाहाप्रदानम् ॥ ५ ॥

अग्निं वा सकृदुपहृत्य जुहुयात् ॥ ६ ॥

अग्निर्वास्वाहास्तु द्वितीयः ॥ ७ ॥

सकृदुपस्तरणावधाने द्विरभिधारणम् ॥ ८ ॥

मन्वात् पूर्वस्यावदानम् ॥ ९ ॥

मध्ये होमः ॥ १० ॥

उत्तराधादुत्तरावः ॥ ११ ॥

उत्तराधाकृषाणि होमः ॥ १२ ॥

तेनैवो अस्तरणम् कृत्वा चर्चुः(२)रुत्वामा अहरोत्ते ॥ १३ ॥

२) सिद्धमुत्तरं परिवेषणम् ॥ १४ ॥

तेन परिष्वता आहूय भोजयेत् ॥ १५ ॥

योऽस्यापचितस्तस्या अयम ददाति ॥ १६ ॥

एवमत्र ऊर्ध्वं दक्षिणावर्तमुपेषिताभ्यां वयसु चर्चुः ॥ १७ ॥

३) पूज्यावस्तु दक्षिणैर्त्यजे ॥ १८ ॥

साध आतरत ऊर्ध्वं हस्तेर्गते आहूती तत्तद्वैर्त्यजे वा जुहुयात् ॥ १९ ॥

स्यान्वीचारावर्चनम् ॥ २० ॥

४) सौरी पर्वाहूनि प्रालिख्येके ॥ २१ ॥

उत्तम्यत परिवेषणं कथा पुरस्तात् ॥ २२ ॥

पान्थेकालीऽन्यानि वयसि व्याख्यातान्याचाराणि कथ्यन्ते ॥ २३ ॥

५) पञ्चपदेशा देवता ॥ २४ ॥

अग्निं त्रिविकृतं चाप्तरणम् ॥ २५ ॥

अधिकृतमाग्निभ्यम् ॥ २६ ॥

वैश्वदेवे विष्टे देवा ॥ २७ ॥

पौर्वमास्या पौर्वमाग्नी अस्या विष्टते ॥ २८ ॥

इत्याहस्तस्यादि व्याख्यानं महान् महत् ॥

अत्रापि 'स्वाहास्वाहाप्रदान' इति सूत्रं नये ।

२० मन्वात् ।

२१ पञ्चपदेशं इत्यत्रापि ।

'दक्षिणैर्त्यजे' इति सूत्रस्यैव इत्यत्रापि इति Dr. Winterer महामहोपाध्यायैः, परं तु अत्राहुताहुताहोत्रेषु वयस्यनेनैव लिखितम् ।

अत्रापि 'इत्येके' इति नाम्नां 'Winterer' सह अत्र । अत्रापि अत्रापि ।

२४ पञ्चपदेशं सूत्रं इत्यत्रापि ।

अथाष्टमः खण्डः ॥

- (१) उपानरेण सन्धारणे च अग्निर्न प्रकथ्यते ॥ १ ॥
 तद्वत्प्रतिष्ठिताय ॥ २ ॥
 विधादुपेतेन क्षात्रस्यवावराहसमुत्स्य च होत्र पारेषसते ॥ ३ ॥
 यथोपदेष्ट सन्धारति वत्सवश्च ॥ ४ ॥
- (२) सवस्त्र स्य च इत्यन्विष्टोऽग्रमुत्तराभ्यां तन्निधायान्वयत् ॥ ५ ॥
 आग्रस्योवा अर्धमागदिति वा ॥ ६ ॥
 तत्तदहविनावावापवहर्भार्थमावहते ॥ ७ ॥
 निराग्रमुभयैरधश्छायां ब्रह्मचर्ये आग्रस्यवचनं च ॥ ८ ॥
 तथैतच्छ्रयामन्तेरेव दण्डो मन्धस्त्रिष्टो वासना सूत्रेण वा चरेवातस्त्रिष्टोते ॥ ९ ॥
- (३) तं चतुर्धर्मादन्तराय कृत्वा न्यामुत्थाप्य प्रक्षाल्य विधायोत्स्यमाधानाद्यान्वक्ष्यामते
 उपवारक्यायामुत्तरा आहुतीहुत्वा जवादि अग्निपयने परिषेचनान्तं कृत्वाऽपरिषाति
 आचामुत्थेभ्यः तन्मार्गिकरस्यान्वयेकवाहतिभिरोद्धारयतुर्धर्भिरानोमोत्तरा-क यथा
 विह्व नि-क्षयमादयोत्तरायाऽऽन्वयेभ्यः इदमपदेवो मधु-अपोत्प्राक्षितयो परिष्का
 शय समावेष्टान् ज्वेत् ॥ १० ॥
- (४) अन्यो वनामक्षिमग्रयेण ॥ ११ ॥
 यदा मत्स्यह्ना- इत्यर्थेन च अक्षयप्रतिष्ठितानि समानि गीतानि (५) 'य मत्स्यह्ना
 मम' सिधेतामि ॥ १२ ॥
 ययम प्रसृष्टीकृत्य आतामुत्तममालयने उपरागिरानिमग्नयेन ॥ १३ ॥
 इत्यातस्यम्भये एताग्रये अग्रम स्रजः ॥

अथ नवमः खण्डः ॥

- चतुर्विधं चतस्रोदशामुत्तरामुत्तरां सुवमा प्रयानि येवतमुत्तमम इत्युपदिशन्ति ॥ १ ॥
 अर्धेन-वत्स्य परिषेचि परिष्कामने चत उपवृत्तौ च-वत्स्य ज्वेत् ॥ २ ॥
 त्वमुत्तरे-वत्स्य विधेय वनस्यानि वायव्ये निष्कायं सृज्ज्वेति ॥ ३ ॥
- ( ) उपवेष्टेद्वयमर्धेऽमुत्तरावाप सव्यधर्मे अग्निना इवाग्रयाक अपविष्ठाग्रोदराग्रमा
 यानाद्यान्वक्ष्यामतेऽन्वतव्यामोत्तरायालीपावाहुता आहुतीहुत्वा जवादि अग्निपयने

१ इदंवाचमग्रं यत्तं वत्स्यह्नायां परिषेचिष इत्यन्तम् ।

२ इदम वेन च सुत इत्युत्तमयां परिषेचिष इत्यन्तेने 'च' 'य' पुस्तकयोः ।

३ इदं सुत इत्यर्थे चकार इत्येव । 'म' उपमत्त-न इति निर्दिष्टमुत्तरावापम परिषेचन-वत्स्येति
 सूत्रेतिवचः ।

४ 'म' इति वीर्यमिष-वत्स्येति इत्यन्तमन्तं वाच । ५ तै. स. १-२-१ ।

६ सूत्रमिदं वीर्य विषया इत्यन्तेन सवाचवादि । अग्निपयने च वाचयति ॥ इति
 विदुषावकारः ।

वायुं यच्च कृत्वाऽमुलगा-वायुमिमन्त्रयेत्परमिहिन्यादि परिहृत्य परिहितमुल-
गाऽमुलगां यजेत् ॥ १० ॥

(१) मीमांसा केत्यादि विदुः स वि प्रक्षिप्यमुलगां वा परिधीयानिमुलगांमुलगा ॥११॥

उलगाणां दधानं सन्नायं तथेनमुलगाऽऽवस्थात्वेदकाकृतिमसमा अवलम्बानीवा-
न्नाया वि प्रीक्ष्योत्तरेर्दक्षिणं दृष्ट्वा दृष्ट्वौत्तरेर्द्वेवता-म् एतावतां सरेण यत्तुषोदनीयं
'मुलगा' इति दक्षिणे तर्जं काले ॥ १२ ॥

इत्यावस्तम्बायेत्यादिरे दधमं स्रष्ट ॥

अथैकादशः स्तवः ॥

'सिद्धयवनावा'मिति कुमार उच्यते ॥ १ ॥

(२) अष्ट परस्व प्रीतयवनं कुक्षयन् ॥ २ ॥

क्षेत्रं परो पचति ॥ ३ ॥

अन्वयमिह नैतं वाचयति ॥ ४ ॥

(३) उक्तमा-वस्तम्बान् ॥ ५ ॥

अग्रनमुलगां अवलम्बानीयम् अवादि इतिवचने ॥ ६ ॥

परमेष्ववस्तम्बं उवाचोत्तरेणानुदगम् कृत्वा निधाय तस्मिन्नुत्तरेण यत्तुषोभनेतोषविद्यति॥
पुरस्तात् प्रचदसमानं कृत्वा रो दक्षिणेन पाणिना दक्षिणं तदवस्तम्बारम्भाद् 'यमिहो
वा यत्तुर्वादि' इति ॥ ८ ॥

(४) नस्मा अवाह 'नन्वलेतु'रिति ॥ ९ ॥

यन्त्रोदरेचक्षराननमर्चयाम ॥ १० ॥

(५) अवाहनीयता वावाहोवाचनदु वा उवाचयवोरलमा कृत्वावाचम् ॥ ११ ॥

कुमार इत्येव मन्त्रेणैतान्मोक्षमुत्पृच्छति ॥ १२ ॥

उवाचुत्तरेण ॥ १३ ॥

दण्डमुलगाऽऽदरे ॥ १४ ॥

(६) वावाहा दष्टो अवाहनाय नायमो-गन्मन्त्रोऽवाहो वाचयस्व वादर औदुम्बरो

१ औदुम्बरोदे 'वावाह इत्यन्वयः स्रष्ट इति इत्येव वावाही' इति सूत्रानुसारात्
वावाहनाय क वा य दृष्टव्यम् । न दृष्टव्यं तु दृष्टव्यतया ॥

२ इदं वा वाचयस्व इति वा वाचयस्व ।

३ इदमेव वा वाचयस्व इत्येव वाचयस्व ।

४ वाचयस्व इति वाचयस्व इति वाचयस्व ।

५ इदं वाचयस्व इति वाचयस्व इति वाचयस्व ।

६ इत्येव वाचयस्व इति वाचयस्व इति वाचयस्व ।

वैदिकम् ॥ अथैकादशः स्तवः ॥

अथ पञ्चमः पटलः ॥

द्वादशः खण्डः ॥

वेदनार्थस्य स्नातकस्य प्रत्युत्पत्तिरिति त्रिविधस्यान्तर्होना वर्तमाना इति प्रतिपाद्यते ॥ १ ॥
तेनमेतद्वद्विद्वोऽस्मिन्नेति ॥ २ ॥

(१) मन्वन्दिदेवैर्यत्प्रथमाक्षानाद्याऽभ्यस्यन्ते तावदात्र समिधमुत्तरयाऽऽवावागरेणाभि-
ष्टत् प्रकृता योर्वावस्योत्तरया धुमन्निमन्धोत्तरेण वज्रुषा वायु प्रदाश्रया समर्जना
शान्तिनिधानात् मन्वानम् ॥ १ ॥

वज्रुषा वै त्वत्स्योत्तरिया किञ्चन मेवमत्र त्रयवर्जिते प्रथमं ॥ २ ॥

ता सा वनरेण वज्रुषोऽनुत्तरयुगे दर्शयन्ते योच्युर्गति ॥ ३ ॥

एव विहिताभिरेकाद्विरताभिश्चर्मास्माद्योत्तरयोऽनुत्तरया इतो यावते ॥ ४ ॥

(२) स्नातोऽस्योन्मत्तः देहमन्वात् ॥ ५ ॥

उत्तमेण वज्रुषाऽऽनुत्तरया वायु परि शय तावमुत्तरिया कर्मेणोत्तरदेहकाम्य अदा
योत्तरयातुल्यं च मणि मर्जयन् तावधान मूर्ध्नेत्युत्तरयादत्तं चि प्रदाश्रय परिष्का
म्योत्तरया योवास्याव-धनेन वायु मणि मन्वन्ते न मर्जयन् तावदावावागमुत्तर काम्यं
'रवताम्येति' मन्वानम् ॥ ६ ॥

तस्य दद्यात् प्रथमं प्रथमं पञ्चमावावायेना-वानाव-मुत्तरा अह्नुना अवा
दि प्रतिपद्यते ॥ ७ ॥

परिषेचनान्ता हृत्पैतामहेन दक्षिणे कर्णे शयध्यानं तावन्निमये ॥ ८ ॥

एवमुत्तरदेवास्त्रिंशत् क्षणविक्रमस्यावस्यतावतावेवमुत्तराहो उच्यते इति ॥ ९ ॥

(३) काच यच्छ्रमस्तत्रैव ॥ १० ॥

उदितेऽपि वज्रुषेऽपि प्रार्थयुर्वाया वा हिंस्रमुत्तानेऽप्युत्तरेणार्थवत्त्रिंशत् उपवायोत्तरेण
नक्षत्राणि चन्द्रमयमिति ॥ ११ ॥

रात्रिना सम्प्राप्य दद्यात् मन्वन्ति ॥ १२ ॥

इत्यथस्तमस्यै गृह्यजने द्वारका मन्त्रः ॥

अथ त्रयोदशः खण्डः ॥

अर्पितदण्डं तपाम्येव तर्हि स्नात्वा दद्यात् समिधमादं ॥ १ ॥

यत्रास्मा अर्चयन्ति कुर्वन्ति तन्मूय उर्चयन्ति यवगुरुस्तत् ॥ २ ॥

एवमुत्ताना-या दद्यान्ति राजा स्वर्गलभ ॥ ३ ॥

'ताव पाव' इति श्राद्धं ॥ ४ ॥

१ इति वनरेण वज्रुषोऽनुत्तरयुगे इति व० पुनर्लभः ।

२ इत्यस्मिन्मूर्ध्ने मेवमुत्तरया परिगणित इत्यन्वयः ।

३ इत्युत्तर या त्वत्स्योत्तरया परिगणित इत्यन्वयः ।

उत्तरवाग्निमन्त्रेण दक्षिण पादं पूर्वं ब्रह्मवाक्यं ब्रह्मचैव मन्त्रं शूद्राय ॥ ५ ॥

ब्रह्मात्मकितानमुत्तरपृथ्वीमन्त्रेण वसुधाऽऽधानं प्रत्यर्चयन्मुञ्चेत् ॥ ६ ॥

कृत्वाभ्यंष्टं पश्चिम्प मन्त्रेणेना 'हृत्वावा आभ' इति ब्राह्म ॥ ७ ॥

उत्तरवाग्निमन्त्रेण दक्षिण पादं पूर्व आर्चयन्वात् उत्तरं वसुधवेत् ॥ ८ ॥

क्षेपं पुरस्ताद्विजीवमानमुत्तरवाग्निमन्त्रेण ॥ ९ ॥

दक्षिणं दक्षिणे पश्चिमं पश्चिमेण ब्रह्मवाक्यं विधाय कृत्वाभ्यंष्टं पश्चिम्प 'मपुत्रकं' इति ब्राह्म ॥ १० ॥

त्रिभुवनैकं पञ्च प ॥ ११ ॥

पाद्वैभेदं ध्याताम्यवसुधा ॥ १२ ॥

उत्तराभ्यामग्निमन्त्रेण वसु-भूमय आचम्योत्तरं पुरस्तादुत्तरिष्टाचोत्तरं वा त्रि प्राश्ना
जुहमयाय प्रयन्तेत् ॥ १३ ॥

अतिपृथगे राज्ञा स-त्यानिवा पुरोहिताय ॥ १४ ॥

(१) योरिति वा ब्राह्म ॥ १५ ॥

(२) उत्तरवाग्निमन्त्रेण तन्त्रेण कर्मा अग्नि-लोपकृत्वाभिर्उत्तरिता मन्त्रमेकान्तमेव वा पश्चा
वाच्यनीत्यन्तं युद्धेति ॥ १६ ॥

मपुत्रकमपुत्राश्रयणं अर्चयेत्सु-मपुत्राश्रये ॥ १७ ॥

अथ ब्रह्मवाक्यं पश्चिममन्त्रेण 'अहं शपयन्ते' मुञ्चे ॥ १८ ॥

आ-चायायान्त्रेण वसुधाव वक्तुं इति पश्चिमवाक्यमपुत्राश्रये ब्रह्मवाक्यं ॥ १९ ॥

वसुधवक्त्रे चित्रक ॥ २० ॥

इत्याहस्तमन्त्रेण पुरोदत्तं प्रयोजय्य वसुध ॥

पञ्चमश्च षट्ठं समाप्त ॥

अथ षष्ठः षट्ठः ॥

चतुर्दशं स्वपट्टः ॥

सामन्तोक्तमन्त्रं प्रथमं मन्त्रं चतुर्ष्वामि ॥ १ ॥

(३) ब्राह्मवाक्यमभिव्यक्तिऽऽश्रये वाचयित्वाऽग्नेह्यस्तमाधानस्याग्नेवामन्त्रेऽन्तराध्याया-
मुत्तरं आहूतार्हूना जयद्विं प्रतिपद्यते ॥ २ ॥

पश्चिमवाक्यं कृत्वाऽग्नेह्यस्ति ब्रह्मवाक्येऽहं शपयन्ते त्रिभिर्दक्षैर्पुत्रैर्दक्षसा
ह्यस्तमेतिहूतं सामन्तमुत्तरति व्याहृतैर्विद्वत्पराभ्यां च ॥ ३ ॥

'यावत्' इति ब्रह्मवाक्येन समाप्तं ॥ ४ ॥

१ इति चतुर्ष्वामि चतुर्ष्वामि चतुर्ष्वामि इति काः पुत्रकैः ।

२ उत्तरं पश्चिमं च ॥ ३ उत्तरं पश्चिमं च ॥ ४ उत्तरं पश्चिमं च ॥ ५ उत्तरं पश्चिमं च ॥

६ उत्तरं पश्चिमं च ॥ ७ उत्तरं पश्चिमं च ॥ ८ उत्तरं पश्चिमं च ॥ ९ उत्तरं पश्चिमं च ॥

(१) वनारणे पूर्वा जालानां ब्रह्मवानमितरा ॥ ५ ॥

नदीनिर्देशश्च यस्या वदन्ति ॥ ६ ॥

वनात् निस्सृजानाश्च वायु वनज्ज्वालाश्रयेभ्य ॥ ७ ॥

अदितेऽपु नक्षत्रेषु प्राचीमुखे वा वा विषसुतनिष्पन्नं वातमन्वारं वा व्याहृतीश्च अदित्या
वायु विमुच्येत् ॥ ८ ॥

पुष्टुवनं व्यक्ते रमे तिथयेन ॥ ९ ॥

न्यम्रोत्पत्त्य वा प्राच्युदीची वा शारा तत्तत्सङ्गतां शुद्धासङ्गत्वा नीमन्तवदभेदा
समाधानादि ॥ १० ॥

अनवरताका कुमारो ह्यपुत्रे रक्षतुषेण वैश्विन्या अरिपञ्चम्यावेरमायि प्राचीमु
त्ताना निषत्सेतरेश यजुषाऽङ्गुष्ठेन दर्शये नामिह लिख्येऽपि नवति ॥ ११ ॥

पुमाञ्जनशक्ति ॥ १२ ॥

क्षिप्रं सुवनम् ॥ १३ ॥

अश्वमेदेन शरावेनानुष्ठोतसमुदकमाहृत्य वत्सहर्षिता निषाद्य मुखमष्टोत्थनीकृत
त्वेन यजुषाऽभिमुख्यैतामिहोत्तराभिरवोदयेत् ॥ १४ ॥

यदि आसु न पठेदेवर्षिद्वितामिरेवाङ्गिरसाऽप्यमवोदयेत् ॥ १५ ॥

इति वात्सल्यम्बोनि पूजाप्रदेशे चतुर्दश खण्डः ।

अथ पञ्चदश खण्डः ॥

आत वात्सलेनाभिस्तुत्रोत्तराय यजुषोऽप्येव आवाशोत्तराऽन्यानां निमन्त्रणं सूक्ष्मवप्राण
दर्शये कर्षे वायु ॥ १ ॥

नक्षत्राणाम् च निर्दिशति ॥ २ ॥

तद्वहस्य भवति ॥ ३ ॥

मधु, पुनर्मिलेत् तत्राऽप्येव तस्मिन् दक्षय दित्येव निहर्ष्य कन्ध्याऽङ्गुष्ठोत्तरमप्यै कुमार
प्राशयिषोत्तराभि पञ्चमिहनातादि वा इति पूगमिति मन्त्राऽप्येव वात्सेन कुशदाऽप्येव
व्याहृतीभिरेष्टुःचतुर्विंशि कुमार प्राशयित्वाऽङ्गुष्ठोत्तरं तत्राऽप्येव गोटे निक्षेपेत् ॥ ४ ॥

(५) उत्तरवा वातुनक्षत्र आवाशोत्तरवा दर्शय तदा अतिथान्वातान्वा पूर्वाषोममिष्ट
श्लोकेण यजुषा सविद्वत् ॥ ५ ॥

उत्तरेण यजुषा शिरसा उदङ्मुखं निषाद्य सपञ्चनं कलाकरमभिधानमभिनोत्तरं लिख्ये
अतिस्वाङ्गाकारं हुत्वा सशालि-प्रविष्टे प्रविष्ट एव दृष्टीमान्वात्सपतेति ॥ ६ ॥

एवमद्वहर्निर्दिशताया ॥ ७ ॥

१ इति पूजा क्षेत्रे निषाद्य दारुणवर्षे ।

२ 'ह' 'ख' पुस्तकं पुनस्तत्र इत्येवमस्मिन्पुनश्च पुनर्द्विपुन-उत्तरवा यजु निषाद्य ॥ अर्धपञ्च
ताया ॥ इति ॥

- (१) दशम्याकुम्भिकाया स्वाताया पुत्रस्य नाम दधाति पिता मातेति ॥ ८ ॥
 मृक्षर चतुश्चर वा नामद्विमास्वातोत्तर दीर्घाभिनिष्ठानाम्त शेषवदन्तरन्त
 स्यम् ॥ ९ ॥
 अति वा नस्मिन् विष्णुपर्वण्यद्वयं तद्धि प्रतिष्ठितमिति हि साधयम् ॥ १० ॥
 मृशुताञ्जर कुमाया ॥ ११ ॥
 प्रबलमेव पुत्रस्योत्तराभ्यामभिघ्नन्त्य सुबन्धवत्तल दक्षिणे चर्च उत्तरात् सम्प्रान्
 जयेद् ॥ १२ ॥
 कुमारौत्तरेण यजुश्चानिमन्त्रयेत् ॥ १३ ॥
 इत्यापस्तम्बो गृह्यसूत्रे वक्ष्यते खण्ड ॥

अथ षोडशः खण्डः ॥

- (१) यन्ममोर्ध्वे षष्ठे मासि द्वाघरात्र मोजयित्वाऽऽश्विने वाचशिला दधि मधु पृतयो-
 दनयिते मनुज्योत्तरैर्बन्धै कुमार प्राशयेत् ॥ १ ॥
 तौत्तरेण (३)मलिकेयेन ॥ २ ॥
 (२) यन्ममोर्ध्वे तुनाये बन्धं नात्त पुनर्वसो ॥ ३ ॥
 प्राशयान्ता माजसुपायनवन ॥ ४ ॥
 मामन्तवद्वैत्यवमधाधानादि ॥ ५ ॥
 (३) अर्धरेषाम्नि प्राक्मुखेन वक्ष्या शतधा विभिर्दम्बुकात् अशस्तुम्भस्येति कृत्वा
 केशान् विनाय वर्षधि गिरा निरगति ॥ ६ ॥
 यथा वैषा कुतश्चैव स्थान् ॥ ७ ॥
 अत्र ममर्जन्दाक्षिप्रमिधानागच्छन् ॥ ८ ॥
 (४) ह्युः अष्टमस्य विरुधानि ॥ ९ ॥
 तत्र च्चह् कर्मणिष्ठिति ॥ १० ॥
 वर ददाति ॥ ११ ॥
 एव योदानमन्त्रस्मिन्नपि नक्षत्रे पीडये त्रये ॥ १२ ॥
 अश्विनोदातो वा स्वाग ॥ १३ ॥
 यस्मिन् योदानमन्त्रोमक उपदिशन्ति ॥ १४ ॥

१ 'क' अ पुनःकान्तरेण कृत्वाऽऽश्विने इत्येवमेति । स्मृत्यवधिनाम प्रथममवस्र वत् प्रथमम् ।

२ इत्येवमेव च पूर्व 'क' अ पुनःकान्तरेण एकमुखे इत्येवमेति ।

३ वा - तैत्तिरीये ।

४ इत्येवमेव च पूर्व 'क' अ पुनःकान्तरेण इत्येवमेति ।

५ पुनः अस्या उपजगमन् कृत्वा 'क' अ पुनःकान्तरेण इत्येवमेति ।

६ इत्येवमेव च पूर्वमवस्र मन्त्र 'क' अ पुनःकान्तरेण इत्येवमेति ।

७ तैत्तिरीये, इति क पुनःकान्तरे ।

एतावन्नावा सर्वाङ्गैः केसान् वापयते ॥ १५ ॥

उदङ्गोपस्थानमिति छन्दोषा ॥ १६ ॥

इत्यापस्तम्बानि एषप्रश्ने षोडशः खण्डः ॥

सप्तसप्तत्यष्टयः पटलः ॥

अथ सप्तमः पटलः ॥

सप्तदशः खण्डः ॥

(१) दक्षिणाग्र-यक्षप्रथममनरायश्चतुष्टयं कलाक्षेत्रं समीपेन वायुदेवतामेव विष्टु-
त्तरोक्नुति ॥ १ ॥

एवं चि ॥ २ ॥

(२) कलामुत्तराग्रप्रतिपक्षं प्रदक्षिणं स्फुटवर्तानं गगनवि-वाङ्मन्त्रं पश्चि-मुत्तरोत्त-
रा-वा दक्षिणा द्वारस्थूलामवधायति ॥ ३ ॥

एवमित्यगम् ॥ ४ ॥

यथाकाशमित्रं अन्वयमात्रं वैश्वामाश्वमानमुत्तरेण वज्रुताग्रिमन्त्रयति ॥ ५ ॥

सम्मितामुत्तरेणैवधायिष्यम् ॥ ६ ॥

कलाक्षेत्रं समीपेन वैश्वामाश्वीत्येतत्तद्विष्टुत्तरोत्तरं वज्रुताग्रं प्रदक्षिण-
त्तरोत्तरेण द्वारस्थूलामवधायति प्रतिपद्यति ॥ ७ ॥

तस्मादक्षिणमुदधानागतं भवति ॥ ८ ॥

तस्मिन्विष्टुत्तरोत्तराग्रप्रतिपक्षं तेषुत्तराग्रं विष्टुत्तरोत्तरं स्फुटं ततोदधानं चि-
त्यवधायति ॥ ९ ॥

तस्मिन्मुत्तरेण वज्रुता वज्रुत्तरोत्तरं उदङ्गमानानवधायति ॥ १० ॥

वैश्वामाश्वीत्यगम् ॥ ११ ॥

अक्षिणमन्त्रमात्राग्रप्रमाणान्ते उत्तरं आहुतीर्हन्वा जगदि प्रतिपद्यते ॥ १२ ॥

परिविवनान्तं छन्दोत्तरेण वज्रुत्तरोत्तराग्रं चि- प्रदक्षिणमन्त्रतोदधानं विष्टुत्तरोत्तरं वा
परिविवनं ब्राह्मणात् ततोदङ्गप्रतिपक्षमुत्तरोत्तरं विष्टुत्तरोत्तरं ॥ १३ ॥

इत्यापस्तम्बानि एषप्रश्ने सप्तदशः खण्डः ॥

अथाष्टादशः खण्डः ॥

यथाकाशमित्रं कलाक्षेत्रं ततोदङ्गप्रमाणान्ते उत्तरं आहुतीर्हन्वा जगदि प्रतिपद्यते ॥

१ 'क' ख, पुस्तकानुसारेण इदमपि वा वृत्तमेतत् तदप्यवधायति ।

२ इदमपि वा वृत्तमेतत् तदप्यवधायति — अन्वयमुत्तराग्रप्रतिपक्षं ॥ ५ ॥ अक्षिणं
वज्रुत्तरोत्तरं ॥ ७ ॥ इति 'क' ख, पुस्तकयोः ।

मया ज्ञाय ज्ञाया मयेऽप्येवममुद्वान्वोऽवाहान्नुभ्योऽपुनः विपश्य दत्ता
तत्तत्प्रतिपत्त्यतिमोक्षैरर्णोक्षप्रतर्कभ्यन्दिने वायम् ॥ १ ॥

अथदो भवति ॥ २ ॥

कश्चिन्न कुम्भर तपोयुक्त उत्तराध्वान्विमन्त्र्योत्तरयोदकुम्भेन शिरस्तोऽपन्नेऽवत
मैर्ध्वान्वने वायम् ॥ ६ ॥

अथदो भवति ॥ ४ ॥

(१) धावन्मा पौर्वेणान्वापस्तमिते स्वास्तोत्राक ॥ ५ ॥

पर्वण्यदाज्यमामन्त्रे स्वाध्यायाद्वाकुम्भप्रतिमोक्षेऽग्निमन्त्रं विदुःकनि त्रयोति ॥ २ ॥

उत्तराध्वान्वभिरात्त्वन्वापस्तमिते ॥ ३ ॥

आज्यादुत्तीक्ष्णता ॥ ८ ॥

अथादि श्रोतपथे ॥ ९ ॥

(२) परिचयमानं कुम्भा वसवतस्तन्वातादस्य प्राचीमुदात्ता वा दिशमुनिष्कम्ब
र्यन्तिष्य कृत्वातिना मयः आज्यपदान्वाध्वं त्रिपक्षितं देवा निविष्टाऽद्विष्टवनिनाद
तामिरात्ता मयःतन्विषवति ॥ १० ॥

गृध्रः समुद्रा वा घना स्याज्ज्वापनाभ्यन्त्रे स्वपरोक्षीरमिति ॥ ११ ॥

उत्तीक्ष्णतावाप परिचिन्वात्तीक्ष्णतामि वा 'व' श्रुतं पदेऽवाभ्यामुदकुम्भेन वि
अदक्षिणमन्तरतोऽथार निवेष्टन वा परिचिष्यः प्रक्षणाद् मोक्षयेत् ॥ १२ ॥

इत्यपञ्चमस्कन्धे दृष्टव्येऽष्टादश गावः ॥

अथैकोनविंशः स्कन्धः ॥

धना कुमारान् प्रक्षयति ॥ १ ॥

(१) त्वमत ऊर्ध्वं ५ दक्षणाध्वन मयता वेत वति हरेद्वर्णाशौच्यो ॥ २ ॥

मार्गशीर्षा पौर्णमास्यामस्तमिते स्वास्तोत्राक ॥ ३ ॥

अद्वापमिति वतिमन्त्रस्य मक्षस्य ॥ ४ ॥

अग्नेयु गजति ॥ ५ ॥

(२) अनादिवाक्षेऽज्ययन् ॥ ६ ॥

नक्षत्रा रक्ष्यमानं अनादिवाऽऽमवपदेनान्न विदुःकुम्भदुर्वाभो हृत्वा तप्युत्तना
तुल्य पूजित्वा गीर्वाऽऽवम्यादनीयः कुर्येऽनेनैव यजुषाऽपारयन्तु वक्ष्येदेत् ॥ ७ ॥

१ अथपञ्चमेऽपञ्चमेकं सूत्रं क इत्युल्लङ्घनमस्ते इत्यवयवे ।

२ इति वृत्तिः सूत्रपथेऽपञ्चमस्याप्रीतिना क इत्युल्लङ्घनेऽवयवे ।

३ इति वृत्तिः अथपञ्चमस्य इत्यवयवे वक्तव्यमिति 'व' पुन्यम् । 'क' पुन्यम् । अथपि वयमस्य दक्षिणे
वतिना मयति पुन्यम् । अथ वक्तव्यमिति पुन्यम् । अथपि वतिना मयति ।

४ 'व' पुन्यम् । अथपि वक्तव्यमिति वक्तव्यमिति ।

(१) प्रयोजनार्थी न। ॥ १ ॥

अनित एतमर्षि वसुधादयति र्वेगा भूय प्राप्नुयात् ॥ १० ॥

ता वयैर्दभं प्रहृष्टिनाऽबोधति सुपायमेव हि ॥ ११ ॥

गर्वा कर्तुं गन्तव्यं क्षेत्रस्य परितः यजते ॥ १२ ॥

इष्टान्नश्चिह्नम् ॥ १३ ॥

अथर्वणं ब्रह्मणं वा सर्वेषु नामादिषु दृष्टान्ति १४ ।

सिद्ध यन्त्रे पात्रे देन ॥ १५ ॥

સત્યનામચરિત્રે ॥ ૧૬ ॥

इषाहोतारः साहस्यः नोभयेत् ॥ १७ ॥

ईक्ष्वाक्य प्राप्नोति ये सनाभयो भवन्ति ॥ १८ ॥

अथवा नैवा कुल्यन्तस्यवात् । १५ ।

इत्यात्मन्याये गृह्यमग्ने विशा नमः ।

अथाहमः पटलः ।

एकविंशः खण्डः ॥

मानि आह्वयस्यपहोऽयदीपदेस याम् ॥ १ ॥

सुखी-२ कन्नवती से निगौबल-३ भाइबलानपुरमादि-५ वरुननवावेष्टो भोजवेष्ट ॥२॥

(५) अणमस्तेनराभिर्जुहोति ॥ ३ ॥

आपका कहना है ॥ ४ ॥

संस्कृत-विश्वकोशः ॥ ५ ॥

अनुसूची १५ के अन्तर्गत, न = ५

बहुमान्य प्रतिपत्तम् ॥ ७ ॥

इसोत्थ वज्रपीपलसंज्ञिता ॥ ८ ॥

मुक्तकालोद्भूतस्य प्रकटिषीकृतस्य द्वैधं दक्षिणात्मानं दर्शयन् कस्तूर्यं त्रैलोक्यतैरसौ दक्षे-
र्त्तर्दक्षिणात्मानं निष्कामदत्ता पूर्वोद्भूतैरसौ दत्तौ तैरद्वैतस्योत्तराद्येवपात्रेण वि-
प्रमथ्य परिनिष्ठ्य शुभ्रस्य पात्रात्पुनरुत्तरं वज्रुरनवान् अभ्यवर्त्यमानैरित्या प्रोक्ष्यपा-
त्राणि इन्द्रायभुवददत्तं तर्त्तस्तमभवामौत्तरात् वज्रुण देवस्य प्राक्चरार्थं प्रादक्षिण्यम् ॥
वा माध्याह्न्ये सौम्यमासना उपरिस्थितपश्चात् तस्यामासनां उपेक्षया सम्पद्यते तामेकपक्षे-
द्वयानवधते ॥ १०० ॥

१. एतासुखनपुत्री भक्तान्नमाली एतदुपवत्ता परिगणित क क्व च व पुस्तकेषु दृश्यमानते -

१. सुवर्णचर्मकर्मिः कादम्बरतोः सुवर्णस्य सः सः सः सः सुवर्णचर्मकर्मिः ।

- (१) तत्त्वस्तस्यमौल्यार्थम् ॥ ११ ॥
(२) अपूर्व चतुर्दशाय धन्यवति ॥ १२ ॥

अथर्ववेदः ॥ १३ ॥

सुखावस्थायीये सुखप्रप्ते एकमिह सुखम् ॥

अथ द्वाविंशः स्वपद्यः ।।

पार्श्ववद्वयमाप्तौऽपत्तिर्नोत्पद्यताम् ॥ १ ॥

- (१) सिद्धयेवस्तमश्वा कुत्रा वाह्येभ्य उपहरति ॥ २ ॥
 इमेभ्यो वसेषु गच्छुपाकरोति 'सिद्ध' इत्यादि लुप्तप्राकरोमिति ॥ ३ ॥
 दृष्ट्वा पश्यान्वाहुतीर्दुःखं तस्मै यथा ध्यायित्वेवस्त्रीर्वाविधयिता मन्त्रमेवावन्तेन
 वा कलाकर्मैर्नोत्तरां कुरोति ॥ ४ ॥
 गोपीदन्तुतरामि ॥ ५ ॥
 पिशाचमुत्तरा ॥ ६ ॥
 आन्वाहुतीमत्तरा ॥ ७ ॥
 स्थितकृतप्रपति समात्मविपन्नमेधानात् ॥ ८ ॥
 कल्पद्रुमवामेवैके निष्टमिष्टमनुदिशन्ति ॥ ९ ॥
 अथैतदपरं दत्तं द्वाभ्यामिति कुरोति यथाऽनुपम् ॥ १० ॥
 अथ एष यथार्थं मातुः शिष्टं धोमूलेऽन्वयकम् ॥ ११ ॥
 तस्यां वासिभ्यादेन कन्वी व्याकृता ॥ १२ ॥
 समिमित्वात्तरान् जपित्वाऽर्थं कुरात् ॥ १३ ॥
 एष सप्तधा योजयित्वा प्रत्येकमन्त्राभ्योत्तरां रत्नके अभिमुख्य पञ्चना वा ॥ १४ ॥
 दध्मरेण यजुषाऽभिधयोत्तरां प्राचीमुदीचा वा दिशमभिधाय यथार्थं यायात् ॥ १५ ॥
 अश्वमुत्तरारंक्षेत् ॥ १६ ॥
 इति तन्मुत्तरा ॥ १७ ॥
 ताभ्यां ऐषेण पूर्वकटं दृष्ट्वीमभियुजेत् ॥ १८ ॥
 सवाद्येभ्यन् सव्येन पायित्वा मन्त्रं दध्मवाऽऽदरे ॥ १९ ॥
 इत्यतस्तस्मादि यजुषाऽने दार्जना यजुः ॥

अथ त्रयोविंशः स्तवः ॥

- (४) दक्षिणेश कर्त्तव्यसुविस्तारया दुत्वा मत्तोरारो जयैव ॥ ३ ॥
कदम्बसारा-यामभिमन्त्रयेत भिकोषो भवति ॥ ३ ॥

१. हाइड्रसमो हाइड्रिमे व सुमोसमुद्रना वतेनायेन 'प' तुम्भमे ।

१. हृदयस्थित वा अङ्गमेकपुत्रो हृदयवर्तते इति च सा सुप्रसङ्गा।

१. 'मित्राणाम्' इत्येषा शब्दस्य 'अन्तर्नि'भावप्रकारः सर्वत्र कः च प्रत्ययान्तत्वेन प्रादुर्भाव्यते।

४. बलपट्टी सुकनपौकसुवपक वरिवायेव हाउकनेव इति क ३ सुकनपक ।

जलभक्षेभ्यः परिषा स्मृत्यदधिकानीयचूर्णानि कारयिष्येतित्या मुतायास्तम्बस्य
उपवसेत् ॥ ३ ॥

(१) शिखर्यं बहुमुखेण ज्वालयेत् ॥ ४ ॥

शिखर्यं चरस्य छेदे पण्य स्वात्त उतारया जुहुयात् ॥ ५ ॥

क कानयेत नाव कन्धिषेतेति जलविक्षाले स्मृत्यनानीय मुताभुतरान्यापि प्रसज्य
परिषेयेत् ॥ ६ ॥

येन पया राजकर्मकरा पलायेरन् तस्मिन्निध्वान्मुपसमावायेतरा आहुतीर्जुहुवात् ॥
नयेन हजान् फलमग्निनिषेदेहो वाडिबिबिषेदवर्षेत्तर्षे वा चिन्दुरभिक्षिपेत्त-
दुत्तरवर्षात्तद्व प्रजलमान ॥ ८ ॥

(२) आगारस्मृत्यविरोह्ये मधुन उपवेश्ये कुर्या कनेतकददर्शनं ज्वा-याम्ना

कारोरेषयेदन्त्येषु चाहुतीत्यतिभ्यमावास्तस्या विशाखा वज्रया न श्रुत्यातदमेदपसमा-
धानस्याउपभागात्त उतारा आहुतर्जुया अवादि श्रुतिपश्यन् ॥ ९ ॥

परिषेचनान्त कुर्यादभिमृतेभ्य उतारया दक्षिणतोऽग्रमान परिषिद्धानि दधाति ॥ १० ॥

इत्यापस्तम्बीय एषप्रश्ने श्रवोविश स्यात् ॥

सनातस्तथाऽष्टमश्च पठत् ॥

समाप्तमिदं आपस्तम्बगृह्यसूत्रम् ॥

१. इति परं सूत्रप्रश्नार्थं सूत्रप्रश्नस्यैव परित्यक्त इत्यनेन इति क का मुताभयो । विनम्यपण्य
शेषाय—मिथ्यये बहु पलायेत् ॥ तस्मिन् निध्वाने पलाययेत् ॥

२. इत्यनेन वा सूत्रमेकवचनं परित्यजित इत्यनेन क का मुताभयो ।

आपस्तम्बगृह्यसूत्रस्थानां विषयाणां सूची ॥

प्रथमः खण्डः ।

विषयवर्णना	सू.	३
१ सामान्यपरिभाषाः—		
१ अतिष्ठान्तरम् ।	१	१
२ कदम्बवनादिकानिधि ।	२	४
३ वस्त्रोपवीतानादिकानिधि ।	३, ४-६	६
४ निष्वाणमपरिभाषादिभिः ।	७-१०	७
२ अग्निमुखनिरूपणम्—		
१ परिस्तरणदि ।	१२	११
२ पात्रप्रयोगः ।	१६-१८	१८
३ पवित्रस्तम्भः ।	१९	१६
४ अग्नीताप्रवयनम् ।	२०	१७
५ नक्षत्रणम् ।	२१	१८
६ आग्न्यस्तम्भः ।	२२	१९०

द्वितीयः खण्डः ।

७ दर्वीस्तम्भः ।	१	२२
८ अग्नेः पूर्वं परिषेचनम् ।	३-४	२५
९ इन्धमाधान, आचारहोमयः ।	५	२७
१० आग्न्यभ्यर्चनम् ।	६	२८
११ अग्न्यभ्यर्चनान्तरं अग्न्यभ्यर्चना विधानम् ।	७	२९
१२ अग्नेस्तम्भः परिषेचनम् ।	८	३१
१३ पादयज्ञस्तम्भः ।	९-११	३४
३ वैवाहिकविषया —		
१ विवाहकालः ।	१२-१३	३६
२ विवाहे मह्यस्तम्भम् ।	१४	३७
३ आचारादि वैवाहिकविषयान्तरम् ।	१५	३८

तृतीयः खण्डः ।

४ यथायुः क्वा क्वादिना मह्यम् ।	१	४०
५ कर्त्तव्यभ्यां युद्धार्थं वेनाभ्युदयम् ।		

THE KANDIYAN SANGH
RE
1911

विषयसङ्ख्या	पृ.	पृ.
१ वा वृद्धितर नृत्तिं विना म्वदिति कथयते त. सङ्गीतधने दद्यात् ३		४०
२ विवाहे मन्त्रालम्भम् ।	६-७	४१
३ मन्त्रा अर्चयते ।	८-९	४२
४ गोरजलमभ्यस्नानानि ।	१०	४३
५ वरणे वर्णनीय कथ्या ।	११-१४	४४
११ ऋद्धिपरीक्षा ।	१५-१८	४६
१२ उद्गताभ्यस्नानम् ।	१९	४७
१३ वरगुणा ।	२०	४८

चतुर्थे खण्डे ।

४ विवाहप्रकरणम्—

१ वस्त्रेयम् ।	१-२	५०
२ उन्वाया समीक्षणम् ।	३-५	५१
३ उन्वा सुवोच्यते सम्मार्जकम् ।	६	५२
४ उन्वा उन्वावाच्यतद्वरणार्थं सुग्माना उद्गताना प्रेषम् ।	७	५३
५ तन्वा स्नायनम् , अहनवन्धकरण, वीर्यमज्जितम् च ।	८	५३
६ अग्नेयसमाधानादि कर्म ।	१०	५४
७ पार्थिवम् ।	११	५५
८ तत्र कामलाया विवेकः ।	१२-१४	५६
९ सप्तदीपयनम् ।	१५-१६	५७

पञ्चमे खण्डे ।

१० वैवाहिक प्रथमदोसा ।	१	५९
११ कला अस्मिन् उपविधानम् ।	२	६०
१२ सप्तद्वारा ।	३-५	६१
१३ अग्निप्रदक्षिणादि ।	६-१०	६२
१४ शोचयिमीक्यान्तः शिविकादिना कथा स्वयम्भू दिति नयनम् ।	१३	६४
१५ द्वाद्वाद्वैक्यधारायम् ।	१४-१५	६५
१६ अशुक्ला मन्त्रम् ।	१७	६६
१७ श्रेयिष्यताद्वाद्गुरवम् ।	१८	६७
१८ तत्र दम्पत्योरुपवसरसोच्चाय ।	१९	६८
१९ रथेन गमने शिक्षा ।	२१-२३	६९
२० सुवयो योतनप्रकारः ।	२४	७०
२१ वैविधिये वा ।	२६	७१

पद्यः खण्डः ।

विषयसूची	पृ.	पृ.
२१ मर्मसंज्ञे नाना नदीभरणे नव ।	१	५३
२३ इन्द्राग्निस्मृतिकमे होम ।	४	५४
२४ इन्द्राग्निस्मृतिकमे कर्तव्यो नव ।	५	५५
२५ गृहप्रवेश ।	८	५६
२६ प्रवेशहोम ।	१०	५७
२७ अस्तित्वज्ञाया पुत्राय फलदानम् ।	११	५८
२८ दम्पत्यभिर्लभम् ।	११	५८
२९ नवै पुत्रादन्वयोपदर्शनम् ।	१२	५९

सप्तमः खण्डः ।

३० नाग्यस्वातीसप्त । (तस्य चर्मा)	१, २	६०
३१ स्वातीषाष्टहोम, तस्माच्चदानमक्षयः ।	३-४	६१
३२ तस्य देवताविधानम् ।	५	६३
३३ तत्र सङ्कटुत्पत्तिवर्णः ।	६	६४
३४ तत्र उन्नतस्तरादेर्विधानम् ।	८-१२	६५
३५ स्वातीषाकरोवात् साङ्गवभोजनम् ।	१५	६९
३६ स्वातीषाकद्विषावापम् ।	१६	७०
३७ पार्वीस्वातीसप्त ।	१७	७०
३८ औषाक्यहोमः ।	१९	७३
३९ तत्र देवताविधानम् ।	२०	७४
४० पार्वीसप्तहोमः ।	२३	७८
४१ तत्र होमदेवविधानम् ।	२४-२५	७९
४२ वैश्वदेवः ।	२७	८०

अष्टमः खण्डः ।

४३ उताभरणम् ।	१-२	८१
४४ वैश्वदेवे त्रिविधः कला त्रिविधानि च इन्द्राग्निः ।	३	८३
४५ होमार्चकृतास्तस्मिन् स्वयं प्रत्यक्षमे प्राप्नुयितम् ।	५-६	८६
४६ विवाहदिनाभिस्मरणम् ।	७	८८
४७ विवाहे दम्पत्योब्रह्मचर्यविधिः ।	८	८९
४८ स्वयंती तयोर्विधौ दम्पतिविधानम् ।	९	९०
४९ विवाहेश्वरहोमः, समवेधानं च ।	१०	९१
५० राजस्वभावात् विवाहः प्रयत्नात्पुनर्दिष्टः ।	१२	९२

विषयसंख्या

सू

४

५ ऋतुसमावेशनम् ।

१३

१२२

नवमः खण्डः ।

१ ऋतुसमावेशनम् ।

१

१२३

१ धनदिप्राप्तये प्रभिलस्य मास्ये परिक्रमादौ कुर्मिमिते जाले
यतश्चेत् जलः ।

२

१२४

२ तत्रैव विप्रियवृत्तदिदर्शने जलः ।

३

१२५

३ द्वापत्यौ चान्यत्र प्रभिलस्य जलः ।

४

१२६

४ पवित्रपत्रम् इमे (पात्रादनाया ओषध्या यत्ने प्रभिलसम्,
तत्र स्पर्शनस्यैवाप्यस्य ताभ्यां पातुल्यमातिष्ठनम्)

५-६,

७

१२७

१२८

५ सप्तर्षीभाषनं वर्षम् ।

८

१२८

६ अश्वमेधप्रस्ताया भावादौ तक्षितृनिर्गतं वर्षम् ।

९

१२९

७ वधूक्षेत्राया दानम् ।

११

१३०

अथ दशमः खण्डः ।

८ उपनयनप्रकरणम्—

१ उल्लस्यत्यस्य कालः ।

१-४

१३३

२ उल्लसत्ये दिग्गमनम् ।

५-७

१३५

३ उल्लस्य देशानामुत्पुष्करार्थेन निधानम् ।

८

१३४

४ स्नानस्य कुमारस्याश्वत्थान्ध्यापनम् ।

९

१३७

५ कुमारस्य नाभ्यं परिष्कारनम् ।

१०

१३८

६ सौम्यज्वलनं जलनम् ।

११

१३९

७ कुमारस्य देशान्ध्यां परिधानम्, उपनयनम् ।

१२

१४०

एकादशः खण्डः ।

८ आधानमुत्पुष्कारार्थे उपनयनसमये ।

२

१४१

९ प्रत्यगाक्षिप्य भ्रातृणां कुमारैश्च भावनम् ।

४

१४२

१० उपनयनप्रधानतायां जवाद्भवः ।

१-५

१४३

११ उपनयनं कूर्चं उपलोक्य ।

७

१४३

१२ नाभ्यं उपलोक्य कुमारैश्च भावनम् ।

८

१४३

१३ गायत्र्युच्चारणम् ।

९-११

१४४

१४ कथामुच्चारणम् ।

१४

१४६

१५ वर्षनिर्देशपुस्तकविषयं दशमिदिग्गमनम् ।

१५-१६

१४६

१६ वधूक्षेत्राच्चतुर्दि, आदिर्लोक्योपरिधानम् ।

१७

१४८

विषयसूच्य।	सू	पृ
१७ उपनयने काम्यविधि ।	१८	१४९
१८ ब्रह्मचर्यविधमविधि ।	२०	१४९
१९ क्षमिदानम् ।	२१	१५०
२० पात्राक्षकम् ।	२५	१५२

७ उपाकर्मोत्पत्तिप्रकरणम्—

१ उपाकर्मफलविधानम् ।	१-२	१५४
२ कण्डूशपादिभ्यो होम ।	३	॥
३ आदितस्तृणशकमनुवाकानां प्रथमोत्पत्तिप्रकरणम् ।	४-५	१५५
४ कर्तव्यकाल ।	८	१५५
५ तत्र उपनिषद्-१ अग्नि-२ अथर्वणपरिचयम् ।	९-१०	॥
६ उपनिषद्भिः देवगण आत्मगणैः ।	११-१२	१५७
७ कर्तव्यमात्रा विधानमात्रपरिचयम् ।	१४	१५८
८ तेषां कनकफलत्वम् ।	१३-१८	१५९
९ पूर्ववद्वयम् ।	१०	॥
१० उपाकर्मणि दुर्गोत्पत्तिम् ।	१९	१५९
११ अथर्वण होमणम्, अथर्वणोत्पत्तिविधानम् ।	२०	१६०
१२ ब्रह्मणोत्पत्तिम् ।	२३	॥

ब्राह्मण- अथर्वण- ।

८ समावर्तनम्—

१ उद्भवार्थं गीहज्वरविधानम् ।	१	१६१
२ वधनमुपनयनवत् ।	३	१६२
३ मेघकाला अक्षकारिणे दानम् ।	४	१६३
४ होम कस्या दर्शनकाले विधानम् ।	५	१६४
५ दानान् उद्गुम्बरकाष्ठैश्च दत्तवाक्यम् च ।	६	॥
६ स्वामीवर्द्धन्यराज्याय पुनः दानम्, अह्नस्तस्मान्नस्य दानम् परिधानम्, चन्द्रमास्तुतिम्, क्षीमास्तु मन्त्राभ्यङ्गम्, गङ्गाभ्यङ्गम् सप्तश्यामाभ्यङ्गम्, उद्गुम्बरं वायम् परिधानम् ।	७-८	१६५
७ वासुमीन्द्रो कृणुते बभूव तद्धिक्विषा दद्यात् प्रशान्त्यै अथर्वणम् ।	९	१६७
८ त्रयो भववोराभ्यङ्गम् ।	१०	१६८
९ क्षिप्रि काले वारणम्, अक्षीरवक्त्रं, आदर्शवक्त्रम्, उपानहो- त्पत्तिम्, उद्गुम्बरवोधाभ्यङ्गम् च ।	११	१६९

विषयसंख्या

	सु	टु
१० वाचस्पति, शिशुपत्स्थान, कृष्णार्जुन चन्द्रमण्डोपस्थानम् ।	१२-१३	१००
११ मित्रेय सप्तमण्ड, वनेष्टमण्ड च ।	१४	१०१

अथोद्देशः सप्तः ।

९ मधुपर्कः--

१ पुष्पेन कूर्चे कर्षेष्ट ।	१	१०३
२ राजस्वभाषोक्तपेक्षनमन्त्र ।	३	१०३
३ पादनिवेदनम् ।	४	१०४
४ अक्षामण्डिने पादप्रसारणम् ।	५	१०५
५ प्रक्षालनविपुलप्राप्तौ भाग्यविमर्शश्च ।	६	१०५
६ अर्घ्यनिवेदनम् ।	७	"
७ तदेकदेशस्य पूज्याङ्गवसानवचनम् ।	८	१०६
८ मधुपर्कदानम् ।	१०	"
९ मधुपर्कद्वयवर्णि ।	११-१२	१०७
१० मधुपर्कप्रदानम् ।	१३	१०७
११ मधुपर्कप्रतिमहोता राजा स्वपतिर्होत्रं चैव तेषां तस्य पुत्रं द्वितीयं दानम् ।	१४	१०९
१२ गोनिवेदनम् ।	१५	"
१३ गोमर्षी अग्निकेवा तस्य पालयपर्वेन होमः ।	१६	"
१४ गोमर्षपदे अर्घ्यं प्रसार ।	१७	११०
१५ अर्घ्यनिवेदनम् ।	१८	१११
१६ मधुपर्कहो ।	१९-२०	"

चतुर्विंशः सप्तः ।

१० क्षीमश्लोचनम्--

१ क्षीमश्लोचनकालः ।	१	१८४
२ तत्र प्रधानहोमा, जवादनश्च ।	२	"
३ त्रेत्यां कालस्या क्षीमश्लोचनम् ।	३	१८५
४ बीजाग्न्याधिया बीजाग्न्याध्या सप्तासनम् ।	४	१८६
५ गले भिक्कवर्तीत्या नद्या नागभिर्दोषः ।	५	"
६ पञ्चगुणान्धनम्, तले वाचनम् ।	७	१८७
७ नक्षत्रोद्देशनश्चैव क्षीमश्लोचनम्, वनिवसर्गश्च ।	८	"

११ पुस्तुषनम्--

१ तस्य कालः ।	१	१८८
---------------	---	-----

विषयसङ्ख्या	पृ.	पृ.
२ न्यग्रोधकृशः पल्लविद्यश्यामाङ्गुरानवयन्, सामन्तप्रधानाङ्गुतयो बन्धववध ।	१०	१८८
३ तालङ्गुरानङ्गुतया कुमारो देवविलोकनं कथयित्वा यमिष्य दक्षिणवास्यो निवेदनम् ।	११	१८९
४ तालङ्गवधवधम् ।	११	..
५ द्विष्टुवध कर्म ।	११-१४	१९०
६ अरिष्टुवधार्थं कर्म ।	१५	१९२

पञ्चदशः खण्डः ।

१२ ज्ञातकर्म—

१ ज्ञातस्य कुमारस्य कल्पप्रेतामिमन्त्रणम्, मूर्धन्यपञ्चायम्, दक्षिणकर्मवधम् ।	१	१९१
२ कल्पप्रेतामिमन्त्रेण ।	२	१९५
३ कुमारस्य मङ्गुलप्रदानम्, दक्षिणप्रदानं च ।	४	१९६
४ दक्षिणप्रदानवापनम् ।	५	१९७
५ कलीकरणहोमाः ।	६	१९८

१३ नामकरणम्—

६ तस्य कालः ।	८	१९९
७ नाम्नि पुनोद्धारप्रकृताः ।	९	२००
८ 'तु'शब्दप्रतिपत्तयः नाम्नः ज्ञातस्यम् ।	१०	२०१
९ कुमारो नामकरणम् ।	११	२०२
१० प्रवृत्तयस्तु विद्या पुत्रस्य मूर्धन्यपञ्चायादि ।	१२	२०३
११ एक कुमारो जयि ।	१३	..

षोडशः खण्डः ।

१४ अक्षप्रशान्तम्—

१ तत्र कुमारस्य दृष्ट्यादिप्रशान्तम् ।	१	२०४
२ दृष्ट्यादिप्रशान्ते तैत्तिरीयमाध्वनिधायम् ।	२	२०५

१५ वीर्यम्—

१ तस्य कालः ।	३	..
२ उपनयनकालादधिक्यम् ।	४	२०६
३ कुमारस्य केशानां विनयनम्, शिवाभिधानं च ।	५	..
४ उपनयनकालं निम्बयन्नादि ।	८	२०७
५ वस्त्रे उपनयनेन धृत्यैव विद्याप्रार्थना कर्माकरणम् ।	१०	२०८
६ वीर्यदानकालं तन्वाद्यम् ।	१२-१४	२०८

विषयसंख्या	पृ.	पृ.
२० हेमन्तप्रत्ययरोहणम्—	८	२३३
१ प्रत्ययस्य लक्ष्यस्तरे संवेक्षणम् ।	९	२३३
२ लक्ष्यप्रकारः ।	१०	२३४
३ कक्षायां पुनर्व्यभिचरणम् ।	११-१२	२३५

२१ ईशानबलिः—

१ स्वात्मोपास्यपत्रम्, यान्त्रादि यथा स्थितिकरणम् ।	१३	२३८
२ अग्ने पश्या कुरीद्व्यकरणम् ।	१४	२३८

विंशः सर्गः ।

१ दक्षिणस्यां कृष्णमीशानावहनम् ।	१	२३८
४ उत्तरस्यां देव्या मध्ये च अवन्तस्य ।	१, ३	२३
५ आवादिगोन्योऽर्थादिकानम्, प्रधानहोमा, विष्टकृतम् ।	४	२३९
६ देवतास्य सद्योदनानां वर्णना कानम् ।	५	२४१
७ कृत्वापि वर्णपुस्तकौदनस्याऽऽपत्तम् ।	७	२४३
८ अथ कृतम् ।	८-९	२४४
९ अग्नेरभिष्टो वनां स्थापनम् ।	१०	२४
१० यवामवीक्षणम् ।	११	२४
११ वनां मार्गे क्षेत्रपट्टिपत्ता ।	१२	२४५
१२ तस्यै वर्णदानम् ।	१४	२४
१३ तस्य वीक्षणकरणविधिः ।	१५	२४६
१४ तस्योपस्थानम् ।	१६	२४
१५ स्वात्मोपास्यदेव्या कृत्यानां भोजनम् ।	१७	२४
१६ क्षेत्रपट्टिपत्तेः वस्तुविस्तारं भोजनम् ।	१८	२४

एकविंशः सर्गः ।

२२ मासिध्याङ्गप्रकरणम्—

१ मन्त्रे आहूताय ।	१	२४८
२ मोक्षदाय्य आहूताय ।	२	२४९
३ अन्नहोमा ।	३	२५१
४ आज्यहोमा ।	४	२५३
५ अन्नविमर्शनम् ।	६-७	२५५
६ भोजनानिर्वहणवर्णनम् ।	८	२५
७ भुक्तानामनुप्राशनम्, विष्टदानम्, शेषभक्षणम् च ।	९	२५६

विषयलक्षणा	सू.	पृ.
२३ अष्टकाध्यायम्--		
१ तस्य अक्षर ।	१०	२६४
२ अक्षरवाक ।	१२	२६५
तृविंशः अध्यायः ।		
३ अक्षरिणादक्षरहोम ।	१	२६७
४ द्वेषस्यादधा कर्तव्य माक्षणे-य उपहरणम् ।	२	२६७
५ गोमूत्राकरणम् ।	३	२६८
६ कपाहोम ।	४	२६
७ मांसोदनहोमा ।	५	२६९
८ मिष्टान्नहोमा ।	६	२७०
९ आम्नाहुतम् ।	७	२७
१० मिष्टकृतदधि ।	८	२७
११ दध्नश्चक्षुहोम ।	१०	२७२
१२ अन्वहृद्य ।	११	२७३
१३ मात्सर्यं मच्छता कर्तव्यो जप ।	१३	२७४
१४ रक्षतमो नक्षत्रिमर्चनम् ।	१४	२७८
१५ रवारीहुतमग्न्य ।	१५	२७
१६ अश्वारीहुतमग्न्य ।	१६	२७९
१७ हस्वारीहुतमग्न्य ।	१७	२८
१८ अश्वदण्डवीरवाचम् ।	१९	२८०
त्रयोविंशः अध्यायः ।		
१ फलीकरणहुतिहोममग्न्य ।	१	२८१
२ कुम्भानिमग्न्यम् ।	२	२८
३ स्वभासाया परपुरुषसम्बन्धप्रतिरोधक कर्म ।	३८२	३
४ पुनः सम्मन्वेष्टव्या कर्तव्यम् ।	४	२८
५ पशुधना शिल्पार्थं होम ।	५	२८३
६ न-वप्रतिपत्तिविद्या विद्या ।	६	२८
७ कलाविद्याया द्वापदीनां प्रतिपत्तिवर्ष कर्म ।	७	२८४
८ तैत्तिरिक्तानि ।	८	२८५
९ अक्षुप्रप्रवक्षितम् ।	९	} २८५ २८७
	१०	

सुखापस्तम्बपुत्रसूत्रसंक्षेपविषयानुक्रमणिका समाप्ता ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीमदापस्तम्बमहर्षिप्रणीतम्

→* गृह्यसूत्रम् *←

श्रीहरदत्तविरचितया अनाकुलया

श्रीमुदर्शनाचार्यकृततात्पर्यदर्शनेन च सहितम् ॥

ॐ

*अथ कर्माण्याचाराण्यनि गृह्यन्ते ॥ १ ॥

॥ श्री ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

ॐ गृह्यसूक्तिरनाकुला ॐ

ॐ

तमो रुद्राय यद्गृह्यमापस्तम्बेन निर्मितम् ।

क्रियते हरदत्तेन तस्य सूक्तिरनाकुला ॥

द्विवेकायाणि कर्माणि-श्रुतिलक्षणानि आचारलक्षणानि च । तत्र
श्रुतिलक्षणानि व्याख्यातानि । अपेक्षानीयानि कर्माणि विवाहप्रभृतीनि
वाचनान् प्रयोगान् गृह्यन्ते ह्यवन्ति, न प्रत्यक्षश्रुते, तानि व्याख्यास्याम ।
किं प्रयोजनं सूत्रस्य ? स्मार्तानां कर्मणां अधिकारः । तेन उद्गम्यमादिति
यम्, "सर्वेष्वेव प्रवर्तितेऽग्रा" (आप गृ ८-५) विशेषमादिति च वाह्यं
ध्येयं कर्मसु भवन्ति, न श्रुतेषु । अत्राद्यशब्देन श्रुतेष्वपेक्षामन्तरं स्मार्ता-
पदेशं करिष्यामीति वदन् तदपेक्षामस्य दर्शयति । तत्र वा परिभाषाः
"स त्रयार्णां वर्णानां" (आप परि १-२) "मन्त्रान्ते, कर्मादीन् सन्निपात-
येत्" (आप परि २-१) "रीड्र, राज्ञम्" (आप परि २-५) "तदिदं
सर्वप्रामाण्यम्"मित्येवमाद्यास्ता इहापि भवन्ति (इदकार्याणि) ॥

*अथ सूत्रानां विभागः श्रुतिलक्षणानामुपरोक्तं कृतं । यत्र चानुसर्गस्य तत्र तत्त्वसूत्राद्येवम् एव
व्यवहियते ।

॥ ॐ ॥

तात्पर्यदर्शनम् ।

यो वर्षैरित्यने निर्ये कर्ममिच्छोर्वैरित्ये ।

तेभ्योऽ(१)वर्षगैर्दो यज्ञा त नमाम्यद्वय हरिम्(२) ॥ १ ॥

आपस्तम्बमुनिं वन्दे मन्दर्थाहितकाम्यया ।

योऽनुष्ठायदर्शना कर्मकल्पनकल्पयत् ॥ २ ॥

यन्मूल वेदवङ्गाप्यमाद्विबन्धे विवक्षितः ।

स कपर्दी चिर जीपाद्वेदेषेदार्थतत्त्वधीत् ॥ ३ ॥

सुदर्शनार्थः (३)कुर्वते गृह्यतात्पर्यनिर्णयम् (४) ।

केवल वैदिकधर्मापेक्षितो मन्दधीरपि ॥ ४ ॥

अथान्तर्यामिन्तात्पर्यम् । तदर्थं पूर्ववृत्तमुच्यते । इह हि यज्ञा एकविंशतिभेदाः । तत्र च सप्त वाक्यजसंस्थाः—धीपासनाहोमो, वैश्वदेवः, पार्वणः, मधुकाः, मासिध्याजः, स्वर्गयज्ञः, रीशानर्वाजरिति । सप्त च द्रवि-
यज्ञसंस्थाः—मग्निहोत्रः, दशपूर्वमासाः, धामयणः, चातुर्मास्यणि, निरुद्ध-
पशुयज्यः, स्तोत्रामाणि, पिण्डपितृयज्ञादया दधीहोमा इति । (५)अथ च
सोमसंस्था—अग्निहोमो, प्रवस्त्रिहोमः, उक्थः, षोडशीः, वाजपेयोऽनिरा-
योऽस्तोत्रोम इति । एते च निरया नियतप्रदोषादिकालीनजीवननिमित्तका-
ऽनर्थक्ये । कुल वने निरया ? 'जायमानो वै ब्रह्मणस्त्रिभिर्भूयना जा-
यते ब्रह्मचर्येणर्षिभ्यो यज्ञेन देवभ्यः प्रजया पितृभ्यः, (तै स ६-३-
१०) इत्यथ 'यज्ञेन' इत्येकवचनं 'यज्ञ इवाश्वपाश्यामः' (आप यणि १-
१) इतिवत् जायमिमांश मन्दमानस्य भगवतो वसिष्ठस्य 'वैयमिक-
ज्ञानहृत्तय सस्तुनाम्' (य स ११-४७) इति वचनेन दद्यामवस्यातु-
श्चयवाच्यमाह ।

तथा 'साय प्रातरन ऊर्ध्वम्' (आप शु ७-१९) 'यावज्जीवम-
ग्निहोत्र जुहोति,' 'वसन्ते ज्यातिहोमेन यजेत' (आप औ १०-२-५)
इत्येवमादिभिः, 'अहन्तु प्रवृज्यते' (तै ब्रा २-१-३), 'अर्धमासेऽर्ध-
मासे प्रवृज्यते' (तै ब्रा ३-२-८), 'पुनर्महोऽस्य सोमर्षीथो

१ अ—पुनर्गते सोमसर्ग, इति ॥ ३

२ अथुन हरिम्, अथुन हरम्, भग्न हरम्

इति च हारिणः

३ अ—दुराज्ञानस्य

४ अ, अ—दर्शनम्

५ अ, अ—५

अथ अनन्तरम् । आचारः—आह इत्युपसर्गस्य अविच्छेदो व्याप्तिर-
 त्रिप्रेतोऽर्थः । चार. चरण कर्मसु प्रवर्तनम्, 'विपद्यपितृयज्ञेन चरन्ति'
 (आप श्रौ १-७-२) इत्यादौ दर्शनात् । तेन यत्सर्वेषु देशेषु सर्वेषु
 फालेषु च सर्वैस्त्रिविधदृष्टैश्चैतैर्लौकिकप्रयोजनाभावोऽप्यधिक्यप्रमादि-
 (१)गानेनाद्रियमाण, अतएव मूलान्तरासम्भवात् स्वमूलभूतवदानुमाने
 सिद्धभूत कर्मसु प्रवर्तनं स आचारः । तस्मादाचारात् अनुमितैर्वेदे. या-
 नि औपासनहोमादीनि वाक्यद्वयशब्दाध्यानि पाणिग्रहणादीनि च य-
 ज्ञेष्वधिकान्विष्यमाणदेहसंस्कारार्थानि कर्माणि एवमेव ज्ञायन्ते कर्तव्यान्ते
 तानि व्याख्यास्याम इति शेषः । यत एव आचाराभुमपवेदावगम्यानि
 गार्ह्यानि कर्माणि अत एव तेभ्यः प्रथममनुष्ठेयैभ्योऽपि पूर्व औपानां
 व्याख्यानं कृतम्, अथस्तुतिविहितेषु जिज्ञासायां प्रथममाचिरवात्,
 अनुमितवेदार्थजिज्ञासायां(२)स्मरममाचिरवात्, जिज्ञासाशान्त्यर्थः सत्यं
 व्याख्यानम्येति ।

अथ च आचारादिस्थाचारेषोपलक्ष्य गार्ह्यानि कर्माणि वदन्नेव ज्ञा-
 पयति—इह साक्षादनिषज्जानामपि येषां 'अमदग्नीनां तु पञ्चावत्तम्'
 (आप श्रौ २-१८-२) इत्यादीनां पदार्थोक्तमाचारः कृत्स्नदेशादिव्या-
 मसम्भवात् तेष्वपि वेदमूला पद्येति । कृत्स्नदेशादिव्याप्तिस्त्राधिक्योपरकता
 दिमिदश्रौते दर्शनेन गृहान्तरैर्धर्मैश्चास्त्रे न्याययन्तन सम्प्रदायविज्ञा-
 रणात्तुचनैर्वा निश्चेतव्या । इदं आधिकारसूत्रम् । यान्यङ्गान्युत्तरत्र
 'पुरस्तादुदयोपक्रम' (आप श्रु १-५) इत्यादीनि वक्ष्यन्त तेषां
 गार्ह्यकर्माणितां, औपानां सार्वभिकाणामपि स्वतोऽनिरुद्धमर्थता च ज्ञाप-
 यितुम् । एतच्च(३)समानोपदेशातिदेशयोरभावात् ॥

कोचित्—कर्माणीत्येतद्गृह्ये वक्ष्यमाणान्यस्मरुचरणार्थान्येव, न तु
 धर्मैश्चाधिकृतधर्मैश्चास्त्रैकवत्सर्वार्थानि । तथा औपानन्तर गार्ह्याधि-
 कारः, औत्तोकसार्वभिकधर्माणामिह प्राप्त्यर्थ इति ॥

उदगयनपूर्वपक्षाद्गृह्यपुण्याहेषु कार्याणि ॥ २ ॥

अनाकुला

उदगयनाविविधानं दक्षिणायनाविप्रतिवेधार्थम् । समुच्चयश्चोदगय-
 नादीनां न विकल्पः । उपपत्त्या. देवतज्ञात्राणि ज्योतिर्दशास्त्रे प्रसिद्धानि यम-
 नक्षत्राणि च तद्विहितानि ।

तत्पर्यदर्शनम्

उद्गम्यतादयः प्रसिद्धाः । पुण्यादास्त्वहो नवधा विभक्तस्त्वयु
ओ भावाः-प्रातस्सङ्गव(१)मध्याह्नापराह्णसायशब्दाद्व्या पुण्यनक्षत्रा-
परपर्याया पञ्च । 'समानस्याह पञ्च पुण्यानि नक्षत्राणि' (तै ब्रा
१-५-३) 'मित्रस्य सङ्गव । तत्पुण्य तेजस्व्यह' (तै ब्रा १-५-३)
इत्यादिभुतेः । सुमास्यर्क्षाला, 'चत्वार्यर्क्षालानि' (तै ब्रा १-५-३)
इति भुते ।

केचित्-कृतिकादिविशिष्टान्तानि देवनक्षत्राणि पुण्याह, 'यान्देव
देवनक्षत्राणि । तेषु कुर्वीत यत्कारी स्वाह । पुण्याह एव कुरुते' (तै.
ब्रा १-५-२) इति भुतेः ।

उद्गम्यतेत्यादिरय समाप्तो ह्यहः । तेषु कार्याणि । गार्होनीति शो-
च । एषा समुच्चयः न विकल्पः । यतश्च सामान्याविधानं तत्र तत्र वि-
शेषविधानेनापोद्यते नियम्यत च । एवमुद्गम्यतादीनां विशिष्टे सत्यपि
कचिद्विधम् प्रतिभासते । 'सर्वं ज्ञतवो विवाहस्य' (आप सू २-१२)
इति चचनात् यदा दक्षिणाद्यनेऽपि विवाहस्स्यात्तदा समावर्तनं त-
त्कालसमीपकाल एव । इतरथा उद्गम्यनसमाप्तस्य अरवि विवाहे स-
ति बहुकालव्यवधाने, 'अनाश्रमी न तिष्ठेत् दिनमेकमापि द्विज' । (द-
क्षल अ १) इति निषेधातिक्रमप्रसङ्गात् ।

किञ्च आहकलापनश्लो 'उद्गम्यन आपूर्वमाणपक्षे कदापि नक्षत्रे
चौलकमौषधयनगोदानविवाहा' (आश्व सू १-५) इत्यत्र चौलवि-
कारत्यादेव गोदानस्य उद्गम्यनयागो पुनस्तत्र तद्विधिः । तद्विकाराभ्य-
रे समावर्तने उद्गम्यननिधमन्निष्ठान्वय इति गम्यत । तथा बाधावर्जाय
समावर्तनस्य चौलविकारत्यादेव आपूर्वमाणपक्षमागो पुनस्तत्र तद्विधिः
(२)उद्गम्यनानिवमार्थे इति गम्यते । तथा गृहनिर्माणप्रवेशयो ज्या
तिभ्यास्ते दक्षिणाद्यनस्यापि विधानात् अविर्गोनशिष्टाचाराच्च उद्गम्य-
नानिवयम् । तथा अपरपक्षेऽप्यपञ्चम्या ज्योतिष्शास्त्रादेव शिष्टा कमा-
णि आचरन्ति । तथैव ज्यातिदशास्त्रादक्षप्रवेशन(३)गृहनिर्माणप्रवेशान्
राश्यावस्थाचरन्ति । तथैव यदा पुण्याहः उर्वीतयत्तदौषोपहृता, तदा
अर्क्षालक्ष्यपि तदुक्तगुणयुक्तं(४)अविगाहेन कर्माप्याचरन्ति । ज्या-

तिदशाश्रमवि (१)वेदाङ्गवाङ्मृतामलकारणत्वात्, शिष्टपरिशुद्धीतत्वा-
च्च कल्पसूत्रादिवद्वरणीयमेव । निर्णये तु शिष्टः प्रमाणं सर्वत्र ॥

यज्ञोपवीतिना ॥ ३ ॥

अनाहुता

कार्याणि हवन्मुपर्वते ॥

तत्सर्वदर्शनम्

कार्याणीति साम्बन्ध । ननु यज्ञोपवीत पाकयज्ञेषु 'प्रागपवर्णाणि'
(आप प २-५) इत्यादिना सिद्धम् । विवाहादिहोमेषु अपादिषु च
'होमे अप्यवर्णाणि' (आप घ १-१-१५) इत्यादिना । अतोऽत्रैतद्विधि-
र्व्यर्थः । सम्बन्धः, यथाज्जाति(२)हेमन्तप्रत्यक्षरोहणादिषु तथापि विधि-
रस्तार्थ एव ॥

प्रदक्षिणम् ॥ ४ ॥

अनाहुता

प्रदक्षिणं च नामि कर्तव्यानि दक्षिणं पाणि प्रतिमत प्रदक्षिणम् ।
उदाहरणं वरिभनगणादि । ननु-तदिहमुभयमविशेषं, पूर्वमेव श्रुतेषु
विहितत्वात् 'वेद्यानो'ति (आप प २-१५) तथोच्यते, इह मानुषेषु
जातकर्मोदिभ्यस्तयोः प्रवृत्तिरिष्यन्(३)तदर्थमयमारम्भः ।

तत्सर्वदर्शनम्

कार्याणीत्येव साम्बन्ध । इह तु प्रादक्षिण्य पाकयज्ञेषु तत्को-
टिषु च विवाहादिषु वरिभाषासिद्धमपि(४)तज्जातिरिक्तमाह्वार्यं विधीयते ।
'तथापवर्णा' (आप घ १-६) इति चेत्तमेव ॥

परस्तादुद्गमोपक्रमः ॥ ५ ॥

अनाहुता

अनियमे नियमार्थमिदं वचनम् । दक्षिणतः पश्चादुपक्रमो माधूदि-
ति । परिस्तरणाद्येवोदाहरणम् ॥

तत्सर्वदर्शनम्

कार्यं इति शेषः । अयं तु सर्वेष्वपि यज्ञापककृपवाह्यैध्वातरवा-
ङ्मिधीयते ॥

१ उ — वेदाङ्गमेव सूत्रमालम्ब्य

२ हेमन्त-वसरोहणं एतावन्निष्ठं कालं यस्मिन् मुक्ताय एव ।

३ उ — तदर्थेऽयं ४ उ त — माह्वार्येण

तथापवर्गः ॥ ६ ॥

अनाकुल

तेषामपवर्गोऽपि तथा प्रत्येज्य । पुरस्तादुद्यमेत्यर्थः । अपवर्गं परिसमाप्तिः । न चात्र उपक्रमापवर्गो समानमिदं नियमनं कियते—पुरस्तादुपक्रमे तथैव समाप्य उद्यमस्य च तथैवेति । किं तर्हि यथा-समयं प्रवृत्तिः, तथया परित्तरणस्य पुरस्तादुपक्रमात्तस्य तत्रेवापवर्गो सम्भवयादुदनपवर्गः । तत्रापवर्गविधेरानर्थक्यं, श्रुतिष्वेव परिभाषितत्वात् “प्रापवर्गान्पुनरुपवर्गानि वे”ति (आप प २-१५) । उच्यते । यद्यपवर्गविधिः पुनरिह नारभ्यते, अपरेणार्द्धे कुटी कृते (आप पृ १९-१४) त्वय दक्षिणापवर्गता प्राप्नोति, अशेषकर्मस्वोद्यमस्तत्त्वमियमात् । अत्रातिप्रतिषेधे अपवर्गवह्नोयस्य यथा स्वादित्ययमारम्य । अन्यथा प्रदक्षिणपरिभाषया सामान्यपरिभाषा बाधेते किञ्चिद्देवानि कर्माणीति तत्र विशेषितम् । अतो मानुषेषु कर्मादिष्वपि प्राप्यार्थोऽपवर्गनियमः ॥

तात्पर्यदर्शनम्

पुरस्तादुद्यमा क्रियापरिसमाप्तिः कार्यमर्थः । ननु—‘पुरस्तादुद्यमोपक्रमः’ इति विधेरेव समन्तपरिपेक्षावाच्यमस्ति त्वयाधारमध्य ‘तथाऽपवर्गः’ इति । न, अत्रानुपमापेक्षितम् सुवे प्राचीनस्योपवर्गा वेदोच्चीलेखा (१) कुटीकरणोद्देश्यपवर्गः प्रत्यक् दक्षिणा च स्यात् । अतस्तद्व्यधनायेदमारम्भस्यमेव ।

केचित्—प्राचीनां लेखानामुद्गुपकम्, उदीचीना च प्रापवर्गः, अग्निपरित्तरणवहुभवविषयसम्भवात् (२) इति ॥

• अपरपक्षे पित्र्याणि ॥ ७ ॥ प्राचीनार्वातिना ॥ ८ ॥

प्रसज्यम् ॥ ९ ॥ दक्षिणतोऽपवर्गः ॥ १० ॥

अनाकुल

पितृदेवत्वकर्माव्ययपरपक्षे कार्याणि । “मानिश्वास्तथापरपक्षे” (आप पृ २१ १) ‘या मायया पौषमास्या उपरिष्टाष्टपक्षे’ (आप पृ २१-१०) तत्रापरपक्ष उपदिष्टः । इदं तु नियमनं यानि यथाश्रद्धादीनि दशविशेषेण पात्रविशेषेण काम्यान्पुनरिष्टानि अस्मान्मित्र परिशुद्धानि पार्ष्वे कान्तादीनीत्यत्र तेष्वपरपक्षवाच्यं च । तेन पूर्वपक्षे मृतस्याप

रपक्ष एकोद्दिष्टं कर्तव्यं न त्वेकार्धोऽहनि । अनुष्ठानञ्चैत्येकार्धोऽहनि ।
मासिश्चाहस्वापरपक्षविधेः प्रयोजनं तत्रैव वक्ष्यामः ।

अथ चापरपक्षविधिः कुलस्योद्गमनादेरपवादो न पूर्वस्मादुद्गमा
वधायोगम् । उदाहरणं परिकृतरवादि । तदिदं प्राचीनाचीन्याद्विश्रयमिति
शेषः । औत्तरेष्वेव परिभाषितत्वात्, उच्यते—'यज्ञोपवीतिना प्रदक्षिणं'
'तथापयवे' इत्येता परिभाषा अभिशेदेणात्र प्रकरणे कठिता सामान्य-
परिभाषाया बाधितत्वात् विश्वेष्वपि प्राप्नुवन्ति तद्वाच्यमिदम् ।

अथ च येषां पित्र्याणां मृतान्ज्येन स्वकाले प्रवृत्तिः तेषामेवार्थं
प्राचीनाचीनविधि नन्वपचाङ्गत्वेन प्रयुज्यमानानाम् । तेन वैधेषु मा-
नुष्येषु च कर्मसु "पितरः पितामहा" इत्यत्र यज्ञोपवीतमेव मन्ति ।

अथ आह—"तस्मादभ्यासान् वैश्वदेवा" (तै. स. २-४-५) इति
दर्शनात् "पितरः पितामहा" इत्यस्यापि पित्र्यत्वादेव प्राचीनाचीनस्या-
प्रसङ्गः इति । तथा "अपरपक्षे पित्र्याणां" ऐस्मिन्त्रिकादे (१) अमिहित
प्राचीनाचीनविधिं शेषेण पित्र्यं कर्मणि साङ्गे प्रवर्तते । तेन पित्र्ये भाज्य-
भागान्ते कर्मणि जयदो च प्राचीनाचीनमेव भवति ॥

तत्तदर्थम्

कार्याचीन्येव । अथ च विधिस्वतन्त्रविनयोद्देशेन । (२) अङ्गानां
तु सहप्रयोजनार्थां मुख्यकालत्वेन कालविधिवेक्षाऽभावात् । एष च न
पूर्वपक्षमात्रापवादः । किं तर्हि ? सर्वोपवादाय विध्यन्तरम् । आ-
हुत एतदुच्यते ? । 'न च नक्त आह कुर्वीत' (आप. ध. २-१७-२३)
इति ज्ञापनात् (३) यदि ज्ञाय पूर्वपक्षमात्रापवादस्स्यात्, तत उद्गमना-
दीनां श्रवाणाप्रवादभावाद्वापराप्रसक्तो प्रतिषेधो न स्यात्, (४) अस्ति
च प्रतिषेधः, इत्यतो ज्ञायते विध्यन्तरमेवेति । प्रयोजनं त्वविशेषेण द-
क्षिणायामेव अपरपक्षेऽङ्गि काम्यशास्त्रानि कर्तव्यानीति । मासिश्चाह तु
'मासि मासि कार्यम्' (आप. धर्म २-२६-४) इति (५) वीक्ष्यया दक्षि-
णायामेव सिद्धमेव ।

१ ३-विहित

२ पूर्वोक्तकालमेकदशाब्दे पञ्चमर्दे-पञ्चमोत्तरात्पञ्चमदश्यां पञ्चमर्देवैव कालमाह
पञ्चमेन स्त्रीयुद्धमे कर्तव्यं पञ्चमस्य ये दशकालवर्षेभ्य न पञ्चदशान्वति पञ्चदशमर्द-
कालमेव पञ्चमर्दोद्दिष्टावयवमुपेयमे-इति सिद्धयितम् । अत्राहुत्येषु विधेषु पञ्चममर्द-
कालेवैकल्येकालमे दृष्ट्वा सप्तम्येव कालमेकदश कालान् चापरपक्षविधिं उदाहरेत् विधे-
षो न मर्तुमर्हतीति मतः ।

१ ४-एव

१ ४-एवमेव इति च तेन ज्ञायते

१ ४ ३ वीक्ष्यमाह

सम्भविमन् सति 'मासिमाहस्यापन्यसे' (आप. पू. २१-४) इति
विशेष-किमर्थः ? नियमाधीनः । तथा हि-अपराह्णं एव मासिमाहृत्य,
न पुनर्द्वान्मातृप्राज्ञा (१) किञ्चिन्नपरपक्षेऽस्तिमान्ते "सर्वोऽपरपक्ष
वृ-
त्तमापन्यसे" इत्यादिश्रुत्य पूर्वपक्षेऽपि कर्तव्यम् । किन्तु प्रारम्भस्मात्तन्नि-
त्यकमन्त्रवाचसी प्राप्योपपन्नम् । तच्च 'बभूवसमुपसम्भवाद्' इत्येको होमस्त-
त्प्राप्यश्चित्तवत् । 'यद्विज्ञाता सर्वमाहृत्य' नृपुंसकविरिति सर्वो
अनुहुत्वाहुकमीय एव जुहुवाद्' (पे. भा. २५-३४, इति यदुत्पद्यते ।
अथ चात्रोपपन्न, तस्मिन्निर्वाहार्थेऽप्यनुतिष्ठयादृक्नीयशब्दस्य स्वायत्तो
निमित्तत्वान्नमाहोतिमात्रवदर्थनार्थकम् । अथवास्तु कार्य- ।

येदोदितानां नित्यानां कर्मणां सम्प्रतिष्ठापनम् ।

स्नानाकर्मणोऽपि च प्राप्यश्चित्तवत्तत्त्वम् । (अनु. ११-२०३)
इति प्रमुच्यते । (२) आत्मनिर्गोः प्राप्तागमस्त, 'नियमातिष्ठमे वान्द-
न्मिन्' (आप. ख. २-१२-१८) इति वचनात् । यन्मै सनुच्यते एव
न किञ्चन, 'एकस्मिन् शिवे भूयमाणानि प्राप्यश्चित्तानि सम्भुच्यन्ते-
रन्' (आप. खी. २-१-२, इति दर्शितम्वात् ।

प्रसङ्गादप्यर्था मतेऽपि प्राप्यश्चित्तमुच्यते । एवमप्येवमपि प्रार-
म्भान्तं प्राप्यश्चित्तं प्राकयज्ञानं व्यावृत्ता, मीयकालेऽप्यतिष्ठान्ते । मी-
यकाले तु सर्वमाप्यश्चित्तपूर्वकं तेऽनुष्ठेयम् । आपस्तम्बहोमस्य तु यदुक्ता-
स्तान्तिष्ठमे अह्नो होमकालेऽपि पूर्वं प्रत्येक सर्वमाप्यश्चित्तपूर्वकं (३) अ-
तीता हाना कर्तव्या । अत्रोपपन्नप्रकारावप्येवमात्रं न दृश्यते । क-
र्तव्यं तु धार्यमाणेऽप्यग्रे 'अनुगतो मन्त्रश्च' (आप. पू. ५-१५) इत्या-
द्यनुपूर्वसिद्धावश्चित्तं मन्त्र, 'बभूवसमुपसम्भवाद्' ऐतरेयैकिकस्तत्त्व-
वत्ते' इति वचनात् । यत् पुनराहस्यादिनात्सर्वातन्त्रेण चिरकालं बतैव
तदा स्मृत्यन्तरतस्तत्कालादुक्तं कृच्छ्रादिव होमदण्डान् कर्तव्य-
म् । स्वकाले अतारम्भानां तु प्राकयज्ञानां सर्वमाप्यश्चित्तं पूर्वा-
ऽऽरम्भ कर्तव्यः ।

(४) चोचित-प्राकयज्ञानं (५) स्वकालेऽप्यतारम्भे आरम्भानां प्रा-
कयज्ञे प्राप्यकालातिष्ठमे च अनुपूर्वनिर्वाहमेव सर्वद्वयं सप्तशोका जु-
ह्वति । यद्यपि 'सप्तशोका यज्ञाच्छ्रेष्ठ याज्ञयेचनुपूर्वनिर्वाहमेव' (आप.
खी. १४-१४-११) इति आग्रे पूर्वहोमः कर्तव्यमपि युक्तं, तथापि 'एव
वा अवादिताग्नेरिद्विचतुर्होता' (आप. खी. १४-१३-२) इत्युक्-

कस्य 'आदित्योऽस्तान् प्रतीयादुमयोरितरान्' (आप धौ १४-१५-५) इत्युपसंहारात्, गार्ह्ये विज्ञेये आदित्य प्रायश्चित्तविधानेनावेक्षितत्वाच्च तद्विज्ञेयेऽपि युक्त एवेति । तच्च कथं विस्वामिनोक्तम् ॥

आतर्कमार्दिनां तु (१) स्वकासातिक्रमे सर्वप्रायश्चित्तपूर्वकं तदनुष्ठानम् । कर्माह्वाना तु होत्रे सर्वप्रायश्चित्तं प्राणायामश्च । अनुष्ठानं चारा-
दुपकारकानामाकर्मसमाप्तेः । इत्यसस्काराणां तु इत्युपयोगोऽयम् पूर्वमेव सम्भवताम् । पाकयज्ञेष्वग्निहोत्रिक(२)विधौ चोपनयने चाङ्गव्यापत्तौ 'भुवस्स्वाहा' इति तत्त(३)त्कर्माङ्गादौ होमः । 'अनाज्ञातश्च' इति तिसृ-
भिक्ष होमो जज्ञो वा । भुवस्त्वाज्ञातविष्वर्षयोर्विष्वक्षो वा, 'प्राज्ञनावे-
क्षो विधि' (आप घृ २-११) इति 'भुतितस्तस्कारः' (आप धर्म २-१-८) इति धौतप्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थत्वात् । ननु- 'भुव' इति इक्षि-
यादौ 'अनाज्ञात' इति आहवनीये । सत्यम्, इह तपोरप्रचोरमावात्
वैमिशिकानामप्यङ्गवेनेतराङ्गवत् प्रधानादौ होमस्य युक्तत्वाच्च ॥

(४) केचित् सर्वेषु गार्ह्यकर्मसु तदङ्गत्वं च होत्रे 'अनुत्तमन्वतो प्राज्ञम्' इति न्यायेन गृह्यान्तरोक्तानि प्रायश्चित्तान्याहुः, तच्चिन्तयम् ॥

अल प्राचीनिकेन । प्रकृतमुच्यते । यत् 'अपरपक्षस्यापराङ्मुख्येवा-
न्' (आप धर्म २-१६-५) इति, तदपराङ्गविधानार्थमनुवादः, यथा पा-
क्षीयते 'सर्वत्रानुषण्डकारो द्विरेवत्यर्तुग्राहादित्यसावित्रपाक्षीयतवज्रम्' (आप धौ १२-२४-२) इत्यनुषण्डकारामात्रे प्राप्तोऽपि 'आप वोपांश्चानुषण्ड-
कुर्वात्' इत्युपांश्चानुषण्डकारविधानार्थं 'भानुषण्डकरोति । अपि वो-
पांश्चानुषण्डकुर्वात्' (आप धौ १३-१४-२, १०) इति । 'सर्वेष्वेवापरप-
क्षस्याहस्तु' (आप धर्म २-१६-७) इति तद्विज्ञेयवार्थम् । अपरपक्षस्याह-
स्त्वेव मातिभाज्येन पूर्वपक्षस्याहस्तु विकल्पेनाप्यनमतमिति । इतर-
था आशौचावतिकास्तेऽपरपक्षे-

द्वैवात् पितृणां भाजे तु आशीच जायते यदि ।

आशीचेऽथ व्यतीते वै तेभ्यश्चाहं प्रदीयते ॥

इति स्मृत्यन्तरात् कदाचित् पूर्वपक्षस्याहस्त्वपि विकल्पेनेदं स्यात् ।
नित्यभाज्यं तु 'एव सवत्सरम्' (आप घ. २-१८-१२) इति अत्यन्त (५)
सद्योमे द्वितीयावलात् पूर्वपक्षेऽपि ॥ ७ ॥

पित्र्याणि कार्याणीति शेषः । इह तु कसोविध्यासनेदविधानं स्व-
तन्त्रास्वतन्त्रसर्वपित्र्यार्थम्, 'प्राचीनाकीर्तिना पितृशानि' इत्यनेन वा-

कथेन अधिशेषावगमात्, उद्देश्ये विषयमात्रे लब्धे अधिकारकृत(१)स्या
तन्मध्यविषयार्था वाक्यभेदापत्तेः, अङ्गेष्वपि प्राचीनाचीने विद्येते 'अपर-
पक्षे विप्रवर्तते' इतिचदनपेक्षितरथानावाह । तेन यानि स्वतन्त्राणि य-
था प्रधानाहुतयः, यानि चास्वतन्त्राणि यथा द्वितीयनिर्वाहनादीनि, ना-
नि सर्वत्रापि प्राचीनाचीनिता कार्याणि । इत्यमेव 'पञ्चोपवीतिना' इत्य-
पि । तेन विषयान्तराणि देवान्पाशादीनि यज्ञोपवीतिनैव । इतराहू-
नां तु पादप्रयोगादीनां तत्त्वप्रधानवदेव ॥

कोत्सन्—अह्वानां प्रधानधर्मता (२)न्यायेति विप्रवाहानि देवान्पा-
वि प्राचीनाचीनिता, वैवाह्यानि विषयान्पावि यज्ञोपवीतिनिति, ताव-
न्मद्यम् ॥ ८ ॥ नद्यप शेषः ॥ ९ ॥

विप्रपेषु कार्य इति शेषः । अत्र 'प्राचीनाचीनी' (आप परि २ १६)
इत्यादिपरिभाषया यथा अवाणामपि सिद्धत्वात् अपाकबह्नितत्त्वोप-
पत्त्यादायर्थो विधिः ॥ १० ॥

निमित्तावेक्षाणि नैमित्तिकानि ॥ ११ ॥

अनाकुलम्

प्राचीनाचीनिना प्रसज्य दक्षिणतोऽपवर्ग इति वृत्त्युपेक्ष सम्बन्धः । नि-
मित्तानि यानि नैमित्तिकानि कर्माणि तानि निमित्तमपेक्ष्य तदनन्तर
मेव कर्तव्यानि, न तत्र उद्देश्यतापेक्षा । "अगारस्पृशाविरोहण" (आप
गु २३-९) इत्युदाहरणानि । तथाभावात्प्राचीनां निशायामिति वचनात्
तावानुत्कर्षः । गृहप्रवेशन नैमित्तिकमिति केचित् । तस्यन्ये ॥ ८ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

नैमित्तिकान्वाग्रयणातिथ्यर्थावन्तादीनि निमित्तावेक्षाणि । निमि-
त्तानि ब्रह्मिणाकार्दम्बेवानुष्ठानेऽपेक्षन्ते सोदययनादीनित्यर्थः । अत्र-
पि सम्भवतः पूर्वपक्षादेर्नोपवादः ॥ ११ ॥

एव प्रयोगानुबन्ध कालादिकमुक्त्वा इदानीं सर्वनाम्नोपधानहोमा-
नां साधारणतन्त्रनामान प्राच्योर्दक्षिणाह्नसमुदाय प्रयोज्यमेदमाह—'अ-
ग्निमिथा' इत्यादि 'अन्ध सत्तामः' (आप गु २-८) इत्यन्तेन ।

• अग्निमिथा प्रागग्रैर्देवैराग्निं

परिस्तृणाति ॥ १२ ॥ प्रागुदगग्रै र्वा ॥ १३ ॥

अनन्तरं

कदा वाक्यप्रवर्तितायाः । अथ नेषां स्तान्धारकतया कल्पने-
नप्रतिषेधेन । तद्वैतक्यमाश्रयमिच्छुष्यते । एतस्य कर्मादौ । किं
पुनरत्राग्निः । अतोसम्बन्धेऽप्यप्रत्यक्षम् । अथ त्रीणि के केविज्ञातकर्मण्युक्ते
परिग्रहमग्रेरिच्छन्ति । अथ पुनः उपपन्नमप्युक्तम् । अग्रेस्मादौवादौ ।
“अकारस्योऽस्यिभमाश्रयान् त लङ्कारेणुद्धीया” इति । यत्र तु प्राति-
ह्येऽसिर्नास्ति तत्र आत्रिवाकारादप्युक्तम् अथवा वा । “यत्र क्वचिदप्य”
सिन्धुश्च तु द्वेकसकलात् कर्मणो भवति पाद्वैकल्यसम्बन्धेन द्रव्यम् ।
असिभिर्भवेति प्रकृतं पुनरप्युक्तम् येन तन्मन्त्रं प्रवर्तते तत्रापि
परिस्तरणं यथा स्वादेति-अग्निं वानिस्तुभाति सर्वदेहि । इ-
प्रत्यक्षमाश्रयं तु लक्षणेतिह्यम् । अगुद्वयप्रेषा । अथ वा न सर्वतः
प्रत्यक्षेण परिस्तरणं किं कर्हि आत्मकद्वयप्रेषम् । ततोऽप्युक्तम् । अत्रानु-
रक्ताप्य ॥ ९ ॥

तत्पर्यवसानम्

अथ च अग्निपदार्थविशेषप्रतिपत्त्यर्थं स्मार्तैरप्यग्निर्निर्दिश्यते । तत्र
वाक्यप्रवर्तकत्वम्—

कर्म स्मार्तं विवाहादौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही ॥ (या स्तु १-९.७.)
इति । अस्वार्थः—गृही गृहपतिः सार्वज्ञिकं कर्म कर्म विवाहादौ औ-
पासनादौ कुर्वीत । अथ कर्मणः प्रयोगे सकलप्रायश्चित्तान्वारम्भव्या-
प्त्यानुमत्यादिपदार्थद्वारा पत्न्यास्सहस्य तत् कर्म औपासने कुर्वीत
इत्येतत् । अथ वा यस्य अग्निसाध्वस्य कर्मणः फलं साक्षात् कर्मान्त-
रप्रत्यक्षयो वा ज्ञायापत्तिनाभ्यन्तरगत्यामि वा भवति तत्कर्म गृही र्वा
पासने कुर्यात् ‘कुर्वीत’ इत्यात्मनेपदध्वजादिति ।

एव च स्मार्तानि पादपदार्थान्तरादीनि औपासनादौ कर्मव्यापि ।
गृहप्रत्येक्षेऽपि तत्कर्मण्यवधारयन्ते । ज्ञायापत्त्यापत्त्यवधारणाय
पट्टम् । अथाग्निदेर्मतासहादेष्ट सविष्ठीकरणवर्षाकर्मणः । सविष्ठी-
करणकलम्बे प्रेक्ष्यनिष्ठस्या पिह-वर्षातकर्मण्यभ्युक्तिरुक्त्यातिप्रत्यक्षम्
सम्प्रदानार्थत्वात्, तत्कलम्बं च ज्ञायापत्तिव्यापित्वात्तानि ।

अत एव सविष्ठीकरणं सर्वेऽपि पुत्रेण कर्तव्यम्, यदेवानि कृते
पितृनया सम्प्रदानत्वमिच्छेः । अतोऽप्यत्र कल्याणसहस्रं कियत्कलं वा
ज्ञायापत्तिव्यापि तत्कर्म (१) औपासने एव । यदि तु पुत्रोऽग्निरनुपपत्ती-

तद्विः सत्त्वान्ते पूर्वोक्तद्वयं कर्तव्यत्वात् सपिण्डोक्तत्वात् करोति, तदा
श्लेषिष्यत्यत्रादाहृतेऽग्रे, आध्यायनेन 'अथ वा श्लेषिष्यावारादेव तमोपा-
सन्म्' (श्री सू २-२) इत्युपासनसंस्तवात्, आचाराच्च । अनुपनीतोऽपि
पुत्रभ्रात्राधिकार्येव,

अहंस्वतुपनीतोऽपि विनाप्यग्निं शिवाग्नेवम् ॥ (मनु २-१७२)

इति वचनात्, 'न ब्रह्माग्निव्यवहारयेदन्त्रं स्वधामित्यन्तात्' (श्री.
ध २-५) इति गौतमवचनस्यस्वपाशब्दस्य सकलार्थेर्द्विदिकप्रदर्शना-
र्थत्वाच्च ।

अतः वा आतुचुनो क सपिण्डदिशस्य एव वा ।

सपिण्डोक्तत्वात् कृत्वा कुप्यंश्चुदयं ततः ॥

इति वचनात् यदा आतुमुचादिः करोति तदा यथोक्तसहस्रफलमा-
प्तिव्यवहारभावात् श्लेषिष्यावारादाहृताग्नेव ॥

आग्ने तु-स्त्रादिगणपितृत्वप्रतिपि पुत्रवत्पूतत्वादिकलत्रवत् प-
तिवामि कलमित्युपासने, तद्विन्त्यम् ॥

तथा अतर्कन्यैश्लेषोपाकरणसमापनमोद्देशमलमावर्तनादपि । तथो-
पनयनमपि । आचार्यकरणसिद्धार्थं (१)मुपनयनमिति मतेऽपि नाचार्यस्यै-
वान्ते । तस्य निष्पद्यार्थत्वात् 'अथहमेतमाग्निं धारयन्ति' (आप सू ११-
२०) इति सूत्रविरोधात् । विवाहोऽप्यस्मिन्, निर्मण्ये वा, असम्भवा-
द्विवाहवन्मौपासनस्य । सम्भवऽपि प्रथमोपासनस्य, न तस्मिन् हि
तोषादिविवाहः, 'थां कामयेत राष्ट्रमस्यै प्रजा स्यादिति तस्या मीपासने'
इति प्रतिनार्यमौपासनमेषावगमात्, कौषायमीये अग्निद्वयसंसर्गविधा-
नात्, आचाराच्च । कर्मार्थस्योपासनस्य संस्कृते देशे, अनुपसमाहित-
स्यान्वस्य वाग्रे, 'यश्च कृ याम्निम्' (आप ध २-१-१३) इति धर्म-
शास्त्रोक्तविधिना अग्निप्रतिष्ठापनं कर्तव्यम् ॥

केचित्-इह नाहवर्कः कर्माहमेवेति प्रतिकर्म कार्यम्, उपास्यां चाग्ने-
धोरणमिति ॥

अथ सूत्रं व्याख्यायते । यमिमिदं इच्छीतेत्यर्थः । यथाप्यर्चयामग्रे-
रिन्धनं तथाप्येतद्वचनात् इदमपि पुनरिच्छीत । अत्र विध्यर्थे लिङ्गादौ
प्राप्ते कवाग्रहणमिन्धनस्य परिस्तरणपूर्वकाग्रतानिधमाद्यम् । तेन
इन्धनानन्तरं परिस्तरणमेव कार्यं, न तु तयोर्मध्येऽवश्यकार्यमपि सूत्र-
विरसनादि कर्मार्थसमारोपकल्पनं च ॥

नन्वेकस्मिन् सूत्रे इत्यनपरिस्तरमवशिष्टानि वाक्यमेव दृश्यताम्, स-
त्यम्, न तु सूत्रे वाक्यमेवो दोषः, सूत्रनाम् सूत्रमिति निर्दिष्टतात् । इ-
त्यमेव व्याख्यानं प्रयोजनं न सर्वत्र कदाप्युच्यते । अन्वयेर्दोषोऽपि परिशुण्णति ।
सर्वान् विष्णु प्रागग्निं कुशेरग्निं परिस्तृण्णाति ॥ ११ ॥

अथ वा प्रागग्निं दग्धमग्निं दग्धैरग्निं परिस्तृण्णाति । दक्षिणत उत्तर-
श्च प्रागग्नेः पश्चात् पुरस्ताच्चोत्तरमे, 'उदयमा' पश्चात्पुरस्ताच्च'
(आन. श्रौ. १-१४-१५) इति श्रौते दर्शनात् । एतान् कुशान् दक्षि-
णानुत्तरान् करोति, उत्तराग्नाधरान्, (१) औषाधमन्त्रं पृच्छाभ्या-
मुक्तत्वात् । दक्षिणत पक्ष उपरिष्ठाद्भवत्यधस्तात् उत्तर' इति । अथ 'अग्नि-
निदृष्टा' इति प्रकृतं उपपत्तौ, 'अग्निम्' इति पुनर्वचनं नियमार्थम्-अग्नि-
मेव परिस्तृण्णाति नान्यद् (२) इत्यपीति । तेन उत्तरेण पूर्वेषु वा निहि-
तमुद्गं बहिरेव भवति ॥

फोचत्—(३) अतन्वकोऽपि कर्मस्वाग्निं परिस्तीर्य वेधेति नियमार्थ-
मिति ॥ १३ ॥

● दक्षिणाग्नेः पित्र्येषु ॥ १४ ॥ दक्षिणाप्रागग्नेर्वा ॥ १५ ॥

अथ कुश

तत्र दक्षिणाग्नाः पश्चात् पुरस्ताच्च ॥ १० ॥

तत्पर्यदर्शनम्

पित्र्येषु मासिष्ठाद्याविष्णु कर्मसु सर्वान् विष्णु दक्षिणाग्नेः परिस्तृण्णाति । अ-
थ दक्षिणाग्नेः प्रागग्नेश्च दग्धे । पश्चात्पुरस्ताच्च दक्षिणाग्नेः, उ-
त्तरतो दक्षिणतश्च प्रागग्ने । उत्तरानुत्तरान् दक्षिणाग्नाधरान् कुर्यात् ।
तथा प्रागुपकम्पं प्रसज्यं परिस्तृण्णाति ॥ १५ ॥

उत्तरेणाग्निं दग्धैरसंस्तार्य हृन्द् न्यग्निं पात्राणि

प्रयुनक्ति देवसंयुक्तानि ॥ १६ ॥

अथ कुश

परिस्तरणानन्तरं अग्नेरुत्तरतः पात्रप्रयोगार्थं दग्धान् प्रागधान् संस्तु-
याति । प्रथित स्तरणम् । प्रयुनक्ति सादयति । न्यग्निं न्यग्भूतानि ।

१ 'उत्तेनस्तृण्णात्तरणकाले नदि वायवः' इति बोधजनः ॥

१४ उ-माग्यः १५ उ-अग्नयेः ॥ इत्यनन्वयेऽपि उत्तराग्नेः ।

सर्वाणि च इत्यादि प्रयोजनवन्ति पात्रप्रद्वयेन गृह्यन्ते । तेनोपनयनादीं मेखलादीनामपि सादनं भवति । तत्र यानि देवसंयुक्तानि नानि इन्द्र प्रयुनक्ति । हे हे इत्यर्थः । पार्वणादीनि देवकर्माणि । अग्निमह्वामन-योऽकमविकृतत्वात् अपिमिष्येति । आपकार्यं सैतत् आपयति-अग्निपरि-स्तरणे विद्वतो(१)ऽय पात्रप्रद्वये नानुवर्तते इति । कदा पुनरसौ ? दर्मा-प्रविशोपस्तम्भामाये प्रवृत्तिश्च । तेन पित्र्येष्वपि प्रागप्राणामेव सस्तरण-अग्नेर्होत्तरत तन्नामाये च पात्रप्रयोगाभावात् । आवकारात्वाभिप्रातिप-त्तायेव । तद्वस्तुमय प्रतिपत्तव्य स्यात् । आधिकाराच्च ॥ ११ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अग्नेरुत्तरतोऽधुरेण दर्मान् सस्तुनाति । एते च प्रागप्राणः (२) वीक्षा-वनगृह्यात् । प्रथित च स्तरण, समुपसर्गात् । उदक स्तरणापवर्ग । विद्वत्पितृप्रोक्तस्तरण एव प्रागप्राणैः, (३) 'उत्तरत उपकारो विद्वतः, (आप, प २-१०) इति सिद्धेऽपीहाभ्युत्तरेणेति वचनात्, प्रकृतेऽप्यग्नी' अग्निम्' इत्यधिकशब्दस्य अधिकार्यपरत्वस्य युक्तत्वात्, परिस्तरणव्यतिशेषस्या-नुक्तश्च । अपवर्गस्तु इक्षितत एव । देवस्युक्तानि देवकर्मसंयुक्तानि । पञ्चपि देव्यादीनि । इन्द्र, हे इन्द्र । नानि अधोचिह्नानि । प्रयुनक्ति सादयति ।

मनु-उत्तरत 'मनुष्यसंयुक्तानि' 'पितृसंयुक्तानि' इति विशेषणैश्च सिद्धत्वात् 'देवसंयुक्तानि' इति ध्वर्थम् । न, देवानि हि कर्माणि द्विपि-क्षानि-पुरुषार्थक्यानि मनुष्यसंस्कारक्यानि च । तथोभयत्रापि देववाचावा-द्व्यादीनां इन्द्रतासिद्धयर्पत्वात् ॥ ११ ॥

तत्र मनुष्यसंस्कारकर्माद्येषु केषुचित् पात्रेष्वपवादम-ह—

सकृदेव मनुष्यसंयुक्तानि ॥ १७ ॥

अनाकुल

यानि मनुष्यसंयुक्तानि पात्राणि तानि सकृदेव प्रयुनक्ति, न इन्द्रम् । मनुष्यकर्माणि विवाहादीनि । एषकारः क्रियाभ्यावृत्तिप्रतिषेधार्थः । पात्रकाकुलत्वात् द्वाभ्या वाहुभ्यां सादनाशकावभ्युपायेन सकृदेव सम्-र्नामिति । केष्वित् मन्त्रलादीनामेव मनुष्यसंयुक्तानां सङ्गत् प्रयोगमिच्छन्ति, न हामार्थानाम् । एवं तु मनुष्यसंयुक्तानि मनुष्यकर्मसंयुक्तानां-व-योचाम ॥ १२ ॥

नस्ति, न नखेन । तनोऽय उपस्पृशेत् । 'रीद्विराक्षम्' (आप प २-२) इति वचनात् । तत्तत्तयोर्मूलादान्ध्याऽऽद्याद्विमांजनम् । तयोश्चायामतः परीमाण दर्शपूर्णमासवदेव । यद्यपि 'पवित्रयोस्तत्काले दर्शपूर्णमासवत्' इति वचनादेव तद्वदायामतः परीमाण प्राप्तम्, तथापि यदायामतः परीमाण प्रादेशमात्रादिनि तदेव तद्वत्, न त्विह पुन्येनापि साम्यमित्येवमर्थे 'आयामतः परीमाणम्' इति पुनर्वचनम् ॥

केचित्-पवित्रयोरेवायामतः परीमाण दर्शपूर्णमासवत्, न त्विध्मस्य दर्भाग्रयोश्चाग्रे अत्यन्तमानवारिते निवमार्थं पुनर्वचनम् । एव पुनरेव सूत्रकारेण दर्शपूर्णमासवत्तृष्णीमिध्मस्य दर्भाग्रयोश्च संस्कारः प्रसिद्धवद्भवमुच्यते । तथैव आचारः । तेन सादिर पात्ताशो वा शुद्धवत्तद्वत् इध्मो विद्यस्य वि शोक्षितव्यः । चार्थे च पूर्वकुस्तद्वत्त्वः । इन्ध्रे च 'तत्र काष्ठं वा' (आप श्री १-११-७) इत्यादिविधिना संस्कृत्याग्रे प्राप्तवतितत्वे । अत्र च यद्यप्यमर्थे 'आयामतः' इति वा 'परीमाण' इति वाच्यतरेण सिद्धः, तथापि नियमान्तरार्थमेवमुक्तम् । आयामत एव कस्मिन्मास तदेव पवित्रयो दर्शपूर्णमासवत्, न तत्काल परीमाणम् । ततोऽस्य संख्यापरीमाण द्वाशपूर्णमासिकमेव 'एकविंशतिवारमिध्मम्' (आप १-५-६) इति, आयामस्यैव पवित्रयोर्विधमित्यात् । यद्यप्यद्वयाजानावादेकविंशत्या न कार्यम्, तथाप्येतद्वलात्संख्यान त्रया एव कल्प्या — इन्ध्र(१)युक्त भूविष्ट च पूर्वव्याख्यानेनान्वयासिद्धाऽपि सूत्रे कल्पयन्ति ॥

श्रेष्ठर्षीसंस्कारोऽपि दर्शपूर्णमासवत्तृष्णीम् । उदगग्रान्धां पवित्राभ्यां अन्तर्हितायां वैकट्यां सुव्यप आनीय तान्धा विस्वपूय शोक्षेत् । पात्रप्रोक्षणमपि तद्वत्तृष्णीम् । उत्तानाणि पात्राणि हृत्वेध्मं च विस्वस्य तामिस्तपवित्रेषु पाणिना वि शोक्षेत् ॥ १९ ॥

अपरेणार्धे पवित्रान्तर्हिने पात्रेऽप आनीयोदगग्रान्धां

पवित्राभ्यां विस्वपूय समं प्राजैर्हृत्योत्तरेणार्धे

दर्भेषु तादयित्वा दर्भैः प्रच्छाद्य ॥ २० ॥

* धन्यं वातुने च दस्तिरितिध्मने च विहारः । उपचर विह । यमिर्द्विदेश विहा विहमनेनातः कार्य इत्यर्थः । इय प १२ पृष्ठम् । नमस्तर्कान्धस्य टिप्पणीति बोध्यम् ।

अनाकुलम्

पात्रप्रोक्षणाभ्यन्तरमपरेणाग्निं प्रणीतायां पवित्र निधाय तस्मिन्नुदगमे पवित्रे आन्तर्यायाव आनीत्य पवित्राभ्यां उदयप्राभ्यां विस्तृयुनाति प्राग-
पत्यम् । अग्निग्रहण पात्राधिकारात् । (१) अङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामुत्तानाभ्यां
पाणिभ्यामिति कल्पान्तरे दृष्टो विशेषः । उपूष ता अपस्तम्ब प्राणैर्हरति ।
मुखेन तुल्यमित्यर्थः । इत्युत्तरेणाग्निं दग्धेषु सस्तीर्णेषु सादयति । अग्नि-
ग्रहण पात्रैर्व्यवधान मा भूदिति । सादयित्वा दग्धैः प्रच्छन्नदधति । सर्वज्ञै
स्तु पवित्रहस्तः करोति ॥ १५ ॥

तत्तत्सर्वार्थम्

अग्नेरङ्गुरेण पश्चात् पवित्रान्तर्हिने कस्मिंश्चित् पात्रेऽपि आनीयोदय-
प्राभ्यां पवित्राभ्यां विस्तृयुनाति । अत्र प्रकृतयोरापि पवित्रयोः पुनर्ग्रह-
णात् पात्रयोः प्रागग्रहणमाचारसिद्धः अङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामुत्तानाभ्यां
पाणिभ्याम् (आद्यं तु १-३-३) इत्या(२)श्चजायन्तं च ज्ञापितम् ।
ततस्ता अपस्तम्ब प्राणैर्हरन्त प्राणरक्षणाभ्यां मुखनासिकाभ्यां सममु-
दधुत्वा उत्तरेणाग्निं पुनस्तीर्णेषु दग्धेषु सादयति, 'दग्धेषु' इति (३) ज्ञप्-
तात् । अग्रे पूर्वस्तीर्णेषु । ततो दग्धैः प्रच्छन्नदधेत् । अत्र 'अपरेणाग्निम्'
इत्यग्निग्रहण पात्रायामपरेण मा भूदिति । 'उत्तरेणाग्निम्' इति तु पात्र-
व्यवधाननिर्दृश्यम् ॥ २० ॥

ब्राह्मणं दक्षिणतो दग्धेषु निषाद्य ॥ २१ ॥

अनाकुलम्

प्रकृत्यादग्नेः दक्षिणतः । तथापरेणाग्निं दक्षिणातिक्रम्य तूर्ण्यं रूप-
निरस्योपवेशनमिच्छन्ति । अग्नेणाग्निं परीत्याग्रे । 'होत्रप्रकृत्ये स्व कुर्वन्
ब्रह्मासनमुपविश्य वि(३)जमुत्तरासङ्गं कमण्डलुं वा तत्र कृत्वा धाम्वात्
कुर्या (वा०सु० १-१-२६) इति कथयान्तरम् । कृताकृतमाज्यहोमेषु परि-
स्तरणम् । तथात्यमागी वा ब्रह्मा चेदा(त्या)भ्यह्वयनः ॥ २६ ॥

तत्तत्सर्वार्थम्

अग्निमिव्येति प्रकृतत्वात् अग्नेर्दक्षिणतो दग्धेषु कचिद्ब्राह्मणमुपवेश-
येत् । न तु दर्शपूर्णमासयज्ञहोत्राण, समानविधानवचनायां चोदनातिङ्ग-

१. अङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामुत्तानाभ्यां पाणिभ्यां इति तु प्रागप्यप्युक्तम् । अग्नेरङ्गु-
रूपेण पवित्रमिति पाठ्युपुनाति (आद्यं तु १-३-३) इत्यादिनाम् ।

नि निनाय तदीयस्य ब्राह्मणः प्राप्त्वभाषात्, 'ब्राह्मणं दक्षिणतो दग्धेषु निषाद्य' इति हस्तनविधानाच्च । तेनात्र ब्राह्मधर्मा, वरणतुषांनिरसनाद्यो न कर्तव्याः । पितृभूतनिर्वकपक्षेऽपि यः पितुर्ब्रह्मा स एवात्र निषाद्यत (१) इति निषयो नास्ति ॥

अन्ये तु-सौते ब्रह्मा दक्षिणेनाग्निं दग्धेषु निषिद्यो हृष्टः । तथैव बहु-
चानां दग्धोगानां च गृह्ये(१) ब्रह्मरूपेण बोधितः । अतोऽत्रापि 'ब्राह्मणं दक्षि-
णत' इति लक्षणया ब्रह्मैव बोधते । तेन सम्भवन्तो ब्राह्मधर्मा इहापीति ।
तत्र, स्वगृह्यस्यस्य ब्राह्मणशब्दस्य ध्रुवार्थत्वात्तेन परगृह्याङ्गुलमाध्व-
णस्यानुक्तत्वात् । न च दक्षिणतो निषादितस्य ब्राह्मणमात्रस्य ब्राह्मन्त्वं
सूत्रकारस्येष्टम् । यदि हि तथा स्यात्, 'यं ब्राह्मणं विद्यां विद्वांस यशो न
कुरुते' (आप. श्रौ. १४-१३-७) इत्यत्राश्रयैरेवाश्रयैः 'ब्रह्मणे वरं ददाति'
इति श्रूयत, न पुनस्त्रिगुणैः 'यो दक्षिणत आस्ते तस्मै वरं ददाति' (आ-
प. श्रौ. १४-१३-९) इति । सम्भवतां धर्माणां प्राप्ती मन्वाणांमपि प्राप्ति-
र्बुध्वा । 'ब्राह्मणं दक्षिणतो निषाद्य' इत्यत्रानुक्तानां मन्वादीनां परिसं-
ख्येय चेति वदतां शोक्तरीत्या स्वार्थपरत्वे सम्भवति (३) दोषत्रयमुक्त-
परिसंख्याश्रयण निर्हेतुकम् ॥ २१ ॥

आज्यं विलाप्यापरेणाग्निं पवित्रान्तर्हित्वाधामाज्यस्था-
स्यामाज्य निरूप्योदीचोऽङ्गाराग्निरुद्धा तेष्वधिश्चित्य ज्वल-
तावयुतय द्वे दर्भाग्रे प्रत्यस्य त्रिः पर्यग्निं कृत्वोदगुह्यास्या-
ङ्गारान् प्रत्यूह्योदगग्राभ्यां पवित्राभ्यां पुनराहारं त्रिरुपूय
पवित्रे अनुग्रहस्य ॥ २२ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने प्रथमः खण्डः ॥

१ अ-विषय इ १ तत्तन्निष्कृष्टा माययासौमवर्जम् (आ. श्रौ. १-१-२१) इति काशिर ।

'मन्वा य धर्माणां निर्वकपक्षेऽपि' (आप. श्रौ. १-१-१) इत्याशङ्क्यते ।

३ ४ दोषत्रयेनेत परिसंख्यासम्बन्धेऽप्य च स्वार्थइति, स्वार्थस्तीत्यत्र, पञ्चमश्रुति ।

१०१६

अनाकुला

अथाज्यसस्कारः । तत्र विलापनमाज्यस्य अग्निसन्निधौ प्रीतिरिति
उत्तराज्यग्रहणात् । निषा आनयनम् । पुनराज्यग्रहणमनाद्यग्नेऽपि कर्माणि
सस्कार आज्यस्य यथा स्यात् । आज्यं सवत्र निरूप्य जुहोतीति । निरूप्य
पृथक्करणम् । उद्भवचन विज्ञेयैश्चपि यथा म्यात् । एतन्नोद्भासनं व्याख्यातं
मूलवचनं अवलतां तृणैर्नापदीचनम् । तत्र द्वे दर्भाश्च पवित्रमन्त्रसंस्कृत्या
ज्ये प्रमदस्यति प्रक्षिपति । द्वे स्रहणमकं वे स्यम्याग्निहोत्रहणस्य विकल्पस्य
प्रातयथावेत् । तेनाग्निहोत्रिकेऽपि तन्त्र द्वे एव दर्भाश्च प्रकृतः । ततस्तदाज्यं
त्रिं प्रदक्षिणं पर्याग्नं कराति आज्यस्य सकलौऽग्निं विराधनेयति । तृणे
नोत्सुकेन वा । तत्र पिडयेत्पवित्रं प्रदक्षिणं पर्याग्निकरणमिच्छन्ति । उद्भासनं
विहरणम् । प्रसूहनमाग्निना ससज्जनम् । पुनराहरं पुनराहृत्याहृत्य । श्रीषेता
नि कल्पवतानि प्रत्यगपदार्गाणि । अनुग्रहणमग्नौ, प्रकरणात् (१) "विस्त्र-
वयार्ज्जस्त्रसूदये" इति कल्पान्तरात् ॥ १७ ॥

इति श्रीहरदत्ताचारिचिन्तायां श्रौतसूत्रवृत्ता-
चनाकुलायां प्रथमः खण्डः ॥

तात्पर्यदर्शनम्

यद्यपि 'सर्पिराज्यं प्रतीयात्' (आप. प. १-२५) इति परिभाषास्ति
विलापनं, तथापि विलीनमप्याज्यं होमार्थेऽग्नौ कर्माथं पुनर्विलापयेत् ।
ततोऽग्रे पश्चात् स्थापिनायां पवित्रान्तर्हितायामाज्यस्थापनां तदाज्य-
मानयेत् । 'आज्यं विलाप्य' इति प्रकृतेश्च पुनराज्यग्रहणमाज्यस्यैव नि-
र्वाणवत्, न पुनः 'वृद्ध एवाज्जलिना जुहोति' (आप. श्रु. २२-१०)
इत्यत्र (२) पशुजन्मस्य होमद्रव्यत्वेऽपि (३) यदीयतदीयम्यायाद्ग्नौ भवेत्पु-
रित्वेयमर्थम् ॥

केचित्—अतन्त्रकेऽपि कर्मप्याज्यं निर्वाणवदिति स्मृत्यर्थमित्येव
मर्थमिति ॥

अग्निमित्यग्नेरेव पश्चात् न ब्राह्मणस्येति । केचित्—अन्यस्मिन्नग्नौ
विलापनं, होमार्थाग्रेरेव पश्चात् निर्वाण इत्येवमर्थमिति ॥

१. विस्त्रवयार्ज्जस्त्रसूदये अनुग्रहणीति (श्री. श्रु. १-१-११) वीरभट्टः ॥

२. उ. उ. -पशुजन्मद्रव्यत्वेन न उ. -पशुजन्मद्रव्यत्वेन कर्माणि

३. स यदि तदीयपशुर्नैव निर्वाणवत् न यत्नेषु

अथाङ्कारानुदात्तो निरस निर्वर्त्य, तेष्वङ्कारेषु भाव्यमधिष्ठित्य, व्यसना सुणेनावसुभ्य अचोगामिन्या वाप्या चोर्तायत्वा, हे दर्शने अ-
नियतायामे लृषावन्तर्धाय द्वित्वाऽङ्गस्त्वङ्गुभ्य ते युगपदान्ते प्रक्षिपेत्
'ह्र' इत्यधिकशब्दान्, आचारान् । अथोक्तमुक्तमादायाय प्रक्षिपेत् त्रिः
वर्षात्र कृत्वा समन्ततोऽग्निमाकर्त्तुं तदुदमवतारयत् । अत्र तिरुहणोद्भा-
सनयोरुदगपर्वस्य 'तथाऽपवर्ग' (आप शु १-६) इति शिखस्य पुन
विधानमेतयोर्नित्यमुदगोवापयम्, न तु देवे चिकल्पेनापि प्रागवचनं, ना-
पि पित्र्ये इक्षिणतोऽपवर्ग इति नियमाधर्मम् । तथैव पित्र्येऽपवर्गार्थमप्यस्य
पर्याप्तिकरणमपि (१) स्तन्वशान्यायाद्विकल्पप्रक्षिपमेव । इत्यमेव सिद्धान्तः ।
ततोऽङ्कारान् पूर्व निकृष्टान् प्रत्य पुनरावतनमस्याग्निना नवोत्प । अथा-
व्यसस्कारकाणां अङ्काराणां प्रत्युद्गर्नाधानात् 'अपवृत्ते कर्मणि' (आप
परि ४-२३) इति न लौकिकत्वम् । अथयोनपर्वमिकरणाद्वास्तु यदा
आवतनमथाङ्गुपादानं तदा तयोरग्नयोऽपवृत्तकर्मत्वेन लौकिकत्वान् स्था-
नं । यदा तु निकृष्टान् तदा तस्मिन्मन्त्रे अप । अथ पूर्वतदुदगआऽर्थां
पवित्राभ्यां पुनराह्वयं किरत्त पुनराह्वयान्ताह्वयं किरत्तुप । अथ पुरस्तादारभ्य
पश्चात्तीत्या पुरस्तात् परिसमाप्ति । केचित्—आह्वं वस्राह्विपरीतमाहुः ॥

ततस्ते पवित्रं कुरुह्वम आचारान्तुकूलं महत्प, यदि ग्रन्थिस्स्वात् तदा
चिक्रस्वाङ्गिस्त्वङ्गुभ्य प्रागमे अग्नीं महरेदित्यर्थः ॥ ७२२ ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यकृते गृह्यतत्पर्यदर्शने प्रथमः खण्डः ॥

१. कक्षेरेडिन त्रिषिख्यवतोऽपवर्गमेधे विहितम अत्रापि ।

• मन्त्रिन्, अथे इत्यन्तमे सूत्रात् सञ्ज्ञा कण्ठस्य (११) सुदर्शनवक्त्रे य इति इति (१२)
इति बोध्यम् ।

अथ द्वितीयः सुण्डः ॥

येन जुहोति तदग्नौ प्रतितप्य दग्धैः संमृज्य पुनः
प्रतितप्य प्रोक्ष्य निधाय दग्धान्नस्संस्पृश्याग्नौ प्रहरति ॥ १ ॥

अनाकुल्य

समार्जनं सुण्वत् । प्रतितप्य न्याग्भूतस्य तपनम् । अग्निग्रहणमनर्थकम्,
अन्वयः प्रतितपनस्यासम्भवात् । तन्निवृत्ते दग्धपूर्वमामयोरसम्मार्जने
ये दग्धास्तेषामिह प्राप्स्यथमादधनीये गार्हपत्ये वा चोदितं यत्प्रतितपन
तदस्मिन्नग्नौ भवतीति । अग्निमात्रं निधत्ते । अन्यत् समानं "सुवमस्रै-
(आप श्री २-४४) शिष्यादि । अग्नौ प्रहरतीति पुनराग्निग्रहणं सुवसमार्जने
दृष्टं वैकल्पिकमग्नौ प्रहरणं मा भूदिति । अतोऽपि शिक्षायते सुवसमार्जनदग्धा
इह प्रवर्तन्ते इति । पाकयज्ञेषु च दग्धा होमः, कल्पान्तरे दृष्टत्वादर्शना-
त् । यद्यपि समारजने दग्धाभावाद्याज्येनाभ्यानायन्यपरे वाक्ये दग्धा
प्राप्तां दर्शयति । यच्चार्चं सकृद्रूपहृत्येति उपघातः स्थालीपाकादर्शयति
तदपि नादृष्ट्यामुपपद्यते । तथाऽन्यहोमेपेवेका दग्धा । स्थालीपाकेषु द्वे हो-
मार्थे चावधानार्थं च । उभयोरपि सम्मार्जनम् । अवधानस्य होमार्थत्वात्
यथाग्निहोत्रे स्रुयस्य । तत्र दग्धमग्नौ प्रतितप्येति वक्तव्यम् । येन जुहोतीति
किमुच्यते ? "अभ्यसेनान्तमेन वा पलाशपर्वणे" त्वत्रापि यथा स्यात्,
अग्निहोत्रे आग्निहोत्रिके च तन्त्रे यथा स्यादिति । यद्येवमज्जलेरपि प्रस-
ङ्गः । निरुहसर्पयज्ञादिषु क्वापकान् सिद्धम् । यद्यमौषधार्थं वार्षणवदिनि-
यत्नं करोति तत् क्वापयति-अज्जलिहोमा अपमर्षादुक्ता वायुदुष्कर्मोप-
पत्तिरिति । तेन सादनदि अवमज्जलेर्न भवति ॥ १ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

येन पात्रेण दग्धां स्रुवेणाज्जलिना वा जुहोति तदग्नौ प्रतितप्येत्यादि
व्यकार्थम् । दग्धाश्च होमपात्रेण 'दग्धाभावाद्याज्येनाभ्यानायन्य' (आप
श्रु. १२-९) इत्यन्यपरे वाक्ये सिद्धवद्दर्शनात्, आचाराच्च । बोधायनेन
शु (१) 'निरुहतिपृहीता वै दग्धा' इति दग्धानिन्दा स्रुवविधानार्थी, न

तु इवर्षा निवेद्यार्षा । अतो इर्वीस्रुवयोर्विकल्पः । तत्र केचलान्वाहोमेषु एकैव इर्वी स्रुवो वा, उपस्तरणाद्यभावात् चर्वादिहोमेषु तु द्वे इर्वी स्रुवो वा उपस्तरणाद्यर्थे होमार्थे च । उपस्तरणाद्यर्थस्यापि सस्कारः, (१) उपस्तरणादि प्रदानान्तस्य होमपदार्थस्यात्, अतो स्रुवस्यापि सस्कारदर्शनात्, आचाराच्च । इवर्वादीनां त्रयाणां तन्ववहोमेष्वेव सस्कारः, (२) अतन्वकेषु तन्वान्तर्गतधर्मानुपपत्तेः । तेन 'अनुगतेऽपि सांत्तरया जुहुवात्' (आप सृ ५-१८) 'सर्वेषां कलीकरणमिभान्' (आप सृ १५-६) इत्यादिषु न इवर्वादीनां सस्कारः । अत्राग्री प्रतितप्याग्री प्रहरतीत्यर्थसिद्धाग्निग्रहणेवनामार्थं कृतस्त्वयिधिरिति ज्ञापयितुम् । तेन 'स्रुवमग्ने' (ते वा ३-३-१) इत्यादिशक्यव्युक्तमात्रेण धर्माणि दातुं पञ्चमसङ्ग एव ।

नोचत्—अग्री प्रतितप्याग्री प्रहरतीति प्रयोजनान्तरादुत्पादप्रतिप्र-
हणादिशक्यव्युक्तसम्मानेधर्मा इहापि भवन्तीति ।

प्रतितपन त्वस्मिन्नेवाग्री । इह च सम्मानेधर्माणामप्रायेव प्रहर-
णम्, न पुनर्वैकल्पिकम् । तथा 'येन जुहोती' त्यत्र सामान्यवचनम्
'मभ्यमेनान्तमेव वा पलाशपर्वेन' (आप सृ २२-४) इत्याद्यतन्वके
ऽपि कर्मणि अग्निहोत्रिके च विधौ होमार्थवाचस्यापि सस्कारो यथा
स्यादित्येवमर्थम् । अत्रल्लेख्यपुष्यहोमे अयदानप्राप्तपर्वेन 'पार्षणम्'
(आप सृ २२-१) इति यत्नेकात्रिहोमा अपूर्वा यावदुक्तधर्माश्च इति
ज्ञापनाच्च सस्कार इति ॥ १ ॥

शम्वाः परिध्वये विवाहोपनयनसमावर्तनसीमन्तचो-
लगोदानप्रायश्चित्तेषु ॥ २ ॥

अनाकुल

अथ परिधीन् परिदधाति । दर्शपूर्णमासवासर्गं तूष्णीं तत साधारस-
मिधौ । कुत एतत् 'प्रांसजवदभ्यनुज्ञानाच्छम्वाः पारध्वये इति (३) परि-
ध्वये परिधिकार्ये इत्यर्थः । शम्वा लोकमालिङ्गा जुषमान्तपो-हितेषु की-
लकपा-काष्ठविशेषाः । तासां सदेभ्येव सम्बन्धम् । अनीकत अद्भुता
त्पानप्रायश्चित्तम् । विनाहो च हृदयससर्गाच्च सर्वत्र शम्वा । विवाहादिभ्यो-
ऽभ्यस्य सर्वत्र पार्षणादिषु परिध्वय एव । वीलग्रहणमनर्थक सीमन्तानि-

१ अतद्वदित्येव नस्त एकादशस्यैव न, अतः स्येनान्ते तन्ववहोमर्थः ।

२ का प व आचारेषु न,

३ परिध्वये शम्वा कार्य इत्यर्थः ।

देशान् सिद्धम् । ज्ञापकार्थंन्तु, एतत् ज्ञापयति—विवाहादिष्विह सकी-
र्तितेष्वेव शम्बा, न तेनतिदिष्टेषु इति । तेन समिन्तावतिदिष्टे पुन्यवने
परिष्वेय एव । शर्वनादिषु च पञ्चहोमेषु तथा “एवमन ऊर्ध्वे” इति वैवा-
हिकेन स्थालीपाकादिति दर्शनात् असङ्ग- ॥ २ ॥

तात्पर्यदीपम्

विवाहादिषु कर्मसु उपर्युक्तं परिधीनां कार्यं परिधीनां स्थान इति
वाच्यत्, शम्बा युगकीलका भवन्ति । ताश्च पलाशादीनामन्यतमेन कल्-
सा परिष्विध्यतीत्युच्यते, तत्स्थानापन्नरवात् । युक्तं चैतत्, यस्मादेव-
विधिविषये वार्तिककारपादैरुक्तम्—

‘सम्भवन्ती(१) स्थलेवाली आदिरी किन्तु बाध्यते । इति ॥

अत्र विवाहशब्देन स्थालीपाकवर्जितं साङ्गो विवाहो गृह्यते । तद्व-
र्जनकारणं प्राच्येनोपपन्नं वक्ष्याम । श्रीमते शम्बाविधानादेव (२) तद्वि-
कां चोले (३) स्वालविकारे च गोदाने शम्बाप्राप्तावपि तथोपग्रहणं मीम-
न्ताविकारेऽपि पुन्यवने तासां निवृत्त्यर्थम् । प्राच्यश्रुतं च ‘अगारम्यूना
विगोहणे’ (आप सू २३-९) इत्यादिना निहितम् । अत्र च ‘पलाश-
कार्थमेव’ (आप आ १-५-८) इत्यादिस्मृताकगुणसुकांक्षीन् पणिधीन्
सम्पूशन् । ‘परिधीन् परिध्यानि’ (ने ब्रा ३-३-७) इत्यादि विधानान्
सुधीं परिध्यादिति सूत्रकारस्याभिप्रायः, ‘शम्बा परिष्वेय’ इति
सिद्धयपरिधीनङ्गीकरणं तत्स्थाने शम्बाविधानात्, आचाराच्च ॥ २ ॥

अग्निं परिष्विज्यदितेऽनुमन्यस्वेति दक्षिणतः प्राची-
नमनुमतेऽनुमन्यस्वेति पश्चादुदीचीनं सरस्वतेऽनुमन्यस्वे-
त्युत्तरतः प्राचीनं देव सवितः प्रसुवेति समन्तम् ॥ ३ ॥

अनाकुला

परिष्वेयनमुदकेन पर्युक्षणम् । अग्निग्रहणं परिष्वधिकारादृहिं परिधीर्या
भूदिति । प्राचीनमुदीचीनमित्युच्यते प्रागुद्ग्रा(ग्व्वा)यनं परिष्वेयचकमं
यथा स्यादिति । तथापर्यवस्तु पणिमापामिह एव । ‘देव सवितः प्रसु-
वे’ति पलाशान् मन्त्रः, कल्पाम्बरेषु भूयस्सु तथा दर्शनात् । बोधायनीये
च विस्पष्टमेतन् ‘अन्यमस्था प्रासादीरिति मन्त्रान्तान् सञ्जमयती’ (बी.

१ अतः पलाशविषयार्थं विवाहस्य स्थाना उपेक्ष्यते ।

२ अ ग तद्विवाहो ३ अ ग उ पौतविकारयो

शु १-४-७) नि । (१) छन्दोवानामेव त्वय मन्त्रादि । समन्त सम इत्यर्थः । तत्र पुरस्तादुपलभ्य प्रदक्षिण सर्वत्र प्रतिमन्त्रमुदकदानम् ॥ ३ ॥

तानन्दरीनम्

अग्निमेषोदकेन परिषिञ्चति न परिष्याद्यद्भूमि । तद्विषिमाह-अदि-
वेऽनुमन्त्रेणादिना । प्रपन्न प्राग्वयनम् । उद्वेचनमुत्पादयतम् ।
समन्त सर्वतः । अथ 'द्विष स्वांन' प्रसूत' इत्येतावानेव मन्त्र, नर्कः २)
आदिप्रदेशः । तथा नोक्तरे परिषेचन 'प्रासादी' रिति प्रसूतवदम्बाह ।
वैश्वदेवकाण्डे एकाद्विषिञ्चयेयमेवास्मात्तानां 'आदिनेऽनुमन्त्रम्' इत्या-
दीनामद्यानां ननुनां पूर्वोत्तरपरिषेचनस्थेष्वप्यनु व्यापारेषु ३) धुनिम्भा-
नाभ्यां विनियोगात्, वाजपेयब्रह्मव्यासा कृत्वा स्वतोऽर्वाव विनियो-
गाधीन्यत्वात्, आदिप्रदेशे समुदायलक्षणापत्तेः, यत्तु प्राये मन्त्रास्ते
न्यतोऽपनीतत्वात्, ऊदपक्षे आर्षिपाठबाधप्रसङ्गात्, 'तस्मादथ गतेन'
इति यद्वचधुनिविप्रतिषिद्धस्य प्रहसप्रसङ्गात्, अस्मदीयानामाद्यानां ।
विस्पष्ट केतव बोधावधानां, 'अथमस्या प्रासादीरिति मन्त्रास्मान् न
अमयति' (बो शु १-४-३७) इति । एवं चोत्तरपरिषेचने 'अन्वमस्या
प्रासादी' इति पूर्वमन्त्रेभ्यो विशेषमात्रस्य पाठः, न पुनरुह । यथाशौ-
'एतेनैव वैश्वदेवकाण्डमुवाकृत्य प्रागुत्सर्जनादप्येतस्या,
प्रहसप्रपारावप्योक्त ॥ ३ ॥

पैतृकेषु समन्तमेव तूष्णीम् ॥ ४ ॥

अनाकुला

अक्षियमाण एवकारे सनन्तपरिषेचने मन्त्रप्रतिषेधाद्येतेन स्वात् ।
एवकारात् दक्षिणत प्राचीनमित्यादे चदस्य निवृत्ति ॥ ४ ॥

तानन्दरीनम्

पैतृकेषु कर्मसु समन्तमेव परिषिञ्चति, न दक्षिणत प्राचीनम् इत्या-
दि । तथा तूष्णीम् ॥ ४ ॥

१ एव मरित सम्य वत प्रसूत वत्पति भगव दिती नार्थ, कतञ्च एव न पुनरु वाच्य-
मिषय न कतञ्च इति कर्मणो मन्त्र ।

२ आदिनेति । अदिनेति मन्त्रा (वात ५ १-४) इ पतेन चोत्तर मन्त्रस्यादिनेत्येव नुस्ते
न जे चोत्तरम इति विप्रतिषेधः मन्त्रातो वाच्यमिति मन्त्र ।

३ विस्पष्टी रथ कृति । यथात त्वम पाठस्यैवमुत्तममद्वैतक्य ।

इधममाध्यायाधारावाधारयति दर्शपूर्णमासवत्तूष्णीम् ॥ ५ ॥

अन्वकुल्य

इधम इति समुदायस्योपदेशात् पञ्चदशदासमिधम सकृदेवाध्या-
ति । 'अग्निघार्ये' नि(१)कल्पान्तर दर्शपूर्णमासवादिस्तुत्तर परिधिस्तन्धि-
मन्ववद्वत् दक्षिण परिधिसन्धिमन्ववद्वत्त्यवमादिना विधानं तूष्णी-
मिति मन्त्रोच्चारणप्रतिपक्ष । तेन 'प्रजापति मनसा ध्याय' श्रित्वतद्-
वि न भवति । मनसा मन्त्रोच्चारणं तत्र विधीयत इति कृत्वा काम्यानां
माधारकत्वानामिह प्रवृत्ति प्रकृतिविषयत्वात्तेषाम् । केचित् श्रुतेण पू-
र्वमाधारायमिच्छन्ति । अन्ये पुन उभावापि दर्शेन वशोपभूतोरभावात् उप-
नमनमपि न भवति । आसीन एव चेतरमध्याधार जुहोति । न चाग्निघा-
पिति । अत्र प्रमाणमुपरिष्टाद्वक्ष्यामः ॥ ५ ॥

कार्त्तवर्धनम्

इधममावाधयति । स च खादिरः पालाशो वा पञ्चदशसङ्ख्या-
कोऽप्येकक्षणस्थीत्याद्यामः, इधमनामधेयात्, (२) अति दर्शनाच्च । युगप-
त्खापानम्, 'इधमम्' इत्येकवचनेन समुदायस्य विवक्षितत्वात् । तच्च
तूष्णीम्, मन्त्रस्याविधानात् ॥

अन्ये—'तूष्णीम्' इत्यारभ्येदमेक सूत्र कृत्वा, हिरण्यकेशिनां यो
मन्त्र 'अय त इधम' इति, सः 'अनुक्तमन्वतो ब्राह्मम्' इति न्यायेन नोप-
सहर्तव्य इति न्यायक्षते । तेषां पितृकेषु समन्तपरिषेचन समन्वक स्यात् ।

कचित्—शृङ्गान्तरात्, इधोऽग्निघार्याधेय' इति ॥

आसीत आघारनामको होमो ह्ये । आघारयति ईर्येक्षान्या जुहोति, द-
र्शपूर्णमासवत् । 'उत्तर परिधिसन्धिमन्ववद्वत्' . दक्षिणायाञ्च कर्तु-
समन्तत उचोतिष्मताधारमाधारयन् सर्वोष्णीधमकाष्ठानि सस्पर्शयत्
(आप श्री २-१२-७) 'दक्षिण परिधिसन्धिमन्ववद्वत्' (आप श्री
२-१३-११) 'पञ्चमुदञ्चम्' (आप श्री २-१४-१) इत्यादि 'आज्
प्राञ्ची होतव्यौ तिर्यञ्चौ वा व्यतिषक्ताव्यतिषक्चौ वा' (आप श्री
२-१२-८) इति वैकल्पिकाख्य आचारपञ्चा एव दर्शपूर्णमासाभ्यां तु-
स्य कर्तव्या , न पुनर्हिंतीयाधारस्य 'पूर्वाधौ मध्ये पश्चाधौ वा जुहुयात्'
(आप श्री २-१४-८) इत्यनाचारपञ्चोऽपि । इमौ च द्वाघ्न्यासीनो

१ अपेक्षमद्य कुलेत्यप्युहीत्यदिघार्यमन्त्रमत्रमिति (जे सु १-१-३) इति त्रैमिनि ।

२ जदिरः पलाशः वैकल्पिकिरित्येव कोमे (आप श्री १-५-३) इति कैटहस्य ।

रित्यङ्गस्थाने चानिदेशवैफल्यत्वात्, परिसङ्ख्यायाश्च मन्त्रपरिसङ्ख्यानेऽपि सामर्थ्यात् नृत्सीपदस्य प्रयथ्यापत्तेः, 'पूर्वपूर्वमासव' इति पदं स्वर्थ-
मिति स्वत्वबोध्यत्वात्, 'आचारानाचारवर्गी' इति च पदयोरनिदेशपरिस-
ङ्ख्यार्थत्वे होमादिपदकदाभ्याभावात्, तद्भावाच्च परिसङ्ख्यास्थाने स-
र्वेषामाचारधर्माणां शिष्टाचारविरुद्धानुष्ठानापातात्, अत्यामावादीना-
मपीत्यमनिदेशे अभ्युपेये तथाप्यैष्टिकाज्यमाणादिधर्माणां सर्वेषामनुष्ठान-
मप्रसङ्गाच्च । तस्मात् पूर्वं एव व्याख्यातेः^१ सुष्ठु ।

यतोऽपुर्वावेकाधारी, यतश्च 'समिदभावश्च, अग्निहोत्रवर्जम् (आप, प ३-८, ९) इति परिभाषा, अत एव आचारसमित्ये निवृत्तिः ।

अन्ये कुर्वन्ति । तस्मिन् पक्षे^२ परिधिनिश्चयानन्तरम्; श्रौते तथा दृष्टत्वात् । अनुयाजसमित् अनुयाजाभावादेव निवृत्ता । केन्य-
सङ्गद्वय परिधिनिस्सहाष्टादशधा, विशतिधा वा, न पुनरेकविंशतिधा ॥५॥

अथाऽपभागौ जुहोत्यभ्यनये स्वाहेत्युत्तरार्धपूर्वार्धे सो-
माय स्वाहेति दक्षिणार्धपूर्वार्धे समं पूर्वेण ॥ ६ ॥

अननुज

अग्रेऋत्तरभाग उत्तरार्धे पूर्वभाग पूर्वार्धे, तयोरभ्यनय उत्तरार्धपूर्व-
ार्धे । सममिति देशतः । समं तौ होतव्यौ न विषमार्थित्यर्थः । उपदेशादा-
चारानन्तर्ये सिद्धे अयेति वचनं मन्त्रोपनयार्थम् । किं निज्जं भवति? आ-
चारपौराज्यभागयोश्च साधर्म्यं निज्जं भवति । तेन ज्योतिषात्पक्षौ हो-
मः । आचारयोः प्रसिद्धा धर्मः । तस्याज्यभागयोरपि प्रवृत्तिः ।

तथा आज्यभागयोः प्राप्त्यौ धर्मः आसीनहोमोऽन्युच्छ्वासाभा-
वश्च । तस्याचारयोरपि प्रवृत्तिः । तेन यदुक्तमुत्तरमिमं स्याच्चरि स्थाना-
भिप्रायणे न भवति इति ननुपपन्नं भवति । आज्यभागविानहोमयोस्सङ्घाः ।
प्रयाजनमग्रेऋत्तरभागाद्याजाज्यभागान्तं इत्येवमादिकः ॥५॥

तात्पर्यदशम्

अथ आचारानन्तर अर्घ्यहृत्यमप्यङ्गत्वाऽऽज्यभागनामकावपूर्वी होमौ
जुहोति । तत्र प्रथममग्नये स्वाहेति मन्त्रेणाग्रेऋत्तरगर्वशर्त्तवे, प्रागुदीच्यामि-
त्यर्थः । द्वितीय सोमाय स्वाहेति दक्षिणार्धपूर्वार्धे, दक्षिणपूर्वस्यामन्त्यर्थः ।
समं पूर्वेण आचारसम्भेदमवधि कृत्वाऽक्षयवा रज्या वाक्यान्तरे पूर्वो हुतः
तावत्स्थान्तर पश्चोत्तर जुहोति, न पुनस्तन्निर्गुण विप्रकृष्ट वा ॥ ६ ॥

अथोपदेशं प्रधानाहुनीर्हृत्वा जथाभ्यातानास्त्रष्टभृतः
प्राजापत्या व्याहृतीर्विहृताः सौविष्टकुनीमित्युपजहोत-प-
दस्य कर्मणोऽन्यरीरिचं यद्वा न्यूनमिहाकरम्। अग्निष्टस्त्रि-
ष्टकुहृद्द्वान्त्सर्वं^१ स्वष्टं सुहुतं कर्मातु स्वाहेति ॥ ७ ॥

100

यथोक्तेष्विति । यस्मिन् यस्मिन् कर्मणि साः प्रधानाहुनय इत्युप
विद्यन्ते, यथा “अन्वाख्यावाहुनय वाहुनी” (आपृ १-२) इति ता
स्ता इत्यर्थः । अथा ‘चित्तञ्च चित्तञ्च’ (ने स. ३-४-४) इत्येवमादयः ।
अन्वाख्याना “अभिभूतानां” (ने स. ३-४-५) इत्यादयः । अहुनय “अनावाहुन
यामे” (ने स. ३-४-६) इत्यादयः । अजापते न त्वद्वानां त्वेषा प्रजापता ।
व्याहुनय प्रसिद्धाः । विहुनयचन समस्तविष्णुपर्यम् । एतेषामनुपवेश
सिद्धत्वात् । सौविष्टकृता अप्रसिद्धत्वात् पाठना ।

अन्वेषणं सूत्रे पठिता—“यदस्य कर्मणोऽप्यरीरिच यद्वाभ्युनमिहा-
कारम् । अस्मिन्नेत्येकमुदाहरणमस्यैव स्मिहं सुदृढं करोतु स्वादे”ति स्वयं
प्रापयित्तेषु, (आपञ्च ३-१२१) एवमस्मिन् एतन् अप्यपि पाकयज्ञविधि-
रयमन्वेषणमपि केषाञ्चित् साधारण इति । इत्यनेन च कालगिरेषाणाम-
नेन प्रवृत्तिरपिवादादिषु “कर्मसु” ये होमाधोदितः, तेष्वेनस्य प्रात्यर्प-
नेषां कालोपदेशार्थमिवम् । अवादीनां पुरस्तादाज्यभागयोर्भोग्यिष्ठान्
प्रधानाहुतय इति सार्थः । एतदर्थेनानेन तत्रैवैवयोग्यं भुजयिष्यन् ।
“अन्नरूपममाधानाद्याज्यभागान्न उत्तराहुतौर्भुज्या” इति “मधानोपाकः प्र-
होति” इत्यतिदेशान् तत्र प्रसिद्धः । पार्ष्णेन तु यथा, तथा आग्नेयस्थाली
पाकविधौ यज्याम् ।

अथ चेत्वा 'ज्यभागात्' इति वा 'अथादि प्रतिपद्यत' इति वा वचनं नास्ति यथा पक्षपक्षीकरणहोमे तत्र प्राज्यधोमिदमुच्यते । त्रिषाद्वाच्यं तत्र विशान्नमनसैक, आज्यभागात्मे अथादि प्रतिपद्यत इति वचनान्त् (२) पक्षहोमादयोऽथवा यावदुक्तपर्यन्त । इदं तर्हि प्रयोजनं क'पा-

• अथवापमो वेदबुद्धि इत्येवमेव श्रुत्वा । यथावेदमपि सुखेनात्मा । तद्विदुः सुखम् ।
परममिमांसा इत्येतन्मते ।

१. १० वर्षों के दौरान मुझे १०५ (एक सौ पचास) 'अनुभव' (आनंद) हुए हैं। यदि का लक्षित हो
मनुष्य के जीवन में।

तत्तरोक्तानि निवृत्तानि नैर्मलिकानि। काम्यानि वा पयस्मदादिभिरनुष्ठी-
यन्ते तदा तेष्वपि यतस्य तन्वस्य प्रवृत्तिर्यथा स्यादिति । तन्वेतदपि
पार्षणातिदेशदर्शनात् सिद्धमाचारानामिगृह्यन्ते इति, सत्यं पक्व-
होमेषु सिद्धं, न त्वाज्यहोमेषु 'कृद्माषड्वैश्रुतमि'त्यादिषु, तस्यापस्ववि-
पयवात् । विवाहादिषु तन्त्रविधाननियमार्थं यस्मिन् गृहमेघद्योविता-
स्तेषु अवाग्रकणसमाधानाद्याज्यभाषान्त इति जपादिप्रतिपद्यत इति वा
वचनं तत्रैव तन्वप्रवृत्तिः इति । तेन पक्वहोमादयो पावदुक्तधर्माण इति
सिद्धम् । प्रधानाहुतिग्रहण जपादेराज्यभाषान्तस्य च तत्र प्रसिद्धार्थम् ।
तन्वुत्तेति उपज्ञप्त् आनन्तर्याम्ये । तेन प्रधानाहुत्यनन्तरमुपहोमा ।
तेनेशानयथे परिषेचनान्ते बहिरहरणं भवति । आग्ने वायुपदेशनं स्वा-
होपाके च बहिरनुपहरणं सौमिष्टकनीमित्युच्यते स्विष्टकृदेवतेति ज्ञाप-
नायेम् । तेनाज्यहोमस्विष्टकृत् पक्वहोमेषु (१)भवति ॥७॥

तत्तर्कदर्शनम्

वयोपदेशं येन येन हविरादिना विवाहादिषु प्रधानाहुतय जपविष्टा-
स्तेन तेन विधानेन ता जुन्वा । जया चित्तं च स्वाहे (तै स ३-४-४)
ति जपोद्देशः । अग्निर्भूतानामधिपतिस्समावत्स्मिन्निति (तै स ३-४-५)
सायुषश्चा अ-वताना अष्टादश । जतापाडिति (तै सं ३-४-७) उच्यते
ह्यविशतिः । तत्र जतापाडित्यनुदुष्य 'तस्मै स्वाहे' त्यन्तेन प्रथमाहुति
जुहोति । 'ताभ्यस्स्वाहा' इत्येतावतीवोत्तराम् । एवमुत्तरे पञ्च पर्यायाः ।
तत्र 'नाम स इह प्रह' इत्यनुपङ्गः । 'ताभ्यः स्वाहा' इति च । 'भुवनस्य
पते स्वास्ति' 'स्वाहा' इति जपोद्देशी । 'परमेष्ठी' इत्याद्यः पूर्ववच्च-
त्वारः पर्यायाः । 'स वो भुवनस्य पते ... वच्छ स्वाहा' इति ह्यविशी ।
'प्रजापते न त्वदेतानि' इति क्रमप्राजापत्या । प्राजापत्ययन्त्रां वत्सकिव-
वायामवनयेत् (तै ब्रा ३-७-२) इति श्रुतेः । सुषकारेण 'प्रजापते न
त्वदेतानी' इति प्राजापत्ययन्त्रां वत्सकीकषवावाव्रवनीय' (आप श्रौ ९-२-
४) इति व्याख्यातव्यात् । 'आह्वी चिदा , भू स्वाहा, भुवः स्वाहा
सुवः स्वाहा' इति । तैत्तिरीय 'यदस्य' कर्मणः इति क्रक् । अत्र वास्याः
स्विष्टकृदेवताकथं लिङ्गदेशं सुममम् । देवताज्ञानस्य कर्माकृतमपि 'यो
ह वा अविदितायेयच्छन्दोदेवताब्राह्मणेन मन्त्रेण याज्यपति वाग्भ्याप्यति
वा स्थाणुमुच्छति' इत्यादिश्रुतेः ,

अविदित्वा ऋषिं दुन्दो देवत बोधमेव च ।

योऽभ्यासयेत्तज्जवेद्वापि पापेभ्यः श्रुतं तु सा ॥

इति स्मृतेष्व सिद्धम् । अतो यथापेयादिज्ञानानां नैवविधः पुनर्विधिः तत्र तानि पास्तिकाणीति गम्यते । एवमेता जयादिका अष्टपञ्चाशदाहुती प्रधानहोमानन्तरमुपहृती । यत्रापि सर्पवत्यादौ पार्वणातिदिष्टः स्विष्टकृत तत्रापि प्रधानाहुत्यनन्तरमेवेता । ततः स्विष्टकृत, यथाग्र त्यस्यात्, उपोषसर्गाच्च ॥

केचित्—स्विष्टकृतोऽनन्तर जयादय 'अग्नि स्विष्टकृद्द्वितीयः (आप सू ७-७) इति स्विष्टकृत प्रधानतुल्यपञ्चायनादिति ।

तनु-यद्यत्रैव सर्वप्रधानहोमानन्तर साधारण्येन जयादय उपविष्टाः किमर्थं तत्र तत्र 'जयादि प्रतिपद्यते' इति वचनम् ? उच्यते—यत्रैतज्जवेन नास्ति पापेणादौ न तत्र जयादय इत्येवमर्थम् । एवं तद्वैव साधारण-विधानमेवानर्थकम् । न, केवल जयादिभिर्भ्यर्थत्वात् । मन्वया विवाही वा(१)वेत्तेष्वन्वारम्भोऽपि स्यात् । किञ्च अस्मिन्नस्ति तत्र तत्र 'जया-भ्यानावानित्यादिमन्त्रसंज्ञान इत्यन्तो मुख्यमन्त्रः पुनः पुनः पठितव्य-स्स्यात् । तस्मा(२)दन्वारम्भादिनियुत्तरार्धे मन्थलाद्यवार्धे वेद साधार-णविधानम् ।

केचित्—यथाव्यवाधानं पुरस्तात्तन्त्र तत्र सर्वत्र जयाशुत्तरतन्त्रम् । एतयोर्मध्ये 'यथापदेश प्रधानाहुती' इत्यधिकोपेण प्रधानहोमानां विधा-नात् । आग्नेयेऽपि च स्वाहोपाके जयादिविधित एव, 'सिद्धमुत्तरार्ध' (आप सू ७-१४) इति पदद्वयसूत्रेण जयाशुत्तरतन्त्रोपदेशात्, मासि-आग्ने च 'पार्वणेन' (आप सू ५२-१) इत्यतिदेशात् । आज्यहोमेषु ज-यायनन्तर औतयत्सूत्रां परिधोमग्नीं प्रहृत्य तान् दर्वीसस्रवेणामिहृती-ति, परिधितसस्काराणां औतवदभ्यनुष्ठानस्योक्तत्वात्, कृतकार्याणां प्रतिपत्त्यपेक्षत्वात् आचाराश्च । शम्याश्चेत्, अस्मिन् काले अपोक्षा, 'अथ शम्या अपोक्षा' (वी. सू. १-४-३७) इति बोधायनवचनात्, आ-चाराश्च ॥ ७ ॥

• पूर्ववत् परिषेवनमन्त्रम^०स्थाः प्रासादीरिति

मन्त्रसंज्ञामः ॥ ८ ॥

सप्तकुञ्ज

पूर्वमिति । वैश्वकपु समन्तमेव तूष्णीम् । अन्यत्र मन्त्रवर्णितं चत्वारि
परिवेचनाणि ॥ ८ ॥

सप्तमत्र मन्त्रम्, ऊह इत्यर्थः । 'अनुमन्त्रस्वे' स्वस्या 'मन्त्रस्था' इति
सञ्ज्ञाम् । 'मसुवे' स्वस्य 'प्रास्तावी'रिति । प्राक् परिवेचनात् तूष्णीं
परिधीनां प्रहरणम् । पुरस्तादुपहोमावामेकविंशत्या समिधोभवाधा-
नम् । पश्चिरेणुप्रहरणमाज्यहोमेषु नास्ति, लेपयोगित्यस्य एक्यहोमवि-
षयत्वात् । परिवेचनान्ते प्रणीताविमोक्तः । ब्रह्मा न कर्माम्ने वधेत प्रति
निष्कामति । मन्त्रसञ्ज्ञाम् इति मन्त्रब्रह्म मन्त्राणामयमुद्दिष्टविर्यया
स्यात्, अन्यथाग्नेरपि सञ्ज्ञामस्त्वन्नाव्येत । सञ्ज्ञामशब्दस्यान्यथापि
दर्शनात्, यथा—सप्तमवत्यनुमाष्टि वेति ॥ ९ ॥

तत्पर्यवर्तनम्

अग्निपरिवेचनं पूजम् । अयं तु विशेषः, अदितेऽनुमन्त्रस्वेत्यादिषु क्रि-
षु अनुमन्त्रस्वेत्यस्य स्थाने 'अम्ब-मस्या' इति, देवतवितरित्यत्र 'मसुव'
अयस्य स्थाने 'प्रास्तावी' इति । अत्र औत्तवत् प्रणीता मसुञ्जति तूष्णी-
म्, कृत्तकार्याणामासां प्रतिपत्तयेच्छत्वात्, 'प्रणीताभ्यो(१) विशोऽभ्यु-
पनीय' (या सू १-४-३८) इति बाधावयवचनान्, आचाराच्च । ब्राह्मणञ्च
वधाशक्तिं दानमानादिना सरकृतो गच्छत् ॥

अग्नेवे स्थितिः—अग्निमिभेत्थादि मन्त्रसञ्ज्ञाम् इत्यन्तः प्राच्योर्वी-
रपाङ्गसमुदायः सर्वमाहोत्रप्रधानहोमानां साधारणः, 'वधोपदेश प्रधानं
हुर्तुं हुत्वा' इति प्राच्योदीक्ष्यपदार्थोपेक्षया (२) होमानां विशेषणं प्राचा-
न्यामिथानात् । एवञ्चाहोमेषु नामकरणादिषु तन्त्रस्थाप्रसङ्ग एव ।

तन्त्रेव 'अग्रेरयस्समाधानाद्याज्यभगान्ते' इति किमर्थस्तत्र तत्र पुन
उपदेशः ? उच्यते—यत्र केवलाज्यहविष्वूपनयनादिषु अस्थोपदेशः तत्रैवद्
तन्त्रम् । यत्र पुन 'अपिषोत्तरपा जुहुवात्' (आप सू ५-१८) 'काम
मन्त्रुर्वा वा जुहुवात्' (आप ध १-२६-२७) इत्यादिषु नापदेश नैव
तत्र तन्त्रमिति निश्चयार्थः । कुत एतत् ? केवलाज्यहविष्वेव प्रयोजनान्त
व्रतन्त्रेणास्य तन्त्रस्यापदेशात् । उपाकरणसमापनादीनां तु तत्र तन्त्रोप-
देशः आग्नेऽपि 'कृदमाज्यं जुहुवात् (३) पूतम्' इत्यादिव तन्त्रार्थोपासकानां
ज्ञानेन साधारणविधानेनैव तन्त्रम् । तन्त्रार्थित्यावगमस्तु, (४) गृह्यान्तरपु

१ विशोऽभ्युपनीय ।

२ द—होमज्ञानविशेषः ।

३ द—पूतम् ।

४ द—'तु'सतिनामन्त्र' इत्यस्यार्थः ।

तन्त्रयवतामेवोपदेशात् । आपस्तम्बदर्शनानुवतोपदेशात्, अविधीतसि
ष्टाचारवचः ।

यद्येवमात्रयौषधविधेऽपि विवाहे किमर्थस्तन्त्रोपदेशः ? उच्यते-
साज्जहोमार्तां कृत्स्नविधानेन तन्त्रानपेक्षत्वात् उपनयनादिव्याज्यहो-
मार्थ एव तन्त्रोपदेशः । नञ्चा 'तस्मिन्नुपविशत उत्तमो घरः' (आप सू
४-१) इत्यस्यान्तरमेवाग्रेरुपसमाधानादि, न तु 'यथाम्बालमुपविभ्य' (आप सू
५-२) इत्यस्यान्तरमिति कमार्थश्च । तथा केवलौषधह
विधि स्थालीपाकेऽपि कामार्थ एव । यद्यपि औने दर्शनात् पात्रयोस्त
यान्तरमवघातादि युक्तम्, तथाप्येतद्वचनबलात् तन्त्रान् पुरस्ताद-
वेति । पेशानेऽपि स्थालीपाके द्वाविष्टलकल्पनान्ने तन्त्रम्, न तु पवि-
नयदृष्ट एव प्रतिष्ठितानिष्ठारणान्तरमिति कमार्थ एव ।

केचिन्—कस्यान्तरविहितेषु अवार्थनप्रतिदेशेषु आज्यहोमेषु त-
न्त्रार्थिषु 'कृशनापेक्षं हृषादृष्टुतम्' इत्यादिभ्यस्त्व तन्त्रस्य प्राच्यर्थ
यवोपदेशमिति सामान्यविधानम् । अवयवेषु तु विवाहादिषु वेध्वेन
पुनर्विधानं तत्रैव, नान्यत्र (१)पण्यहोमादिष्विति नियमार्थं तत्र तत्र
तन्त्रविधानम् । विधेयषु तु 'एकैकशः पितृसमुक्तानि' (आप सू १-
१८) इत्यादिविशेषविधानात् तन्त्रसिद्धिरिति ॥ ८ ॥

एव सर्वपात्रहोमार्तां साधारण स्मार्त विधिमुक्त्वा, इदानीं पाक्य
शेषेषु वैकल्पिक औने विधिमाह--

लौकिकानां पाक्यज्ञशब्दः ॥ ९ ॥

अनाकुल

लोके अवा लौकिका लोकस्मृतिलक्षणा इत्यर्थः । लोकशब्देन
शिष्टा उच्यन्ते । पाक्यज्ञ इति विवाहादीनां संज्ञा विधीयते । पाक्य
धोभ्यवचनं, यथा-क्षिप्र यजेत पाको वेध (आप सू २०-१५.) इति ।
पाक्युपको यज्ञ पाक्यज्ञ इति निर्वचने आज्यहोमेषु सज्ञात स्थान् ।
तत्संज्ञाप्रयोजनं "यज्ञ व्याख्यास्याम" (आप प १-१) इत्यत्र एतेषाम
न्तर्भावः । "निर्वहति पाक्यज्ञेन यजेते" इत्यत्र च धर्ममाप्तिः ॥ १० ॥

तत्पर्यदर्शनम्

लोकयान्ति वेदैर्बर्धयानिति लोका वैविध्यद्वारा शिष्टा द्विजन्मानः ।
तैर्लौकैराचरन्ते यानि कर्माणि तानि लौकिकानि, तेषां मध्ये सप्तानां
औपासनहोमादीनां पाक्यज्ञशब्दं सप्तान्येन प्रसिद्धं, न तु औतानां वि

वाहणीनां च, तत्र लोकानामप्रयोगात् । यदि लोकप्रयोगादेवैषां पाकयज्ञवामना प्रसिद्धेय, तर्हि 'पाकयज्ञेषु ब्राह्मणावेक्षो विधिः' इत्येता वनाऽऽहम्, किमर्थं 'लौकिकानां पाकयज्ञशब्दः, इति ? । उच्यते-पाकेन पक्षेन चरुया हस्ताभ्यां यज्ञः पाकयज्ञः इत्येव न्युत्पन्नसत्त्वानुवादात् नान्नरीपकाद्ययज्ञस्येवाग्निहोत्रकविसौ हविः, न पुनर्विभ्यन्तरमदा त्यादिकमपीति निषमन्नापनार्थम् । बौधायनेन तु अत्रात्र हविरुपदिष्टम् । न त्वाग्निहोत्रिक हविरिह भवति, अग्निहोत्रधर्मप्रापकप्रमाणत्वात् । 'द्विर्जुहोति' (आप य २-११) इत्येवमादयः पुनः पञ्च पदार्थाः वचनबलाद्भवन्ति । देवतास्तु तत्तन्मन्त्रप्रतिपाद्या एव ॥ ९ ॥

॥ तत्र ब्राह्मणावेक्षो विधिः ॥ १० ॥

द्विर्जुहोति द्विर्निमार्ष्टि द्विः प्रादनात्युरत्सृप्या-

वामति निर्लेहोति ॥ ११ ॥

अनाहुता

तत्र तेषु पाकयज्ञेष्वपरो विधिर्ब्राह्मणावेक्ष इत्याचक्षते । ब्राह्मणमात्रे नि प्रमाचरेनावेक्षत इति ऋषयेषु ब्राह्मणवृष्ट इत्यर्थः । विधिः प्रयोगः, य आशुक्त आचारवान् दर्शपूर्णमासप्रकृतिः । (१) अयं त्वाग्निहोत्रप्रकृतिर्ब्राह्मणावेक्षः । उभयोर्विकल्पास्तत्रैयुच्यते-यसु पाकयज्ञेषु आचारवत्-स्तन्वस्य प्रवृत्तिः तत्रैवास्य विकल्पेन प्राप्तिरिति दर्शनार्थम् । तेन व-क्ष्यहोमादिषु अस्य विधेः (२) प्रवृत्तिः ।

तत्र 'द्विर्जुहोति'त्यनेन अग्निहोत्राहुत्योरुभयोर्धर्मः पाकयज्ञेषु प्रधानाहुतिं स्विष्टकृत आधिकृत्य विहितो वेदितव्यः । 'द्विर्निमार्ष्टि' चाग्निहोत्र-वह्नेपनिमार्जनम् । 'द्विः प्रादना'त्यङ्गुलिप्राशनम् । 'ऊरुवावामतो'ति च वत्तत्र सुतीय प्राशनं बर्हिषोपवम्भोद्गृह्णात्युत्सृप्यावामतीति तच्चोदितम् । निर्लेहोति वत्तत्र 'द्विः स्रुव निर्लेहः, इति च तच्चोदितम् । यावता च विधानेन होमादिससिद्धिस्तान्मन्त्रवद्भिर्होत्रादेव प्रत्येतन्मन्त्रम् । तद्यथा-स्रुवेना-श्रवण, वाङ्माशीसमिदाहुतिचारणार्था, चतुर्होतृ पञ्चश्रीत इति । तत्र प्र-योग - अग्निमिधा परिसमूह्य, परिस्तीर्ष्य, पर्वुक्ष्य, आम्बहोमेष्ट्याज्यं सस्कृ-त्य, पञ्चहोमेषु यथासीपाक स्रुवस्रुवं संसृज्य पाकप्रधानाहुतिं चतुर्होतीना-नि पञ्चश्रीतानि वा समवधति । यत्रोनय हविस्तत्र तस्योभयस्य, यथा मासिधाम्ने । ततः पञ्चादशैर्बर्हिष्युपसाद्य वाङ्माशीं समिधमाधाय स-

यानेव मन्वान् समनुद्रुप सङ्गदेव प्रधानाहुतीर्हुत्वा प्रातरग्निहोत्रवह्ने
पमपमृज्य बह्विषि निमार्ष्टि यद्यहनि कर्म । अथ रात्रौ सायमाग्निहोत्रवत् ।
ततस्सौविष्टकृती द्वितीयामाहुति उत्तराहुतिवन्तुहोति-अग्नये स्विष्ट-
कृते स्वाहोति स्यात्सौषाकेषु । 'यदस्य कर्मण' इत्याग्न्यहोत्रेषु । ईशान-
यज्ञे तु कर्म तत्र चोदितेन मन्त्रेण । ततः पूर्ववत्पमपमृज्य प्राचीनावीती
वृक्षिणतो भूनौ निमार्ष्टि । ततः स्तुत्र सादयित्वा अहुतिप्राशनादिनि-
र्लेपनान्तमग्निहोत्रवत् । ततो द्वाँ सुकप्रकालनं, ततः पारेसमुद्रनप
सुक्षणे । एतदाग्निहोत्रिक नाम तन्त्र सर्वपाकयज्ञेषु आधारवता तन्त्रेण
सह विकल्प्यते ॥ ११ ॥

तत्पदैरक्षतम्

तत्र तेषु पाकयज्ञेषु मन्त्रे पार्वणादिषु पञ्चसु ब्राह्मणावेक्षो विधिर्भवे
यति । यो विधिः प्रत्यक्षमेव ब्राह्मणमवेक्षते, नाग्निमित्थेत्वादिफललोका-
चारानुमेयम्, सोऽप्येषु विकल्पेन भवतीत्यर्थः । नानयोर्विध्योर्मिथः
संस्मर्य । नापि स्मार्तस्यानेन बाधः । प्रत्यक्षब्राह्मणस्यापि स्मृत्यनुवादे
(१) कल्पसूत्राधिकरणन्यायेन स्मृतितुल्यप्रमाणत्वात् । अत एव 'सर्वे
पाप्मानं तरति, तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते' (तै अ ५-३-
१२) इति श्रुत्या 'यजत वाश्वमेधेन' (मनु. ११-७५) इति (२) म-
नुस्मृत्यनुवादेन अश्वमेधद्वारावृत्तयार्थिकयोर्वैकल्पः । बाधावन्तो ये ख-
व्यकोऽयमर्थः । ततोवाहरन्ति—

आधार प्रकृति प्राह द्यौर्हीमस्य वादरिः ।

अग्निहोत्र तथाऽप्येव काशकृत्स्नसर्वपूर्वतामाहुति (यौ सू १-४-४४)
तानमिथ ससावयेवनादेशात् (यौ सू १-५-१) इति । होममन्त्रादय-
स्तु विध्यन्तरीया अर्थाश्चाकारान्वेहापि भवन्ति । यद्यस्वयपि स्मृतितु-
ल्यमेव ग्रामान्य, किमर्थं 'ब्राह्मणावेक्षः' इति ? उक्तोत्तरमेवेतत् । अग्नि-
होत्रिकविधी ज्ञेये 'यदि यजुषः' (ये ब्रा २५-३४) इति श्रौत प्रापञ्चितम् ।
न तु स्मार्तनाशे 'यद्यविज्ञाता सर्वव्यापद्वा' (ये ब्रा २५-३४) इति ॥ १० ॥

सर्वे प्रधानहोमाः प्रधानहोम-वृत्तमान्यादेको होम इत्यभिप्रेत्य
स्विष्टकृदपेक्षया श्रुतिः क्रिर्तुहोतीत्याह, न पुनर्द्विरिव ज्ञुहोतीति । 'स-
प्तदश प्राजापस्तवान्' (तै ब्रा १-३-४) इतिवदिह (३) सम्प्रतिपन्नदेव

१ सू यौ १-१-५ श्रीब्रह्मणेवमन्त्रोचरति कल्पसूत्राया एव स्मृत्य विचारित तत् कल्पसू-
त्रावितरणम् । कल्पसूत्रेषु पञ्चदशरात्रेणैव कल्पवत्तन्त्रे बहु-पुनरावृत्ते न तु तत्र वेदस्य सप्त
दश वराण्यम् । किन्तु यथातेजसिपञ्च पुनपुनिकल्पकमेवेति । तद्वैकल्पनार्थः ।

२ ३ ४ मनुस्मृत्यनुवादेन च

५ यन्मन्त्रितव्यताकाल एवेकताकल्पः ।

तैत्तिर्यामायात् ।

केचिन्—पावन्तः प्रवानहोमास्तावन्ति चतुर्नहोतानि सुचि सहा-
चदाय होममन्वान् सर्वाननुश्रुत्य सकृदेव जुहुति । द्विर्निमार्घीत्यादि
व्यक्तार्थम् ॥

प्रयोगस्तु—न परित्तरणदर्शीसस्कारोपस्तरणादीनि, अत्रानुपदे-
शात् । चरुपाकस्पर्धाश्रित्यन एव । तेन चरुणा प्रधानाहुतिस्त्विष्टकृत्प्रा-
शनमक्षयेभ्य पर्याप्तेन दर्षी पूरयित्वाऽपरेणाग्निं दर्भेषु सादयित्वा-
ऽऽदाय तत्तन्मात्रे सर्वाः प्रधानाहुतीः क्रमेण हुत्वा द्रव्यास्तनो लेप-
मादाय दर्भैर्निवृत्त्य शेषास्त्विष्टकृते हुत्वा माधीनाधीती पुनर्लेपमादाय
दक्षिणतो दूर्वां निवृत्त्याप उपस्थुदय वक्षोपधीती दर्वां लेपः १) मज्जत्वा
ऽऽदाय माधेय शुद्धार्धमाचम्य पुनरप्येव हुत्वा उदङ्कावृत्त्यास्तृप्य वरुणं
हविदशेषं सर्वमक्षयित्वा तां निर्लेखाचम्य सा दर्भैरग्निः प्रक्षालयेदिति ।

ननु—वैश्वदेवीपासनहोमयो कस्माच्चान्त्रिभिः ? उच्यते । तत्र
'उच्यते. परिपेचनम्' (आप सू ७-२२) इति एककार्ययो हयोरपि
विभक्तौ परिसङ्ख्यानाम् अन एव बहिर्लेपप्रतिपरयोगभावस्तु ॥

केचिन्—पाकयज्ञ इत्यत्र पाकशब्दम्यादपवाचकारवात् विवाहाद-
योर्भ्यो नोमाचपेक्षया पाकयज्ञा इति तेष्वप्यर्थं विधिरिति । तत्र, तेषां
प्रतुष्यसस्कारार्थत्वेन अमाधान्यान् प्रधानवाचिपक्षशब्दवाच्यत्वानु-
पपत्तेः ॥११॥

एकाद्विचित्रिकाण्डे विवाहनम्नाणां पूर्वमाज्ञानात् विवाहमेव पूर्व-
व्याख्यास्यन् नक्षोदगवनादिनियमापवादेन कालमाह—

(२) सर्वकृतवो विवाहस्य शैशिरौ मासौ परि-
हाप्योत्तमं च नैदाघम् ॥ १२ ॥

अथकुश

अथ विवाहविधिः प्रमुपनयनात् । शिशिरं परिहाप्यति वसन्त्ये शै-
शिरौ मासौ विशुध्यते 'उत्तमञ्च नैदाघ'मित्यत्र मासप्रतिपरपर्यम् । अ-
न्यथा दिवसोऽपि प्रतीयेत । सर्वतुंधिधान उदगवनापवादः पूर्वपक्षा-
दवस्तु परिभाषामाप्ता विवाहेऽवस्थिता एव यथोपनयने वसन्तादिवि-
धान इति केचित् ।

अन्ये तु पूर्वपक्षादेरप्यपवाद मन्वन्ते । तेषामपरपक्षे राज्ञो च न नि-
विध्यते विवादः ॥ १२ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

सर्वे वदन्त प्रत्येक मासव्यवस्था विवाहस्य काला । द्वादशापि
मासा सापत्न्यपक्षादिक। कालस्येन काला इत्यर्थः । अतएव इत्यनेन छ-
द्मव्या मासा एव विधितव्यता, न तेष इति कुतोऽप्यवश्यते ? उच्यते—
शिशिरी मासाविति मासपर्युदासात् । अन्यथा विधिर्युदासवोरेकवि-
धयत्वात् लघुत्वाच्च शिशिर परिहास्येति श्रूयात् । प्रयोजनं तु विवाहस्य
पूर्वपक्षादिनिषेधमात्रम् । यत्र पुनरुपनयनादावेवविधौत्वमावादतोरेव
विधिरसा, तत्र द्वावदानद्वारा पुरोडाशस्य वागसाधनत्वत्तु सामान्य-
विध्यवत्त्वं पूर्वपक्षादिद्विधेर्नापि कृतो कर्मसाधनत्वसिद्धः पूर्वपक्षादि-
निषेध एव । शिशिरस्यर्ताः यौ द्वौ मासौ माघफाल्गुनी, निदाघस्य
श्रीष्मस्य यश्चोतमेत्य आवादः, तावेतास्त्रीन् मासान् परिहाप्य वज्रवि-
त्वा । अत्राक्षममात तमव्यत्यवात् यस्सीरतोऽनयो नैदाघः, यस्याधि-
कमासतो द्वितीय आवादः तावपि पर्युदस्तौ ॥ १२ ॥

सर्वाणि पुण्योक्तानि नक्षत्राणि ॥ १३ ॥

अनाकुला

सर्वर्तुविधानस्य सर्वापवादत्वात् पुण्याहविधानार्थमिदम् । तथा च
राज्यपरपक्षयोः विवाहप्रतिषेधः । एवमप्युक्तप्रदण्डप्रवर्धक तम् क्रियते
मुहूर्तपरिग्रहापेक्ष-वर्तिन पुण्यानि नक्षत्राणि यानि पुण्योक्तानि मुहूर्ता-
नि तानि सर्वाणि विवाहस्य यथा स्युर्गति । तत्र नक्षत्राणि उच्यन्ति
द्वादशरात्रादवगन्तव्यानि । प्रातस्सङ्कषे मध्याह्निकोऽपराह्णस्तथापिपेते
मुहूर्ताः ॥ १३ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

यानि उच्यन्ति पुण्योक्तानि शुभफलप्रदत्वेनोक्तानि नक्षत्राणि । न
क्षत्रग्रहवर्य प्रदर्शनार्थमाक्षिप्यादीन्यपि । तत्र पुण्योक्तानि सर्वाण्य-
वैतपसहर्तव्यानि ॥ १३ ॥

तथा मङ्गलानि ॥ १४ ॥

अनाकुल

“मङ्गलान् प्रोत्रविश्वशिषो वाचयिषे” त्वेवमादीनि स्वशास्त्रप्रसि-
द्धानि । मङ्गलानि स्वातोऽहवसा गन्धानुलिप्तः, सग्वी भुक्तवानित्येव-

मादीनि नापितकमङ्कुरार्पण्यदीनि लोकप्रसिद्धानि । ताम्येतानि सर्वाणि
मन्येतव्यानि ॥ १४ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

(१) सङ्कतुन्दुभिषीपात्पञ्चवादिप्रसम्पयादन्तानि कुलस्त्रीगीतानि
केशदमदन्त्यादिप्रकल्पनानृतवीताच्छिद्रविधिप्रयासोधारणमन्त्रानुलेपनसु-
गन्धस्नानधारणापदातिगमनच्छत्रज्वादीनि शिक्षाचारप्रसिद्धानि मङ्कुरा-
नि विद्याहे उपसहर्तव्यानि ॥ १४ ॥

आवृतव्यास्त्रीभ्यः प्रतीयेरन् ॥ १५ ॥

सनाकुल

● सम्बरहिनाः क्रियाः आह इत्युच्यन्ते । यस्मिन् जनपदे ग्रामे
कुले वा वा आनूनः प्रसिद्धाः तास्तथैव व्यवस्थिताः यथा प्रतीयेरन् न
सर्वत्रैवमर्थम् ॥ १५ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

आह क्रिया वैवाहिक्यः अविशेषात् समन्वका अमन्वकाश्च ।
तास्त्वर्वा आस्त्रीभ्यः सर्ववर्णोभ्यस्सकाशादवगम्य प्रतीयेरन् कुर्वीरन्
विधोद्धारः । तत्र समन्वकाः ग्रहपूजाङ्कुरारोपणप्रतिसरवन्धाया आचा-
रसिद्धा । अमन्वकाः (२) नाकपलिवध्वलीन्द्रार्पापूजादयः । ताश्च यथा-
जनपदे यथावनौ यथाकुलं यथास्त्रीपुंस व्यवस्थिता एव । न तु सर्व-
त्रसर्वत्र समुचिता ॥ १५ ॥

● इन्वकाभिः प्रसूयन्ते ते वराः प्रतिनन्दिताः ॥ १६ ॥

इत्थापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने द्वितीयः खण्डः ॥

अनाकुलता

नक्षत्रप्रशंसार्थं गाथा विषादप्रकरणे वरप्रसन्नार्थमुदाहृता । यदि वराः कम्पया वरयितारः कम्पा वरणार्थं इत्येकानिः प्रसूयन्ते ॥ १६ ॥

ते वरास्तैर्बुधितुमद्भिः । प्रतिनन्विता सिद्धार्था भवन्ति । तस्माद्भर-
प्रसन्नं प्रशस्तमित्येका नाम नक्षत्रम् । नन्विकाशब्दो भुगशिरसीति स्व-
यमेव व्याख्यास्यति । तस्मान् ज्ञायते-स्मृत्यन्तरप्रसिद्धा लौकिकनेत्र्यं
माथा, न सुखकारस्य कृतिरिति ॥ १७० ॥

इति श्रीमद्भरवत्प्रशंसायां शुद्धवृत्ता
अनाकुलायां द्वितीयः खण्डः ॥

तात्पर्यदर्शनम्

इत्येकानि भुगशिरसि 'नक्षत्रे च बुधे' (वा २-३-४५) इति सप्त-
म्यर्थे तृतीया । ये वरा वरयितारो भुगशिरसि प्रसूयन्ते कम्पावरणार्थं
प्रेष्यन्ते, ते बुधितुमद्भिः प्रतिनन्विता प्रकर्षेण पूजिताः, सिद्धार्था
भवन्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

इति श्रीभरवत्प्रशंसायां शुद्धतात्पर्यदर्शने द्वितीयः खण्डः ॥

अथ तृतीयः खण्डः ।

मघाभिर्गावो गृह्यन्ते ॥ १ ॥

अनाकुल

यदि मघाभिः गावः कथादिना गृह्यन्ते ताश्च गावः प्रतिनन्दिता भवन्ति । तस्मात् गोपरिषदे मघाः प्रशस्ताः ॥ १ ॥

तत्सर्वदर्शनम् ।

'आर्ये दुहितृमते मिथुनौ नाथौ देवो' (आपः सू २-११-१८) इति वचनादर्ये विवाहे वरैर्दीयमाना गावो दुहितृमद्विर्मयास्तु गृह्यन्ते । एतदुक्तं भवति-आर्य विवाहः मघास्वेव कुर्वीत, न (१) ब्राह्मणवत् नक्षत्रान्तरेऽप्येति ॥ १ ॥

फल्गुनीभ्यां व्यूह्यते ॥ २ ॥

अनाकुल

यदि फल्गुनीभ्यां व्यूह्यते सेना युद्धकाले सा च प्रतिनन्दिता भवति । तस्मात् सेनाध्युहे प्रशस्तं फल्गुन्यो । अविशेषात् पूर्वं उत्तरे च । सर्वत्र 'नक्षत्रे च लुपो' (पाः सू २-३-४५) व्यवकरणे लुप्तीया ॥ २ ॥

तत्सर्वसमम् ।

अत्र च वधूः फल्गुन्योरेव व्यूह्यन्ते जीवते स्वपूतान्, न तु 'तां ततः' (आपः सू ५-११) इति वचनात् ब्राह्मणवत्तदानीमेव ॥

केचित्—'दम्बकाभिरित्यादि 'फल्गुनीभ्यां व्यूह्यते' इत्यन्तमुत्तरं वेम्बकाक्षवृक्षस्य व्याख्यानात् शास्त्रान्तरीया गाथेन कल्पयन्तः, मघास्तु गवाः कथादिना स्वाकारः, सेनायाश्च युद्धे व्यूहः, अविशेषात् पूर्वयोक्तं रयोर्वा फल्गुन्योरिति प्रकृतानुषयोनितया व्याचक्षते ॥ २ ॥

यां कामयेत दुहितरं प्रिया स्वादिति तां निष्ठया-
यां दद्यात् प्रियैव भवति (२) नेच तु पुनरागच्छतीति ब्राह्मणावेक्षो विधिः ॥ ३ ॥

अनाकुल

वां दुहितर पिता विधां कनयेत अमुरिय विवा स्वदिति तां विष्णवां म-
क्षये दद्यात् । एव दत्ता सा मयत्वेव तस्य विध । अर्धं चापरोऽस्य
मक्षयस्य गुणः सा पितृवृद्धात् पुनरर्धिनी नागच्छति । (१) एतिवृद्ध एव
तस्यास्मर्त्ये कामास्सम्पद्यते ।

अन्ये तु निन्दामिमां मन्दन्ते । ब्राह्मणावेक्षो विधिरिति वचनात्
अन्येऽपि स्तुत्ययेक्ष मक्षयविषयो भवति । अन्यथा पुनरने तिथ्यवत्
विवाहे इदमेव मक्षय स्यात् ॥३॥

तत्पर्यदर्शनम्

इय भर्तुः विवा स्वादिति वां दुहितर पिता कामयेत तां निष्ठाय स्वाती
वराप दद्यात् । सा तस्य विधैव भवति । नेव तु मैव च रोगहारिण्यादेना
वीक्ष्यमाना अर्धिनी पुनः पितृवृद्धमागच्छति, स्ववृद्ध एव तस्यास्मर्त्ये
मर्धोऽस्सम्पद्यन्त इति ब्राह्मणावेक्षो विधिः । अत्रापि पूर्ववत् स्मार्तपुण्यो-
क्तमक्षयैर्विकल्प ॥ ३ ॥

•इन्वकाशब्दो मृगशिरसि ॥ ४ ॥ निष्टयासन्द-
स्वाती ॥ ५ ॥

अनाकुल

छन्दसि प्रयुक्तत्वादेतयोरर्थकथनम् ॥ ४ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

एते सूत्रे मयकार्थे ॥ ४-५ ॥

विवाहे गौः ॥ ६ ॥

अनाकुल

विवाहस्थाने गौरासन्द्या दुहितृमता ॥ ५ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

विवाहस्थाने गौरसन्ध्याया ॥ ६ ॥

गृहेषु गौः ॥ ७ ॥

अनाकुल

गृहेषु च गौरासन्ध्या तेनैव दुहितृमता । तयोर्विनिर्धोः ॥ ६ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

तथा गृहेषु शालायां अस्या गौरसन्ध्याया ॥ ७ ॥

किमर्थमित्यत आह—

तथा वरमतिथिवदर्हयेत् ॥ ८ ॥

अनाकुल

या विवाहे गौः नद्या वरमतिथिवन् पूजयेत् । अतिथिवदिति वचनात् मधुपर्केण च । “गोमधुपर्काहो वेदाभ्यास” (आप ख २-८-५) इति वचनात् ॥ ७ ॥

तानर्थवर्धनम्

तथा विवाहसमये सञ्जि-आपिनया गद्या, न त्वनन्तरोक्तया, वरमतिथिवरमतिथि यथा तथा अर्हयेत् पूजयेत् । तथा हविस्तत्त्वत्तिष्ठानोत्सर्गज्ञानेन वा (२) द्वाभूतया युक्तं मधुपर्केण वरमवेदाभ्यासिनमपि पूजयेदित्यर्थः ॥ ८ ॥

योऽस्यापचिनस्तमितरथा ॥ ९ ॥

अनाकुल

योऽस्त सखायचित पूज्य तेन सहायन आचार्यस्तमितरथा शृष्टेषु वा गौणलभ्यते नद्या । किमिच्छेत्पेक्षायां अतिथिवर्धने इत्येषः । विवाहे वराय तत्सहायेभ्यश्चान्यास्मिन्नष्टौ पूज्यगणसंस्कारा भवन्ति । यथाहोमश्च तत्रैव । अपाचनाय तत्सहायभ्यश्च शृष्टेषु पूज्यगणसंस्कार । गोश्च यथा-अपच होमार्थापासन यत्पेयमुष्टानप्रकारः ॥ ८ ॥

तानर्थवर्धनम्

येन्य वरस्य पिबानार्यैस्तदिना सम्बन्धी, लोके चापत्तिः (२) विद्या मिज्जनादिसम्बन्धाः । यस्या वरस्यापचितः पूज्यः । तमितरथा शृष्टेषु सञ्जि-आपिनया (३) अतिथिवदर्हयेदेति सम्बन्धः । एतन्मधुपर्कद्वयमपि विवाहाङ्क, प्रकरणात् । वातुदुरुवाचत्ये तु ‘आचार्यायत्विजे श्वशुराय वा ज्ञे वरायार्पचनाय च’ (४) इति कृतात् । प्रायुन ‘अतिथि’ पितरौ विवाहश्च (आ शृ ३-२०) इति विवाहसम्बन्धमेवाह ।

मधु-वर चापचित चातिथिवदर्हयेदिति वक्तव्ये ‘विवाहे गौः’ इत्यादि किमर्थम् ? उच्यते-उभयोः पूजयेदिति शब्देन मिश्रतन्त्रस्यापनार्यम्, इतरथा सम्भवना तन्त्रता स्यात् । ‘सर्वेभ्यो वैका’ (५) प्रविमथ त्वात् इति करणान्तरे सर्वेभ्यः कृत्विग्भ्यो विकरणेन गवैकावदर्शनाद्धिदा पि नरापासनयोर्विकरणेन प्रसक्त गवैकत्वं माभूदिति प्रतिषेधार्थं च ॥९॥

सुतावद्गौरालम्भस्थानमितिः पितरो विवाहश्च ॥ १० ॥

अनाकुल

एतेष्वेव त्रिषु स्थानेषु गौरालम्भ- नान्यत्र पाकसङ्घेषु । अतिविश-
स्वेनातिभयकमव्यपदिष्यते "यथास्मा भयचिन्ति कुर्वन्ती" (आप
सू. २२-३) स्येवमादि । त्रिषुशब्देनाएका कर्म "इवोभूते दर्शेष मा" (आ-
प सू २२-३) मित्यादि । विवाहशब्देनातन्तरोक्तस्य प्रथमम् । कल्या-
न्तरेष्वीशानवशादावपि गौरालम्भ आह्वान, तत्प्रतिपद्यानां नियमः ।
एव पुनरा कल्यान्तरे दृष्टा अन्ये विशेषा अभ्यनुज्ञाता भवन्ति ॥ ९ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

मिति वेदाभ्याख्यायान्, पितर अष्टकाकर्म, विवाहेति, वरेतरप्रयं
सुतायन् गवालम्भान्नकर्मनिमित्तम् । एतदुक्त भवति-यथाऽतिथि पि-
तरश्च (१)गवालम्भान्नकर्मनिमित्तभूता- एव विवाहोऽप्यस्मादेव वचना-
द्विदोषणान्तरनिरपेक्ष इति । यद्येनत्सूत्रमेव न व्याख्यायेत् तदा 'गौरि-
ति मां प्राह' (आप सू १३-१५) 'इवोभूते दर्शेष मामुपाकरोति' (आप
सू २२-३) 'विवाहे मी' (आप सू ३-६) इत्येतेरेव सिद्धात्वात् स्वर्थ-
मेव स्यात्, तेन अवेदाभ्यापिभ्यामपि वरापचिताभ्यां धर्मोक्तगौरहितो
मधुवक्तो द्वे । वेदाभ्यापिभ्यां तु नानसहित इति ॥

कोषान्-एतत्प्रयमेवास्माक गौरालम्भस्थानम्, न पुनरन्येषामिव
विकल्पेनापीशानवल्लिदशालवशापराधमा । एव वदन्नस्माकमपि कल्या-
न्तलोकात्पि विशेषान् विकल्पेनानुजानातीति ॥ १० ॥

अथ विवाहे कर्जनीया- कन्या आह-

सुतां रुदन्तीं निष्क्रान्तीं वरणे परिवर्जयेत् ॥ ११ ॥

अनाकुल

वरेषु वरणार्थे प्राप्तेषु या कन्या स्वपिति रोदिति निष्क्रामति वा
गृहान्, तस्या वरणं न कर्तव्यम् । अशुनल्लिङ्गान्धेनानीति । परिशब्दोऽ-
त्यन्तप्रतिषेधार्थः मनश्चक्षुषोर्विकान्धे सात्यपीति ॥ १० ॥

तत्पर्यदर्शनम् ।

या वरेषु वरणार्थे प्राप्तेषु स्वपिति, या रोदिति, या वा गृहाद्विष्कामति,
या एता वरणे परिवर्जयेत् असन्त वरजयेत्, कर्जनी उच्यतेतिदिमिर्ज्ञातावा-
मपि, यतस्त्वापादीनामवशान्द्विजिह्व-च(२) प्रवलय च विविक्षितम् ॥ ११ ॥

दत्तां गुप्तां द्योतामृषभां शरभां विनतां विकटां मु-
ण्डां मण्डूषिकां साङ्कारिकां रातां पालीं मित्रां स्वनुजां व-
र्षकारीं च वर्जयेत् ॥ १२ ॥

अनाकुला

दत्ता वाचान्यस्यै दत्ता । गुप्ता प्रयत्नेन रक्षमाणा । द्युशतीना वा
स्ता भवति अशुभलक्षणा वा । घोना विषमदृष्टिः । कण्ठा कृपमशीला ।
शरभा अनिदर्शनीया । आरास्तां कामधेयस्त्रा च तान् । विनता विनतया-
ना, कुम्भा वा । विकटा विस्तीर्णजङ्घा । मुग्धा अपनीतकेशा । मण्डूषि-
का मण्डूकत्वद् अशुभेत्यर्थः । वामनेत्यर्थे । नाकारिण कुलान्तरे
जाता (१)कुलान्तरस्थापत्वात् गता वा, यस्यां वा गर्भस्थायां जाता
अविद्यमानवती । राता रतिशीला(२) । पाली वासादीना (३)पालयित्री ।
मित्रा मित्रवती बहुमित्रेत्यर्थः । स्वर्गं वा मित्रमूला । स्वनुजा यस्या अनु-
जा शोभना स्ववदर्शनीया सा स्वनुजा(४) । शरजननादूर्ध्वमलपीयसि का
ले जाता तन्मिश्रं सुवासरे जातेत्यर्थे । वर्षाया वर्षणादिक्वा वर्षकारी
व्येदनशीला इत्यर्थे । वर्जयेदित्युच्यते वामने परिवर्जयेदित्यस्यानुवर्तने
नाभूदिति । तेन येषु वामनास्ति ब्राह्मणेषु विवाहेषु तेभ्यश्चासां प्रति-
वेद्यः । (५) किञ्च तदनुवृत्तावत्यन्तप्रतिषेधस्तच्च ॥ १२ ॥

तत्पर्यदर्शनम् ।

दत्तायाः पञ्चदश कन्या वर्जयेत् । दत्ता अन्पस्यै वाचा प्रतिभुता,
अशुभस्यै वा प्रतिपादिता । गुप्ता अदर्शनाय कञ्चुकादिमिरामृता, प्रयत्न-
सरक्षमाणा वा दौर्दृष्टिरयादिशङ्कया । घोना पिङ्गाक्षी, कञ्चुकेशी वा,
विषमदृष्टिर्वा । कण्ठा प्रधाना, कृपमस्यैव शरीरं नानि । शीला वा यस्या-
स्ता, ककुद्वास्ति यस्यास्ता । कल्पा शीर्णदोषा, (६)सर्वनीलसोष्णी वा,
अरुणा वा, (७)मित्रप्रजा वा । केशिन्-दर्शनीया, यतस्ता आरकाम्या ।

विनता कुम्भा । विकटा विकटजङ्घा, विस्तीर्णजङ्घा वा । मुग्धा अपनी-
तकेशा, अजातकेशा वा । मण्डूषिका अरुणकाया, अरुणवती वा(८) मण्डू-

१ इ-गुप्तके सर्वत्रैव अन्ते कोट्यपे कृतमित्यस्ति, कुलान्तेत्यादिमित्रिणीत्यपि नस्ति ।

२ इ-गुप्तके-‘वीर्यविकल्प’ इत्येवमेव ।

३ इ-वेवराधायां कोटि । ४ इ-गुप्तके-‘रहितसह प्रलेपि कोटित’ इत्येवमेव ।

५ अनुषी १ ३ इ-सर्वत्रापि वीर्यवर्धनी ५ अ न —(निष्पन्नता इति वदित)

६ अ न —सामान्यवर्धनीयता वा

कत्वम् । अपरे-वामनाङ्गा, दम्भाङ्गा वा ।

गङ्गादिना गम्येत्वायां वस्यां सत्यां माता अर्जुनस्थिसञ्जयनकारिका, कुलाभ्यतरङ्ग दुहितृत्वं गता वा । रत्न रमणशीला कन्दुकादिकीडाप्रि येत्यर्थः, जनुस्नाता वा । केचित्-रतिशीला विषयोपभोगशालित्वार्थः ।

पत्नी वसस्त्रेयादिपालिका । भिन्ना बहुमिथा, सखी वा । स्वदुःख शोभनाऽनुजा वस्यास्ता, न तु शोभनोऽनुजो वस्याः, शोभनायामनुजायां कदाचित् प्रमादस्त्वयादिति । केचित्-वरजन्मसप्तसर एव पञ्चाङ्गातेति ।

वर्षधरी वराहूर्ध्वेनाधिका । याऽऽवन्त (१)स्रवति सा वा । परिवर्ज्येति त्यनुषङ्गे सत्यपि वर्ज्येति पुनर्वचनं ब्राह्मादिषु सर्वेषु विवाहेभ्यसां प्रतिषेधार्थम्, असति मायन्तरे ऋद्धावपि परीक्षितायां दूषेतरास्यामनिषेधार्थं वा ॥ १२ ॥

नक्षत्रनामा नदीनामा वृक्षनामाश्च गहिताः ॥ १३ ॥

सर्वाश्च रेफलकारोपान्ता वरणे परिवर्जयेत् ॥ १४ ॥

अनाकुल

नक्षत्र नाम यासां ता तथा नद्यनामा, नदीनामा वृक्षनामा रोहिणी गङ्गा करञ्जोत्यादयः । ताश्च विवाहे गहिताः । तथा सर्वेऽत्र रेफलकारोपान्ता एव भूत नाम इत्यर्थः । करा काला (२)सुखेतित्यादयः । ताः वरणे परिवर्ज्येत् वरणमप्यासां न कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १२ ॥

तात्पर्यदर्शनम् ।

नक्षत्रस्य नामैव नाम यासां ता नक्षत्रनामा । एकस्य नामशब्दस्य स्त्री, उद्गुमुखादिवत् । एवमुत्तरयोरपि विग्रहः । रोहिणी चित्रेतिवन्मा द्वयो नक्षत्रनामाः । नङ्गेत्यादयो नदीनामाः । शिशुपेत्याद्या वृक्षनामा । गहिता वर्जनीयाः ॥ १३ ॥

रेफो वा लकारो वा यासां (३)नाञ्ज उपान्त उपधेयर्थः, यथा गौरी शालीत्यादि । शेष इत्यन्तम् । अत्र लकारेण गहिता इत्यनुकर्षनात् भासां वर्जनीयत्वे सिद्धे 'सर्वा वरणे परिवर्जयेत्' इति व्यर्थम् । न, (४)सुखहार्थेन्यात् ।

अथ वा या एता रेफलकारोपान्ता गौरी शालीत्याद्याः, याश्च प्रकाशन्तरेणापि समुत्पन्तरीका रेफलकारोपान्ताः, यथा समोत्रा समान प्रकाशं पुञ्जतीति तास्सर्वा वरणे परिवर्जयेदिति ज्ञापनार्थम् । इदं स्थिद्वक्तव्यम्-असत्यपि मायन्तरे व्यक्तेऽप्युद्दिष्टिङ्गे समोत्रादीनां (५)सर्वथा

नियेष एव । वीर्यादीनां तु न तथा शुभादीनामिति ।

केचित्-नक्षत्रवामेत्यादिकेषु शास्त्रान्तरगीता वाधा, तस्याः पादपु-
रगानि 'सर्वा वरणे परिवर्जये'दिति पठानीति परिकल्पयन्तो, परमाश्र-
यवादिनामा रेफलकारोपान्नाश्च गहिताः तस्मात्तस्सर्वा वरणे परिव-
र्जयेदिति व्याचक्षते ॥ १४ ॥

• शक्तिविषयं द्रव्याणि प्रतिच्छन्नान्युपनिधाय ब्रूयानु-
परपृशेति ॥ १५ ॥ नानाबीजानि संस्पृष्टानि वेद्याः पंसून्
क्षेत्राह्णैष्टं शकृच्छमशानलंष्टमिति ॥ १६ ॥

अनाकृष्ट

'लक्षणसम्पन्नामुपपच्छन्ते'ति वक्ष्यति । तत्र लक्षणानामहात्म्यान्
सत्यमीक्ष्योपाय (१) उपदिश्यते । नन्वायं निरूपो विधिः, 'अन्तिविषय' इति
वचनान् । शक्तिस्सामर्थ्ये यदि सम्भवति । यदि बहुज्ञानयोऽनुमन्त्येव
तदा कर्तव्यं सामर्थ्येपर्यं । तन् कथं कर्तव्यम् ? उच्यते-द्रव्याणि पञ्च
वक्ष्यमाणानि सृष्टिपण्डेषु प्रतिच्छन्नानि कृत्वा उपनिधाय कन्यासमीपे
निधाय तां ब्रूयाद्वा — एषा पिण्डानां एकमुपस्पृशेति । कानि पुनस्तानि
द्रव्याणि ? नानाबीजानि संस्पृष्टानि जीह्विषवादीनि । वेद्या पंसूनाह
तान्, सस्यसम्पन्नात् क्षेत्रादाहृतं लोष्टं, शकृन् गोमयं, दमशनाशकृतं
लौघमिष्येति । बीजानां द्रव्याणावर्गमिच्छां द्रव्यावीत्युच्यते-शा-
स्त्रान्तरे दृष्टानामन्येषामपि द्रव्याणामिह विकल्पनं प्राप्यते तदा
था-(२)अविदांसिनो दृष्टात् सर्वसम्पन्ना देवनात्कृतवी इरिणाद्वन्येति
(आश्व सू १-५-६) ॥ १३ ॥

तात्पर्यार्थम् ।

शक्तिस्सामर्थ्यम् । निषोध्यकाशः । अस्याश्रुतिपरीक्षायां वर(३)त-
त्पक्षिणां सामर्थ्यव्यावकाशे सम्भवति, यदि कन्या च तदीयाश्वेर्मां प-
रीक्षामभ्युपगच्छेत्तु रित्यर्थः । यत एवात्र शक्तिविषय इत्याह, अत एवैषा
अह्निपरीक्षा उपान्तर्गता हिमैकस्मिन्की, न तु निरपक्षिवाहाकम् । इत्या-
पि वक्ष्यमाणानि सृष्टिपण्डेषु च प्रतिच्छन्नान्येकस्मिन् आजने निधाय
(४ कन्या समीपे च कृत्वा, तां ब्रूयादेयां पिण्डानामेकमुपस्पृशेति ॥ १५ ॥

कानि तानीत्यत आह—

नानाबीजानि जीह्विषवादिबीजानि । सप्तानि एकस्मिन् विपण्डे क्षिप्तानि ।

• ब्रूयादप्यपक्षिकरात् इत्यतः । १ उ-उच्यते । २ अविदांसि भगवन् ।

इरिणा वक्ष्यात् ।

१ च क-पक्षिवा

२ क-वक्ष्यते च ब्रूयात् कृत्वा

येषां सौमिक्या ज. हताद् धावन् । येषां सस्यसम्पन्नादहन लोष्टम् ।
अवशिष्टे प्रसिद्धे ॥ १६ ॥

*पूर्वेषामुपस्पर्शने यथालिङ्गमृष्टिः ॥ १७ ॥ उत्तमं परिचक्षणे ॥ १८ ॥

अनाकुलम्

तत्र धीजस्पर्शने प्रज्ञाभिस्तसृष्टिः । वेदितुमिहे यज्ञे, क्षेत्रलोष्टे
यनधान्यैः, गोमये पशुभिः, इन्द्रानलोष्टे मरणमिति यथालिङ्गादेः ।
उत्तमस्य द्रव्य परिवर्तने महत्त्वे यज्ञे चर्मादित्यर्थः ॥ १८ ॥

तत्परिचक्षणम् ।

पूर्वेषां चतुर्णांमुपस्पर्शने (१)नयान्निपत्ताः । ज्ञानाधीक्षात्तानुपस्पर्शने
प्रज्ञानां ससृष्टिः । येषां धाम्नां यज्ञार्ता, क्षेत्रलोष्टस्य सस्याना, शरणा
श्च पशूनामिति । कश्चिन्निष्ठपाद्विधाहर्कनैव्यनानिष्ठय इत्यर्थः ॥ १७ ॥

उत्तमस्यज्ञानलोष्टे परिचक्षणे महत्त्वे शिक्षाः, ज्ञानापम्पोरन्वतरस्य
वा(२) मरणालिङ्गादिति ॥ १८ ॥

उल्लङ्घनामाह—

बन्धुशीललक्षणसम्पन्नमरोगेषामुपपद्यते ॥ १९ ॥

अनाकुलम्

उक्ता वर्जनीयाः कन्या । अथ ग्राह्या उच्यन्ते । बन्धुशब्देन कुलमु
च्यते । यदुक्तमादवलायनेन “कुलमग्रे परीक्षेत ये मातुन पितृनञ्जति
यथोक्त पुरस्कृत” (आदव नृ १-५-१०) इति । शास्त्रमग्रा आर्यशीला ।
अथकन्या स्त्रीलक्षणैरुपेता रोवरहितेन क्षयावस्मारादिरहिते ॥ १५ ॥

कार्त्तिक्यकम् ।

अथ सन्तानमिति प्रत्येक सम्भवते । कपुनन्तर्भा प्रज्ञस्तामित्रताम् ।
शालागममास्तिक्यादिगुणान्विताम् । लक्षणमग्रा गृहगुरुकादिस्त्रील-
क्षणयुक्तम् । अरोग क्षयापस्मारकुष्ठघ्निकिन्ध्वरोवरहिताम् । उपप-
द्यते उच्यते ॥ १९ ॥

अथ वंशुयानाह—

बन्धुशीललक्षणसम्पन्नश्रुतवानरोग इति वरसम्पत् ॥ २० ॥

अनाकुलम्

श्रुतवान् श्रुताध्ययनसम्पन्नः । वरसम्पत् वरगुणा । एवगुणाश्च क-
न्यका वैधेत्यर्थः ॥ १६ ॥

तत्परिचक्षणम् ।

बन्धुशीललक्षणसम्पन्न इति पूर्ववत्कारणम् । श्रुतवान् श्रुताध्ययनसम्पन्नः,

अविदुषश्चोदितकर्मानाधिकारात्, धर्माच्छर्त्तव्याप्य विवाहस्य । अनेन
इति पूर्ववत्, तस्याप्यसमर्प्यत्वेनानधिकारात् । (१)एवभूता वरसम्पत् ।
एवद्वयाय वराय कन्या देयेत्यर्थः ॥ २० ॥

आचार्यनिधये वन्द्येय मलमाह--

यस्यां मनश्चक्षुषोर्निबन्धस्तस्यामृद्धिर्नेतरदाद्विपेतैर्येके ॥२१॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने तृतीयः खण्डः ॥

समस्तस्य प्रथमः पटलः ।

सिनेमा

यस्या कन्यायां वरस्य मनस्यधुप्य निबन्धः तृप्तिरुपपद्यते तस्या-
 न्निर्धुप्या, नेतरा न दद्यादिगुणदोषाद्यनुदर्शनमादर्शनीयमित्येके शि-
 द्धा भवते । अत्र पक्षे सर्वगुणसम्पन्नायामपि यस्यां मनस्यधुप्री न
 निबध्यते सा वर्जनीया । शास्त्रनिषिद्धास्तथापि पक्षे वर्ज्या एव, यथा-
 सुवर्णा सुगोमेति ॥ १३ ॥

इति सतीयः खण्डः ॥

इति श्रीमन्नरुद्र सामगीतायां गुरुपुत्रसाधनाष्टकम्

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024, 2025, 2026, 2027, 2028, 2029, 2030, 2031, 2032, 2033, 2034, 2035, 2036, 2037, 2038, 2039, 2040, 2041, 2042, 2043, 2044, 2045, 2046, 2047, 2048, 2049, 2050, 2051, 2052, 2053, 2054, 2055, 2056, 2057, 2058, 2059, 2060, 2061, 2062, 2063, 2064, 2065, 2066, 2067, 2068, 2069, 2070, 2071, 2072, 2073, 2074, 2075, 2076, 2077, 2078, 2079, 2080, 2081, 2082, 2083, 2084, 2085, 2086, 2087, 2088, 2089, 2090, 2091, 2092, 2093, 2094, 2095, 2096, 2097, 2098, 2099, 2100, 2101, 2102, 2103, 2104, 2105, 2106, 2107, 2108, 2109, 2110, 2111, 2112, 2113, 2114, 2115, 2116, 2117, 2118, 2119, 2120, 2121, 2122, 2123, 2124, 2125, 2126, 2127, 2128, 2129, 2130, 2131, 2132, 2133, 2134, 2135, 2136, 2137, 2138, 2139, 2140, 2141, 2142, 2143, 2144, 2145, 2146, 2147, 2148, 2149, 2150, 2151, 2152, 2153, 2154, 2155, 2156, 2157, 2158, 2159, 2160, 2161, 2162, 2163, 2164, 2165, 2166, 2167, 2168, 2169, 2170, 2171, 2172, 2173, 2174, 2175, 2176, 2177, 2178, 2179, 2180, 2181, 2182, 2183, 2184, 2185, 2186, 2187, 2188, 2189, 2190, 2191, 2192, 2193, 2194, 2195, 2196, 2197, 2198, 2199, 2200, 2201, 2202, 2203, 2204, 2205, 2206, 2207, 2208, 2209, 2210, 2211, 2212, 2213, 2214, 2215, 2216, 2217, 2218, 2219, 2220, 2221, 2222, 2223, 2224, 2225, 2226, 2227, 2228, 2229, 2230, 2231, 2232, 2233, 2234, 2235, 2236, 2237, 2238, 2239, 2240, 2241, 2242, 2243, 2244, 2245, 2246, 2247, 2248, 2249, 2250, 2251, 2252, 2253, 2254, 2255, 2256, 2257, 2258, 2259, 2260, 2261, 2262, 2263, 2264, 2265, 2266, 2267, 2268, 2269, 2270, 2271, 2272, 2273, 2274, 2275, 2276, 2277, 2278, 2279, 2280, 2281, 2282, 2283, 2284, 2285, 2286, 2287, 2288, 2289, 2290, 2291, 2292, 2293, 2294, 2295, 2296, 2297, 2298, 2299, 2300, 2301, 2302, 2303, 2304, 2305, 2306, 2307, 2308, 2309, 2310, 2311, 2312, 2313, 2314, 2315, 2316, 2317, 2318, 2319, 2320, 2321, 2322, 2323, 2324, 2325, 2326, 2327, 2328, 2329, 2330, 2331, 2332, 2333, 2334, 2335, 2336, 2337, 2338, 2339, 2340, 2341, 2342, 2343, 2344, 2345, 2346, 2347, 2348, 2349, 2350, 2351, 2352, 2353, 2354, 2355, 2356, 2357, 2358, 2359, 2360, 2361, 2362, 2363, 2364, 2365, 2366, 2367, 2368, 2369, 2370, 2371, 2372, 2373, 2374, 2375, 2376, 2377, 2378, 2379, 2380, 2381, 2382, 2383, 2384, 2385, 2386, 2387, 2388, 2389, 2390, 2391, 2392, 2393, 2394, 2395, 2396, 2397, 2398, 2399, 2400, 2401, 2402, 2403, 2404, 2405, 2406, 2407, 2408, 2409, 2410, 2411, 2412, 2413, 2414, 2415, 2416, 2417, 2418, 2419, 2420, 2421, 2422, 2423, 2424, 2425, 2426, 2427, 2428, 2429, 2430, 2431, 2432, 2433, 2434, 2435, 2436, 2437, 2438, 2439, 2440, 2441, 2442, 2443, 2444, 2445, 2446, 2447, 2448, 2449, 2450, 2451, 2452, 2453, 2454, 2455, 2456, 2457, 2458, 2459, 2460, 2461, 2462, 2463, 2464, 2465, 2466, 2467, 2468, 2469, 2470, 2471, 2472, 2473, 2474, 2475, 2476, 2477, 2478, 2479, 2480, 2481, 2482, 2483, 2484, 2485, 2486, 2487, 2488, 2489, 2490, 2491, 2492, 2493, 2494, 2495, 2496, 2497, 2498, 2499, 2500, 2501, 2502, 2503, 2504, 2505, 2506, 2507, 2508, 2509, 2510, 2511, 2512, 2513, 2514, 2515, 2516, 2517, 2518, 2519, 2520, 2521, 2522, 2523, 2524, 2525, 2526, 2527, 2528, 2529, 2530, 2531, 2532, 2533, 2534, 2535, 2536, 2537, 2538, 2539, 2540, 2541, 2542, 2543, 2544, 2545, 2546, 2547, 2548, 2549, 2550, 2551, 2552, 2553, 2554, 2555, 2556, 2557, 2558, 2559, 2560, 2561, 2562, 2563, 2564, 2565, 2566, 2567, 2568, 2569, 2570, 2571, 2572, 2573, 2574, 2575, 2576, 2577, 2578, 2579, 2580, 2581, 2582, 2583, 2584, 2585, 2586, 2587, 2588, 2589, 2590, 2591, 2592, 2593, 2594, 2595, 2596, 2597, 2598, 2599, 2600, 2601, 2602, 2603, 2604, 2605, 2606, 2607, 2608, 2609, 2610, 2611, 2612, 2613, 2614, 2615, 2616, 2617, 2618, 2619, 2620, 2621, 2622, 2623, 2624, 2625, 2626, 2627, 2628, 2629, 2630, 2631, 2632, 2633, 2634, 2635, 2636, 2637, 2638, 2639, 2640, 2641, 2642, 2643, 2644, 2645, 2646, 2647, 2648, 2649, 2650, 2651, 2652, 2653, 2654, 2655, 2656, 2657, 2658, 2659, 2660, 2661, 2662, 2663, 2664, 2665, 2666, 2667, 2668, 2669, 2670, 2671, 2672, 2673, 2674, 2675, 2676, 2677, 2678, 26

वक्ता कल्याणां वक्तव्य मनश्चक्षुषोर्निबन्ध नितरां बन्धनं, वक्ष्यमास-
स्यतिशयेन मनश्चक्षुषी निबन्धे इव तिष्ठत इत्यर्थः । तस्या जायायां सत्या
धर्मादीनां समृद्धिः, नेतरत् गुण(२)दोषबुद्धशान्तिरित्येकेषां भवति ।
एतदुक्तं भवति-अत्र मनश्चक्षुषोर्निबन्ध एवादर्शे कारणम्, न तु ज्यो-
तिषादिना ज्ञाता गुणाः । तथा तदभावे एव परिवर्तने कारणम्, न
स्यापादयो दोषा इति । उभयोरपि मनसोर्वृत्तादीनां निषेधमाद्विदेतैव,
'सर्वेषां पूर्वशक्ताभिदितावाम्' (आष ध २-१३-१) (३) 'असमाना-
वर्गोपजाम्' (४) 'पञ्चमात् सप्तमादुर्ध्वम्' इत्यादिबचनज्ञाताम् ॥२१॥

इत्थं सुदर्शनं येषां गृह्यताम्पर्व(५)वर्शनम् ॥

अथमे वटलेऽकारि यथाभाष्य यथास्मि ।

इति भीमदर्शनाच्चाभेदो गृह्यताम्भेदर्शने तृतीयः खण्डः ॥

सप्तमः प्रश्नः परम्

१. क. अ.—पृ. ३५   २. क. अ.—दोषनाशकपर्व-३

3. क. मा. सं. १, २३, २. का. प. क. क. — सुवर्ण/सर्वोदय/स. क. निर्देशक

• **संशोधनपरक, उपरचालकी क्षमतायुक्त (१*) लक्षणा सुदृढतायुक्त (११) दक्षिणपुमि** •

अथ द्वितीयः पटलः ।

—३३—

चतुर्थश्च पण्डः ।

सुहृदसमवेतान् मन्त्रवतो वरान् प्रहिणुयात् ॥ १ ॥

अनाकुल

अथ कन्यावरणविधिः । इत्येकामि प्रसूज्यन्त इत्युक्तम् । तस्मिन् न्यास्मिन् वा पुष्पतक्षेत्रे ब्राह्मणान् भोजयित्वादिषो लक्षयित्वा, सुहृ व
रान् मन्त्रवतो सङ्गतान् मन्त्रवत् शुनाभ्युपसनसम्पन्नान् वरान् कन्यावरणितुन्
प्रहिणुयात् प्रस्थापयेत्-युवममुष्मात् कुलात् मया कन्या वृणीष्वमिति ।
यत्प्राप्त्यविधेः कार्यं सुहृदमेव सम्भवना तथापि सुहृ इत्युच्यते मन्त्र-
वतामसम्भवे सुहृन्वमात्रपरिग्रहार्थम् । मन्त्रवत इति ब्राह्मणानामेव
ग्रहणम् । तेन श्राव्यवैद्ययोरपि ब्राह्मणा एव वराः ॥ १ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

पूर्वत्र 'इत्येकामि प्रसूज्यन्ते' (आप सू २-१६) इति विवाहोप-
योगिनां वरप्रेषणस्य कालो(१)भिहितः । इदानीं तस्य विधिमाह—

सुहृ आत्मनो मित्राणि । समवेतान् ब्राह्मणान् प्रत्येककार्यात् । मन्त्रवत
मन्त्रब्राह्मणवतः, 'शुचीन् मन्त्रवतः' (आप ध २-१५-१६) इतिवन्म-
न्त्रग्रहणस्य प्रदर्शनार्थेणात् । वरान् वरयितुन् । वरः प्रहिणुयात् प्रेषयेत् ।
एते युष्मा ब्राह्मणाश्चेति केषित् ॥ १ ॥

तानादितो द्वाभ्यामभिमन्त्रयेत् ॥ २ ॥

अनाकुल

(२)गच्छन्तस्तान् वरानमन्त्रमाप्नोतस्य मन्त्रसमाप्तावस्थादितो
द्वाभ्यां कृत्वा प्रसूज्यन्तेत्येताभ्यां अभिमन्त्रयेत् । (३)अभिलक्ष्य मन्त्रो-
च्चारणमभिमन्त्रणम् । ततस्ते कन्याकुलं गत्वा-परमोपायामुष्मै सहस्र-
कर्मभ्यो सुध्वदीपां कन्यां वृणीमह-इति वृणुः । ततस्ते पतित्वृणु-शोभन
तथा दास्याम-इति । तत्र ब्राह्मे विवाहे वैधे चार्धलोपात् वरणलोपः क-
न्यान्तरदर्शनाच्च-नात्र वरान् प्रहिणुयादिति । तथा यान्यवैराक्षसयोश्च ॥२

तात्पर्यदर्शनम्

तान् प्रस्थितान् । मन्त्रसमाप्तावस्थादितो 'प्रसूज्यन्ता' इति द्वाभ्यां

आम्ब्या अभिपन्थयेत् । अभिमन्त्र्य अभिसुखयेत् । मन्त्रस्योच्चारणम् । (१)

अनुमन्त्रणमप्येवम् 'अनुमन्त्रयितव्यद्रव्यगतचित्तमेति तु भेदः ॥

अथ सूत्रस्यापूर्वत्वात् क्रम उच्यते—

कृतप्राणा-यामो 'वराय प्रेषयिष्ये' इति सङ्कल्प्य, 'अनुमन्त्रे'ति स्ना-
भ्यां वराभिमन्त्र्य, 'पूषममुष्मात् कुलात् सद्यः कर्मां वृणीष्वम्' इति प्रेष-
येत् । ततस्ते दुहितृमनो गृहं गत्वा, कर्मां दत्तस्योष्मावाविदोपरहितां
वन्ध्यादिभुजसम्पन्ना च वस्त्रगोऽवधार्य, दुहितृमन्तः पित्रादिकः 'गीतम-
मोषाय विष्णुशर्मणे वराय भवद्वायां कर्मां प्रजासहस्रकर्मभ्यो वृणीमहे'
इति हूयुः । ततस्तः पित्रादि 'दास्यामी'ति प्रतिपद्यात् । ततस्ते प्रस्यन्त्य,
'सिद्धार्था कर्मा'मिति वराय वेदयेयुः । एतच्च वरप्रेषणाद्याभिरार्पणोरेण,
वाग्येषु, अर्थसोपात् ।

अथ एकस्मिन्नहनि विवाहः ततः पूर्वमेव पञ्चमे तृतीये आहनि यथा-
शिष्टाचारमदुःशरीर्य कुर्यात् । तथा एवो विवाह इत्यथ विवाह इति
च । 'तथा मङ्गलानि' 'आवृत्तव्यास्त्रीभ्यः प्रतीयेरत्' (आष. सू. २-१४,
१५) इत्युक्ताणि कर्माणि वरो वधूश्च यथाकालं यथायोग्यं कुरुतः ।
केचित्—पूर्वपुर्नान्दीभाज्यं कर्तव्यमिति ।

ततः पित्रादिर्वधुकुलं प्राप्ताय वराय कम्पामुदकपूर्वं दद्यात्—इमां
वत्सगोत्रजां (२) लक्ष्मीवार्थीं गीतममोषाय विष्णुशर्मणे तुभ्यं प्रजासह-
स्रकर्मभ्यः प्रतिपादयामीति । गान्धर्वेराश्रययोस्तु न प्रतिपाद्वम्, दा-
तव्यापारा (३) नपेक्षन्वात् । ततस्तां वरः प्रतिगृह्य विवाहस्थाने 'यत्र
कृवाक्षिम्' (आष. च. २-१-१३) इत्यादिविधिनाशक्तिं प्रतिष्ठाप्य, त-
त्रैव वर्यां शालायां कम्पाऽऽस्ते तां गत्वा मधुरकं प्रतिगृह्णाति यथा-
हं यथाविधि । एवमेव वरापक्षितोऽपि ॥ २ ॥

अनन्तरं वरः किं कुर्यादित्यत्राह—

स्वयं दृष्ट्वा तृतीयां जपेत् ॥ ३ ॥

अनाकुल

ततो विवाहे निश्चिन्ते पूर्वपुर्नान्दीभाज्यं कृत्वा परेपुर्नान्दीभाज्यात्
भोजयित्वाशितो वाचयित्वा वरो वधुकुलं गच्छति । तस्मै कूर्चदानादि
भोजनान्तं मधुरकं दत्त्वा कम्पा प्रतिपादयति—तुभ्यमिमां प्रजासहस्रक-

१. मन्त्रमुपासकानां नारायणाय नमस्ते । अत्रेति तत्रका वृत्त्या स्वदेशितद्वयवचनम् ॥ इत्यु-
क्तमप्युच्यते ।

१. व. ग. क. च.—तृतीयां य.—तृतीयां य.—तृतीयां य.

२. व. विरोधवात् ।

मैभ्य प्रतिपादयामीति । ततस्तां वरः स्वयं दृष्ट्वा तृतीयासूचं जपेत् अ
नाकुलार्थमिषेताम् । स्वयमित्यनुक्यमान वर इष्टेत्यर्थः । स्यात् प्रकृताना
म् । स्वयं प्रदृष्टान् कर्मा इष्टेत्यर्थो भवति । तत्र प्राप्ते चिदाह उदकपूर्वं
प्रतिपादयन् । यान्धर्वराक्षसयोस्तु नैव प्रतिपादयन् ॥ ३ ॥

तत्पर्वदर्शनम्

वरः त्वत्वं कर्मा दृष्ट्वा 'अन्नात्प्रीम्' इति तृतीया जप्त्वा जपेत् । इष्टे
व(१)चक्षुषी उपसंहरति । जपश्च सर्वत्र चातुस्स्वयेण, न तु करणमन्त्रा
दिवदेकश्रुत्या । 'एकश्रुतिदूरास्तस्म्युत्ती' (पा सु १-२-३३) 'यहकर्मण्य
जपन्तूस्वसामस्तु' (पा सु १-२-३४) इति वचनान् । अत्र च स्वयमिति
विशेषणं वरचितृणां प्रकृतानामर्थं जपो मा भूदिति । केचित्—स्वयं
चक्षुमेव दृष्ट्वा जपेत्, न तु वरांनति । स्वयं इष्टेयादि च सर्वत्र
वाहानामविकृतम् ॥ ३ ॥

चतुर्थ्यां समीक्षेत ॥ ४ ॥

अनाकुल

अवयवज्ञा ईक्षणं समीक्षन् । अपोरचक्षुरित्येषा चतुर्थी ॥ ४ ॥

तत्पर्वदर्शनम् ।

'अयोरचक्षुः' इत्यनया समीक्षेत । वञ्चा इष्टी स्वराष्ट्रं निपातयति,
अयोरचक्षुरपतिप्रवेदीति मन्त्रलिङ्गात् । केचित्—समीक्षेत अवयवज्ञो
निरिक्षेतेति ।

अत्र वरो वञ्छा दर्मेष्यासीनो दर्मान् धारयमाणौ कृत्वाणायामौ स-
ङ्गस्येते-आवाभ्यां कर्माणि कर्तव्यानि, प्रजाभ्योत्पादयितव्या-इति ॥४॥

अङ्गुष्ठेनोपमभ्यमया चाङ्गुलया दर्मसंसृष्टोत्तरेण

यजुषा तस्यां भ्रूवोरन्तरसंसृष्ट्य प्रतीचीनं निरस्येत् ॥ ५ ॥

अनाकुल

मध्यमासमीपे वर्तत इत्युपमभ्यमया तयाङ्गुलया अनामिकये(२)त्यर्थाः ।
भ्रूवोरन्तरं मध्यकुलेन यजुषा इदमहमित्यनेन । समाजितमन्त्रोऽयं न
विमलमन्त्रः । अतीक्ष्णं मत्स्यमात्मम् । उपर्युपरि जिगे निरक्षेत् । तत्र
उदकोपस्पर्शेन अङ्गुलसाहचर्यादुपमभ्यमयेति विशेषणादेव सिद्धे यजु
त्यति विशेष्यनिर्देशो विस्पष्टार्थम् । यजुषेति विशेषण उत्तरेणेति वि-
धाविताशङ्का मा भूदिति ॥ ५ ॥

तत्पर्वदर्शनम्

काम यथा उपकनिष्ठिका, न तु प्रवेशिनी, तस्या विस्मसिकेति व्यप-
श्यात् । उत्तरेण क्लृप्ता 'इदमह या त्वयि' इत्यनेन । देशेन व्यकम् । इमे नि-
रस्याप उपश्लुशेत् ॥ ५ ॥

प्राप्ते निमित्त उत्तरां जपेत् ॥ ६ ॥

मनाकुलम्

बन्ना स्वयम्भूनां च रोदनं निमित्तं जीवा^१रुदन्तीति सिद्धात् । व-
त्तराशुच 'जीवा^१रुदन्ती' त्येताम्, सर्वेषु समावेशनान्ते विवाहकर्मव्य-
स्मिन्निति चेन्न जपो भवति । निमित्तावृत्तौ मन्त्र आवर्तते ॥ ६ ॥

तत्पर्वदर्शनम्

'जीवा^१रुदन्ती'ति मन्त्रलिङ्गानुरूपे निमित्ते प्राप्ते मात्रादिभिः कन्व-
कया वा अन्योन्यवियोगचिन्तया रोदने कृते इमांश्च जपेत् ॥ ६ ॥

युग्मान् समवेतान् मन्त्रवत उत्तरयाज्ञयः प्रहिणुयात् ॥ ७ ॥

मनाकुलम्

यद्व्यापनार्थानामपामाहरणं उत्तरार्था 'व्युक्लकूर'मि (१)त्येतया ।
मन्त्रवतः श्रुतवतः प्रहिणुयात् प्रस्थापयेत् । तथा 'महृत्सानी' त्येव सिद्धे
शुभमवचनं पञ्चभिर्मन्त्रैः स्थापनं वदन्ति, तत्र प्रतिमन्त्र स्थापनावृत्तिः ।
तत्र च स्थापनस्यायुग्मायात् तदर्थात्सुदकुम्भानामप्ययुग्मत्व स्यात् ।
एवमाहर्तृणां ब्राह्मणानामपि । अतो युग्मानामुच्यते । तेन प्रतिमन्त्र
कुम्भभेदः प्रतिकुम्भ ब्राह्मणभेदश्च सिद्धो भवति । तत्र यदि चत्वारः
कुम्भाः चतुर्थेन कुम्भेन चतुर्थपञ्चमाभ्यां मन्त्राभ्यामभिषेकः । यदा
स्वष्टौ तदा प्रतिमन्त्र पञ्चभिस्तूर्णामितरः । समवेतवचनमुद्गाहण्ये
सह प्रवृत्त्यर्थम् । मन्त्रवत इति ब्राह्मणानां ग्रहणम्, "आर्य्य ब्राह्मणा" इति
मन्त्रे दर्शनात् ॥ ७ ॥

तत्पर्वदर्शनम् ।

युग्मान् समसङ्ख्याकाः । समवेतमन्त्रवत इति पूर्ववत् । उत्तरा 'व्यु-
क्लकूर'मि'त्येतया प्रेत्याशुचैः प्रयुक्तयाऽऽद्य अहितुयात् यद्व्यापनार्था
अप आहर्तुं प्रेषयेत् । एते च ब्राह्मणा एव, 'आर्य्यै ब्राह्मणा' इति मन्त्र
सिद्धात् । ते च ब्राह्मणा यास्कस्तु पुरुषाः (२) स्नानाविधौ पूर्व न कृता
ताभ्यस्तृणायकाद्यपनीयाप आनयन्ति, 'अवीर्य्यणी' इति मन्त्रलि-
ङ्गात् ॥ ७ ॥

उत्तरेण यजुषा तस्यादिसरसि दर्शेभ्यं निधाय तस्मि-
न्नुत्तरया दक्षिणं युगच्छिद्रं प्रतिष्ठाप्य छिद्रे सुवर्णमुत्तर-
यान्तर्धायोत्तराभिः पञ्चमिरस्नापयित्वा उत्तरयाऽऽहुतेन वाससा-
ऽऽच्छाद्योत्तरया योक्त्रेण सप्तप्राति ॥ ८ ॥

अनाकुलः

ततश्चैरस्नाद्वृतास्तु तस्य कन्धादिशरसि दर्शेभ्यं दर्शैः परिकल्पितं
मण्डलं उत्तरेण यजुषा 'अर्यम्णो अग्नि' मिल्येन निधाय तस्मिन्निधौ उत्तरया
'खेऽवस' इत्येतया दक्षिणं युगच्छिद्रं दक्षिणस्या युगधुरो बाह्यच्छिद्रं प्रति
स्थाप्य तस्मिन् दिवं सुवर्णमुत्तरया 'अ ते हिरण्यं' इत्येतया उत्तरया तामिर-
द्विस्तास्तुतमि अग्नि 'हिरण्यवर्णा' इत्येतभिः प्रतिमन्त्रं आपयति । कथं
पुनश्छिद्रस्यान्तर्धानेन आपनं सम्भवति ? तथान्तर्धानं कुरुते यथोद-
कमपयति । ततस्तामुत्तरया 'परि त्वा निर्धनो निर' इत्येतयाऽऽहुतेन
वाससाऽऽच्छादयति । स्वयमेव मन्त्रमुक्त्वा परिधापयति आच्छाद्याच
मय्य उत्तरया आशान्मानेत्येतया योक्त्रेण सप्तप्राति । ऊर्ध्वगुमासीना-
(आय औ. २-५-९) मित्यादिदार्शपर्यन्ताधिकं विशेष (१) इहेष्यते ॥८॥

उत्तरपदमम् ।

दर्शेभ्य, दर्शैः, परिकल्पितमिष्य (२) निगलान्ति परिमण्डलाकारमि-
त्यर्थः । तदुत्तरेण यजुषा 'अर्यम्णो अग्नि' इत्येतया कन्धादिशरसि निधाय तस्मिन्नि-
धौ (३) चर उत्तरया 'खेऽवस' इत्येतया दक्षिणं युगच्छिद्रं, सुमय्य दक्षिण
छिद्रं दक्षिणस्या धुरो बाह्यच्छिद्रं प्रतिष्ठाय, छिद्रे सुवर्णमुत्तरया 'अ ते हिर-
ण्यम्' इत्येतयान्तर्धाय, उत्तमि 'हिरण्यवर्णा' इत्युत्तरया पाचका (४) अचका
मुह्रित्वा इत्यादिभिः पञ्चमि अग्नि- क्तापयति । एतच्च पञ्चानामन्ते स-
हृदेयः, (५) 'विचनान्देक कर्म बहुमन्त्रम्' (आय प १-४७) इत्युक्तत्वात् ।
एव सर्वत्र एवविधेष्वल्लमाशनादिषु ॥

केचित्-पञ्चमिरिति वचनात् प्रतिमन्त्रमिति । तस्य, (६) तिसृभ्योऽ-

१ आ निर्धनो ।

२ अ—मिष्यादुत्तरे परिकल्पितम् इत्यर्थः । ३, अ ग व क—पर इति कश्चित् ।

४ अ व—पचकमुह्रित्वा इति वदितम् ।

५ एतन्वासी अग्नि (आय प २-४७) इत्युक्तत्वात्, एतान्वासी—अधिक इति अति
बहुप-वचनमि विहे-दना चतुर्विधमिदम् इति ।

६ अ तिसृभ्योऽन्ते इत्येव इत्येव वदितम् ।

वशिष्टोर्विकल्पमिदृशपर्यन्तवत् । इतरथा क्रियाभ्यावृत्तिपाचक(१)प्रत्ययाश्रिते. गुणार्थं प्रधानस्तान्ताभ्यावृत्तिकल्पनापत्तिः, प्रयुक्तिर्गौरव चा

उत्तरया 'परि त्वा गिर्येणो गिरः' इत्येतया । अहंतेन अनिवारितेऽवाससा परिघास्थ, द्विगचमस्थ, उत्तरया 'आशासाना सौमनसम् इत्येतया योक्तेण सप्तह्यति । क्वास्त्वधिधान चेदम् । चेचित्-पेष्टिकसप्त ह्यविविधप्रदर्शनार्थमिति ॥ ८ ॥

अथैनामुत्तरया दक्षिणे हस्ते गृहीत्वाऽग्निमभ्यानी-
यापरेणग्निमुदगग्र कटमास्त्यैर्यं तरिमन्नुपविशत उत्तरो
वरः ॥ ९ ॥

अन्तर्गुह्य

अथ सप्तह्यानन्तर 'यत्र क्वाञ्चि' मित्यादिकल्पेनाञ्चि प्रसाद्यति मथित्वा ओभियावाग्राह्याह्वय तनो वधूमग्निमभ्यानयति । उत्तरयश्च 'पूषा स्थेत' इत्येतया । आनयनमन्त्रोऽयम् । हस्तप्रहणं तु तृणीमेव । उदगग्रवचनं दक्षिणाप्रतिवृत्त्यर्थम् ॥ ९ ॥

आत्यवेदशेनम्

अथशब्द उक्तार्थः-अर्थकृत्यप्रतिपेक्षार्थे इति । एषा वधू (२)लक्षणे हस्तैतया, उत्तरया 'पूषा स्थेतो नयतु' इत्येतया अभिमन्यानन्ताग्न्यभिमुखमानयति, नयत्विति मन्त्रलिङ्गात् । व्यवहृतेऽपि नयने विनियोगात् अपरेणग्निम अभ्यरदूरणं पञ्चादुदगग्र (३)कटमास्त्यै, तस्मिन् कटे गुणपदुपविशत वयोऽग्रे परा दक्षिणा वधू ॥ ९ ॥

अग्निरुपसमाधानाद्याउपभागान्तेऽथैनामादितो द्वाभ्या-
मभिमन्त्रयेत् ॥ १० ॥

अन्तर्गुह्य

अथैवमुपविश्याग्नेरुपसमाधानादि कर्म प्रतिपद्यते । अग्निमिध्व प्रागग्रेरित्यादि आज्यभागान्ते कर्मणि कृते अध्यानन्तरमुपोत्थाय एनामासीनां वधू तृतीयस्यानुर्वाकस्यादितो द्वाभ्यामूम्न्या 'सोम. प्रथम इथिनाभ्यामभिमन्त्रयेत् । अग्निरुपसमाधानादि वचनं तन्वयादप्यर्थम्

आज्यभागान्तप्रदणमभिमन्त्रणादेकस्तरस्य कर्मणः फाल्ग्वेपदेशार्थम् ।
अथशब्दोऽवस्थान्तर्गमदर्शनार्थः । आज्यभागान्तमासीन कृत्वा अथो
त्थायशमिमन्त्रणादि प्रतिपद्यत इति । तथा च बोधायन-अथास्या
उपोऽध्याय इदमपदेश (चौ. गृ. १-४-१.) मिति । आहवत्यायनञ-तिष्ठन्
प्राहनुक्च. प्रत्यहमुप्या आसीनाया (आहव १.७.३.) इति । एनामिन्पुन्यते
अग्नेरभिमन्त्रणं मा शङ्कीति । उत्तमभ्यामिति वक्तव्ये आदिनो द्वाभ्यां
इत्युच्यते मन्त्रसमाप्तये अनुवाकव्यवस्थाप्रदर्शनार्थम् । तेन 'शेष समा
वेशने अथ' दिव्यादाबनुवाकशेषस्य ग्रहणम् ॥ १० ॥

आहवत्येवम् ।

यस्य तन्बोपदेशः कर्माद्ये इत्युक्तमेव । यदि तु साजहोमास्तन्त्र
न्या आगन्तुकाः, तदा स कमतन्त्रविधानार्थः । अत्रति पूर्ववत् ।
केचित्—कल्वान्तरसिद्धोपोऽथानान्तर्गमदर्शनार्थमिति ॥

एना वचः वरः सति अनुवाकस्य 'सोम प्रथमः' इत्यस्य 'सोम
प्रथमः' इति शब्दोऽनुभवामभिमन्त्रयेत् ॥ १० ॥

अथास्यै दक्षिणेन नीचा हस्तेन दक्षिणमु-

चानुहस्तं गृहीयात् ॥ ११ ॥

अनपुत्रा

अथ तथैवावस्थितः असौ अस्या तथैवासीनाया दक्षिणमुत्तान हस्तं
गृहीयात् । दक्षिणेन नया न्यङ्गमुतेन हस्तेन । इयं धारिणश्च नाम
कर्म । दक्षिणेनेति न चकथम् । एकपाणिसाध्येषु कर्मसु दक्षिणस्यैव प्र-
सिद्धत्वात् । अथाप्रसिद्ध, अन्यथाविषयः प्राप्नोत । यथास्यैव पुरस्तादु-
पनयते च । एव तर्हि नात्र दक्षिणहस्तो विधीयते । किं तर्हि ? न्यकावि-
धानार्थमनुयते-योऽयं दक्षिणो हस्तः सर्वकर्मसु प्रसिद्धः । तेन नीचा
धारिणग्रहणमिदं कर्तव्यमिति । अस्मादेव चानुवादात् सर्वत्र दक्षिणया
धिरिति सिद्धम् ॥ ११ ॥

उत्तरपर्वणम्

अनेन निर्याचिधिना 'सोऽधीनाहुष्टम्' इत्येतावन्मात्रस्य व्यवहिनस्या-
नि सुम्बन्धः । इतरथा स इति न श्यात् । असौ अस्या यथा, यथ्यर्थे
चतुर्थो । उत्तरं दीप्य हस्तं वरस्यैव यथा न्यङ्गमुतेन दक्षिणहस्तेन । अनापुत्र
अभिरुपवर्धः । इत्येवमवाह ॥ उत्तरहुष्टमेव गृहीयात् ॥ ११ ॥

अथ काम्यं विचिह्नयामाह—

१ यदि कामयेत स्त्रीरेव जनयेवमित्यङ्गुलीरेव
गृहीयात् ॥ १२ ॥

अनाकुल

अङ्गुलीरेव नाङ्गुष्ठं, नापि पाणिनलम् । पूर्वोक्तस्यैवाय काम्यसंयुक्तो
विशेषार्थाय । तन्निहाय दक्षिणेन भीष्वा हस्तेनेत्यवमाद्यो विशेषा
भवन्ति ॥ १२ ॥

तात्पर्यदर्शकम्

अङ्गुलीरेव नाङ्गुष्ठम् । शेषं नित्यवत् ॥ १२ ॥

२ यदि कामयेत पुंस एव जनयेवमित्यङ्गुष्ठमैव सोऽ-
भीवाङ्गुष्ठमभीव लोमानि गृह्णाति ॥ १३ ॥

अनाकुल

गृहीयादित्यनुवर्तते ॥ १३ ॥ १४ ॥

तात्पर्यदर्शकम् ।

अभीव लोमानि, यथा वरस्वाङ्गुष्ठलोमानि सर्वाण्येवोपरि भवन्ति तथा
गृह्णाति । शेषं नित्यवदेव । अतो चङ्गुष्ठमङ्गुष्ठानम् ॥ १३ ॥

पूर्वोक्तस्य लिपस्य काम्ययोश्च मन्वानाह—

गृभ्णामि त इत्येताभिश्चतसृभिः ॥ १४ ॥

अनाकुल

यः पाणिप्रहणे काम्यं नेच्छति स पाणिमभीवाङ्गुष्ठमभीव लोमानि
गृह्णीयादित्येव । अग्निशब्द उपरिभावे । इव शब्दः ईवदर्थः । यथा लोमानि
हस्तजातानि ईपदमिसृष्टानि भवन्ति । अङ्गुष्ठञ्च तथा गृहीयादित्यर्थः ।
“लोमान्ते हस्तं साङ्गुष्ठमुजयकाम” (आद्य.पृ. १-७-५) इत्यादिकलायनः ।
तात्पर्यदर्शनम् ।

(३) गृह्णातीति सम्बन्धा । सर्वास्मान्त एव ॥ १४ ॥

अथैनानुत्तरेणाग्निं दक्षिणेन पदा प्राचीमुदीचीं वा
विशमभि प्रक्रमय 'त्यैकमिष' इति ॥ १५ ॥

१ इदमपि न सूत्रार्थं सूत्रं न पुनरुक्तम् ।

२ य - पुनरुक्त इत्यवमते न 'अङ्गुष्ठमङ्गुष्ठानम्' इत्यवमेव सूत्रम् । अतोऽत्राप्यम् ।

३ उ - पुनरुक्तमिदं

अथैनामुत्तरेणाग्निं दक्षिणेन पदा प्राचीमुदीची वा
दिक्षमभिप्रक्रमयत्येकमिष इति ॥ १५ ॥

अतनुम्

अथेदानीमेनां कथमुत्थाप्योत्तरेणाग्निं यो वेदस्तस्मात् प्रक्रम्य प्राचीं वा तिरामभि कदीचीं वा दक्षिणेन पदा सप्त पदानि प्रक्रमयति एकमिषं इत्येतेर्मन्त्रैः । प्राग्वतान्युदगायतानि वा पदानि निधापयतीत्यर्थः । अत्र स्वयमेव पादं गृहीत्वा मन्त्रांश्चोक्त्या निधापयति । सभारान्क्रमयन्तु । दक्षिणेन पदेति मन्त्राणां दक्षिणसम्बन्धार्थं पूर्वप्रवृत्त्यर्थं च, तस्मान्पूर्णामितरस्य पश्चादनुपवृत्तिः ।

इह सोमाय अग्निविदे स्वाहेत्येतैः प्रतिमन्त्रमित्यत्र यतः प्रतिमन्त्रमिति न वक्तव्यम् । यथाचैतत्तथा तत्रैव वक्तव्यम् । तस्मात्तथो विहायकर्षेण सक्तम् । एकमिष इत्येतैः प्रतिमन्त्रमिति । इतरथा प्रतिपदं मन्त्रसम्बन्धो न सिध्यति । पदानाञ्च सप्तसंख्यामिषमो 'यथोत्तराभिस्तिसृभिः प्रदक्षिण'मित्याद्य तिसृष्वामन्त्रे परिक्रमणारम्भं तद्विविहायि स्यात् । 'विष्णुस्तवा न्येति'ति सर्वत्रा(१)नुपजन् अपति प्रथमोत्तमवोः कथितत्वात् ॥ १६ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अथाग्नेरुत्तरेणोत्तरत आरभ्यैव दक्षिणेन पदा पादेन प्राचीमुदीची वा दिक्षमभि प्रागावतान्युदगायतानि वा सप्त पदानि प्रक्रमयति, 'एकमिषे' इत्यादिमिषसप्तभिः 'विष्णुस्तवान्येतु' इत्यनुपवी. प्रतिमन्त्रम् ॥ १५ ॥

सखेति सप्तमे पदे जयति ॥ १६ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने चतुर्थः खण्डः ॥

वनाकुला

इत्थं सप्तपदानि प्रतिमन्त्र प्रकनवतीति । तत्र सप्तमे पदे निहिते पादमुपसगृह्यते 'सखा सप्तपदे'न्यारभ्य जपति होममन्त्रेभ्यः प्राक् ये मन्त्राः तानेत्यर्थः । तत्र कल्पान्तरे दृश्यते 'सप्तमं पदमुपसगृह्यते ॥१७॥ प्राग्बोमादित्युच्यते जपपरिमाणाद्यम् ॥ १ ॥

इति श्रीह्रस्वविरचितायां श्रौतसूत्रवृत्तौ चतुर्थः खण्डः ।

तत्पर्यदर्शनम् ।

स वरसप्तमे पदे निहिते 'सखा सप्तपदा' इत्यादि 'सुवृते' इत्यन्तं जपति, चातुस्तमर्थेनैव ॥ १६७ ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यकृते श्रौततात्पर्यदर्शने चतुर्थः खण्डः ॥

अथ पञ्चमः खण्डः ।

•प्राग्घोमात् प्रदक्षिणमग्निं कृत्वा यथास्थानमुपवि-
श्यान्वारब्धाथमुत्तरा आहुतीर्जुहोति 'सोमाय जनिविदे स्वा-
हे' रत्येतैः प्रतिमन्त्रम् ॥ १ ॥

अथ कुर्वन्

समाप्य अथमग्निरग्निं प्रदक्षिणं करोति नया सह प्रदक्षिणं परिक्रम-
यतीत्यर्थः । सर्वत्र दक्षिणे हस्ते गृहीत्वा परिक्रमणम् । ततो यथास्था-
नमुपविशतः । यस्य यत् स्थानमुपदिष्ट 'उत्तरो वर' इति तस्मिन्निश्च-
र्यः । उपवेश्य यथा मन्वारब्ध्या अन्वारब्धवत्यां उत्तराग्नौ दक्ष प्रधाया-
हुतीर्जुहोति । सोमाय जनिविदे स्वाहा रत्येतैः प्रतिमन्त्रम् । यवीहोमत्वादेवो-
पवेशने सिद्धे उपविश्येत्युच्यते नियमार्थ-उत्तरा एव योद्धशोपविश्य
जुहोति, मन्वा (१) स्थित्वैवेति । तेन साक्षात्सिद्धता होतव्याः । तथा च क-
ल्पान्तरेषु बहुषु दृश्यते—योधायनानां बहुवृत्तानां हृन्दोगानां वाजसने-
यिनामायवेणिकानाञ्च । उपशोमेषु तु यथाशासनासनमेव भवति । एतच्च
वक्ष्यामः । अन्ये त्वासीन्विद्योरेव होममिच्छन्ति ।

'सोमाय जनिविद' इति मन्त्रनिर्देशो होममन्त्राणामादिप्रत्ययनार्थं
तेन प्रागेव तस्मात् अथमन्त्रा । तदुक्तं पुरस्तात् प्राग्घोमादिति । उत्तरा
आहुती रित्येव प्रतिमन्त्र होमस्तिष्ठ- यथान्येषु होमेषु । एतैः प्रतिमन्त्र-
नित्येतेषु पुरस्तादपहृष्यत इत्युक्तम् । तथादितश्चत्वारो मन्त्रा, स्वाहा-
कारान्ताः पठिताः । ततो द्वादशैव, तासन्ते स्वाहाकारः जुहोनिचो-
दन्त स्वाहाकारप्रदाने इति ॥ २ ॥

तत्पर्यवर्त्यम् ।

संश्लेष्टेति जपित्वा, प्रागेवात् होमशब्दात् अग्निप्रदक्षिणमेव यथा सह
कुर्वीताम्पदार्थद्वयमावश्यकमपि, 'प्राग्घोमादि' त्वाधिकमदप्यात् । ततो
यथास्थान 'उत्तरो वर' इत्युक्तस्थानागतिक्रमेण, न त्वनियमेन, जपित्वा
यथावदन्वारब्धावमुत्तरा उत्तरमन्त्रकराविक्रमा आहुतीर्जुहोति । के पु

* इत्यन्ते—'यान्तेवत' इति सूत्रम् । यद्विधमित्यन्ते 'यन्ते' इति सूत्रम् । इत्य-
न्तेत्यन्ते 'य' कुन्ते कुते' इत्यन्ते सूत्रं ततोऽनन्तरम् ।

मन्त्र उत्तरे मन्त्रा ? कथं च जुहोति ? इत्यत आह—‘सोमाय जनिषेदे’
इत्यादयश्चोदश मन्त्राः । तेषामादितश्चास्वानि यजुषि, ‘प्रेतो मुञ्चति’ इ-
त्यादयो द्वादशर्चः । यतः प्रतिमन्त्र प्रतिस्वाहाकार जुहोति, न पुनः ‘य-
ज्ञं स्वाहा वाचि स्वाहा वातेषाम् स्वाहा’ (तै स १-१-१३) इतिषत्
‘अवर्गोक्षानदास्थ स्वाहा’ (एका १-४-४) इत्येतेनैव स्वाहाकारेण
होमः । (१) पूर्वयामहोमार्थता च । जुहोतिशब्दार्थश्च (२) तद्धितेन चतु-
र्थ्या मन्त्रलिङ्गादिना वा प्रतिपञ्चाशोदिता देवताश्वोदितेनैव चतुर्थ्यन्त-
शब्देनोद्दिभ्य यजमानेन न्यक्तस्य हविषश्चोदिताश्वरे प्रक्षेप । इह च
मन्त्रलिङ्गात् सोमादयो देवता । ताश्च न जनिषिस्वादिविशृण्वविशि-
ष्टाः । होमविध्यनुपपत्त्या हि मन्त्रघातेपञ्चानां देवताश्च कल्पन्मूः सा च
देवतामात्रकल्पनया शास्वति । न पुनर्निषीजां गुरुं विशिष्ट(३)कल्पनां
प्रबुद्धिगौरवापादिकामनुक्तामपेक्षते । न च प्राश्नकमन्त्रास्मानगौरनु-
पपत्त्या विशिष्टानां देवतात्वकल्पना । विशेषणान् ‘मूर्धा दिवः ककुत्’
इत्यादिवत् स्तुभ्या देवताविद्यानाम्न्येऽपि तपोश्चरिताभ्याम् । हवि
श्चात्तवम् ‘जुहोतीति चाद्यमाने सार्षपान्य मतीयात्’ (आप य १-२५.)
इति परिभाषावचनात् । विवाहादेरपञ्चत्वेऽपि यज्ञेभ्यधिकरिष्यमाणपुरु-
षदेहवौम्यतापादकत्वेन तत्र यज्ञधर्मा युक्ता एव । अन्यथा आजानपय-
मानेष्ट्यादिभ्ययज्ञेषु ‘यज्ञोपवीतो ब्रह्मिणम्’ (आप य २-१५)
इत्यादयो न प्राप्नुयुः । होमाधारम्बूपसमाहितोऽग्निस्तिष्ठत एव ॥ १ ॥

अथैनामुत्तरेणार्ग्निं दक्षिणेन पदाऽऽमानमास्थापय-
त्यतिष्ठेति ॥ २ ॥

अनाकुल

पदप्रक्रमेण पदास्थापनम् अज्ञा दृष्टपुत्रः । स च ग्रामेव पावैरसह
प्रतिष्ठापितो जयति ॥ ३ ॥

तात्पर्यदर्शनात् ।

व्यकार्यम् ॥ २ ॥

अथास्या अञ्जलाब्रुपस्तीर्य द्विर्लाजानोप्याभिधारयति ॥ ३ ॥

तस्यास्मोदयो लज्जानावपतीत्येके ॥ ४ ॥

१ क अ—पूर्वत होमार्थता

२ अङ्गितं यजुषा वा स-वर्ग्येन वा पुनः । देवताया निमित्तत्वं पूर्वतं तु न सत्यम् । (न वा २-२-१) इति तस्मिन्नेव तद्धितोद्दितातोऽतन्मन्त्रविमर्शनादि-व्याख्यानम् ।

३ अ—कल्पनापुनरुक्तिश्च ।

अथशब्दः स्थानसम्बन्धार्थः । अथोत्थित एवास्यालोचिता वा एवेति । तेनाद्यदानप्रभृत्युत्थानमेव भवति । तत्र दार्शपौर्णमासिको-
ऽन्यदातकस्य प्रदर्शित न कृत्यान्तरम् । तद्विहायि प्रत्यभिचारण पञ्चा-
यत्तञ्च पञ्चावर्तिना भवति । लाजना च लौकिकः सस्कारः । पात्रैश्च
साह सादनप्रोक्षणे भवति । अञ्जलेस्तु न सादनादि भवतीत्युक्तम् ॥ ४ ॥

सौवर्यो लाजनावपतीति तच्चनात् उपस्तरणामिधारणे वरस्यैव
भवतः । पञ्चान्तरे तु तस्यैव सर्वम् ॥ ५ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

एते अयि सुखे न्यक्तार्थे । आचार्यलाजनां विरावापो जमदर्शनाम् ।
लाजहोमाभापूर्वा, 'अस्या अञ्जलायुपस्तीर्ष' इत्यादि कृत्स्नविधानात् (१)
पार्वणातिदेशाभावात् (२) पाकवस्त्रधर्मादिमुत्पत्त्याभिधारणस्त्विष्टकृते-
पाञ्चनानामप्राप्तिरेव ॥

केचित्-कृत्स्नविधानादेव साधारणतन्त्रस्य प्राप्यभावात् लाज-
किंशुकहोमेषु तन्त्रमध्यस्थं येन जुहोतीत्याद्यञ्जलिस्कारमपि ने
च्छन्ति ॥ ३ ॥

जुहोतीयं नारीति ॥ ५ ॥

अनाकुल

वरस्यैव जुहोतिस्त्रिया । पात्रस्थानीयो बभञ्जलि ॥ ६ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

वर एव 'इय नारी' इत्यनया कृत्वाऽभिज्ञेन बभञ्जलितः दैवतीयेन
लाजाद् जुहोति । न पार्श्वेन, उपदेशानिवेशदोरभावात् ।

केचित्-'ब्रह्मिण्यमाग्निं कृत्वा यथास्थानमुपविष्ट्व' इत्येव विधिरुत-
रतो वरोऽभ्यस्तुरतो वधूरित्येव रूपयथास्थाननियमार्था न सुत्थते ।
कुत ? यतो विवाहे वधूमाधान्येन तस्या अभ्यन्तरीभायो न्यायसिद्धः ।
वधूमाधान्य च स्त्रीणां अपुनर्विवाहादेव वैदित्यमिति । एतच्च 'तस्मि-
न्नुपविशान उत्तरो वरः' (आप सू ४-२) इत्यत्र सूत्रे उक्तत्वात् ।
अतो यथास्थानानुष्ठानेन परिभाषासिद्धात्पक्षेऽननियमार्थं वनाय विधिः ।
उत्तरा(३)ण्योऽज्ञेवाहुतीरुपविश्य जुहोति, न लाजहोमानपि । ते न्य-
स्मादेव नियमान् बहुतरणुहान्तरानुरोधान्न अविगीतास्मदीयाचारसु-
ल्लङ्घ्यापि तिष्ठन्तैव होतव्या इति ।

१ क-प्रत पार्वणातिदेशाभावात् ।

२ क-सकृत्तयापात्रानाकृत्य दर्शित्वेवस्कारमिति युक्तम् ।

३ क-पदवीय उपहृते ।

तच्च , यत् औचासनोपादनद्वारा देहसंस्कारोन्वादनद्वारा च ज्ञाया-
पानुभयसाध्यवहोपकारके विवाहे तयोस्सममय स्वामित्वलक्षणं प्रा-
धान्यम् । (१) अपि च चोदितसर्वकर्मसु प्रतिप्रयोगे यस्त्वया धर्मः कर्तव्य-
स्सोऽनया वक्ष्य सहेति पत्न्यास्सहस्रवचनान् अनुसृतं प्राधान्यमेव स्त्री-
णाम् । अपुनर्विवाहस्यास्तामप्राधान्येऽपि 'तस्मात्त्रिका द्वौ पत्नी विन्दते'
(तै स्र ६-६-४) इति निषेधबलाद्देषोपपद्यते । तस्मात् न्यायतोऽभ्यन्त-
रीभावरक्षतिप्रथमे विपर्यये वा प्राप्ते, उपवेशनानुवादेन यथास्थानमुत्तर
एव वर इत्येताश्चिपमार्थं एवायं विधिः । तेन लाजहोमा अप्यासीनेनैव
होतव्याः । तस्य 'आसीनो दर्शितोमान् जुहोति' (आप व ३-१०) ।
इति सर्वदर्शितोमानामपिशेषेणास्माकं चोदितत्वात् , स्वसुत्रोक्तविषये
बहुतराणामपि गृहान्तराणामनुपसहस्रवचनम् ॥ ५ ॥

उत्तराभिस्तिष्ठिभिः प्रदक्षिणमग्निं कृत्वाऽऽमानमा-
स्थापयति यथा पुरस्तात् ॥ ६ ॥

अनकुल

उत्तराभिस्तिष्ठिभिः तुभ्यमग्ने पर्ववहव्यित्यादिभिः अग्निं प्रदक्षिणं करो-
ति । तां हस्ते गृह्णित्वा निष्कृषामन्ते परिक्रमणारम्भः 'वचनादेकं कर्म
बहुमन्त्रमिति । उत्तराभिरिति (२) बहुवचनेनैव वित्परिग्रहसिद्धे तिष्ठ-
भिरिति वचनं तिष्ठभिरेकमेव परिक्रमणं यथा स्वात् प्रतिमन्त्रं क्रिया-
भ्यामुत्तिर्मा भूदिति ॥ ७ ॥

तत्पर्यवर्तनम्

उत्तराभिः 'तुभ्यमग्ने पर्ववहव्य' इत्यादिभिस्तिष्ठिभिः । यथा पुरस्तात्
तथा आतिष्ठुममित्यनया ॥ ६ ॥

होमश्चोत्तरया ॥ ७ ॥

अनकुल

यथा पुरस्तादिति वर्तते । उत्तरया 'अर्यमणं तु देवं'मित्येतया ॥ ८ ॥

१ क—अतोप्येवदि उत्तरया इत्यादयः स्वाने अप वाठ -असुत वक्ष्यता चैवदक्षिणमग्नेऽ
यथा सहेति चोदितसर्वकर्मसु प्रतिप्रयोगे एव तथा सहस्रवचनाद् अप/आसीनेन तन्वा । अतोप्येवदिति
'तस्मात्त्रिका द्वौ पत्नी विन्दते' इति निषेधद्वयं श्रौतासुखीयम् ।

२ बहुवचनेति । सर्वस्वविवाहप्राप्त्येनेति चेत् । तयोपपन्नवचनस्येति विद्वानपि न ।

तात्पर्यदर्शनम्

जाजहोमञ्चोत्तरया 'अयमेषा तु देवम्' इत्येतया ॥ ७ ॥

* पुनः परिक्रमणम् ॥ ८ ॥ आस्थापनम् ॥ ९ ॥

अनकुल

पुनरपि परिक्रमणमत्रे कर्तव्य आस्थापनआत्मन । पुनश्चाभ्या-
क्रियाभ्यामुचितयोत्तमार्थे । तेनोत्तराभिहितश्रुतिरित्यादिभेदति ॥ ९ ॥

जाजहोमञ्चम् ।

अग्निप्रदक्षिणम् ॥ ८ ॥ (१) आत्मन ॥ ९ ॥

होमञ्चोत्तरया ॥ १० ॥

अनाकुल

उत्तरया 'स्वमर्थमे' इत्येतया कृत्वा ॥ १० ॥

तात्पर्यदर्शनम्

'स्वमर्थमा मवसि' इत्येतया ॥ १० ॥

पुनः परिक्रमणम् ॥ ११ ॥

अनकुल

पुनश्चाभ्या- पूर्ववत् ॥ ११ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

'होमञ्चोत्तरया' इत्यादिषु पञ्चसु श्लेषु 'यथा पुरस्तात्' इत्यनु-
षङ्गः । कार्यं कार्यमिति च यथास्तिकं वाक्यशेषः ॥ ११ ॥

जयादि प्रतिपद्यते ॥ १२ ॥

अनकुल

पूर्वमग्रेरुपसमाधानादिवचनेन तन्वयान्तिर्दर्शिता । इह तु वचनं
कालोपदेशार्थं परिक्रमणादुभयं जयादयो यथा स्युरिति । इतरथा ज-
यादीनुपलुहोतीति वचनाद्वाजहोमानन्तरमुद्धोम स्वान् ततस्तृतीयं
परिक्रमणम् ॥ १२ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

एतदुक्तमिमांशम्-यत्र वचनं तत्रैव जयादयो, नान्यत्र , अन्वारम्भ-
शेषे वास्तीति ॥ १२ ॥

परिवेचनान्तं कृत्वोत्तराभ्यां योक्त्रं विमुच्य तां ततः
प्र वा वाहयेत् प्र वा हारयेत् ॥ १३ ॥

अनाहुतम्

परिवेचनान्तं(१)प्रहणं तन्मन्त्रेणोपलक्ष्यम् । तेन प्रणीताविमोक्तस्या-
प्यन्ते योक्त्रविमोक्तः । अवादि प्रतिपद्यत इत्येव सिद्धे परिवेचनान्तप्रहर्षं
तदनन्तरमेव योक्त्रविमोक्तो यथा स्यात् प्रस्थानकाले मा भूदिति ।
उत्तराभ्यां 'प्र त्वा मुञ्जामी' त्येताभ्याम्, वचनादेक कर्म बहुमन्त्रमिति ।
द्विमन्त्रो विमोक्तः । तत इति वचनं योक्त्रविमोक्तस्य प्रस्थानकालनि-
यमो मा भूत् वधोपपद्यते इवो वा सद्यो वा तदा प्रतिष्ठेतेत्येवमर्थम् ।
प्रवाहणं रथादिभिर्नवन, प्रहारणं मनुष्यवाहोत्रं शिविकादिना नयनम् । उ-
नयत्र वाशब्द उनयोरपि पक्षयोस्तुल्यत्वज्ञापनार्थः । अन्यथा रथान-
यनस्येह अत्यक्षकल्पोपदेशादनुषादिशक्यं मनुष्यवानमाग्निहोत्रिककल्प-
यत् सूचितं विहायेत् । अत्र उनयत्र वाशब्दः, तेन मनुष्यनयनेऽप्यारो-
हतीमुत्तराभिश्चत्तरथा शतं वत्तरामि रित्येवमादयो मन्त्राः सिद्धा
मर्थान्ति ॥ १३ ॥

तात्पर्यदर्शनम् ।

परिवेचनान्तं कृत्वा, सामर्थ्यान्तन्त्रशेषं समाप्येत्यर्थः । तेन साम्यापो
हन्प्रणीताविमो(२)कस्याहुतोल्लासनान्यपि करोति । उत्तराभ्यां 'प्र त्वा मु-
ञ्जामी' इति आभ्यां श्रम्यमानम् । योक्त्रं विमुञ्चति । तत अनन्तरं वा
वधू इस्तिनमाह्वं वा प्रवाहयेत् । शिविकामान्दोलिकां रथं मनुष्यं वा(३)
प्र वा हारयेत् । उनयत्र 'अनयहितार्थ' (पा लु १-४-२८) इति वाशब्द-
व्यवधानम् । वाशब्दद्वयं तु तुल्यविमो विधी, नाम्यतरोऽनुकल्प इति
ज्ञापयितुम् ।

अत्र 'विमुच्ये' ति कदाग्रत्यये सत्यपि 'तत' इति वदन् तदज्ञापय-
ति, तावदस्य कदाग्रत्ययस्युक्तं वचनं पूर्वकालतां समानकर्तृकतां वा वि-
वृणोति । कदाचित्केवलक्रियाविधानमेव सिद्धकवनुवदति, यथा 'वेद कृ-
त्वाऽग्नीम् परिस्तीर्य' (आप श्री ११-२-१५) इति । अत्र हि व-
येदकरणस्य परिस्तरणपूर्वकालता, (४)वेदपरिवासनविधानान्यगारस-
मूहनायतनोपलेखनानामपि मध्ये कर्तव्यत्वात् । तथाप्यपि 'परिवेचना-
न्तं कृत्वोत्तराभ्यां योक्त्रं विमुच्य' इति प्रणीतामोक्षवादेर्मध्ये कर्तव्य-

त्वाद् । तथा दधिघर्मे 'घतस्मिन् काले आत हविरिति प्रत्युक्तत्वात् । तमा दायाहवर्मांश्च गत्वा' (आप्र श्री १३-३-४) इति । तथापि प्रतियवस्थाता दधिघर्मेऽसकृताः, होमकर्ताऽप्यस्युं ततस्तस्मानकर्तुंत्वानाद्यः । तथैवा-
न्यत्राप्यहमेवे 'दक्षिणापशून्वाह न त्व न वृत्रहन्ति ब्रह्मा यज्ञमानस्य हस्त एङ्गाति' (आप्र श्री) इति । तथैवात्र 'स्मृतं च न इत्येतद्वाचयित्वा गुरवे वर इत्याशुपेत्युत्थाप्य' (आप्र सू ११-१७) इति ॥ १३ ॥

समोष्यैतमग्निमनुहरन्ति ॥ १४ ॥

अनाकुला

एत वैवाहिकमग्निमुक्त्वाया समोष्य इत्यर्थोऽङ्गत्वात् । पुष्टनः इति तदीयाः पुरुषाः । समोष्यवचन औत्प्रेक्षिषु दृश्य समारोपणस्य प्रतिषेधार्थम् । एव प्रतिषेधं कुर्वन्नेतदर्थयति-अनुगतो मन्थ इत्यत्र औत्प्रेक्ष्याभ्येभ्यो मन्थनीमिति । अनुशब्दं पुरस्तात्प्रयत्नप्रतिषेधार्थं ॥ १४ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

एत विवाहादि समोष्योक्त्वायामनुहरन्ति (१) अथवाप्येन वचनः । पश्चात्प्रयत्नि परिकर्मिण । एतमित्यङ्गं विवाहाग्नेरीपासनमप्यस्य (२) मन्थकारशब्दमप्यङ्गस्य प्रयागेऽपि नित्यं प्रयत्नवचनार्थम् । अगृह्य मागे स्वतमिन्वदिमन् अदृष्टार्थं सर्वार्थस्य लौकिकः सन्तुहरणं स्यात् । ओत्पासनस्य च गृह्यान्तरणं प्रयागे विहितं समारोपणं स्यात् ॥ १४ ॥

• नित्यः ॥ १५ ॥ धार्यः ॥ १६ ॥

अनाकुला

एव वैवाहिकोऽग्निर्नित्यं शाश्वतिको एव पक्षीः सम्यग्धानां कर्मणा-
मर्थीय ॥ १५ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

पाणिग्रहणादारभ्य सर्वाचारलक्षणकर्मार्थमवमग्निर्मित्य, पावज्जीव मोत्सृज्यते, 'पाणिग्रहणादिरग्निस्तमौपासनमित्याचक्षते, तस्मिन् गार्हा-
णि कर्माणि' (हि सू २६-१, २) इति हिरण्यकेशिप्रवृत्त्यात् । अतः साङ्गे विवाहे समाप्तेऽपि 'अवहृत्ते कर्मणि लौकिकस्तन्वयने' (आप्र व ४-२३) इति न भवति ॥ १५ ॥

नित्य इति सिद्धे धार्य इत्यारम्भात् प्रयागेऽप्यस्य समिध्यात्मन्यर

पक्षोर्वा समारोप्य ब्रह्मान्तरविहित विकल्पेनापि न स्यात् । यथा 'जुहोति
सुवेण वा सर्वप्रायश्चित्ताणि जुहोति' (आप. श्रौ. २-११-१.) इत्यत्र
'अथर्वगु कर्त्तारम्' (आप. प. १-२६) इति वचनात् सम्भवसुरेव कर्त्ता, (१)
मनु 'जुहोतिअपनीति प्रायश्चित्ते ब्रह्माणम्' (आप. श्रौ. १-१-१६)
इत्यादेन स्थापनसूत्रविहितो ब्रह्मा विकल्पेनापि । एवं च 'समोऽप्येतमग्नि
मनुहरन्ति' (आप. गृ. ५-१३) इति सर्वस्य धर्मोऽयं, न वैषादिकप्रया
गस्थेयः । यथा (२) 'समोऽप्येतावग्नी अन्वारोप्य' इत्याग्निकप्रदानेऽस्य
विहितो धर्मस्सर्वाथः ।

एवमिधेषु यद्यपि याज्ञिका विकल्पेनैच्छन्ति, तथापि विकल्पोऽस्ती
त्यत्र द्वापकं भवति । 'सर्वेषां पूर्वशास्त्रविहितायां वधतुं नैच्छन् पुत्रा
स्तथा कर्मभिस्सम्भवः' 'इत्येताज्जतिरुक्तमग्नौ भयो' 'पूर्वेषां भस्मसक्त
तायां वर्णान्तरे च मैथुने दोषः' (आप. घ. २-१३ १, २, ३) इत्यस्य
कर्त्तारसङ्ग्रहणं प्रतिषिध्य स्वयमेवाह सूत्रकारः—'स प्रदायां वर्णानाम्'
(आप. घ. १-२) इति । प्रयाणाभिरयेन च पदस्यार्थो भाष्यकारेण व्या-
ख्यानः—'तिस्रो हि तस्य भार्यास्समूह्यन्तरवचनादप्रतिषिद्धाः, तस्य
कथं सह ताभिरधिकारस्संवादित्येवमर्था विसङ्ख्या' इति । एतत्सूत्रमा-
प्याभ्यामसक्यकर्त्तारसङ्ग्रहस्मृत्यन्तरविहितो न सर्वथैव निषिद्ध इति
वाच्यते । तत्त्वान्तेष्वप्येवंविधेषु विकल्पस्य द्वापकमेव ॥ १६ ॥

अम्यौवायनस्थो(३) ब्रातस्थोत्पत्तिमाह —

अनुगतो मन्थः ॥ १७ ॥

अनाकृता

अनुगतः उद्भातः मन्थः मन्थनेनोत्पाद्यः । अस्मिन् पक्षे विवाहेऽप्य
स्य योनिरपैव। कारणं चारण्योर्विवाहप्रभृति भवति । तत्र विवाहे अरणी
भर्ता मन्थनम्, अनुगते स्वेभ्य एवानक्षणेभ्य इत्युक्तम् । तदभावे भस्मना
अरणी ससृष्ट्य मन्थनम् ॥ १६ ॥

तत्सर्वदशनम्

यद्यवमग्निजुगा निर्वाणस्स्यात् तदा मन्थः तेभ्य एवानक्षणेभ्योऽपि
मन्थितव्यः । यदि ताति न स्युरसमर्थानि वा तदास्या अरणी ससृ-
ष्ट्य मन्थितव्याः ॥ १७ ॥

श्रोत्रियागाराहऽऽहार्यः ॥ १८ ॥

अनाकुल

भुतशुच्यभ्ययनसम्पन्नो ब्राह्मणः धेनवे तस्य गृहे वा पचनाविः
तस्माद्वाहार्यः । अस्मिन् पक्षे विवाहेऽप्यस्य धेनिरेवैव ॥ १७ ॥

अन्वयदर्शनम्

अथवाऽवीतवेत्यस्य गृहावाहार्यः । अथ च व्यवस्थितो विकल्पः ।
यदि माघितेऽग्नौ विवाहस्तदा मन्थः । यथाहतेऽग्नौ तदाहार्यः । नष्ट-
ऽपहने वात्राविषमेवोत्पत्तिः । अनुगत इत्यस्य नष्टाहृतयोः प्रदर्शना-
र्थेनवात् ॥ १८ ॥

प्रायश्चित्तमाह—

॥ उपवासश्चान्यतरस्य भार्यायाः पर्युषा ॥ १९ ॥

अनाकुल

अथ व्यवहितकल्पनया पदानां सम्बन्धः । अन्वायजुगते भार्यायाः
पर्युषा उभयोरुपवासो भवति तयोरेकतरस्य चेति । अशब्द इव
योरुपवाससमूहपर्यायः । भार्यायाः पर्युषोति । वाशब्दोऽन्यतरस्य विक-
ल्पार्थः । तयोरेकतरस्य चेति । अत्रान् उभयोरपि कालयोरभोजन,
प्रसिद्धेः, अनुवसनानन्तरमेव चाग्निप्रकरणेन सर्वप्रायश्चित्तहोमश्च ।

नन्वनुगतो मन्थ इति प्रकृत तर्कमनुगत इति निमित्तनिर्देशेन *
उच्यते—दम्पत्योः प्रस्थानमिह प्रकृतम् । ता ततः प्र वा वाहयेदिति । प्रा-
सङ्गिकस्याभिप्रेतम् । ततश्चापवासविधिरपि प्रस्थानशेष एव विज्ञायेत ।
तथा च 'विराजमुभयोरप्यशयवा प्रह्वयर्थे' मित्यादीनां प्रासङ्गिकेन संब-
न्धेन भवति । किन्तु (१) प्राकणिकेनैव । अनुगते उभयोरुपवासोऽन्यत-
रस्य केवेव सिद्धे भार्यायाः पर्युषेति पृथग्निर्देशः कथमस्योक्त्यन्त
भार्यासंबन्धः प्रतिष्ठापितस्याविति । अत एव भार्यायाः पूर्वनिर्देशः
तेन अस्मिन् कर्मणि भार्यायास्तद्वत्त्व नास्ति यथोपाकरणसमापनयोस्त-
त्वेतस्मिन्नप्रायश्चित्ति । सपत्नीपापनादी च पर्युषस्तत्त्वाभावेऽपि
भार्यासंबन्धादेवास्मिन्नग्नौ प्रवृत्तिः ॥ १८ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

अन्यतरस्य कालस्य अग्नौ वा रात्रौ सम्बन्धी उपवासः अनशन

भार्याया पत्युर्वा भवति । चकारोन्मुत्पत्तिप्रायश्चित्तयोस्तमुपवाच्यं । यद्यहनि रात्रौ वा प्राग्भोजनादनुगतस्त्वदा भविताऽऽहुत्य वा 'यत्र कृचे'ति विधिर्नोपसमाधाय 'वसविज्ञाता सर्वेष्वपवादा' इति सर्वप्रायश्चित्तं हुत्वा कालशेषमुपवसेत् । यदि भोजनादूर्ध्वं तदा तत्कालशेषमागमिकालः च । सर्वथा तु विज्ञातमात्र एवानुगमने उपवादानादि कार्यम्, निमित्तावन्तर नैमित्तिकस्यावश्यकर्तव्यत्वात् ॥

अग्रे तु—भार्यापत्योरुभयोरप्युपवासो न विकल्पः, स्वाभिन्नाविशेषात्, 'पर्येत्तु योभयोरुपवास' (आप ४ २-१-४) इति स्मार्ते समुच्चयस्य दृष्ट्याच्च । कालादस्तु चार्थे इति । तेषामुपवासश्चान्यतरस्थेऽप्येतावदेवाल सूत्रम् । अर्थादेव स्वाभिन्नोभयोरप्युपवासो भविष्यति ॥

केचित्—'उपवासश्चान्यतरस्य भार्याया पत्युर्वा भवति' इति सूत्रं हिन्वा स्ववह्नान्तरकल्पनया व्याचक्षते—अनुगतेऽपि भार्याया पत्युश्चोपवासोऽन्यतरस्य चेति । अत्र प्रष्टेऽपि पुनरनुगत इति ग्रहणमधिक्यज्ञानमन्तर्गैवविधाना प्रासङ्गिकार्थता न स्यात्, किन्तु परमप्रकृतार्थतैवेति ज्ञापयितुमिति ॥ १९ ॥

अनुगतेऽपि चोत्तरया जुहुयान्नोपवसेत् ॥ २० ॥

अनाहुत्य

उत्तरपक्षा 'अवाध्याग्रे' इत्येतया जुहुयात् आहुतिमेका । इयमाहुतिस्तन्मयमिति न भवति । परिष्कारणाज्यमस्त्राग्द्वौलमारजनानि भवन्ति । अपि चेति वचनादेव वैकल्पिकत्वं सिद्धं उपवासप्रतिषेध इयमाहुतिरप्यवाप्त्यर्थेव प्रत्याग्नताया यथा स्यादिति । तेनेहापि सर्वप्रायश्चित्तहोमस्य समुच्चयो भवति । तदिदं प्रायश्चित्तमन्वयहरणादिनाग्निनाशेऽपि द्रष्टव्यम् । अस्त्येवाग्रेषु द्विषुर्बौत्सर्गे ज्ञादशाहादूर्ध्वं निच्छेदे च स्मृत्यन्तरप्रायश्चित्तमुक्तम् । तथाप्यग्निसकार एतावानेव ॥ १९ ॥

ताम्येवर्क्षेत्

अपि वा अग्रावतुगते उत्तरया 'अवाध्याग्रे' इत्येतयाऽऽहुत्य जुहुयान्नोपवसेत् । अनुगत इति पुनर्वचनाप्रक्षयहनयोर्नाय विकल्पः, किन्तुपवास एव । अपि वेत्यनेनैव उपवासपक्षे व्यावृत्तेः, नोपवसेदित्यारम्भादुपवासमात्रेणैवायं विकल्पः (१) प्रायश्चित्तं तद्यथाप्यस्त्येव ॥ २० ॥

उत्तरा रथस्योत्तम्भनी ॥ २१ ॥

अनाकुल

अथ दम्पत्योः प्रस्थाने विशेषधर्मा उपदिश्यन्ते । उक्तं सत्येनोत्तमि ते त्वेषा । रथस्योत्तमना अवयवा रथस्योत्तमन कर्तव्यमित्यर्थः । केन ? वरेण, अधिकृतत्वात् ॥ २० ॥

वात्पर्यदर्शनम्

उत्तरा 'सत्येनोत्तमिता' इत्येषा रथस्योत्तमना उत्तममते करणमस्य ॥ २१ ॥

*वाह्यावुत्तराभ्यां युनक्ति दक्षिणमग्रे ॥ २२ ॥

अनाकुल

वाभ्यामूच्यते रथ तौ वाही अश्वावनह्वाही वा । उक्तम्ना 'युनक्ति ब्रध्न,' योमे योमे, इत्येताभ्यां युनक्ति युवधुरोरावभ्यानि । युनक्ति इति दक्षिण, योमे योमे इत्युत्तरम् । केचिदुनाभ्यामकैकस्य योममिच्छन्ति ॥ २१ ॥

अर्थात् पश्चात् सम्भम् । मन्त्रह्मुक्तत्वे च न सिध्यति वचनम् । अन्यत्र तथाप्यर्थ इत्येव सिद्धम् ॥ २२ ॥

वात्पर्यदर्शनम्

उक्तम्ना 'युनक्ति ब्रध्न' 'योमे योमे' इति द्वाभ्या अश्वावनह्वाही वा(१) युवधुरोरावभ्यानि । तयोश्च दक्षिण वाहू पूर्व युनक्ति । द्वाभ्या द्वाभ्यामेकैक, कैकैकवा । (२) ब्रध्न च उत्तराभ्यामिति उक्त्यापवादैनिकशेषेण सममिष्याहृतयोजनक्रियापेक्ष्यतेतत्पर्यावाभिहितचोर्द्ध्वोरपि मन्त्रशोऽसहितयोर्मिषियोगात् । (३) 'एकमन्यापि कर्मार्ण' (आप प १-४-१) इत्यस्यापवादः । नन्वेव द्वितीयेत्य मन्त्रस्यादृष्टार्थता स्यात् ? सत्यम्- तथापि, द्वाभ्यां द्वाभ्यामेकैकमिति परमाप्तमाप्यकारवचनादेकैकवाहयो जने सहितमन्त्रद्वयाच्चार कृत्स्नदेशकालकहेत्याम इत्यनुमीयते ॥ २२ ॥

आरोहतीमुत्तराभिरभिमन्त्रयते ॥ २३ ॥

अनाकुल

अथ ते रथ युक्तमारोहति वधु । तामरोहतीमारोहन्ती उत्तरामि "रसु किंशुकिमिं त्योचमादिमि. अभिमन्त्रयते । इह वधुवचनानिर्देशात् त्रिषधु

* युवधुरिति इत्युत्तमे । 'युनक्ति' इत्यन न सम्भम् । १ इ-युवधुरात् ।

२ क ए-एवैकैक्यं नरालय-कामनि विवाचनमपेक्ष्यते । ३ य-इ । इ प-इ ।

४ उक्तम्ना कर्मैव एक एव मन्त्र इत्युक्ती इति युक्तम् ।

ति अनियमप्रसङ्गे मन्त्रलिङ्गाव्यवस्थामभिरिति नियमः । याने तूत्तमनादि सर्वं भवति । अथपुरुषादिषु च अभिमन्त्रणादय दम्पतीधर्मो नव्यती-
त्युक्तम् । 'सुचक्र'मिति मन्त्रलिङ्गात् । यय एव मन्त्रा इत्येके । वधूप्रति-
पादनपरत्वात् मन्त्रस्य रथलिङ्गाव्यवस्थायाद् इत्यन्ये ॥ २३ ॥

तत्पर्यदर्शितम् ।

रथमारोहन्ती मारोहन्ती वधूम् । पुमभावश्चान्दसः । 'सुचक्रशुक्रम्' इत्या-
दिभिर्धृतशुभिरभिमन्त्रयते । रथमेवारोहन्ती ताभ्वादिम्, सुचक्रमिति
लिङ्गविरोधात् । 'उत्तरम्' इति वा तिसृभिरश्वादिक्मारोहन्तीमभि-
मन्त्रयते ॥ २३ ॥

• सूत्रे वर्त्मनोर्व्यवस्तृणात्युत्तरया नीलं दक्षिणस्थां
लोहितमुत्तरस्याम् ॥ २४ ॥

अनाकुला

हे मूलं नीललोहिते रथस्य वर्त्मनोरुभयोः । अक्षिप्यग्निदेशोऽयं ययो
र्धर्तिभ्येते रथचक्रे तथोर्वर्त्मनोः । वर्तिन्योरिति शुक्र पठितुम् । तथा च
दक्षिणस्यामुत्तरस्यामित्युत्तरत्र स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽत्रकल्पते । अथानुप्राति
विशब्दस्तिवैयर्थ्यं, निर्वेगवस्तृणाति । अत्रापि 'नीललोहित' इत्येतया ॥२४॥

तथोस्तुत्रयोः यस्त्रील दक्षिणस्थां वर्त्मन्या व्यवस्तृणानि ॥ २५ ॥

उत्तरस्यामिति सत्यस्य चक्रस्य वर्त्मन्यामित्यर्थः । सूत्रे युवप-
त् सूतीत्या सकृदेव मन्त्रमुक्त्वा व्यवस्तृणानि । सत्यपि देशभेदे मन्त्र-
लिङ्गात् ॥

अथ आह-देशभेदात् मन्त्राभ्यामुक्तिरिति । अभिवाजं तु साक्षा-
त्पुष्पमीषत् द्रष्टव्यम्—अप्रसंसाय यज्ञस्वोऽस्ये उपव्याम्वह मिति ।
पुष्पव्यवस्तरणमदवादिषु नास्ति रथसंयम्भात् ॥ २६ ॥

तत्पर्यदर्शितम्

वर्त्मने वर्तिन्योरित्यर्थवाक्यः । नीलं दक्षिणस्यामिति स्त्रीलिङ्गनिर्दे-
शात् । रथस्य अक्षिप्योर्वर्त्मनो 'नीललोहिते भवतः' इत्येतया हे पथे
व्यवस्तृणानि निर्वेगवस्तृणाति । यतश्च युवपत्, नीललोहिते भवत इति
द्विवचनलिङ्गात् । तथोक्तं सूत्रयोर्दक्षिणस्थां वर्त्मन्या नील व्यवस्तृणानि,
उत्तरस्या च लोहितम् ॥ २४ ॥

ते उत्तराभिरभिधाति ॥ २५ ॥

अनाकुलम्

ते सूत्रे अभिधाति उपरिधाति । उत्तराभिस्तिस्त्रुमिः ऋग्भिः ये वध्व
अम्भ्रमित्येतानि । तत्र रथेन गच्छन्नुपरिधाति । मन्वास्त्वश्वादिगमनेऽपि
वक्तव्याः गमनार्थोच्चेष्टां, तेऽन्ये । मन्त्रलिङ्गात् विधिनियमः । अथा-
नामन्ते गमनारम्भ ॥ २७ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

‘ये वध्वश्चाम्भ्रम्’ इति तिसृभिर्यवस्तीर्णं सूत्रे अभिधाति उपरि
गच्छति ॥ २५ ॥

तीर्थस्थाणुचतुष्पथव्यतिक्रमे चोत्तरां जपेत् ॥ २६ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने पञ्चमः खण्डः ।

अनाकुलम्

अतीत्य गमनमतिक्रमः अतिक्रम एव अनाकुलम्, विशब्धोऽन्तर्यङ्, पक्षोपाय एवाभ्युपाय इति । उत्तरासूत्रं जपेद्द्वयं तामन्दस्वानेत्येतान् ।
नामिच्छावृत्ती जपस्यावृत्तिः । च शब्दः अन्येकं जपसंभवार्थः । इत्यस्या
अनाकामतिक्रमसंज्ञिपाने जपः कार्यस्स्यात् मन्त्रलिङ्गात् । न च मन्त्रे
तीर्थादयस्तु यन्ते । किन्तुहोदयनौ, तेनैकानि क्रमणं इतरथो अवश्यं व्यर्थं
स्यादिति न चोद्गीय, तत्त्वदोद्गीयो वा शङ्कनीय ॥ २८७ ॥

इति श्री हरदत्तविरचितायामनाकुलायां पञ्चमः खण्डः ॥

अथ षष्ठः खण्डः ।

नावमुत्तरयानुमन्त्रयते ॥ १ ॥

अनाकुला

अथ यदि पथि नावा तानी नदी वापी वा स्यात् तत्र नवमुत्तरय
त्वा 'अथ नो मत्ताः पारं स्वस्ती' इत्येतयानुमन्त्रयते अनुमन्त्रयतेत्यर्थः । पू
ष्टतः सिधत्वा अनुवीक्ष्य मन्त्रोच्चारणमनुमन्त्रयम् । हस्तेऽनुमन्त्रणे वरो
वधूश्च तामाग्रेहतः ॥ १ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

यदि पथि नदी नावा तरितव्या स्यात्, तदा वरः 'अथ नो मत्ताः
पारम्' इत्येतया नावमनुमन्त्रयते । ततस्तामुभावमिना सहारोहत ॥१॥

न च नाव्यांस्तरती वधूः पश्येत् ॥ २ ॥

अनाकुला

ये नाव जयन्ति (ते) नावि भवा नाव्याः कैवर्त्ता तान् वती नरस्ती
तरणकाल इत्यर्थः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशादेव सिद्धे वधूमदण दर्शनप्रतिषेधो
बन्धः एव यथा स्यादिति । तेन तीर्थोत्तरां जपेदिति वरस्यैव भवति । च-
शब्दो बन्धा वरस्य च सहतरणप्रदर्शनार्थः । सहोभी तरतः । क्वा-
स्त्वयं चापरो विशेष इति । केचित् नावा नार्या आपो नाव्या इति व्या-
चक्षते । तेषां पुलिङ्गनिर्देशोऽनुपपन्नः ॥ २ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

नाम्नान् नौनेतृन् कैवर्त्तान् । गच्छति छाग्वर्धं क्वम् । तरस्ती तरण-
काले । 'छाग्वर्धोऽस्योः क्रियायाः' (पा सू ३-२-१६६) इति शब्दादेशः ।
वधून् पश्येत् । चकारात् बन्धास्तरणदर्शनप्रतिषेधश्च, वरस्य कैवल्य
सह तरणमिति ज्ञापयति ॥ २ ॥

तीर्थोत्तरा जपेत् ॥ ३ ॥

अनाकुला

तीर्थो पारं प्राप्य उत्तरामृच 'अस्य पारं' इत्येतां जपेत्तर । यदि नदी
न भवति तदा या भोजयय इत्येतामपि जपेत् । नदीनां धन्यनाञ्च वय-
तिक्रमे इति वक्ष्यति ॥ ३ ॥

तत्कर्मदर्शनम्

पारं प्राप्य 'अक्षयं पारे' इत्येतां वरं यद्य जपेत् ॥ ३ ॥

* इमशानाधिव्यतिक्रमे भाण्डे रथे वा रिष्टेऽग्ने-
रुपसमाधानाद्याज्यभागान्तेऽन्वारव्यायामुत्तरा आहुतीर्हुत्वा
जयादि प्रतिपद्यते परिषेचनान्तं करोति ॥ ४ ॥

अनाहुता

अमशानभूमेरध्वुपरि व्यतिक्रमे भाण्डे भाजनादी रथे वा रिष्टे नष्टे
रथ इति प्रदर्शनमन्थेषु केचनकारेषु कुर्मिमितेषु वक्ष्यमाणहोम
कार्ये । तच्चाग्नेरुपसमाधानादि तन्म प्रतिपद्यते । अधिशब्दप्रयो
गारुक्ष्यमशानभूमेरुपरि गमनं पठेत् नयति । तीर्थादीनां तु समापेना
निक्रमेऽपि भवति ॥ ४ ॥

उत्तरा आहुतीर्हुदोति । 'यदतेचि'दिन्यायास्सत उत्तरमग्नेरैतैरा
हुतीर्हुदोतीत्यर्थः । मन्त्रलिङ्गात् सप्तविधम् । हुत्वा जयादितम्प्रशेष
प्रतिपद्यते । सक्तुत्वाचप्रयोगः । शम्भ्या परिभार्ये अग्नेरुपसमाधानादि
वचनं तन्मप्राप्त्यर्थं, आज्यभागान्तवचनमन्वारममकालोपदेशार्थम् । 'ज
यादि प्रतिपद्यत' इत्येतच्चान्वारममनित्वुत्तरार्थम् । तथा जयादि यथा-
सिद्धं प्रतिपद्यत इति ॥ ५ ॥

यदिदमग्नेरुपसमाधानादि परिषेचनात् कर्म तदनन्तरं नैमित्तिक
मुक्तं तत् करोति । सक्तुवच, न पुन पुनरित्यर्थः । ममन्नरोक्तानां निमि
त्तानां देशकालभेदेनावृत्तावपि सक्तुदेवान्तेऽयं होमो नयनीत्यर्थः ॥ ६ ॥

उत्तरैर्दर्शनम्

अमशानाधिव्यतिक्रमे इमशानभूमेरुपरि व्यतिक्रमे भाण्डे वधूभूषणादी
रथे वा रिष्टे नष्टे, अग्नेरुपसमाधानादि परिषेचनान्तं करोति । केवलान्व
हविष्यु न वचनाभावात् तन्ममित्युक्तमेव । आन्यमानान्त इति त्वन्वार
ममकालविध्यर्थम् । उत्तरं 'यदतेचिद्विभिधिय' इति सप्तकरणिका आ
हुती । शेषं व्यक्तम् ॥ ४ ॥

क्षीरिणामन्थेषां वा लक्ष्मण्यानां वृक्षाणां नदीनां धन्वनां

च व्यतिक्रम उत्तरे यथालिङ्गं जपेत् ॥ ५ ॥

* ट.—'अमशानभूमे' । अमशानमे वधूवदमित्यर्थः । अमशानाद'अमशानम्' । धनिल्लो' इत्यन्य
वचनम् । शिखरवचः ॥

पतिभ्यः, एकस्मिन् बहुवचनम् । पत्ने मद्यं स्योन मुखम् । सविता करोतिविति ॥ ८ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

वरः स्वगृहं ज्ञानिधनसमुत्तमं यधु 'सद्वाशयामि' इति श्रुत्वा क-
इत्यती दर्शयति । ननु-यद्यपि समित्युपसर्गः 'समवदाय दोग्धाभ्यां'
(भाष श्री २-२०-३) इत्यादौ सहाये दृष्ट, तथापि गृहार्थां ज्ञातिव
वसहितत्वमेवात्राभिप्रेतमिति कुतो निश्चीयते ? उच्यते-'सद्वाशयामि
बहुतुम्' इति मन्मल्लिकानुसारात् । मन्त्रार्थश्च भाष्योक्तः ॥ ७ ॥

* वाहानुत्तराभ्यां विमुञ्चति दक्षिणमग्रे ॥ ७ ॥

अनाकुलः

उक्ताभ्यां आवागमन् "अयं नो देवस्सखिते" श्लेताभ्याम् । योगव-
देकैकेन मन्त्रेण विमोक्तः ॥ ९ ॥

अर्थात् सभ्य पश्चात् ॥ १० ॥

तत्पर्यदर्शनम्

'आवागमन्' इति शाभ्यामेकैकं वाहं विमुञ्चति ॥ ७ ॥

लोहितं चर्मनडुहं प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमं मध्येऽगार-
स्योत्तरयाऽऽस्तयि गृहान् प्रपादयन्नुत्तरां वाचयति दक्षिणे-
न पदा ॥ ८ ॥

अनाकुलः

विमुख्यं वाहो वरः पूर्वं गृहं स्वयं प्रविश्य यत्र दम्पत्योर्वासं त-
त्रागारस्य मध्ये चर्मास्तृणाति उत्तरयर्चा 'शर्मं धर्मं' श्लेताया तच्चर्मानडुहं
सवति लोहितञ्च चर्मन । प्राचीनमुत्तरलोमेत्यास्तरणे प्रकारः । आस्तीर्य
ततो दक्षिणेन पदा गृहान् प्रपादयति । यधु प्रवेशयति । प्रपादयन्नामुत्तरा-
स्य वाचयति 'गृहानि' श्लेताम् । 'गृहानि' ति प्रकृते पुनर्गृहानिस्तु-
चक्षते—इतरथा अगारस्यापि प्रकृतत्वात् प्रवेशने मन्त्रः शक्येत । इदं
मेव ज्ञापकमन्तरागारमध्ये चर्मोत्तरणमिति । प्रपादयन् वाचयतीति
वचनाभ्यन्तरकर्मणोरदिसंयोगः । न मन्त्रान्ते प्रदानम् ॥ ११ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

ततो वरः पूर्वं स्वगृहान् प्रविश्य 'शर्मं धर्मं' श्लेताया यथाशुभं च-

मांस्तीर्थं ततो बभू शस्त्रेण यथा गृहान् प्रतदप्यु प्रवेशयन् 'गृहान् भद्रान्'
इत्येतां वाचयति ॥ ८ ॥

न च देहलीमभि(१)तिष्ठति ॥ ९ ॥

अनाकुलम्

देहलीनाम(२)हाराधस्तादाह । पर्यन्तवेदिभ्योऽपरि । तां प्रपादनकाले
स्वयं सा च नानिमामेदिस्थये । तयोः प्रपन्नयोराग्रिमनुप्रपादयति ॥ ९ ॥

प्रपन्न गृहान् अथ नरकालमशनमवर्त्तयान् । ततो यस्मिन्प्रकारे जमां
स्तरय तस्योत्तरपूर्वेदेशे विद्याहारां प्रविष्ट्वाऽन्तरपक्षमाधानादि तन्म प्र-
तिपद्यते । सकृद् वाचयति शब्दाः परिध्यये ॥ १३ ॥

नानिमामेदिस्थये

सा च मविशन्ती देहली नानितिष्ठति(३) । कोचन्—चकाराद्भरो
ऽपि-इति ॥ ९ ॥

* उत्तरपूर्वे देशेऽगारस्थानेरुत्तरमाधानाद्याव्यभागा-
न्तेऽन्वारध्यायामुत्तरा आर्हुतार्हुत्वा जवादि प्रतिपद्यते य
रिषेचनान्तं कृत्वोत्तरया चर्मपुपविशन उत्तरोवरः ॥ १० ॥

अनाकुलम्

उत्तराख्ययोर्वशप्रधानाहुतीः 'आयन्मोष्ठ' मित्याद्याः । लिङ्गविरोधे स
ह्यपि वर एव जुहोति, विरोधेऽप्यस्यत् । नयति लिङ्गध्यायवक्षितम् ।
देवतास्मरणार्थत्वात् मन्त्राणाम् । उत्तरो वर इत्ययं विशेषः सर्वेषु होमेषु
अवर्त्तयुक्तम् । उत्तरपूर्वेदेशागारस्थाने विविदग्नेऽन्तरपक्षे वेदिस्थ ॥ १४ ॥

उत्तरया 'इह गत्य' प्रजायध्व' मित्येतया । नदुपविशतः परिषेच
नान्तवचनमानन्तर्यायं परिषेचनानन्तरमेवापवेशनं कर्तव्यं नाम्बदिति ।
तेन भोजनं प्राप्तेति सिद्धम् । नचापवेशने मन्त्र उन्वोरपि अवति ।
इहाग्निस्त्वन्वाभावात् उत्तरो वर इत्युक्तः । प्रादुमुखी चोपविशतः ॥ १५ ॥

तात्पर्यमनम्

उत्तरा 'आयन् मोष्ठम्' इत्यादिष्वेवशाहुतीः । उत्तरया 'इह गत्य'
प्रजायध्व' इत्येतया । पूर्वमास्तीर्थे चर्चयुर्विषयः । पूर्ववदुत्तर एव वरः ॥ १० ॥

१ ख म—देहलीमभि २ इत्येवमिति । ३ ख म—कश्चित्तमि ।

* इतरपक्षे कृत्वमिति । यद्यपि अनाकुलम् । तन्म । विरोधे 'पक्षयोः' इत्यनम् । वर
इत्यन्तं वृत्तिवत् ॥

अथास्याः पुँस्वोर्जीवपुत्रायाः पुत्रमङ्गु उत्तरयोपवेदय
तस्मै फलान्युत्तरेण यजुषा प्रदायोत्तरे जपित्वा वाचं(१)
यच्छत आ नक्षत्रेभ्यः ॥ ११ ॥

अनङ्गुल

वा पुमांसमेव सूनं न स्त्रिय सा पुनः' तस्याः पुस्वः पुस्वो जीवपुत्रा
वा इति पाठः । न रेक पाठ्यः, पठ्यमानो वा ह्यन्वसो द्रष्टव्यः । जीवा
एव पुत्रा यस्या न सूनोः तस्याः जीवपुत्रायाः जीवपुत्रावा इति च द्र-
ष्टव्यम् । तथा मङ्गलानीति । एव सूनोयास्त्रीवर्गिकस्त्रिया पुत्रमुत्तरय-
चो 'सोमेनादायाः' इत्येतया अस्या वधा अङ्ग उपवेदय तस्मै कुमार-
ा फलान्युत्तरेण यजुषा 'प्रस्वस्थः प्रेयः' सित्यनेन प्रदाय तत उत्तरे ज-
चो 'इह प्रियः' 'सुमङ्गली' इत्येते जपित्वा नन उमी तस्मिन्नेव चर्म-
पवासीनौ वाच यच्छतः । आनक्षत्रेभ्यः नक्षत्राणामुदयादित्यर्थः । कुमार-
श्च फलानि श्रुत्वा यथार्थं यच्छन्ति ॥ १६ ॥

पुत्रवर्धनम्

पुस्वोः पुस्वाः इत्यर्थपाठः । वा पुन एव सूते न स्त्रीरपि, वा च सून
एव, न तु तस्या सती कदादिना पुत्रवती, सा पुनः । जीवन्त एव पुत्राः
पुमांसो यस्यास्मा जीवपुत्रा, न पुनः 'आत्पुषी स्वसृष्टिर्भूयाम्' (पा
१-२-६८) इत्येकशेषवचनादस्या द्रुहितरोजवि जीवन्ति, पुत्रक्षेत्री जी-
वन्ति, सापीह जीवपुत्रा विवर्जिता, पुस्वोर्गिति विशेषणानुपपत्तेः । एव
भूताया पुत्र 'सोमेनादायाः' इत्येतया वधा अङ्ग उपवेदय 'प्र स्व-
स्थः' इति यजुषा पुत्राय फलानि कदावादीनि प्रदाय 'इह प्रिय मङ्गया'
इति आर्च्यो जपित्वा उमी वाच यच्छतः । आनक्षत्रेभ्यः नक्षत्राणामो-
दयात् ॥ ११ ॥

उदितेषु नक्षत्रेषु प्राचीनमुदीची वा दिशमुपनिष्क-
स्य उत्तराभ्यां यथालिङ्गं ध्रुवमरुन्धती च दर्शयति ॥ १२ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने षष्ठः खण्डः ॥

— — — — —

अनाकुल

उदितेषु नक्षत्रेष्विति वचनात्ततः प्राक् तस्मिन्नेव चर्मणि वाभ्यत-
योरासन पश्चादुपनिष्कमणम् । उदितेष्वित्येव सिद्धे नक्षत्रग्रहण वि-
कल्पार्थम् । उत्तराभ्यां भुवक्षिति 'सप्तर्षयः' इत्येताभ्याम् । उभयत्र
मन्त्रेण दर्शने वचनाः कर्म, वस्तु पश्यन् भुवमिति निर्दिष्टं पूर्वा
वाचयति पश्चादरुन्धतीमित्युत्तरात् । नतो भाग्विसर्गः । मन्त्रलि-
ङ्गादेश वधालिङ्गदर्शने सिद्धे वधालिङ्गवचनं विकल्पार्थम् । उत्त-
राभ्यां भुवमरुन्धतीञ्च दर्शयति वधालिङ्गं वेति । तेषां चरस्याभ्युच्चि-
सर्षेणां सप्तर्षीणां कृत्तिकादीनामरुन्धत्याञ्च सह दर्शनं वध्याः कर्म प-
क्षे भवति, केवलमरुन्धत्या एव वा ॥ १७ ॥

इति ह्यद्वयविरचितायामनाकुलायां गृह्यसूची षष्ठः खण्डः ॥

द्वितीयः पटलश्च समाप्तः ।

तात्पर्यार्थनम्

उत्तराभ्यां भुवक्षितिर्भुवमिति इत्येताभ्यां वधालिङ्गं पूर्वेण
भुवमुत्तरयाऽरुन्धती च दर्शयति व १०० । वधालिङ्गमिति च जानकर्मण
ह्याभ्यां ह्याभ्यामेकैव मां सूचिति ॥

केचित्—वधालिङ्गमित्यत्र नास्ति, (१)प्रयोक्तृणां प्रमादात् अदेशा-
न्तरहृदि सञ्चरितपठितमिति (२) ॥

अपरे—उत्तराभ्यां वधाक्रमं भुवमरुन्धती च दर्शयति, वधालिङ्गं वा
इति (३) मित्वा सूत्रं साध्याहारं व्याचक्षते । 'सप्तर्षयः' प्रथमाम् इत्ये-
तया सप्तर्षीणां कृत्तिका अरुन्धती च सह दर्शयति । अरुन्धतीमेष वे-
ति विकल्पार्थं वधालिङ्गवचनमिति ॥ १२ ॥

द्वितीये पटले सिद्धं वधाभाष्यं वक्षामि ।

कृतं सुदर्शनाद्यैव गृह्यतात्पर्यदर्शनम् ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यकृते गृह्यतात्पर्यदर्शने षष्ठः खण्डः ॥

॥ द्वितीयः पटलश्च समाप्तः ॥

अथ तृतीयः पटलः ॥

सप्तमः खण्डः ॥

अथैनामाम्नेयेन स्थालीपाकेन याजयति ॥ १ ॥

अनकुल

अथेति वचनादेतस्याम्ये राश्यां स्थालीपाको भवति । स्वास्यां पचयत इति स्थालीपाकः । तस्य देवताविधान-माग्नेयेनेति । ननु-विधा स्यते "अग्निदेवता स्वाहाकारप्रदान" इति, सत्यम्, अपरमपि तत्र भवति-अग्निम्विष्टकृत् द्वितीय इति । ततश्च स एव यदि देवताविधिः स्वात् द्विदेवत्वमिदं इति, स्यात् । ततश्च निर्वपणकाले ताभ्यामुभाभ्यां सङ्कल्पः क्रियेत । यद्यपि वस्तुतो गुणभूत स्विष्टकृत्ताम, तथापि प्रधानवत् तत्र बोधते-'अग्निम्विष्टकृद्वितीय' इति । ततश्च तस्मा अपि सङ्कल्पः क्रियेत । तस्मान् केवलौऽयमाग्नेयस्थालीपाक इति (वक्तव्यम् । एवमाग्नेयस्यैव प्रदानरूपं) यद्यग्रत्तदैवनामिरेवेनत् प्रायश्चित्तं भवति । स्विष्टकृतस्तु प्रत्तदैवतामित्येतदेव । 'एता याजयती' ति वचनात् सहायमुभयोरग्निम् कर्मणि नास्ति । वधा एवेद् कर्म, वरस्य त्वार्तिव्यमोहः । तेन यदिद् स्थालीपाकपरिचेषणं ग्रीष्मादिक्षिणा च तन् वधूपनस्यैव भवति । यत्रेदमुच्यते 'पक्षीहि वारीकहस्येते' इति (तै म ६-१-६) ॥१॥

नालन्दर्शनम्

ननु-'अथ पञ्चयवहन्ति' 'अपयित्वा' इत्येतावदेव वक्तव्यम्, पत उत्तरत्र 'अग्निदेवता' (आप सू ७-५) इति विधानादाग्नेयत्व सिद्धम् स्थालीपाकेनेति तु अपयित्वेति विधानात्, एतां याजयतीति कान्वा-रम्भावावेति विधानात् अतः किमर्थमिदमधिकमारभ्यते 'अथैनामाम्नेयेन स्थालीपाकेन याजयति' इति ?

उच्यते-सूत्र तावदपिप्रणीतं नानर्थकं भवितुमर्हति । तेन लोके श्रुत्यतिसिद्धाध्याहारादिभिरपि यस्सूत्रस्यार्थस्त्वम्पाद्यते सोऽपि वेदार्थो-नुष्ठेय (१)उच्यते-ध्रुवमरुन्धनी च दर्शयित्वा, अग्न्यग्नेयं यज्ञाग्नेयेन स्था-लीपाकेन दागं करोति तत्रैवैतां पक्षी याजयति पञ्चवाम्बवारम्भावा जुहोति, न पर्वसु वार्षण्यधिकारेषु च । एवमतिदेशविशेषार्थतया सूत्रं नर्थकमेव ॥

(१) एतावन्ति अग्न्यग्नेयं यज्ञाग्नेयं न पर्वसु सङ्ख्या अग्नेयस्यैव पञ्चवाम्बवारम्भावा जुहोति ।

अन्ये—राज्यवर्तीनि वृत्तनात् वरादन्वोऽन्यस्य स्वास्तीपाकवान् स्व कर्तेति । तत्र, प्रकरणेनास्य विवाहाङ्गत्वात् 'अङ्गाङ्ग प्रधानम्' (आप य २-३९.) इति साङ्गस्य प्रधानस्यैककर्तृकत्वात् ।

केचित्—उत्तरत्र न केवलमग्निर्देवतेति विधि, 'अग्निस्त्वष्टरं द्वितीय' इत्यपि । तेन द्विदेवतोऽयं स्वास्तीपाको भावूत्, किमप्येकदेवस्य देवत्येवमर्थमाह्वयेनेति विधानम् । तेनाग्रेष्वत्र सङ्क्षिप्तस्य ब्रह्मादेरर्थाङ्गितेः लोकिको निर्वापः कार्यः । 'एवौ राजयति' इति तु नास्मिन् कर्मण्युपशेराधिकारः, किन्तु यथा एव । वरस्तु ऋषिपदवर्तीयः । तेन होमादौ द्व्यस्यासम्पत्तिवशादेवेति । तत्र, यज्येकाधिकारि हि प्रकरणावचनविवाहाङ्गत्ववशः, अधिकारसाध्यमेवेति शास्त्रत्वर्थशोभेवात् । आचारविज्ञवरकर्तृकत्ववाचापत्तिश्च, अन्वार्थिन्यप्यविरोधात् ॥ १ ॥

परम्यवहन्ति ॥ २ ॥

अनाकुल

अरुण्यतीदृशेनान्तरमगार यविह्य ब्रीहीन् ववान् वा तवानग्रे स-
कार्यतान् निर्वपति यावज्जोमाय ब्राह्मणमोजनाय न पयसि म्रम्यते ।
मोक्षयश्च तूष्णीं सस्कृतानिरङ्गि । तनस्तान् परम्यवहन्ति । 'एता एता'
इत्यादिवत् सावहन्तीति सर्वनाम्ना निर्देशो कर्मण्ये पक्षीग्रहण पक्षीकर्मैव
यथा चिन्तायेत । इतरथा राजमान विज्ञयेत । यधूरिह यजमानेति कृत्वा
पार्थ्यादिषु वपुरवहनन माप्नोति ॥ २ ॥

सावर्ग्यगणनम्

स्वास्तीपाकार्यं ब्रह्मादिकम् । 'साऽवहन्ति' इति वक्तव्यं 'परम्यवह-
न्ति' इत्यधिकारात् परम्यवचालमेव कुर्वीत, न तु (१) अवस्थादिकर्मणि ।
तदादिकं वर एव ।

केचित्—पक्षीप्यारम्भादवहनन पक्षीकर्मैव, न तु यजमानकर्म । य-
जमानकर्मण्ये हि सङ्गाधिकारे पार्थ्यादौ वपुरवहनन भ्यात्, तस्य त-
त्र यजमानत्वात् । अत एव पाञ्चजादौ नाप्यारम्भ, परम्यवहन्तीतिवत्
पत्न्यामन्वारध्यावामित्यवचनादिति । मैवम्, यज्येकाधिकारस्येव नि-
रन्तरत्वात् ॥ २ ॥

• अग्नयेत्वाऽभिधाय प्राचीनमूदीचीनं वोढास्य
प्रतिष्ठितमभिधायग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्तेऽन्वारब्धा-
यां स्थालीपाकाज्जुहोति ॥ ३ ॥

अनाकुल

ततस्तानवहतांसिष्ण्वलीकृतान् प्रक्षाल्य अपयति वरः । अग्रेक
पक्षमाधानादिवचनं तन्त्रविधानार्थं कालविधानार्थं च प्रतिष्ठिताभि-
धारणान्ते कथं तन्त्रं प्रतिपद्येत, न प्राप्नोति । तेनाभिधारणमसंस्कृतेना-
ज्येन भवति । अद्यापि सकृदेव पात्रप्रयोगः । तथा शम्याः शिवाहशे-
षान्वादस्य । नेत्यग्रे ॥ ३ ॥

आज्यभागान्तवचनं अन्वारम्भकालोपदेशार्थम् । स्थालीपाकादि-
त्यनर्थकम्, तस्य होमार्थत्वात् । न च याज्य ब्राह्मणमोक्तार्थं स्थालीपा-
को, होमस्यान्वादेन प्रप्रेसीतीति । यागविधानात् देवताविधानाच्च । एव
तर्हि शैलीयमाचार्यस्य-यत्रोभयं हविर्भेदस्याज्यः । श्रौतपथ्यस्य तत्र प्रधा-
नाहुतिविशेषणं करोति स्थालीपाकादन्नादुपपादाज्याहुतिरिति । तेन
यत्र विशेषणं नास्ति तत्रैकमेव हविरिति सिद्धं भवति । तेनाप्रपदे
आज्यस्याभावः । ततश्च सकृदुपपातपक्षे एव तत्र भवति, आज्याभावे
नोपरस्तरणाभिधारणयोरसम्भवात् । विधाहे च 'यथा स्थानमुपविश्ये-
त्यत्र आज्याहुतिरिति विशेषणाभावादाज्यमेव तत्र धर्मचक्षुः', लाजा
स्वधर्मका इति सिद्धम् ॥ ४ ॥

तान्नर्नदर्शनम्

वोढास्य स्त्रीकयादपरेषां प्रतिष्ठाप्य । प्रतिष्ठितमभिधारयति
ओषधिहविर्केऽप्यत्र तन्त्रविधानं कमार्थमित्युक्तमत्र । 'आज्यभागान्ते
ऽन्वारब्धायाम्' । उपस्तरणप्रभृत्यन्वारम्भं प्रधानहोमान्तम् ॥ ३ ॥

सकृदुपस्तरणाभिधारणे द्विरवदानम् ॥ ४ ॥

अनाकुल

अनेन पौरोडाशकोऽवदानकस्य इह प्रदर्शितो विज्ञेयः । 'तस्माद्
हुष्टुपर्वमात्र' (आप श्रौ २-१८-९) मित्याद्याणि भवन्ति । पञ्चावन्तत्र
पञ्चावन्तिनाम् । अग्न्याभिधारणं च हविष लाजावदानम् । उपस्तीर्यं हि

• उपदयन्ते द्वावप्येवम् । 'सकृदन्वाही' त्यन्वदेवम् । द्विरन्वयम् ।

१ न भाग्यवैतन्यम् ।

रवदाय द्विरभिचारयतीति वक्तव्ये सकृद्वचनमुपस्तरणाभिचारणबोध्यतु
रवस्तत्पादनार्थताज्ञापयितुम् । तेन चतुरवताज्ञाये उपस्तरणाभिचार
वयोरप्यभावः । यथा 'सकृदुपहत्य जुहुयात्' (आप गृ ७-७) 'द्वन्
एवाङ्गलिने' (आप गृ २२-१०) । त्यादा ॥ ५ ॥

तत्तत्वेदशनम्

होमदर्शो ह्येव दर्शन्तरेण वा सकृदुपस्तरण कार्यम् । ततश्चरो
द्विरवदानम् । शिर्षमदर्शनीयम्, सकृद्व्याभिचारणम् । नन* स्विष्टकृदर्थं चरो
प्रत्यभिचारणम् । अस्त्यैष्टिकावदानविधिदर्शनार्थं त्यादाचारान्च ॥ ४ ॥
देवतामाह—

* अग्निर्देवता स्वाहाकारप्रदानः ॥ ५ ॥

अनाकुश

प्रधानमग्निनाहुत्तरविषयस्य निष्ठाऽनुवादोऽप्यम् । अग्निरेव देवता
पूर्वस्य होमस्य वेपमाद्येवेनेति विहिता । उत्तरस्यास्या विधीयत इति ॥६॥

स्वाहाकारेण प्रदानं प्रक्षेपो यस्मिन् स* स्वाहाकारप्रदान । स्वाहाली
पाकस्य होमः । अविशेषात् पूर्वञ्चोनरञ्च । तत्र स्वाहाकारस्योपादे-
यताशब्दश्चतुर्थस्तो मवति—अग्नये स्वाहा, अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति ।
'तुहोतिचोदनः स्वाहाकारप्रदानः' (आप प ३-४) इत्येव सिद्धे
वचनमिदं कतपान्तरेषु केषुचित् मन्त्रेण प्रदानञ्चोदित*ममुधै स्वाहेति
जुहुयात्, अवा वा तदेवतये*ति 'पुरोनुवाकयामभूच्च वागववा
जुहुया'दिति च ताप्रतिवेधार्थम् । एवमपि 'स्वाहालीपाकान्तुहोन्पत्रवे
स्वाहेत्येव वक्तव्यं' स्विष्टकृति च स्विष्टकृते स्वाहेति । इदं तु वचनं पार्थ-
वातितादृशेषु वयोपदेश देवता इत्यत्र मन्त्रप्रतिवेधार्थम् । तेन 'चोर्षमा
स्वां चोर्षमासी' (आप गृ ७-२८) इत्येवमादिषु वच स्वाहालीपाकस्य
वेधेतैव चोद्यते तत्र देवताशब्देनैव होमः, न तद्देवतायेन मन्त्रेणेति
सिद्धम् ॥ ७ ॥

तत्तत्वेदशनम्

अग्निर्देवतेति विहितानि विशेषणार्थमयं परिमाणोक्तानुवादः । कथं
विशेष्यते ? इति चेत्, साऽग्निस्स्वाहाकारप्रदानञ्चैव देवताः स्वाहाकार
येत्यथा चतुर्थ्या विनक्तया युक्तम्वेदित्यर्थः ।

नन्व'भ्यारम्भायामग्रे जुहोती'ति वक्तव्ये किमर्थमधिकार 'अग्निं देवता स्वाहाकारप्रदान' इत्युपादिश्यते ? उच्यते—शब्दो देवता, नार्थ, अर्थोऽपि यागे चोदितचतुर्थ्यन्तस्वभावकशब्देनैवोपकरोति, अर्थस्योद्देश्यमशक्यत्वात्, उपकारान्तरस्य च दुर्निरूप्यत्वादिनि मीमांसकमतमिह नाभितम्, अर्थ एव द्योतेति स्वमतज्ञापनार्थम् । कथमिति चेत् ? कर्मणि प्रयोगानर्हस्य प्रथमान्नस्याग्निशब्दस्य प्रयोगात् । नन्वर्थस्य देवतात्वे सत्यप्युपकारशब्देनैवेति नातुष्टाने विशेषः । मैवम्, न केवलं चतुर्थ्यन्तशब्दोपचारणमेवानुष्ठेयम्, किन्त्वर्थस्य ध्यायनमपीति । अत्र तु हापक 'आग्नेया इति तु कियति' (निह ८-३-७) इत्यादि निवक्तव्यवचनम् ॥

केचित्—कदपान्तरेषु 'अमुष्मै स्वाहेति जुहुयात् क्वा वा तद्देवत्वया' इति विकल्पः चोदित । स माधुश्चमाकम् । पार्वत्येषु तद्विकल्पेषु च 'अमुष्मै स्वाहा' इत्येव जुहुयादित्येवमर्थमिति ॥ ५ ॥

अपि वा सकृदुपहृत्य जुहुयात् ॥ ६ ॥

अनाहुत्य

यथा दृष्ट्या होमस्तथैव गृह्यन्त जुहुयात् । अत्र पक्षे उपस्तरणाभिधारणयोग्यभावे इति सिद्धम् । केचित् कुर्वन्ति । जुहुयादिति वचनं श्विष्टकृतमपि प्राप्त्यर्थम् ॥ ८ ॥

तत्पर्वसर्गम्

अथवा दृष्ट्या सकृत् स्थालीपाकहृष्टहीन्या जुहुयात्, न तु पूर्ववत् चतुरवर्त्तं पञ्चावर्त्तं वा (१)अपूर्वत्वाद्विहोमानाम् ॥ ६ ॥

अग्निमिस्वष्टकृद्द्वितीयः ॥ ७ ॥

अनाहुत्य

अग्निं श्विष्टद्वितीयो भवति देवतात्वेन । द्वितीयवचनं पूर्वेण तुल्यधर्मत्वज्ञापनार्थम् । तेन 'यथोपदेशं प्रधानाहुती'रित्यादी श्विष्टकृतोऽपि ग्रहणं भवति । तथा 'सकृदुपहृत्य जुहुयात्' 'स्वाहाकारप्रदान इत्येतयोश्च प्रवृत्तिः' ॥ ९ ॥

१. द्विहोमजाय वक्तव्ये न न विहितत्वम् । किं तु अपूर्वमिति । न वक्तव्यत्वात् इत्यर्थः । अत्र न तेषां पक्षे पूर्ववत्त्वमिति पूर्वहीनताप्रत्ययस्याप्यत्र चतुर्देवदे सिद्धातिरिति । अतएव चतुरवर्त्तं पञ्चावर्त्तं च विहितवैदिकपूर्ववत्त्वमिति दृश्यते वाच्यमिति मतम् ।

तात्पर्यदर्शनम्

देवतेति शेषः । स्वास्तीपाकशेषात् द्वितीयो होमः कर्तव्यः । तस्मिन् अग्निदिस्वष्टद्वेषतेत्यर्थः । अर्धसिद्धेऽपि द्वितीये 'द्वितीय' इति ग्रहणे प्रयोजनं 'सर्वस्वस्थानिद्वितीय' (आप. सू. ८-२) इत्यत्र वक्ष्यते ।

केचिद्—पूर्वहोमेन तुल्यधर्मत्वज्ञापनम् । तथा च सति 'वक्षोपदेश प्रधानाहुती' इत्यत्र स्विष्टकृतमपि हुत्वा उपवर्तिष्येचनादि भवदिति ॥ ७ ॥ अस्य त्ववदानविधिमाह—

सकृदुपस्तरणावदाने द्विरभिचारणम् ॥ ८ ॥

अनाकुला

अत्रापि पौरोडाशिकस्विष्टकृतोऽवदानकालः प्रदर्शितो विज्ञेयः । "तेन द्विः पञ्चावत्तिनः उत्तरमुत्तरं उवायांसम्, न हविः प्रत्यभिचारणम्" (आप. श्रौ. २-२१-३, ४, ५) इति विशेषा इहापि द्रष्टव्याः ॥ १० ॥

तात्पर्यदर्शनम्

सकृदुपस्तरणमवदानं च द्विरभिचारणं च कार्यम् । उपदश्यानां तु द्विरवदानम् । अवदान (१ त्वैवताञ्जयाय' । नापि हविःप्रत्यभिचारणम्, वैदिकसौविष्टकृतावदानविधिप्रदर्शनायैवान्, आचाराश्च ॥ ८ ॥

मध्यात् पूर्वस्यावदानम् ॥ ९ ॥

अनाकुला

पूर्वस्य प्रधानहोमस्येत्यर्थः । उपसातपक्षार्थं वचनम् । चतुरवत्तपक्षे तु पौरोडाशिकत्वात् विज्ञेयः, ननु तत्रापि "पूर्वाधोद्वितीय पञ्चार्धात् तृतीय" मित्येतयोर्देशविशेषयोः प्रतिषेधार्थं स्वात् । यदेव उत्तरार्धोत्तरस्येति स्विष्टकृति नारकप्रण, विशेषाभावात् । तस्मात् चतुरवत्तपक्षे पौरोडाशिक एव विधिः । इह तु वचनमुपमानपक्षार्थम् ॥ ११ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

हविषो मध्यात् पूर्वस्य दैवतस्यावदानं कार्यम् । उपमानपक्षार्थं यथा-यमारम्भः । चतुरवत्तपक्षे त्वैदिकविधिप्रदर्शनेन यन्मात्रमध्यादुत्तुष्टपर्वमा अवदानम् । 'द्विरर्द्धनिमगयति पूर्वार्धोद्वितीयमनुत्तीन चतुरवत्तिनः, पञ्चार्धोत्तुतीय पञ्चावत्तिनः' (आप. श्रौ. २-१८-९) इत्यवदानमपान

नन्वन्वारस्यायामग्नये जुहोतीति वक्तव्ये किमर्थमधिकान्नर 'अग्निं देवता स्वाहाकारप्रदान' इत्युपादिदधते ? उच्यते—ज्ञानो देवता, नार्थः; अर्थादपि यानि चोदिनचतुर्थ्यन्तस्वभावकशब्देनैवोपकरोति, अर्धेस्वो-
द्भेदुपशक्तत्वात्, उपकारान्तरस्य च दुर्भिक्ष्यन्त्यादिति मीमांसकम-
तमिह नाभितम्, अर्थ एव देवतेति स्वमतज्ञापनार्थम् । कथमिति चेत् ?
कर्मणि प्रयोगात्तर्हस्य प्रथमान्नस्वाग्निशब्दस्य प्रयोगात् । नन्वर्थस्य
देवतात्वे सत्यप्युपकारशब्देनैवेति नानुष्ठाने विशेषः । मैवम्, न केवल
चतुर्थ्यन्तशब्दोच्चारणमेवानुष्ठेयम्, किन्त्वर्थस्य ज्ञानमर्थमिति । अत्र
तु ज्ञापक 'आग्नेया इति तु स्थिति' (निरु ८-३-७) इत्यादि निरुक्त
कारणजनम् ॥

केचित्—कस्यान्तरेषु 'अमुष्यै स्वाहेति जुहुयात् क्वा वा न देव-
त्वा' इति विकल्पः चोदितः । स माभूत्स्माकम् । शर्वणेषु तद्विकारेषु
च 'अमुष्यै स्वाहा' इत्येव जुहुयादित्येवमर्थमिति ॥ ५ ॥

अपि वा सकृदुपहत्य जुहुयात् ॥ ६ ॥

अनाकुलं

यथा दूर्वा होमस्तपैव गह्वरात् जुहुयात् । अत्र पक्षे उपस्तर
वाग्निधारणयोरप्यभाव इति सिद्धम् । केचित् कुर्वन्ति । जुहुयादिति
वचने श्विष्टकृत्तपि प्राप्त्यर्थम् ॥ ८ ॥

तत्तत्पदार्थम्

अथवा दूर्वा सकृत् स्वालोपाकादुद्गीथा जुहुयात्, न तु पूर्वव
कचनुरवर्त्तं पञ्चावर्त्तं वा (१) अपूर्वत्वाद्भिर्होम्यनाम् ॥ ६ ॥

अग्निरिष्टकृद्द्वितीयः ॥ ७ ॥

अनाकुलं

अग्निं श्विष्टकृत्तपेनो भवति देवतात्वेन । द्वितीयवचनं पूर्वेषु तुल्य
धर्मत्वज्ञापनार्थम् । तेन 'वधोपवेश प्रथानाहुनी' रित्यादी श्विष्टकृतो
ऽपि प्रह्व भवति । तथा 'सकृदुपहत्य जुहुयात्' 'स्वाहाकारप्रदान'
इत्येतयोश्च प्रवृत्तिः ॥ ९ ॥

१ इतिहोमश्च न प्रवर्त्तते न न ति श्विष्टकृत्तपः । तै-तु अपूर्वमेव । न पञ्चतुरां कथमर्थः । अतो
न तेनान्तरे अपूर्ववर्त्तते तुर्वीतानामप्यनयं तथा चतुर्तेरे सिद्धान्तम् । अतश्च सकृदुप-
पञ्चावर्त्तयोरप्यपि तद्विधमैवेति कथमर्थोपदेशस्योक्तौ तत्र भवति इति भव ।

तत्पर्यदर्शनम्

देवनेति शेषः । स्वात्मीयाकशेषात् द्वितीयो होमः कर्तव्यः । तस्मिन् अग्निरिष्वष्टरुदेवतेत्यर्थः । अथैतिसिद्धेऽपि द्वितीये 'द्वितीय' इति ग्रहणे प्रयोजनं 'सदसस्त्वानिद्वितीय' (आप. सू. ८-२) इत्यत्र वक्ष्यते ।

केचित्—पूर्वहोमेन तुल्यधर्मेत्यज्ञापनम् । तथा च सति 'वधोपदेश प्रधानाहुती' इत्यत्र स्विष्टकृतमपि हुता जयादीन्त्येवमादि भवदिति ॥७॥
अस्य त्वयदानविधिमाह—

सकृदुपस्तरणावदानै द्विरभिघारणम् ॥ ८ ॥

अनाकुल

अत्रापि पौरोडाशिकस्विष्टकृतोऽवदानकल्पः प्रदर्शितो विशेषः । 'तेन द्वि' पञ्चावसिन उत्तरमुत्तरं उपार्थासम्, न हवि प्रत्यभिघारयती' (आप. श्रौ. २-२१-३, ४, ५) इति विशेषा इहापि द्रष्टव्याः ॥ १० ॥

तत्पर्यदर्शनम्

सकृदुपस्तरणमवदानं च द्विरभिघारणं च कार्यम् । अवघृणीतां तु द्विरवदानम् । अवदानं (१) देवताज्ञायाः । नापि हविः प्रत्यभिघारणम्, पोष्टकसौविष्टकृतावदानविधिप्रदर्शनार्थत्वात्, आचाराच्च ॥ ८ ॥

मभ्यात् पूर्वस्यावदानम् ॥ ९ ॥

अनाकुल

पूर्वस्य प्रधानहोमस्येत्यर्थः । उपघातपक्षार्थं वचनम् । चतुरवत्तपक्षे तु पौरोडाशिकत्वात् सिद्धम्, ननु तथापि "पूर्वाधोद्वितीय पञ्चार्थात् तृतीय" मित्येतयोर्द्वैतविशेषयोः प्रतिषेधार्थं स्यात् । यद्येव उत्तरार्धोत्तरस्येति स्विष्टकृति नारण्यश्च, विशेषाभावात् । तस्मात् चतुरवत्तपक्षे पौरोडाशिक एव विधिः । इह तु वचनमुपघातपक्षार्थम् ॥ ११ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

हविषो मभ्यात् पूर्वस्य देवतस्यावदानं कार्यम् । उपघातपक्षार्थं एवावधारम्भः । चतुरवत्तपक्षे त्वैदिकविधिप्रदर्शनबलान्मभ्यावद्बहुवर्चमावावदानम् । 'द्विरधीनमवघति पूर्वार्धोद्वितीयमनुचीनं चतुर्वसिनः, पञ्चार्धोत्तृतीय पञ्चावसिनः' (आप. श्रौ. २-१८-२) इत्यवदानस्थानं

सिद्धे । एतेनोपघातपक्षे चतुरस्रसमं उपस्तरणादिर्न प्रवर्तते इति दर्शयति ॥ ९ ॥

मध्ये होमः ॥ १० ॥

अनाकुल

आधारसम्भेदो न भवः । अत्रापि पौरोडाशिक एव होमदेशो दर्शितो विज्ञेयः । तेनाहुर्नामानेकत्वे 'पूर्वा पूर्वा सहितानि' (आप ओ २-१९-९) इत्येवमादयो विशेषा इहापि भवन्ति ॥ ११ ॥

तत्पर्यवर्धनम्

होमः प्रक्षेपः । देवतस्य अग्नेर्न वे आधारसम्भेदे । प्रधानाहुनिबहुत्वे 'पूर्वा पूर्वा सहितानि' (आप ओ २-१९-९) इति च भवति । अथ तून्मयपक्षार्थः ॥ १० ॥

उत्तरार्धादुत्तरस्य ॥ ११ ॥

अनाकुल

अयम'बुधघातपक्षार्थ आरम्भः ॥ १३ ॥

तत्पर्यवर्धनम्

उत्तरार्धाद्विधेय उत्तरस्य स्विष्टकृत संवदानं कार्यम् । अयमपि पूर्व-बुधघातपक्षार्थ एव ॥ ११ ॥

उत्तरार्धपूर्वार्धे होमः ॥ १२ ॥

अनाकुल

अत्रापि पौरोडाशिकस्य स्विष्टकृतो धर्मो विज्ञेयः । तेना 'ससक्ता-मितराभि' (आप ओ २-२१-६) इति विशेष इहापि भवति । होम-ग्रहणे आभिप्राये उत्तरार्धपूर्वार्धे इत्यस्य लेपयोः प्रस्तरवदित्सुत्तरेणापि सम्बन्धसम्भाव्येत ॥ १४ ॥

तत्पर्यवर्धनम्

तस्य स्विष्टकृतो होमोऽग्रेणैव ग्राह्यः । अस्यापि प्रदर्शनार्थम्वात् 'अ-ससक्तामितराभिराहुनिभि' (आप ओ २-२१-६) इत्यपि भवति ॥ १२ ॥

होमोपस्तरणार्धपूर्वार्धलेपयोः पात्रप्रयोगार्थं सप्ततीर्थस्य च ब-र्हिष (१) अतिपत्तिमाह—

लेपयोः प्रस्तरवत् तूर्णा बर्हिः (२) रङ्क्त्वाग्नी प्रहरति ॥ १३ ॥

द्विवचनमाहवीचलेपाभिप्रायम्, न तु पूर्ववदाधारित्वाभिप्रायम् ॥

केचित्—कल्पान्तरादपरेणाग्निं यस्मिन् बर्हिषि हविराज्यं च प्रतिष्ठितं तस्माद्वा, परिकरणाद्वा किञ्चिद्(१) दुपादायां ज्ञतमिति । तत्र, कल्पान्तरोक्त्यर्हि अतिष्ठानोपसंहारस्य वाक्षिकस्येन नित्यवदञ्जनादुपपत्तेः ॥१३॥

अथ वचनाभावात् जयादिनिवृत्तौ सस्यां तद्वद्वक्यमपि परिषेचनं न निवर्तते, अथवावादिन्याह—

॥ सिद्धमुत्तरं परिषेचनम् ॥ १४ ॥

अतस्तुल्य

उत्तरं तन्त्रं जयादि यथासिद्धमत्रापि कर्तव्यमित्यर्थः । कथं न सिद्धम् ? उपसृष्टोर्तीति वचनात् । प्रधानहोमानन्तरं तेनोपहोमानामुपरिष्ठा बर्हिषोऽनुग्रहरणं भवति । अन्वया प्रधानहोमानन्तरमुपदेशादुपहोमानां पुरस्तादनुग्रहरणं स्यात् ॥ १३ ॥

अत्र कृत्वेत्याभ्याहर्तव्यम् । परिषेचनं कृत्वा परिषेचनान्तं कृत्वेत्यर्थः । किमर्थमिदम् ? परिषेचनान्ते ब्राह्मणभोजनार्थे च कर्म प्रतिपाद्येत नान्यदित्येषमर्थम् । अन्ये तु सिद्धमुत्तरं परिषेचनमित्ये(२)कमेव शोभं पठन्तो व्याचक्षुते । तेनेह स्थोलीपाकं प्रधानहोमानन्तरं तन्त्रहोमस्य प्राप्तस्य परिषेचनमेव सिद्धमन्यदसिद्धमिति । तेनोपहोमानामिह लोपश्चाद्यत इति । तेषामुत्तरमिति व्यर्थम् ॥ १४ ॥

तान्वेदर्शनम्

स्पष्टमेतत् । तनः प्रतीताभिर्मोकोऽपि ।

केचित्—सिद्धमुत्तरमिति पदद्वयमेकं वाक्यम् । सिद्धमधिकृतम् । उत्तरं तन्त्रं जयादि । एतन्त्रेहोमकृष्यं पठितमपि 'यथापदेशं प्रधानाहुतीर्हुत्वा जयान्वातानान्' (आप सू २-७) इति श्रौतकर्मस्य बलीयस्त्वात् । प्रधानतुल्यधर्मैकस्त्रिषष्ठतोऽन्तरमेव । तथा 'परिषेचनम्' इत्यन्यान्तर्थाविध्यर्थम् । परिषेचनान्तं कृत्वा ब्राह्मणभोजनमेवेति । तत्र, सिद्धमुत्तरं परिषेचनमिति प्रतीताभ्यर्हिसामानाधिकरण्यं यथाधर्मं समुदायवाक्यमेव कल्पनापेक्षत्वात् । तथा वचनाभावादिदं जयाद्येव नास्ति, दूरे कर्मबलावलक्षणा । तथा 'परिषेचनम्' इत्यस्यापि

पक्षे नृपाम्नेने शैले आग्नेयवदं जयाजयावदन्वर्हिसदं भजाने स्मर्ते आग्नेयवदं जयाजयावदं स्मर्तव्यमिति नेपादाह वृत्तिः ॥

१ द—आदित्य

२ ग एकमेवमे

• मुखवादिदं दर्शनमते ।

विद्वन्मुत्तरमिषेतदन्वयनिराकाङ्क्षत्वात् हृष्येत्यध्याहारो निर्बीजः ।
आनन्तर्यं तु पाठप्राप्तं न विरोधमेव । तस्माद्दूरं यथाकशङ्कानिश्चयमे-
वेदं सूत्रमिति ॥ १४ ॥

तेन सर्पिष्मता ब्राह्मणं भोजयेत् ॥ १५ ॥

रत्नाकुलम्

सर्पिष्मेति वचनमतिशयार्थमभिव्यक्तिरूपेण प्रापयि सर्पिष्मत्वात् । स्त्री
किकेन सर्पिषा प्रभूतेनापसिच्येत्यर्थः । यो दक्षिणत आस्ते स इह
ब्राह्मणः तं भोजयेत् यथूर्ध्वरो वा ॥ १८ ॥

तात्पर्यदर्शकम्

तेन हविर्होत्रेण । सर्पिष्मत् प्रभूतलीकिकात्पोषसिकेन । शक्यं दक्षि-
णतो दर्मेण विषादितं भोजयेत्, तस्येह प्रकृतत्वात् । इह तु सर्पिष्मते-
ति मतुर्वातिशयार्थः । भोजयेदिति बलाच्च होमब्राह्मणभोजनादालं-
क्य कार्यः ॥ १५ ॥

योऽस्यापचितस्तस्मा कृषभं ददाति ॥ १६ ॥

अनाकुलम्

अस्य वरस्य योऽर्जुन पूज्यः जात्यर्थः, तस्मै कृषभं स्थासीवाकस्य
दक्षिणां ददाति यधूः । स्वकुलादानीयविजिजे वराय दातव्या सती दक्षिणा
जायापत्तोः अन्वोन्मदानप्रतिग्रहाभावात् न दातव्यार्थं नोद्यते । तेनासौ
परिष्कीर्तो भवति । इदमेतन्माय न्यायो धर्मशास्त्रे—“न पिता याजयेत् पुत्र-
न पुत्रः पितृयाजनम्” इत्याद्युक्त्या ऽऽकार्याय दक्षिणां ददुरिति ॥ १६ ॥

तात्पर्यदर्शकम्

नन्विह सूत्रमयुक्तमिव प्रणिनाति । ‘योऽस्यापचितस्तस्मितरया’
(आप य ३-२) इति यज्ञरादन्वयस्य दानकर्तृत्वप्रतीतेः, इह चान्यस्वा-
भावात् । यद्यपि स्त्री विद्यते, तथापि तस्मा भर्तुरपि प्रवासे सहाधिका-
रेण कर्मसु(१) मध्यग धनत्वात् ऽनुमतिद्वारेणैव कर्तव्याभ्युपगमात् । अथ-
अथ ‘यतां याजयति’ इति धननाङ्गपूर्वजमाना । सा स्त्रीधनद्वारस्यापचि-
ताय ददाति । तेन च ऋत्विग्भूता वर आनतो भवति । न च वरायैव
दानम्, जायापत्तोर्न्योन्मदानाद्यभावादित्युक्तमेतन्मैव तत्, कथंका-
धिकारे स्त्र्यो भवतो विवाहाङ्गसन्दृष्टेन प्रतिपन्नविवाहाङ्गव्याचः । अ-
धिकारसाम्यमेवेन शास्त्रतदर्थेवायमेतत् । अथ उभयाधिकारविनाहसि-

अथमेव वपूरमेव प्रधानकर्मणापि वागेन संस्क्रियते, तर्हि वप्वेकाधिकारमित्युक्तिमाश्रमिति नृथा स्वीधनम्यथ । तस्मात्सुखं यथोपपन्नं स्यात् तथा व्याख्येयम् ।

अशोध्यते—एव तर्ह्यध्याहारेण वा विपरिणामेन वा व्याख्यायते । योऽथात्मनोऽपचितः पूज्यः तस्मा ज्ञपम इदिति । यद्वा योऽस्य स्थालीपाकवागस्य कर्तुरपचितस्तस्मा एतदागतकर्ता ज्ञपमं इदिति, न तु स्थालीपाकवागान्तराणां कर्ता, तेषामपूर्वत्वात् अथवा—अस्येति पशुया अयमिति विपरिणाम । योऽयं लोके विद्याभिज्जनादिसम्पत्त्या अपचितः तस्मा अयमेतत्स्थालीपाककर्ता ज्ञपम इदिति । सर्वथा त्वेति द्विकृतिष्वपि स्थालीपाकान्तरेण ज्ञपमदान नास्त्येव ॥ १६ ॥

एवमत ऊर्ध्वं दक्षिणावर्जमुपोषिताभ्यां पर्वसु कार्यः ॥१७॥

अन्वयः

अतः स्थालीपाकादूर्ध्वं दक्षिणां वर्जयित्वा उपोषिताभ्यां पर्वसु चोभयोरुपवासः, (आप घ २-१-४) इत्यनेन प्रकारेण कृतोपवासाभ्यां गृहमेधिभ्यां पर्वसु पार्ष्णिमासीषु अमावास्यासु अथमेव वाग्रेव स्थालीपाककल्पेन स्थालीपाकः कार्यः । कल्पयतिदेशोऽयम्—पर्वसु स्थालीपाकः कार्यः, तस्य च—आग्नेयेन स्थालीपाकेन याजवर्ता” त्येवमादि, तस्मा ज्ञपम इदानी” त्येवमन्तः कल्प इत्यर्थः । अशोषोपविताभ्यामिति द्विवचननिर्देशात्प्रागप्यधिकारिणी तत्र तु पान्येव । दक्षिणा चेह नास्तीत्येतावान् विशेषः । तत्र पार्ष्णे विचाहनिमित्ता विशेषः सकृत्पात्राणि शम्या इत्यादयो न कर्तव्याः । अन्वारम्भोऽपि न कर्तव्यः, यजमानकर्मणात् । अत्र चोभयोर्यजमानत्वात् । अस्तु तर्ह्यन्यो याजयिता, अन्वारम्भश्चोभयो । तदपि न, आपकात् । यद्य इदमसलसर्वाण्वारम्भ विदधति तत् आपयति न पार्ष्णादिष्वन्वारम्भो भवतीति । अन्यथा पार्ष्णातिवेशादेवान्वारम्भः सिद्धस्स्यात् । पार्ष्णिग्रहणादपि गृहमेधिर्नोक्तम् इत्यादौ साह्य विवाहकर्म विवाहेतम् । तेन सवेशनान्ते विवाहिकर्मणि निष्ठिते पञ्चमहावह्नीनां गृहस्थधर्माणां प्रवृत्तिः । पार्ष्णस्थायस्य प्रागपि सवेशनात् स्यात् । पाकादूर्ध्वं पर्वमासी प्रवृत्तिर्भवति । तदर्थमाह—अत ऊर्ध्वमिति । तस्य च पार्ष्णिमास्यानुवकमो नामावास्यायाम् । औत्तयोस्तथा दर्शनात् । तत्स्थानापन्नत्वाप्यनयोः । छन्दोगाश्चामनन्ति—अमावास्या चेत् पूर्वमावयते पीर्षमासेमेवूथ तत् कुर्यात् : अकृत्वा पीर्षमासीमाकङ्क्षेदित्येके’ (आ. गृ २-१-२.) इति ।

नात्यवेदघर्षम्

धान्यादेः पूर्णं यत्किञ्चित् पात्र पूर्णपात्रम् । यद्वा—

‘अष्टमुष्टिं भवेत् किञ्चित् किञ्चिन्नाकारि पुष्कलम् ।

पुष्कलानि च चात्वारि पूर्णपात्रं प्रचक्षते ।’

इति वचनात् धान्यमुष्टीनां अष्टाविंशत्यधिकं दत्तं पूर्णपात्रम् ।
पात्रशब्दोभयलिकः । तुशब्दात् पर्यन्तं विकल्पो, न वृषभवाते ॥१८॥

साधं प्रातरत ऊर्ध्वं हस्तेनैते आहुती तण्डु-

लेयैर्वा जुहुयात् ॥ १९ ॥

अनाकुल

अस्मात् स्थालीपाकादूर्ध्वं सायञ्च प्रातश्च एते आहुतीं प्रोहिततण्डुलै-
र्यैवैर्वा जुहुयात् । अत ऊर्ध्वमित्यस्य पार्वण्यवस्थं प्रयोजनम् । तेन तस्यामेव
रात्रावारम्भः । तस्मादूर्ध्वं दम्परयोस्सायमशनम् । एते आहुती इत्युच्यन्ते-
ये अग्निहोत्राहुती आहिताग्नेस्ते एते इति प्रतिज्ञापनार्थम् । तेन तद्धर्माणामत्र
प्रवृत्तिः । यथा ‘पालाशी समित् बाहुलं मूलात् समिधं’ (आप. श्रौ. ६. १०. ४)
इत्येवमादीनां श्राद्धाभ्युपकरणहोमकालयोश्च । तयोक्तमाद्यलायनशब्दे—तस्या-
ग्निहोत्रेण श्राद्धाभ्युपकरणहोमकालौ व्याख्यातौ (आद्य. सू. १-२-५)
इत्यादि । हस्तेनैति इव्यां अपवादः । तन्मन्त्रस्य चातुर्पदेशादपूर्वकम् ।
परिस्तरणं तु भवत्येव । परिषेचनं त्विहैव विधीयते ॥ २२ ॥

नात्यवेदघर्षम्

साधं प्रातरित्यग्निहोत्रकालानां चतुर्णामुपलक्षणम्, अग्निहोत्रानु-
कारित्यादीपास्यहोमस्य । अत ऊर्ध्वं स्थालीपाकान्ताद्विवाहादूर्ध्वम्,
विवाहस्यैवात्र परमप्रकृतत्वात्, न त्वनन्तरप्रकृतत्वात्पर्यन्तं ऊर्ध्वम्,
यतो न प्रासङ्गिकप्रकृतपरामर्शस्त्वरसस्तर्कतात्त्विकम् । स्थालीपाकान्तादि-
ति च स्थालीपाक विधाय, ‘अत ऊर्ध्वम्’ इति वचनात् । अस्य चार-
म्भोऽनन्तरं रात्रावेव यदि नव नाश्या नार्तीताः । अतीताश्चेदपरेषु स्ता-
यमेवाग्निहोत्रारम्भवेत्तात्त्विकम् । अत्र हस्तेनैत्यादिना कृत्स्नविधानम् । हस्ते-
नैति विधानादूर्ध्वादिनिवृत्तिः । तण्डुलैर्यैवैवेति विधानात् पाकस्य ।
वमयतः परिषेचनमिति परिसङ्ख्यानात् पार्वण्यधर्माणाम् । वेदपदेने
ऽपीत्यनेन व्याख्यानम् । ‘एते’ इति विशेषणादत्रापि द्वितीयाहुति-
त्विहकृत्स्थानीया अङ्गमित्यर्थः । तेनैता निरस्तस्य कर्मसमाप्ती नया पुन-
र्दोषा । किन्तु सर्वप्रायश्चित्तमेव ॥ १९ ॥

स्थालीपाकवद्देवतम् ॥ २० ॥

अनाकुल

देवतैव देवतम् । अग्नये स्वाहेति पूर्वाहुनिः । अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेत्युत्तरा ॥ २३ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अथ 'एने आहुती' इति प्रातस्यानुवादः पूर्वाहुतेर्धिकरणं विधानम्, यथा—पार्त्तीवर्ते 'नानुवचद्करोति । अपि योपांश्चानुवचद्कुर्यात्' (आप औ १३-१४-०, १०) इति ॥ २० ॥

* सौरी पूर्वाहुतिः प्रातरित्येके ॥ २१ ॥

अनाकुल

सौरी सूर्यदेवतया । सूर्याय स्वाहेति वा पूर्वाहुतिर्मिथ्यति । अन्यत् समानम् तत्र यथाकामी प्रकरोत । प्रक्रमान्तु नियम्यते ॥ २४ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

सौरी सूर्यदेवतया 'सूर्याय स्वाहा' इति पूर्वाहुतिः प्रातर्होम इत्येके ॥ २

उभयतः परिषेचनं यथा पुरस्तात् ॥ २२ ॥

अनाकुल

अस्य होमस्य परिषेचन उभया पुरस्तादुपरिष्ठाच्च कर्तव्यम्, यथा पुरस्ताच्छेदितम्—अग्निं परिपिञ्चति पूर्व्वेवत् परिषेचनमिति ॥ २५ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

उभयत उतपोराहुत्पो पुरस्तादुपरिष्ठाच्च परिषेचन यथा पुरस्ताद्विहिः 'अग्निं परिपिञ्चति' (आप सू २-३) 'पूर्व्ववत्परिषेचनमन्वयमस्या' (आप सू २-८) इति । पाकपक्षेषु सप्तस्तु न विद्युद्वृष्टी । 'सैवा मीमांसानिहो एव सम्बन्धा । अथो आहुः । सर्वेषु पञ्चकतुष्यति' (तै प्रा. ३-१०-२ इत्यत्र 'तदिदं सर्वपक्षेषूपस्पृशत भवति' (आप औ. ४-१-७) इत्यत्र च सर्वशब्देन प्रकृतपरामर्शिनः प्रकृतधीतसर्वयज्ञानामेव परामर्शान् यस्मादेव हेतोः 'द्विर्लुहोति' (आप सू २-११) इत्यादिना परिसङ्ख्य य कृतस्त्वविधानाद्याभिहोधिकविधानपि नैव विद्युद्वृष्टी ॥ २२ ॥

पार्वणेनातोऽन्यानि कर्माणि व्याख्यातान्याचारा- द्यानि गृह्यन्ते ॥ २३ ॥

अनाकुल

पर्वसु भवः पार्वण । तेन पर्वणेन स्थालीपाकेनातोऽस्मात्पार्वणा-
न्यानि कर्माणि व्याख्यातानि कर्माणामुपगम्यन्ते तानि सर्वाणि ।
अयमपि कल्पतिदेशः । योऽयं पार्वणस्य कल्प 'एवमत ऊर्ध्व'
इत्यादिः पूर्णपात्रस्तु दक्षिणेत्येक इत्येवमन्तः स एव सर्वेषां पाकयज्ञानां
कल्प इत्यर्थः । तत्रोपवास पार्वणादन्यत्र न भवति । पर्वसंयोगेन प्रकर-
णान्तरे विधानात् उपोषिताभ्यामित्यस्य चाविधायकत्वात् । न
अस्मिन् वैवाहिके धर्मो(१)आज्ञाताः पार्वणस्यापि तत एवातिदिष्टाः ।
ततश्चान्येषामपि तत एवातिदेशः कर्तव्यः । 'दक्षिणावर्जं' 'पूर्णपात्रस्तु
दक्षिणेत्येके' इत्यस्य विशेषस्य परिग्रहार्थस्तु पार्वणेनातिदेशः । 'अतोऽन्या-
नि' इति वचनं समानजातीयपरिग्रहार्थम् । तेन एकगुणेष्वेव स्थालीपाकेषु
पशुषु चायमतिदेशो नाग्यगुणकेषु । केचिद् तत्रापीच्छन्ति । कर्माणीति
वचनात् कर्मणामेव पार्वणव्याख्यातत्वम् । न कालकर्तृधर्माणाम् । तेन
निर्जतिपाकपक्षेने(आप य १-२६)त्यत्र पत्नीवर्त्तपर्वणियमश्च न भवति ।
हृदयसंसर्गदिपुत्रवासश्च । व्याख्यातार्थमिति वचनात् व्याख्यानमेव
पार्वणेनान्येषां कर्मणः न प्रकृतिविकृतिमात्रं । तेनानारम्भपार्वणस्यापि
काङ्क्षामे सर्वत्रपादौ प्रवृत्तिर्भवति । आचाराद्यनि गृह्यन्ते इति वचनात्
अस्मिन् शास्त्रे ऽनुपदिशानामपि शास्त्रान्तरद्वहानां एक्यगुणकानामप्य-
नुपदेशो भवति । यथा-काम्यानां स्थाने काम्याश्चर्य 'यदाहुतिश्चर्य'
इत्येवमादीनाम् ॥ २६ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

पार्वणेन वैवाहिकेन स्थालीपाकेन । अतोऽन्यानि अस्मादन्यानि सर्वव-
त्यादीनि अन्याचारगृह्यन्ते तानि कर्माणि व्याख्यातानि । तेष्वेतज्जर्मातिदेश-
इत्यर्थः ॥

ननु-कथं पार्वणशब्दवाच्याय वैवाहिकस्थालीपाकस्य ? इति चेत्-
नित्यस्तावत् 'उपोषिताभ्यां पर्वसु कार्य' (आप सृ ७-१७) इति पर्वसु
भवत्वात् पार्वणः । तस्य च पार्वणस्याय प्रकृतिवैभवं सम्बन्धीति 'तस्ये-
वम्' (पा सृ ४-३-१२०) इति पार्वणशब्दादप्यन्त्ये कृते पार्वण इत्येव

कथं भवति । यद्यपि कर्मान्तराणामप्यय प्रकृतिः, तथाप्यस्य पार्वणसम्बन्धितया स्वपदेशगत्यमेव युक्तम्, यतोऽत्र कर्मणि (१) इत्युद्देशनयोरप्यतिदेशः । कर्मान्तरेषु स्थितरधर्माणामेवेति ।

तन्वेषमपि शीघ्रावगतस्य नित्यस्य पार्वणस्य प्रकृतिः चे सम्भवति किमिति विलम्बितायामप्यस्य वैवाहिकस्य प्रकृतेरित्युच्यते ? इति चेत्—न, वैवाहिक एव धर्मोपदेशगीकृत्यात्, इतरत्र तदभावाच्च । प्रसिद्धमपि न्याय — यस्य युष्कलो धर्मोपदेशकसोऽन्येषां प्रकृतिः, न हि मिश्रको मिश्रकान् याचितुमर्हतीति । तस्माद्युक्त वैवाहिकस्यैव प्रकृतित्वम् ।

अस्य च वैवाहिकस्य पार्वणशब्दाव्यत्यर्थं धर्मशास्त्रे व्यक्तमेव । 'पर्वसु चोभयोरुपवासः । औपवसूतमेव कालान्तरे भोजनम् । तृतिश्चात्रस्य । यच्चैनयोः प्रिय स्यात्तदेतस्मिन्नहनि मुञ्जीयानाम् । अधश्च शययिताम् । मैथुनवर्जित च । श्वोभूते स्वास्तीपाकः । तस्योपचारः पार्वणेन व्याख्यातः' (आप ख. २-१-४ ११) इति नित्यस्य पार्वणेन व्याख्यानाभिधानात्, पर्वसम्बन्धिनः कर्मान्तरस्यावाससम्भवात्, नित्यस्य च नित्ये नैव व्याख्याने आत्माश्रयज्ञोपात् ।

तन्वेष केचित्—'यच्चैनयो प्रिय स्यात्तदेतस्मिन्नहनि' इत्येतच्छब्देनैकवचनान्तेन 'पर्वसु च' इति बहुवचनान्तनिर्दिष्टपक्षाद् परामर्शो नुपपन्नः, 'पाणिग्रहणादधि गृहमेधिनोर्ग्रतम्' (आप ख. २-१-१) इति परमप्रकृत पाणिग्रहणनक्षत्र परासूचयते । तेन प्रतिसवत्सर पाणिग्रहणनक्षत्रे प्रियभोजनादि कार्यम् । श्वोभूते च स्वास्तीपाकः कर्तव्यः । तस्य च कर्मान्तरस्योपचारः पार्वणेन नित्येन व्याख्यात इत्याहुः । तदप्यधर्मशास्त्रे व्यक्त वैवाहिकस्य पार्वणशब्दाव्यत्यर्थमिति ।

तत्र, यतोऽत्र व्रतमेव परमप्रकृतम्, पाणिग्रहणस्य तु तदवधितया कीर्तनमात्रम् । नक्षत्र तु गम्यमानमेव । गम्यमान चैतच्छब्देन पराश्रयदु प्रियभोजनादिना विधीययितुं च नार्हम् । तदाहुराचार्याः—

“गम्यमानस्य चार्थस्य नैव रश्च विशेषणम् ।

शब्दान्तरेर्विमन्था वा धूमोऽय उवलर्ततिवत् ॥ (तन्त्र वा १-१-७)

इति । अतश्चात्र 'पर्वसु च' इत्युद्देशगतबहुवचसाविषयितत्वात् शुनाभ्यवहितस्य प्रकृतस्यपक्षाहस्यैव परामर्शो विशेषणं च युक्तम् । अत उपवासादेरिव प्रियभोजनादेरपि पर्वसम्बन्धात् 'श्वोभूते स्वास्तीपाकः' इत्युपवासविधिमविधानार्थमेव । 'उपोषिनाभ्याम् पर्वसु कार्ये' इति

गृह्यविहितस्य स्वालीपाकस्यानुवाद एव, न कर्मान्तरस्य विधि । अनुवादे च तस्योपचार इति दूरस्थस्य परामर्शो घटते । विधिं तस्योपचार इति स्यात् । एव च यद्यपि 'पूर्वाभूते स्वालीपाकः' इत्यापाततोऽनुवादस्वरूपः; तथापि यस्येमे विधीयमाना उपवासत्रयमोज्ज्वलादयो धर्मास्तस्मिन्निधन-
स्तस्योपचारः पार्ष्वजेन व्याख्यात इति स्वाभावाहारमेवेदं सूत्रं व्याख्येयम् । तस्माद्वर्त्मशास्त्रेऽपि वैवाहिकस्य पार्ष्वजशब्दव्यवहारेऽप्यस्यैव प्रकृतित्वम्, न विरस्येति सिद्धम् ।

तन्मेमपि शीघ्रबोधकत्वात् वैवाहिकेनेति वक्तव्ये, किमर्थमस्य विवाहाद्वस्यापि सतो विवाहसम्बन्ध निरस्तस्य 'पार्ष्वजेन' इत्याह ? उच्यते—इतराद्वयस्य न शक्याः, किन्तु शिष्टाचारसिद्धाः परिधय एवेत्येवमर्थम् । अत्र च अतोऽन्यानीत्याह—एतत्सदृशान्येवौपधप्रधान-
हवींषि सर्पवज्रादीनि कर्मान्यनेन व्याख्यातानि, न त्वनेन तत्सदृ-
शानि पशुप्रभवप्रधानहवींषि यथाहोमादीनीनि वक्तुम् । कुत एतन् ? 'तत्र सामान्यादिकारो नभ्येत' (आप प ३-४३) इति परिभाषा-
वचनात् ।

किञ्च अनोऽन्यानीत्यस्य नञ्समासप्रमेवविग्रहवचनत्वात् 'नमिव युक्तमन्वसदृशाधिकरणे तथास्त्रार्थवति' (वै प ७४) इति नञ्समासमेवार्थनिर्णयात्, आक्षेपसमासयोर्मिश्राद्येव चासमर्थसमा-
सापत्तेः । औपधानि हवींषि पशुप्रभवानि च कानि कतिपय च ? इति चेत्—पुरोडाशाः, ओदनो, यवागूंसचकुलाः, वृधुकाः, लाजा, सक्तवाः, विष्टानि, कलीकरणानि, धानाः, कुरम्भाः, सुरेन्यौषधानि ह्रस्वादि-
धानि । पयो, दध्वा, ज्य, मामिक्षा, घाजिन, जवदानानि, पशुरसः, दशोष्णित, स्वक्, जपेति, पशुप्रभवानि दशविधानि । 'अथ कर्मावधानाया-
नानि गृह्यन्ते' (आप सू १-१) इति प्रकृतेऽप्यत्र पुनर्वचनं गृह्यन्ते-
ऽनुक्तानां महाराजस्वालीपाकवणहोमादीनामन्तर्गृह्यन्त इति वक्तुम् ।

ननु—यद्यनेनैव सूत्रेण औपधहविष्केषु कर्मसु पार्ष्वजश्रुतिदेशः, किमर्थं 'अस्तमिते स्वालीपाकः' 'पार्ष्वजवज्राज्वभागान्ते' (आप सू १८-५, ६) इति सर्पवज्जी पुनर्वचनम् ? उच्यते—यद्यपि (१) औत आ

१. औत इति । अत्र अत्र—औति आचारे एव इत्येति । अत्र पार्ष्वज एवम पुरोडाश कुल-
पयसिषेव । एतानि कतिपय कर्माणि दर्शितानि । एव देशे च पुनरेव एवम । ऐतरेय परा-
मि च दर्शितम् । औनस्यमानाश्च श्रुतम् । यवागूंसि च कुरमाश्चतुर्वि । तैत्तिरीया दर्शितम्
मि । इतरे एव पूर्वपाठवैकुण्ठ । तेषां पूर्वपाठवैकुण्ठि चतुर्णां कण्ड, 'मिन्तरेवैकुण्ठोप

अथ ये वैश्वदेवादीनां भूयस्त्वेन पौर्णमासतन्वाशङ्कायां ऐन्द्राक्षस्य मुख्यत्वात् 'मुख्यं वा पूर्वमेवेदनाल्लोक्यत्' (जै. सू. १२-२-२३) इति सिद्धान्तन्यायेन 'आमावास्या तन्त्रम्' (आप. श्रौ. ६-२९-५) इति दर्शितम्, तथाप्यत्रान्येषां हविषां बहुत्वेऽप्येषस्य मुख्यत्वात् पार्वणतन्त्रत्वेति मुख्यन्याय मन्दबुद्धिद्वितायै दर्शयितुमेव पुनश्चोक्त 'पार्वणवत्वाज्यभागान्ते' इति । तेन मासिधात्रे अष्टकाकर्मणि च पार्वणमेव तन्त्रम् । यद्यप्यष्टकायां यथाहोमस्य मुख्यस्यापूर्वत्वं, तथाप्यन्येषां कृत्स्नविधानाभावादौषधत्वात् 'स्विष्टकृतप्रभृति समानमाधिविज्ञानिधानात्' (आप. सू. २२-८) इति दर्शनाच्च पार्वणमेव तन्त्रम् । अपूपहोमे तु 'पार्वणवत्' (आप. सू. २२-१) इति पुनर्वसनमपूपमासौदनपिष्टाश्वहोमानां स्थाने विकल्पेन विहितस्यौषधहविष्कारस्यापि अधिहोमस्य पार्वणतन्त्रप्राप्तिं ज्ञापयितुम्, न त्वपूपहोमायम्, तन्मयौषधहविष्ठादेव पार्वणतन्त्रप्राप्तेः । तत्स्थानापेक्षया च तद्धर्मप्राप्तिर्ह्येता । यथा (१) 'यस्य हविरे यन्ता अपाकृता धपेयुस्तस्थाने चायज्यां ययाम् निर्दयेत्' (आप. श्रौ. ९-१-२३) इति साक्षाद्व्यस्थाने विहिताया यज्ञावधारसाक्षाद्व्यधर्माः ॥

केचिद्—निरयस्य पार्वणस्य य कल्पस्य एव सर्वेषां यज्ञानां कल्पः । यद्यपि वैवाहिकेधर्मोच्चारणं, तथापि निरयस्यैव कल्पान्तिदेशो 'दक्षिणावर्जं' इत्यस्य परिग्रहार्थः । अतोऽन्यामीति यच्चनुदेत-सहशानां पञ्चगुणानामेव स्थालीपाकानां पशूनां चाय विकल्पो, न त्वाज्यमुख्यकानाम् । कर्माणाति यचनात् कर्ममात्रस्यैव व्याख्यानं, न तु कर्तृतद्धर्मकालादीनाम् । तेन 'गर्भमेनावकीर्णां निरुहति पाकयज्ञेन यजेत, (आप. धा. १-२६-८) इत्यत्र यशी न पश्वीकृत्यम् नापि हृदयससर्गादिषु (२) पूर्वमेव नियमः, विशोपतश्चोपनासस्य धर्मशास्त्रे पूर्वसम्बन्धेन विधानात् । व्याख्यातानीति यन्तादय्येषां धैतद्विज्ञानित्वम् । तेनातारण्यपार्वणोऽपि तेषां विकारी । हृदयससर्गादिषु पुनस्तन्त्रविधानं आत्यहोमवर्जित्यमायम् ।

प्रपचने पूषां स्यात् प्रवर्जितम्' (जै. सू. ११-१-११) इति 'पवित्रं पौर्णमासतन्त्रात् न सर्वत्र पशो 'पूष्य' इ' ति-वत्वेन वैशाखस्यैव न-यनश्रुतत्वेन कृत्यत्वात् वैशाखपार्वणविकृतश्रुतम् । यत्तद्वत् दर्शिकर्मा एतत्तुल्येति इति बोधयितुं 'माघमास तन्त्रम्' इत्युक्तिरित्यर्थः । तुल्यत्वेन इति भर्तृद्वयदेशादुदाहरणम् । तन्मैव प्रपचने निहितम् । पच्य-त्येके पाचयितुं एतदुद्देशेन तदा इति सूचार्थः ।

१. दर्शपूर्वमासोपनासमासौषधविज्ञानादवर्ज्यं संपादय्य यत्तदुक्तं कस्य होमकात्रे पुनर्मासकं तदुक्तं यदि सर्वत्रैव यय निर्दये, न इति पूर्वमश्वेत्येव तदानीं व्याख्यानकाले पच्यत्वं पच्य-इति सूचार्थः ।

यत्तद्वृत्तोपादिषु यत्र वचनं तत्रैव तन्त्रं, नाम्नाम् । तेनाप्रयगे तन्त्र-
लोप इति ।

तत्र, यत् उपदिष्टधर्मकस्य वैवाहिकस्य धर्मातिदेशोऽपि नैव दोषः ।
अनुत्त निम्बस्य कल्पान्तिदेशे पर्यादीनामप्यतिदेशादोषः । कर्माणीति
वचनाच्चेति चेत्-न, तस्यांदेशसमर्पणेऽपक्षीयत्वात् । अश्वपुष्पादिषु
आदकस्योच्युक्तत्वात् । दक्षिणाऽभावस्तु प्रयोजनं तस्य श्रोत्रस्यापि
चित्तस्तस्मात्कथमददति (आप गृ ७-१६) इति सिद्धम् । तथा स
दशैश्वर्यमतिदेश इत्युक्तिमात्रम्, असदृशेष्वपि पशुश्वभ्युपगमात् ।
पशवत्वात् सादृश्ये द्रव्य-सादृश्येऽपि स्यात् । न चैव व्याख्यानशब्द-
प्रकृतिविकृतिस्वाभावार्थः । अतः नैव शब्दशब्दो व्याख्यान (आप श्रौ
१९-१५-१) इत्यर्था प्रकृतिविकृतिवत्त्वस्य दृष्टवान् । तथा नैकस्मिन्नाम
यगे तन्त्रलोपफलार्थं निवर्तयार्थानि बहूनि सूत्राण्यारब्धव्यानि । अविष्क-
तमार्तिष्यमाश्रयणं चेत्येतानामन्वयस्तुत्रादेव स्वाभिमतसिद्धेः । अतस्तानि
तन्त्रसूत्राणि यथोक्तप्रयोजनार्थानि । आश्रयणमपि तन्त्रवदेष ॥२३॥

॥ यथोपदेशं देवताः ॥ २४ ॥

अग्निं अस्विष्टकृतं चान्तरेण ॥ २५ ॥

अन्वयः

पार्षणेनातोम्यानीत्यय कल्पान्तिदेशः इत्युक्तम् । तेन पार्षणे ये देवता
यस्य स्थालीपाकः तेषां सर्वेषु कर्मभ्यु प्रवृत्तिः । तत्र तत्रोपादिष्टाभिरु-
देवताभिः पार्षणद्वयतयोः बाधे प्राप्ते तादृशपर्यं वचन(१) तत्र जोवि
ताना देवताना देशविधानार्थञ्च-बोऽयमग्निं पार्षणो यश्च स्विष्टकृतः,
तावन्तरेण तवोर्मध्ये ता देवता यष्टव्या इति । तत्र पार्षणस्याग्नेः पार्षणमेव
हविः तत्र तत्र विहिताना तत्र तत्र विहितम् । स्विष्टकृतस्तु सर्वो हविदेशः,
अन्यत्र तथा दर्शनात् । अन्ये तु तत्र विहितार्थेव हविषः पार्षणदे-
वतयोरपीत्यामिच्छन्ति ।

अथ वाह-नात्र पार्षणदेवते अनुयेते अग्निश्च स्विष्टकृत् । किं त-
र्हि ? भागन्तुके एते अनेनैव वचनेन विधीयते । तत्र हविषोऽनुपदिष्ट-
त्वात् अग्नेरात्म्यं हविः । स्विष्टकृतस्तु सर्वो हविदेशः इति । सर्वथा
सर्वेष्वेव पार्षणातिदिष्टेष्वग्निं पूर्वं यष्टव्यः । तथा च श्रोतेषु दृश्यते येन
यज्ञेनेर्त्तुत् कुर्वादेव तन्नामनेवमिति । (२) यथा भाष्य व्याख्यायते ।

पार्वणव्याख्यालेषु सर्वेष्वेव कर्मसु यथोपदेशं देवता यजति अग्निं स्विष्ट-
कृतं च यजति योयमग्निस्विष्टकृत् पार्वणे द्वितीयो देवताविशेषः तं च
यजति तस्मादेव हविषः । यत्तत्र तथोपदिष्टानां हविरिति । तत्र यथो-
पदेशं देवता इत्यनुयाद् स्विष्टकृतमस्तमुच्चयविधानार्थः । अस्ति स
मुच्चये तेषु तस्य प्रवृत्तिर्न स्यात् । तत्र तथोपदिष्टमिदं देवताभिर्निर्वातेन
न्यात् । अग्नेरिष स्विष्टकृतोऽपि प्रधानदेवतावत्त्वोदितत्वात्—'अग्नि-
स्विष्टकृद्वितीय इति । अन्तरेण इत्यनेन तु तस्यैव स्विष्टकृतो देशो नि-
वस्यते—'प्रधानाहुतीश्चोपहोवांश्चान्तराग्नौ स्विष्टकृतं यजतीति । तेन
यथाप्युत्तरा आहुतीर्हुत्वा जयादि प्रणिपद्यते, 'आज्याहुतीरुत्तरा जया-
पि मतिपद्यत' इति च कनपरं वचनं तथापि नित्यमग्निस्विष्टकृ-
दस्मिन्नन्तरास्ते यष्टव्यो भवतीति । प्रकरणाच्च प्रधानाहुतीरुपहोवाश्चा-
न्तरेणैवार्थोऽपि लभ्येत ॥ २७ ॥

तत्पार्वण्यम् ।

अथास्वपदो विग्रहः, अथवीभावसमासत्वात् । अभ्याहारश्च, सा-
क्षात्कृत्वात् । यथोपदेशं सर्ववक्ष्यादिषु याश्च यावत्पञ्च येन येन प्रकारेण
मन्त्रविधानादिनोपदिष्टा देवतास्ता एव भवन्ति, न पार्वणदेवता । न
तेषु पार्वणं प्रधानं समुच्चयेत्यस्मिन्नर्थः ।

ननु—विकृतानुपकारमुख्येन तज्जनकानां धर्माणामतिदेशः, प्रधानं
चोपकार्यं, नोपकारजनकम् । पार्वणे च स्वासीपाकहोमयोः प्रथमो
होमः प्रधानम् । अनस्तस्यातिदेश एव नास्ति । दूरे तस्मसुचययाश
ङ्कः, यश्चिरासावेदं सूत्रं स्यात् । 'यदिमदीक्षयति' (तै सं ५-१-९)
इत्यत्र तु(१)प्राकृतीनां दीक्षाहुतीनां अङ्गत्वादतिदेशः, अहृष्टार्थत्वाच्च
समुच्चयः, यथोपदिष्टानां प्रकृतिकृत्तकनबाधमयादन्ते निवेशश्च युक्त
एव । सत्यमेवम्, किन्तु गार्होदमोनुष्ठातृणां मध्ये ये मन्त्रबुद्धयोऽङ्गप्र-
धानवोरतिदेश्यानतिदेशयोश्च अनभिज्ञास्ते पार्वणनेत्रविशेषेणानतिदे-
शप्राप्तिमाप्तात् 'यदिमदीक्षयति, इत्येदी दर्शनमात्राच्च प्रधानानिदेशात्
तस्मसुचययानुपदिष्टप्रधानानामन्ते निवेशः च मन्यन्ते । तश्चिरासावे-
दं सूत्रम् ॥ २४ ॥

अथ विकृतप्रधानहोमानां स्थानमर्थादग्निमुखसौमिष्टकृतयोश्च वि-
वक्ष्यते—

'यथोपदेशं देवता' (आप सू ७-५४) इत्यनुवर्तते । यथोपदेश

देवताः ये चिकुताकुपदिष्टाः प्रधानहोमाः ते अग्निं स्विष्टकृतं चान्तरेण अग्रे यज्ञोविष्टकृतयोर्होमयोर्मध्ये भवेयुः । अत्र च स्विष्टकृतमिति वदति मि-
त्यपि सिद्धानुवादात्, अन्यतश्च मात्स्यभावात्, योगविभागेनग्निमु-
दिभ्य जुहुयादित्यन्वयोऽप्यर्थो विधीयते । यिनस्तस्य सूत्रस्य चाप वि-
वक्षितोऽर्थः—सर्वेषु तन्ववत्स्वायभहोमेषु हविर्होमेषु चोपाकरणसमाप्त-
तपोश्च शिष्टाचारा 'दशमे स्वाहे' त्यागेन अग्निमुखायमज्जहोम सर्व-
भ्योऽपि प्रधानहोमेभ्यः पूर्वं जुहुयादिति ।

तत्र च 'स्विष्टकृत' मिति व्यर्थम्, सर्वत्र स्विष्टकृतदशमश्रुतिपस्य
कृत्वात् स्वत एवास्माद्यन्ते एव भवतीति । तेषाम्-विहितेषु द्विविधा
प्रधानहोमा—पार्वणविकारा अर्ध्याश्च, तेषामुभयेषाम्-पन्त एव स्वि-
ष्टकृतयोः स्वादिशेषेवमर्थे-वात् । अन्यथा यज्ञोमाज्ञं स्विष्टकृतमदन्त एव
स्यात् । तद्योगिमिति चाप्यर्थेभ्यः प्रधानाहुनिभ्यः पूर्वमेवाग्नमुखाभित्येव
मर्थे स्विष्टकृतश्रुतिपत्त इति ॥

केचित्—'यथोपदेश देवता अग्निं स्विष्टकृतं च' इत्येवमन्तमेक सू-
त्रम् । तस्यार्थः—'अग्निस्विष्टकृतं द्वितीयः' (भाष सू ७-३०) इत्यत्र
स्विष्टकृतः प्रधानहोमतुल्यधर्मस्वभावात् विकृतितुषु च पार्वणप्रधानयो-
रे सति तस्यापि तापस्वभावात्, स मा भूदित्यनेन सूत्रेण 'यथापदेश
देवता' इत्यबूध, अग्निं स्विष्टकृतं च कुर्यात् इति तासु तस्य स
मुच्यतां विधीयते । तथा 'अन्तरेण' इति पदमेकं सूत्र 'अन्त-
रा त्याहेय' इत्यादियत् । प्रकरणाद्वक्तव्यप्रधानहोमायां तयोर्द्विना च न
ध्ये सर्वास्वपि विकृतितुषु स्विष्टकृताभित्य एवेत्यर्थः । इतरथा हविस्तस्य
लोपः स्यात्, 'स्थासीपाकाहुचरा आहुतीर्हुत्वा तयादि अतिपद्यते'
(भाष सू ९-४) इत्यादि परिसङ्ख्येति कुर्वन्ति ।

तत्र-विभागे साकल्यगोर्द्वितीयान्नयो 'अग्निं' स्विष्टकृतः, इत्येतयोः
अन्तरेणोदघेन सम्बन्धाकाङ्क्षेण एकवाक्यत्वे सम्भवति वाक्यभङ्गस्या-
युक्तत्वात्, 'अग्निस्विष्टकृतं द्वितीयः' इत्यस्य यथोक्तमान्तरपरत्वाच्च ।
तथापि यदि स्विष्टकृतं प्रधानतुल्यधर्मकस्य, तदा तल्लोपमपि प्रधानलोप
प्रायश्चित्तमेवापद्यते । तथा 'अन्तरेण' इत्यस्य यथोक्तधुनसम्बन्धस्य
यसम्बन्धे अप्रकृतसम्बन्धान्त्वयो न युक्तः । व्यर्थं चेत्, स्वमते स्वि-
ष्टकृतस्तमुच्यपविधानमर्थे(१)निर्दोषाया परिसङ्ख्याया अपि निरस्त

१ वसिष्ठसंहितासंक्षेपे च—सर्वधर्मकान् सर्वधर्मकान् यजमानान् । यथा यज्ञपथनया-
नस्य इत्यत्र । तिक्रिया यैतत्तुल्यधर्मकस्या नस्याप्रामाण्येति वा वाक्यभङ्गः-साकल्य-
मिति तत्र प्रकृत्यन्तम् ।

स्वात्, तस्य सर्वत्र निःशब्देनालोपसिद्धे ॥ २५ ॥

अविकृतमातिथ्यम् ॥ २६ ॥

अनाकुल

या गौरतिथय आस्तम्यने 'गेतिनि यां प्राहेति' तदतिथ्य नाम कर्म तदविकृतमपूर्वं (१) पार्वणधर्मोस्तद्व्याहोमे न कर्तव्या इत्यर्थः । इदमेव ज्ञापक न स्फार्त्तीयाकेभ्येव सोऽतिदेश । किं तर्हि ? सर्वेषु पक्ष-शुणेषु पशुध्वपीति । तेनाष्टकायां काम्यपशुषु च शास्त्रान्तरदृष्टेः पार्वणधर्मसिद्धिः ॥ २८ ॥

तत्तत्तदर्थत्वम्

अतिथिर्यस्य कर्मणो निमित्तं तदतिथ्यम्, गवास्तम्य इत्यर्थः । तदविकृतं यथोपदिष्टमेव स्यात् । नात्र 'अग्निमिक्षा' (आप श्रु १-१२) इत्यादि सामान्यमपि तन्त्रम्, पार्वण तु दूरे, (२) कृत्स्नविधानात् यजतेरपूर्वत्वम् (छ श्रु ८-१-५) इति न्यायात् । 'कृत्स्नविधानं च तस्यै क्वा अपविज्योपस्तीर्णमिघारिता मध्यमेन्तमेन वा पलाशपण्यो सरया तुहोति' (आप श्रु २२-४) इति । एतच्च प्रदर्शनार्थम् । तेन वयाहोमानन्तर (३) किंशुकहोमसर्पहोमकलीकरणहोमादयोऽप्यपूर्व एव, कृत्स्नविधानस्य तुल्यत्वात् ।

बहु-भान्नी प्रधानम्' इति याज्ञिकवचनात् वैश्वदेवयतिहरणानि तावद्द्वानि । अग्नी होमेषु च आग्नेयसौविष्टकृतावन्तरेण ये होमास्त एव प्रधानाः । ते तु सर्ववस्त्रादिसामान्यादङ्गमिन्पाद्यङ्गान्—

वैश्वदेवे विश्वे देवाः ॥ २७ ॥

अनाकुल

'आर्थाः प्रयता वैश्वदेव' इति चोदिते वैश्वदेवार्क्ये कर्मणि देवतो वदेशोऽयं निर्वापकाले सङ्कल्पार्थम् । यास्तु तत्र देवताः पद्मिराद्यः प्रतिमन्त्र (अथा य-२-३-१६) इत्येवमाद्याः ता प्रज्ञाकाले देवताः, तेन विश्वेभ्यो देवेभ्यः इति सङ्कल्प्य (४) सुहृद्वेन स्वसुह पाकः कार्यः ।

१ न प पार्वणधर्मोस्तद्व्याहोमे न कर्तव्यः ।

२ योऽतिथ्यस्योपदिष्टमपि तन्त्रम् तदपि सामान्यविधानम् । एवं पौन्योपदिष्टाङ्गानि यानि निमित्तानि ।

३ किंशुकहोमे विष्टेरर्क्यकाले (आप श्रु १०-१) । सर्वहोमे कालकर्तव्ये (आप श्रु १५-६) । कर्त्तव्यकालमपि ज्ञापयित्वा इत्यर्थः । (आप श्रु २१-१) ।

४ न प सुहृद्वेन सुहृ

तथा पक्वादेवाद्यात् होमा बलवन्त तस्यै तस्यै देवताये । 'अहरहर्भूत
शील'रित्येवमाद्या पञ्चमहायज्ञानामुत्पत्तिविधयः । 'आर्या- प्रवता'
इत्यादिकस्तु तेषामेव प्रयोगविधिः । तस्मात् न पृथक् पञ्चमहायज्ञाः
कर्तव्या तत्रैव वैष्णवदेवम् यदग्री किवते स देवयज्ञः । यन् बलिहरण
स भूनयज्ञः । यदक्षिणतः पितृलिङ्गेनेति स पितृयज्ञः । यदग्न च देव
मित्यादि स मनुष्ययज्ञः । नञ् वैश्यदेवे सोमाय स्वाहेति द्वितीयाहुतिरि-
ति मन्त्रस्याध्याकारेणोक्तम् । न च षडभिराद्यैरिति विरोधः । तस्य
प्रधानदेवताविषयस्यात्, स्विष्टकृन्तश्च नान्निकत्वात् ।

अथ कस्मादिदं वैष्णवदेवस्य कृन्तकत्वां नोपदिश्यते ? उच्यते-
इहोपदेशो तस्य कल्पस्य सर्वचरणार्थेना न स्वार्थः, इत्यनेन च । तस्मात्
सर्वचरणसाधारणेषु सामान्याचारिकेषुपदेशः । अथ तद्दि देवोपदेशः
तत्रैव कस्मात् कृन्तः ? इहोपदेशप्रयोजनमस्मिन् गृह्ये तदपि चक्षुदेव
कर्मोपदिष्टं यथा स्वादिति । तेनास्मदीयानां स एव वैष्णवदेवकत्वा
नान्येषु धर्मशास्त्रेषु चोदितः । यद्योपवीतिना प्रदक्षिणमित्यादि परी
भाषामुत्तिष्ठ भवति ॥ २९ ॥

तात्पर्यवचनम्

वैष्णवमिति कर्मनामधेयम् । प्रवृत्तिनिमित्तं च, चिद्वै सयं देवा अ
त्रायन्त इति । इह च मन्त्रवर्णसिद्धानां देवनात्मस्वाविधेयशात्, आ
ग्न्यादयश्चतस्रि होमा बलिहरणानि चानग्निदेवान्यपि सर्वार्थेव प्र
धानानि, न तु किञ्चिदपि शेषावरणमाह्वम्, इत्येव सूच्यते ।

अथ मास-वदिनानग्री प्रधानम्, किन्तु शेष एवेति तर्ह्येतच्छेषलक्षणे
तुर्नीयाभ्यामे दृश्येन । न तु दृश्यम्, नापि सूत्रकारोक्त इत्यनेन । किन्तु
पिण्डपितृयज्ञे तावदापस्तम्बेन होमः पिण्डदानं चोभयं प्रधानमुक्तम्,
पिण्डदानं प्रकृत्य(१)पदि जीवयिता, न इत्यात्, आहोमात्कृत्वा वि
रमेत्' (आप्र औ १-२-८) इति । यदि हि पिण्डदानस्याहुता, त
दा प्रधानमूतहोमानुष्ठाने सति, तस्याप्यनुष्ठानं स्यात्, न विरामः ।
तस्मादथ प्रधानस्यैव पिण्डदानस्य 'नासामयात्री सभवेत्' (तै स
२-५-१) इत्यादिचद्वारभूलक्षणे एव विरामः ।

कात्यायनस्तु - प्रयुज पक्षे पिण्डदानमेव प्रधानं, होमस्तदङ्गमित्या-
ह 'जीवयितुकस्य होमाभ्यम्, अनारम्भो वा' (का औ ४-१-२४, २५) इति ।

१. यदि पितृयज्ञावर्तितामरेषु चरे कश्चि जीवि तदा पूर्व विहितं विधानं न इत्यतः ।
जीव-जीवि कृता कर्म कश्चिनात्येदिने द्यार्थः ।

तथा सर्वशानवत्प्राणपि होमा यत्नयन् प्रदानम् । (१) अथभूधे त्वन
प्राधेय प्रधानम् । सोमाङ्गवेऽप्यस्य प्राधान्यं स्वाङ्गपेक्षया । तथैव राक्ष
से गर्दभपक्षी अनप्राधेय प्रधानम्, 'अन्ववदार्नश्चरेषुः' (आप श्री
९-१५-५) इति वचनात् । यथाचारतृषदेवमनादमौ होमः । 'यदि व
या हविरवदान वा स्वान्देत्' (आप श्री ९-१८-१५) इति यथाया-पृ
थगग्रहणात् । पशुमनप्राधान्यन्यानि बहूनि प्रधानानि सन्ति, यथा आदे
प्राङ्गणभोजनम् । पशुमाग्रेयसीविष्टकुलहोमावपीह प्रधानम्, 'अपीपातने
पचने वा बह्मिराद्यं प्रतिमन्त्र हस्तेन जुहुयात्' (आप. घ २-३-१६)
इति कृन्न्वविधानेन, 'उभयतः पन्निषेचनम्' (आप घ २-३-१७)
इति परिसङ्गधया चास्य वैश्वदेवस्थापार्ष्णविकारत्वात् । सर्वव्या
विष्टु तु पार्ष्णविकाराव्यात्तावद्दृक्म् ।

किञ्च वैश्वदेवमन्त्रेष्वपि 'अग्नये स्वाहा, अग्नये विष्टकुले स्वाहा' इ
त्येतयोरप्याम्नानात् प्राधान्यम् ।

तनु-वैश्वदेवमन्त्राणामपि न प्रत्यक्षस्तमाम्नायः, स कथमवगम्य-
ते ? उच्यते-'वह्मिराद्यं प्रतिमन्त्रम्' 'अपरेणाग्निं सप्तमाहमाभ्याम्'
(आप घ २-३-१६, २०) इत्यादिमुख्ये क्रमेण विनियोगात् कचिदा-
ज्ञानमस्तीत्यवगम्यते । नञाज्ञानं प्राग्निवशाहमन्त्रेभ्यः, माग्नकारवच-
नात् । ततश्च ब्रह्मवह्मवारायणयोरप्येतेषामेवक्रमणाध्वयत वेदितव्यम् ।
सर्वप्राधान्ये च प्रयोजनम्-पशुमागेनरमप्यकृत्वा प्रयाने समापितेऽपि
तत् प्राग्भोजनात् (२) सप्रायश्चित्तं साङ्गमनुष्ठेयम्, कृते तु भोजने वाक-
यज्ञलापप्रायश्चित्तमेवेति ।

केचित्—वैश्वदेवे विष्टे देवा देवता विधीयन्ते निर्वापकाले सङ्गु
स्वार्चम्, ईशानयज्ञवत् । यास्तु धर्मशास्त्रे मन्त्रविनियोगात् कल्पिता
स्ता (३) प्रदानकाले देवता । इह च देवतापदंशा वैश्वदेवस्य गार्हप-
रिजावाप्राप्त्यर्थं । तत्र तस्यापदेशस्तु सर्ववर्णार्थः । इह च वैश्वदेव न
पञ्चमहायज्ञेभ्यः पृथग्भूतम् । 'अहरहर्भूतवलि' (आप घ १-१२-१५)
इत्याद्यञ्च पञ्चमहायज्ञानामुत्पत्तिविधयः । 'आर्वा. प्रयताः वैश्वदेवे'
(आप. घ २-३-१) इत्यादिस्तु प्रयोगविधिः । तत्र यद्गौ क्रियते स
देवयज्ञः, यत् वन्ति(४)हरणं स भूतयज्ञः, यद्दक्षिणतः पितृलिङ्गोति स
पितृयज्ञः, यन्वाग्रदानं स मनुष्ययज्ञः, इति ।

१. 'अन्ववदार्नश्चरेषुः' इत्यादिना नव देशान्ते विकसतिमि माय ।

२. ८—हविषविधेय ३. क. घ.—यज्ञार्था देवता ४. ८—वेदवत् ।

तत्र, स्वमते भुत्वा बोधितान् विद्वान् देवान् कथं विनाऽप्यपी
य, तेभ्यस्तद्गृहीतस्य इतिषो देवतान्तरैभ्यो मन्त्रवर्णात् कल्पितेभ्यो
वातुनयुक्तत्वात् । ईशानबली तु भवशर्वादिशब्दानामीशानामिधाक-
त्वात्, अर्थस्य देवतान्त्रमिति सूत्रकारमतान्न, युक्त भवाप्येत्यादिभिर्नै-
र्गोर्दानम् । यन्मूत्रोदुष्ये अयमन्ताय चास्मात् स्थालीपाकादहम् तत्र(१)-
प्यभ्युपदेश्यादियत् सत्यनीयकुरोडाशक्यञ्च 'श्रीनोद्वान् कल्पयित्वोक्त-
रूपस्वर्शयित्वोत्तरैरेषास्वमोदनेभ्यो हुत्वा' (आप सु २०-४) इति
वचनैः स्थालीपाकांशह्ये पूर्वदेवतापत्रकेन देवतान्तरविधानायुक्तम् । य-
ज्जमहावज्रैभ्यो न पूषगवैश्वदेवाग्निन्यपि न,(२) प्रकरणान्तरात् संज्ञाने
वाच्य कर्ममेवावगतेः । नच कर्मभेदे तेषां प्रयोगो दुःस्पष्ट इति प्रमित
मेवावहुवो युक्तः, यतो माधो वैश्वदेवस्य तेषां च प्रयोगः पूषणे-
वोपवाहितः ॥

(३) अथ प्रयोगमाध्यामीपत्रेद् लिख्यते-वैद्यदेवस्य कामाक्ष्यते' प्रस-
ङ्गात् पञ्चमहायज्ञानां च । स्वामिदेशनप्रधाने विधाते समाने वैद्यदेव-
मन्त्रणामुपयोगे यद्वत् 'होमशाहमचदशाया' (आप ख २-३-१३) इ-
त्यादि तत्स्थानित्वाविशेषात् सपत्नीककारित्वा प्रशस्तेऽहन्वारभ्य 'आ-
र्याः प्रयता वैद्यदेवेऽन्नसत्कर्तारिस्तथुः' इत्यादिनिधिना सिद्धेऽन्ने लि-
खन्नसत्कर्ता भार्यादिः 'भूतम्' इति स्वामिने प्रवृत्तात् । तत् 'सुभूतं सा-
विराजन्न तन्माप्तावि' इति स्वामी प्रतिवृत्तात् । तयो यदि प्रधाने गृहे
वा वैद्यदेवस्य (४) होमस्य स्थानेऽग्निरुपसमाधातव्यं, तत्र धर्मशास्त्रो-
क्तविधिना उपसमाद्वाति । एवमन्वशाज्यौपासनहोमाविधुः । अथ बृह-
मेधिनो यद्वक्षसीयमन्न ततो होमार्थं हावेभ्यमन्नं पात्रे कल्पयति । मन्त्र-
विष्यं क्षारतलवणाचराजसगृह द्वितीये । हाविष्यमन्नं देवयज्ञार्थं तृतीये ।
सर्वतस्समवदाद्यामार्थं चतुर्थे । सर्वत एव समवहाय मनुष्ययज्ञार्थं प-

५. अस्माकं विषयस्य "संक्षेपम्" इति सूचकचिह्नम् अस्ति ।

[illegible]

१. ख न ड उ-अथ वैश्वदेव्य पत्नीषो माध्यमेन वसुभिः सिन्धवे ।

१४-१५-१९६३

अमे यदि (१) ब्राह्मणतर्पण नावकज्यते । 'मनुष्येभ्यो यथाशक्ति दानम्' (आप. ध १-२२-१५) इति वचनात् । ततः परिषेचन कृत्वा प्रथम-
कल्पितात्प्रायश्चित्तमात्रं अङ्गुष्ठपर्वण्यं 'अमये स्वाहे' त्वादिति, यदा
हुतीर्हुता उत्तर परिषेचनम् । अथ उदयानसूत्रं भस्मापोहा तस्मिन्
अहविष्य स्वाहाकारेण जुहोति, 'यस्यान्वी न क्रियते यस्यचाग्र न
दीयते न तज्ज्ञोक्तव्यम्' (आप ध २-१५-११) इति वचनात् । अथ
यदाहुतिहोमशेषमहविष्यहोमशेषेन संसृज्याग्नेन सूपससृष्टेन धर्मशा-
स्त्रोक्तेन विधिना रौद्रान्तं बलिं हुत्वा ऽग्नं ब्राह्मणाय दत्त्वा, ब्राह्मणोक्त-
त्वा(२)दपर्वण (३)व्याख्यात सन्निपातीतिकर्तव्यताक देवघर्षं कुर्वीत ।
देवघर्षेण यक्ष(४) इत्यागूर्कं विगुहसि । औपासने पक्षे वा कल्पिता
दद्यात्, तद्भावे हविष्यमग्नं प्रीतिपनादि, आकाश्यात्, देवेभ्यस्स्वाहेति
हस्तेन जुहुयात्, सन्निपातीतिकर्तव्यतयोरीपास्यतहोमवश्यदेवघर्षोहस्तेन
होमस्य दद्यात् । मन्त्रनञ्चोभयतः परिषेचनम्, तयार्हं दृष्ट्वादेव ।
वृष्टिरसि । यष्टकारहं मेषु विगुहृष्टी इत्युपदेशः ।

अथ प्राचीनात्कीर्त्ता पितृवर्गेण यक्षे इत्युक्त्वा विगुहसि । शुची
भूमी कल्पितादोदनात् हस्तेन अङ्गुष्ठप्रदेशेऽभिध्यायन्तरेण पितृभ्यः स्व
यास्तु, इति दद्यात् आहुतिमात्रम् । वृष्टिरसि । विध्य(५) बलिहरण
विधिनेत्युपदेशः ।

अथ बलिहरणस्य होमतुल्यत्वात् यज्ञोपवीती भूतवर्गेण यक्ष इ
त्युक्त्वा, विगुह । शुची भूमावेव हस्तेन 'इह भूतेभ्योऽमृतु' इति द
द्यात् । वृष्टि । बलिहरणविधिनेत्युपदेशः ।

अथ दानस्य होमतुल्यत्वात् यज्ञोपवीती मनुष्यवर्गेण यक्ष इत्यु
क्त्वा, विगुह । ब्राह्मणतर्पणं, सङ्कलितस्य वा दानम् । वृष्टि । दानमा-
त्रमित्युपदेशः । ब्राह्मणं तु पूर्वमेव कुर्वीत सन्निपातमीपासनं वा हुत्वा,
'अदित आदित्ये' (तै आ. २-११.) इति वचनात् । तस्य कर्मोक्त्य-
ते-ब्राह्मणवर्गेण यक्षमान' (तै आ २-११) इत्यादि ब्राह्मणोक्तदेशे
यथाविध्याचामेत् । अस्मिन्नुपाचमने विशेषः—'दक्षिणत उपवीय' इ
त्यारभ्य 'सकृदुपसृष्ट' (तै आ. २-११) इत्येवमन्ते विगुणे कृते
'यदि यष्ट' इति 'युवस्वाहा' इति होमं प्रायश्चित्तम् । 'दक्षिणेन
पाणिना सव्यं प्रोक्ष्य' इत्यारभ्य दोषे विगुणे कृते 'यथाविज्ञाता' इति
प्रायश्चित्तम् ।

अथ क्रम उच्यते—अक्षयज्ञेन यक्ष्ये इत्युक्त्या, विद्युत् । आचम-
नम् । आसनकल्पनारि सावित्रीजपान्त कुर्या वेदस्यादित आरभ्य
यथाध्यायमध्ययनमभ्यास कृत्स्नस्य वेदस्यासमाप्ते, 'आवण्यां पौर्ण
मास्यामाध्यायमुपाकृत्य' (आप ध १-९-१) इति वचनात् येन
प्रकारेणाध्यायो येन च क्रमेणा (१)रूपिते विना चाम्नानिः आदिप्र-
विष्टानुपद्रुप्रकथा(२)दिशिः, उत्पूजन उत्पूज्योत्पूज्य, वाचा मनसा
च वायन्तरस यावच्छक्यमधीधीत । परिधानीयां कृत्वा, वृष्टिरसि ।
एवमहर्हः कृतान्तादारभ्य यावत्समाप्तां वेदः सदैकान्निविधिकण्डे
न । समस्तमधीत्य वैद्वेदमन्त्रादधीत्य ततः प्रसुगमन्तेति श्रृङ्खलपन
धीधीत । एव विनियोगदर्शनात्,

पैकाक्षिको विधिः काण्ड वैद्वेदेवमिति स्थितिः, ॥

इति वचनाच्च। यद्यनेकशाखाध्यायी ततोऽनेनैव विधिना द्वितीयं पुन
रधीधीत अथानुस्ताप्ताक्रमेणाध्ययनेयश्चनध्यायस्स्यात्, तदैकावर्त्तमेक
वा वज्रुरेक वा साम कृतातदेवारभ्यामिज्याहरेत् । यदा ब्राह्मणस्य क्रमेण
तदा (३) 'भूर्भुवस्सुवस्सत्य तपश्चन्द्रायां जुहोमी' त्पथिभ्याहरेत् । एव
पाथवर्जीवं प्रसुपक्षं कुर्यात् । प्रसुप्यज्जान्ते 'सर्वान् वैद्वेदेवमाग्निः
कुर्यात्, (आप ध २-९-५) इत्यादिविधानेन सर्वेषु पत्न्यन्तेषु
भुक्तवत्सु, पाकपरिवेषणवाग्नेषो जेषान् सङ्कृष्योत्तरतः शुची देशे
रुद्राय सम्प्रदानमूलाय निनवेत्, 'रुद्राय म्वाहा' इति । निवचचच
निनवनम्, प्रतिफलिकर्मत्वात् । 'एव वास्तु दिवं भवति' (आप ध
२-४-२३) इत्यर्थेन । (४)'द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्' (पू
मी ४-३-१) इति न्यायात् । फल वा, सूत्रकारेणोपादिष्टत्वात् (५)'य
ज्जानावक्ष्यो यद्योपदेश कुरुते नित्य स्वर्गः वृष्टिश्च' (आप ध २-४
९) इति । एवमुक्ते (६)महायज्ञेभ्य साय रौद्रान्तं कृत्वा वैहायसमा-
काशे भूतवलिं कुर्यात् ॥

(७) अन्य आहु —'नक्रमेयोत्तमेन' (आप. ध २-४-८) इत्येव-
कारस्य न्ययादितान्वयाद्विज्ञायसमेव साधमिति ॥

१ अ—येन वक्ष्यते वा वि २ अ—अवसान ३ अ—क्रमेण

४ इत्येवमन्त्रं पौर्णमासी, अन्तरे ऋषिपञ्चमरात्र्यान्तरी, अर्वाणि अथवापरातुन्तरे अर्वाणि-
य कर्मकृतिः सोम्येव, न तु मूलं कर्मोपनम् । नितान्ताहुमे सतन्त्रेय कर्मदेहाय भव-
नदिति सूचार्थः ।

५ अ. य—यथा [इत्यधिकृतम्]

६ अ—प्रसुप्यते

७ अ—अन्यथा

इदानीं प्रसङ्गात् सर्पवलिस्तदुत्सर्गस्य च देवतामुपदिशति—

पौर्णमास्यां पौर्णमासी यस्यां क्रियते ॥ २८ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने सप्तमः खण्डः.

सनाकुलम्

“आवण्यां ‘पौर्णमास्यामस्तमिते स्थालीपाक’ इत्यादि पौर्णमास्यां यत् कर्म चोदितं तत्र पौर्णमासीदेवता । का सा ? यस्यां तत् कर्म क्रियते आवण्यै पौर्णमास्यै स्वाहेति । एवं स्थालीपाका होमः । ततो यथोपदेशं किंशुकानि समिध आग्न्याहुतयश्च, ततः स्थालीपाकात् स्विष्टकृत् । ततो जयादि । ‘यस्यां क्रियते’ इत्यनुव्यमाने पौर्णमास्यै स्वाहेत्येव होमः स्यात् ॥ ३०४ ॥

इति हरश्चनिरुचितायां गृह्यसूत्रवृत्तावनाकुलायां
सप्तमः खण्डः समाप्तः ॥

—ॐ—

यस्या पौर्णमास्या आवण्यां मार्गशीर्ष्या च निमित्तभूतायां स्थालीपाकं क्रियते, तस्य सैव पौर्णमासी देवता । अयमर्थः सर्पवली ‘आवण्यै पौर्णमास्यै स्वाहा’ इति स्थालीपाकस्य होमः । (१) उत्तरखर्जने तु ‘मार्गशीर्ष्यै पौर्णमास्यै स्वाहा’ इति ॥ २८ ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यकृते गृह्यतात्पर्यदर्शने सप्तमः खण्डः ॥

—ॐ—

अथाष्टमः खण्डः ॥

•उपाकरणे समापने च ऋषिर्यः प्रजापतौ ॥ १ ॥

सदसस्पतिर्द्वितीयः ॥ २ ॥

अनाकुल

द्विविधमुपाकरणम्—काण्डोपाकरणमभ्यासोपाकरणञ्चेति । तथा समापनम् । तथा चान्यपरे वाक्ये वर्तते “काण्डोपाकरणे चाप्तावृकस्य काण्डसमापने चापितृकस्ये”ति (आप ध १-११-१-२) अभ्यासोपाकरणं तु प्रसिद्ध-आवर्णा पौर्णमास्यामभ्यासमुपाकृत्येति । (आप ध १-९-१०) । तथा समापनं तैष्यां पौर्णमास्यां रोहिण्यां वा विरेमेत्, इति । (आप ध १-९-२०) तत्र द्विविधेऽपुनारुने समापने वर्तते प्रजापते काण्डानुक्रमण्यां काण्डाभ्यासेन स तत्र देवता । (१)तत्र सदसस्पतिर्द्वितीयः । (२)काण्डक्रमेण हुता सदसस्पतये होतव्यमित्यर्थः । तत्र प्राजापत्य सौम्य आग्नेय वैश्वदेवमिति काण्डानि । प्रजापतिः सोमो अग्निर्विश्वदेवा इति काण्डर्षयः । सारस्वतं नाम सङ्कीर्णानि काण्डानि ।

यथाह बौधायनः(३)-पैरोडाशिक याजमान होतारो हौत्र पितृमेव इति सत्राह्वणानि सानुब्राह्मणानि ब्राजापत्यानि । आभर्षय ब्रह्म । दक्षिणानि समिष्टयजूष्यबभूवयजूषि वाजपेयशुक्रियाणि सवा इति सत्राह्वणानि सानुब्राह्मणानि सौम्यानि । अग्न्याधेयं(४) पुनराधेय अग्निहोत्रमग्न्युपस्थानमग्निचयनं सावित्रनाचिकेतचातुर्होत्रमवैश्वसृजागना इति सत्राह्वणानि सानुब्राह्मणान्याग्नेयानि । राजसूयः पशुबन्धः इष्टो नक्षत्रेष्टो विश्वेष्टेनष्टोऽवाधाः सत्रावपमुपहोमाः सूक्तान्मुपावृषाक्य वातवा अर्धमेघः पुरुषमेघस्त्रीनामप्यच्छिद्राणि पशुहौत्रमुपनिषद् इति सत्राह्वणानि सानुब्राह्मणानि वैश्वदेवानीनि (बौ सू. ३-१-२१-२४) अस्माकञ्च गृह्यमन्त्रप्रदनइयमप्येकान्तिकाण्डं नाम वैश्वदेवकाण्डे द्रष्टव्यम् । तत्र काण्डोपाकरणे तस्य काण्डस्य ऋषिर्यः तस्मै होम-प्रजापतये काण्डक्रमेण स्वाहेति । ततस्सदसस्पतिमनुनामिति मन्त्रेण ब्रह्मब्राह्मेण सदितमन्त्रस्वाध्यायार्थं विवाहप्रकरणे पठितः । त

• इत्यग्निं च सूतेनमुत्तमं पतिमिति इत्यनेन । १ तस्य । २ काण्डं ऋषिभ्यः ।

३ सूत्रात्तेन विरक्तमस्तस्मिन्कालेऽतुल्यमिति स्वाध्यायार्थं उक्तम् ।

४ वैश्वसृज्ये पुनरुत्तरे पुनराधेयमिति वर्तते ।

स्यैव विनियोगप्रदर्शनार्थं इदं सूत्रमस्मिन् प्रवेशो षडितम् । अन्यघोष-
नवनानन्तरमेव वक्तव्यं स्यात् ।

एवं तस्य तस्य समापने तस्मै तस्मै काण्डवर्षये होमः । सरस्व-
तये द्वितीयः । न जपादयः, प्रापकाभावात् । सूत्राभ्युपगमो न केचि-
दनुवृत्तिः । तानीमानि क्त्वादि वेदमतानि वानि प्रतिकाण्डमुपाकरणा-
नि । वानि समापनानि तानि प्रतयिसर्जनानि । अभ्यायोपकारणे तु
सर्वेषां काण्डवर्षेण होमः ततस्तदस्यपते । जपादयश्च भवन्ति वा, न
वा । तत्र काण्डोपाकरणसमापनयोरुद्गयनादिप्राप्तेरुपनयनानन्तरं तदा
नीमेव प्राजापत्य काण्डमुपाकृत्य आचम्यां पीपेमास्यामुपाकृत्य प्राजा-
पत्यस्य काण्डस्याभ्ययनम् । तेषामुत्सर्गः । (१) तत्रैतावता कालेन प्रा-
जापत्यकाण्डस्य समाप्तिं तेनोत्सर्गः । अथ सौम्यस्योपाकरणम् । अथ
वाचद्व्यायोपाकरणं नावत् प्राजापत्यस्य काण्डस्य धारणाभ्ययनं शु-
क्लपक्षेषु । कृष्णपक्षेष्वङ्गाभ्ययनम् । आचम्यामुपाकर्म । अथ सौम्यका-
ण्डस्याभ्ययनम् । तेषामुत्सर्गः । काण्डसमापनम् । एवमितरथो । सर्वत्र
उत्सर्जनादूर्ध्वं पूर्वगृहीतस्यांशस्य धारणाभ्ययनमङ्गाभ्ययनञ्च होमः प्रथ-
मः कृत्यः । अथ ये सारस्वत पाठमधीयते तेषामुपनयनानन्तरं तदा नीमेव
क्त्वादि वेदमतानि क्रमेण कृत्वा कालेऽभ्यासमुपाकृत्य यथापाठमभ्ययनं
तेषामुत्सर्गः । पूर्ववत् धारणाभ्ययनमङ्गाभ्ययनं च पुनरुपाकरणमिष्टा-
दि । आद्यकस्ते तु केचिदुत्सर्जनं न कुर्वते । ओषाकरणादधीम्यं पुनरुपा-
कुर्वते । अन्ये तूत्सृज्य पुनरधीयते । वेदमतानि च यदा कदाचित् कु-
र्वते । तेषां मूलं सूत्रम् । सर्वेष्वपि पक्षेषु शुक्रियाणां पृथगुपाकरण-
मुत्सर्जनञ्च ।

तत्र प्रयोग — वर्षण्युद्गयनम् इत्यारभ्याभ्यमानान्ते सोमाय क्त्वा
वृद्धर्षये स्वाहोति सदसस्पतिमिति च हुत्वा जपादिपरिषेचनान्ते मद्-
मतीहवस्पृश्येतेत्येवमादि प्रतिपद्यते । एवमेव पूर्ववत् विस्मृत्योपशानि प्र-
योगः ॥ १ ॥

तात्पर्यदर्शने

(२) अत्र विषयशुद्ध्यर्थमभ्यासस्य च प्राजापत्यसौम्याग्नेयवैश्वदेवा-
रुपाणां काण्डानां च तत्तत्काण्डावयवगतानां सोपाकरणसमापनयोश्च
स्वरूपमुच्यते—तथाभ्यासस्योपाकरणं, आचम्यां पीपेमास्यां विहित-
होमपूर्वक(१)मभ्यासानामारम्भः । समापनं च, तस्य तेषां पीपेमा-

१ पवित्रिय क. च पुनरुपाकरणं विनियोग इत्यपे ।

स्वामिन्वादिषु होमपूर्वकमेवाध्ययनोत्सर्गः । काण्डानामुपाकरणं तु, क्रममात्रे काले होमपूर्वकमेव तत्तत्काण्डानामध्ययनोपक्रमः । समापन (१)स्यैषां तत्तत्काण्डाध्ययने समाप्ते होमपूर्वकमेवात्सर्गः । ये एते काण्डानामुपाकरणसमापने ते एव व्रतानामिति, न भेदेन, अध्ययनाद्धत्वात् सर्वेषां ब्रह्मचारिव्रतानाम् । सारस्वतपाठाध्ययनं तु काण्डानां सङ्कीर्णत्वेन यथाकाण्डमध्ययनासम्भवात्, यत्नाभ्येवोदगमने काण्डपदेकैकशः उपाकृत्य(२)सर्वसुर चरित्वा विधिद्वयसृजत् । चात्राप्येव न वेदव्रतानि, न तु पृथगन्तरोक्ते सावित्रसम्मिताख्ये वेदव्रते, सावित्रसम्मिताख्यकाण्डयोरभावाद् । 'चौत्तोपनयनं, चत्वारि वेदव्रतानि, (गी. अ. ८-१५) इति गौतमवचनाच्च ॥

तथा विषयशुभ्वर्थमेव प्रयोगमाध्यमरूपभेदमेव लिख्यते । आप स्तम्भदर्शनानुमतोपवेदेनाध्यायोपाकरणादीनां कर्मोच्यते । तत्र तावदध्यायोपाकरणस्य आचर्या पौर्वमास्या आचार्यदिशम्यस्सह कुतश्चापायामोऽध्यायमुपाकरिष्य' इति सङ्कल्प्य महानद्यां विधिवत् स्वाहवा पवित्रपानि, नव ऋषीन् तर्पयेत्—(३)'प्रजापतिं काण्डक्रपिं तर्पयामि । सोमं काण्डक्रपिं तर्पयामि । अग्निं काण्डक्रपिं तर्पयामि । विष्णुं देवान् काण्डक्रपिंस्तर्पयामि । संहितीर्देवता उपनिषदस्तर्पयामि । याज्ञिकीर्देवता उपनिषदस्तर्पयामि । वारुणीर्देवता उपनिषदस्तर्पयामि । ब्रह्मण ऽ स्वयभुव तर्पयामि । सद्सस्पतिं तर्पयामि—इति । ततोऽग्निरुपसमाधानाद्यग्निमुखान्ते अम्बरस्थेष्वन्तेवासिषु (४)नवगत्याहुतीर्जुहोति—'प्रजापतये काण्डक्रपये स्वाहा । सोमाय काण्डक्रपये स्वाहा । अग्नये काण्डक्रपये स्वाहा । विष्णवेऽग्रे देवेभ्यः काण्डक्रपिभ्य स्वाहा । संहितीभ्यो देवताभ्य उपनिषद्भ्य स्वाहा । याज्ञिकीभ्यो देवताभ्य उपनिषद्भ्य स्वाहा । वारुणीभ्यो देवताभ्य उपनिषद्भ्यस्स्वाहा । ब्रह्मणे स्वयभुवे स्वाहा' । सद्सस्पतिमित्येतवर्चा नवमीमाहुतिं जुहोति । तत आचार्यप्रमुखा, दमैष्वासीना इतीन् धारयमाना वेदस्यादितश्च तुरोऽधराध्वाननुवाकानधीवीरन् । अथ जपदि परिषेचनान्ते ब्राह्मण तर्पणम् । एवमे(५)योत्सर्गो, न ततोऽदिक (६)स्मृत्यन्तरोपसहारेणापि,

१. ८—य वेदा ।

२. क—काण्डाः समापन ।

३. ८—प्रजापतिं काण्डक्रपिं तर्पयामि । सोमं, अग्निं, विष्णुं, देवान्, संहितां याज्ञिकीं, वारुणीं, ब्रह्मणं, सद्सस्पतिम् ।

४. ८—नवगत्याहुतिं प्रजापतये काण्डक्रपये स्वाहा-वादि । सद्सस्पतिभ्य-वचम् ।

५. क. ज—वेदोत्सर्गः ।

६. क—स्मृत्यनुगम ।

किन्तु यथापस्तम्बीये सूत्रम् । तथा नादितो वेवस्यानुवाकानामध्य-
यनम् । जवाद्यवस्तु भवन्ति । सौम्याहते काण्डोपाकरणसमापनयोश्च
न सूक्तोपहोमदेवतोपस्थानजवाद्यः । सौम्यस्यैव सूक्तजवाद्यः । एव-
मापस्तम्बमत एवावस्थिताः केचित् कुर्वन्ते वचोक्तम् ॥

अथ प्राजापत्ये व्रते पूर्ववत् स्नात्वा सोमाग्निविश्वेदेववर्जानां त-
र्पणम् । अग्निमुत्थान्ते चान्वारभ्ये व्रतिनि जुहोति-प्राजापत्ये काण्डकृ-
ष्ये स्वाहा । 'प्राजापते न त्वदेतान्वन्यः' (तै. ब्रा. २-८-१-२) इति
सुक्तेन षड्वचं वडाहुतीः, चतस्र उपहोमाहुतीः संहितीभ्य इत्यादि-
भिरेव, सदसस्पतिमिषेतथैव सदसस्पति च । अथ व्रती उपस्थेवदे-
वता अग्निसन्धापाग्निपुरोगाश्चतस्रो देवता उपतिष्ठते । 'अग्ने व्रतपते
काण्डकृषिभ्यः प्राजापत्य व्रत चरिष्यामि, तच्छक्रेयं तन्मे राष्यताम् ।
वभ्यो व्रतपते, आदित्य व्रतपते, व्रतानां व्रतपते काण्डकृषिभ्यः, प्रा-
जापत्य व्रत चरिष्यामि तच्छक्रेयं तन्मे राष्यताम्,' (तै. ब्रा. ४-४१-
३) इत्येतैश्चतुर्भिः यथादेवतम् (१) । ततो जवादि, ब्राह्मणतर्पणं च ।
एवमेव (२)समापने प्रयोगः (३)सवसरे सवसरे पर्यवेते । तत्रोप-
स्थानमन्त्रेषु अचारिषमशक(४)मराचीनि विशेष । केचित्—सौम्ये
केशदमधुवापनस्य दधुत्वात् प्राजापत्यादिष्वपीच्छन्ति ॥

एवमेवाग्नेये वैश्वदेवे च । अग्नेये काण्डकृष्ये स्वाहा, 'अग्ने नये'
(तै. ब्रा. २-८-३) ति(५) षड्वचं सूक्तम्, 'अग्ने व्रतपते काण्डकृषि-
भ्यः आग्नेय व्रत चरिष्यामी' त्याग्नेये विशेष । विश्वेभ्यो देवेभ्यः का-
ण्डकृषिभ्यः स्वाहा, 'आ नो विश्वे अस्मागमन्तु' (तै. ब्रा. २-८-१-३)
इति षड्वचं सूक्तम्, वैश्वदेव व्रतं चरिष्यामी' ति वैश्वदेवव्रते विशेषः ॥

(६) सोमस्य काण्डोपाकरणसमापने शुक्रियकन्योक्तेः । (७)अत्रान्यु-
क्तं वस्तुदृश्यते—पूर्ववदुपाकृत्याग्नेयसमाधानाद्यग्निमुत्थान्ते, सो-
माय काण्डकृष्ये स्वाहा । 'सोमो धेनु' (तै. ब्रा. २-९-३-१.)
मिति षड्वचं सूक्तम् । उपहोमान् सदसस्पति च हुत्वा, एव पूर्ववदुपा-
कृत्य, मध्वतीरुपसृष्ट्य अथमेनानुवाकेन शान्तिं कृत्वा चतस्र औदुम्ब-
रीस्तमिषो वृतान्वका अभ्यादधाति 'पृथिवी समित्' (तै. ब्रा. ४-४१-
१०) इत्यादिभिः । अथ देवतोपस्थानम् 'अग्ने व्रतपते काण्डकृषिभ्यः
सौम्य व्रत चरिष्यामि' इत्यादिभिः । ततः प्रभृति शुक्रियमन्त्रब्राह्म

१ २-सशुभ्रदुपस्थानेतिभ्यम् ।

२ २-स्नातेति ।

३ २-पूर्वं सवसरे

४ २ क तन्मे प्राप्ति

५ सुक्तेषु षड्वचं वडाहुतीः ।

६ ३-वैश्वस्य ।

७ ३ तवति ।

वाजुषाकानां प्रथमपदानि 'सुश्रुते' (तै आ ४-२) 'सविता' (तै आ ५-१२) इति वामिष्याहार्यं वाचयित्वा जवादि (१) प्रलिपयते । परि
वेक्षनान्तं कृत्वा मदनतीक्ष्णपरस्पृश्यं उत्तमेनानुवाकेन शान्तिं कृत्वा तत
स्सम्मीलनादि यथाशुभम् । इत्युक्ते 'यय' सुवर्षा (तै आ ४-४२-३)
इत्यादिस्वोपस्थानान्ते ब्राह्मणमोजनम् । अधास्व स्वाभ्यावाशिधि शु
क्रियकस्य एवेति । एव समापने । विशेषतस्तु 'यौस्तमिदादित्य जन-
पने' इत्याद्याहृताः समिदाधानोपस्थानमभ्या । उत्तमेनानुवाकेन
शान्तिं कृत्वा शुरवे पर इत्या केनश्चनक्षु वाचयित्वा ब्राह्मणमोजनम् ।

अथ सूत्रमाक्षिप्यते—तनु-उपाकरणे समापने च क्षिप्यं प्रहा-
यते' इति य. प्रजापत्यादीनामन्वतम काण्डानुक्रमण्यं काण्डक्षुवि-
त्येन समाप्तायते स क्षिपि दैवतेति व्यर्थमेवेष्टं सूत्रम् ।

काण्डोपकरणेष्वेताद् पुरस्तादखदस्यते ।

जुहुवात् काण्डसमाप्ती च श्रुतिरेषा अनातनी ॥ (काण्डा २-११)

इति काण्डानुक्रमण्यं काण्डविधेयतात्वस्य सिद्धत्वात् । सत्यम्,
अत एव प्रजापत्याद्यखदवार. प्रधानहामदेवताः, संहित्याद्यम्स्व-
यम्भुपर्णताश्चवार उपहोमदेवता । तन्मते कत्यात्मसर्वकाण्डानामुपाकर-
णसमापनयोरनुवर्तमानं प्रधानानुवर्तित्वाद्द्वानामित्येव परं सूत्रम्, न
दैवतात्वविधिपरम् ॥ १ ॥

तनु-सदस्यस्वतिरेषापोवाकरणसमापनयोर्नैवमः । काण्डोपाकर-
णसमापनयोप्यष्टः । एवमयमङ्गिर्गोषोऽपि किमर्थं द्वितीय इत्युच्यते ? ।
द्वितीयस्य स्विष्टकृतः स्थानेऽयं सदस्यस्वतिरेवेति स्थेयमर्थम् । इमर्थ-
मेव च पूर्वत्र 'अग्निस्विष्टकृद्द्वितीयः' (आव शु ७-७) इत्युक्तम् । उपा-
करणसमापनयोराज्यहविष्कयो स्विष्टकृदेव नास्ति, कथं तत्स्थाने स
दस्यस्वतिनिवि ? इति (२) चेत्—

अनेनैव वचनेनास्य प्रसङ्गो विधीयते, यथा अग्निहोत्रे द्वितीयस्या
भाहुनेदशातपत्रेण ब्राह्मणं च । तेनाग्नेरुत्तरार्धपूर्वार्धेऽग्नौ होमः । एतद्वि-
स्मरणे स्विष्टकृतोपमावक्षिप्तः च । अथ च होमो लिङ्गकमाभ्यां 'सद-
स्यस्वतिमवभृताम्' इत्येतदा होतव्य इति स्पष्टत्वात् सूत्रकारस्यानादरः ॥

केचित्तु—'उपाकरणे समापने च य. काण्डक्षुवि. प्रहायते तस्य
द्वितीयस्य सदस्यस्वति । काण्डक्षुविपरिष्ठाद्य मन्वस्सदस्यस्वतिर्विनि

तत्तत्पर्यम् ।

स्त्रिया यजुर्मेन अनुपनीनेन च होममात्रं श्रौतं स्मरति च शिष्टाः परिच्छले वर्जयन्ति यस्मात् तस्मादेव ताभ्यां न होतव्यमिति वाक्यं शेषः । होममिति च सामान्याभिधानेन श्रौतहोमेऽपि स्त्रियनुपनीतौ शिष्टाः वर्जयन्तीति ज्ञापनात् गार्ह्याधिकान्तराद् । क्षारेत्यादि न्यास्या तमायमेव । यत्तु धर्मशास्त्रे 'न क्षारलवणहोमो विद्यते । तथाप्यश्वसं-सृष्टस्य च' (आप ध २-१५-१२, १३) इति तत् 'उदीचीनमुष्य मस्मापो ह्य तस्मिन् जुहुयात्' (आप ध २-१५-१४) इति विधानार्थोऽनुवादः । यदपि तत्रैव 'न ह्यो जुहुयात् नानुपेत' (आप ध २-१५-१५, १६) इति तत् क्षारादि यथोप्यमस्मि हूयते, तथा तस्मिन्नपि स्त्रियनुपनीताभ्यां न होतव्यमिति निषेधश्च ॥ ३ ॥

अस्य प्रतिषेधस्य प्रतिप्रसवमाह—

यथोपदेशं काम्यानि बलवक्ष्य ॥ ४ ॥

अनाकुला

योऽयं स्वादीनां प्रतिषेधः स काम्येषु कर्मसु नादरणीयः यथो-
पदेशेन तानि कर्तव्यानि । तथा बलवत् यथोपदेशमेव कर्तव्याः । सि-
ध्यते यदस्य गृहे पण्य स्यादिति काम्योदाहरणम् । एवमनऊर्ध्वं यद-
शनीयम्येत्यादि बलीनां होमे चोदितस्य स्वादिप्रतिषेधस्य बलिषु
प्रसङ्गाभावात् ज्ञापकमिदं-हामयमो बलिषु प्रवर्तत इति । तेन अपरे-
वाप्तिं दक्षिणं जाम्बाज्येऽथवमादिवल्लिष्यति भवति । 'न काम्येषु बलिषु
च' इत्येव सिद्धे यथोपदेशमिति वचनमुपदेशादेवैषां प्रवृत्तिः स्वशास्त्रेण
शास्त्रान्तरेण वा न प्रतिनिधित्वेन ॥ ३ ॥

तत्तत्पर्यम् ।

(१) यानि काम्यानि येन प्रकारेणोपदिष्टानि तानि तथैव भवन्ति,
नैव तत्र क्षारादिवर्जनम्, 'यदस्य गृहे पण्य स्यात्' (आप धृ. २-३-५)
इत्युपदेशस्य गृहशब्देन विशेषितत्वात् । यदि तत्र क्षारादिवर्जनमिष्टं
स्यात्, तदा 'यदस्य पण्य स्या' दित्येतावदेव सूत्रात् । तथा बलवत्
यथोपदेशमेव । न तु क्षारादिनिषेधः, 'सति सुपससृष्टेन कार्षी'
(आप ध. २-३-१५) इत्यारम्भसामर्थ्यात् । अन्यथा 'गृहमेधिनो
यदशनीयस्य होमा बलवक्ष्य' इति वचनादेव क्षारादिव्यतिरिक्तशक-
मांसादिसुपससृष्टेनाग्नेन कार्षीस्त्यु । अत्र च 'यदशनीयस्य होमा व-

लपक्ष' इति होमसाहचर्यात् कलिष्वपि वा क्षारादिनिषेधश्च । सा चार्थते ।

कोटिद्—यथोपदेश (१)काम्यानि वलयक्षेत्रस्मादेव ज्ञापनाहोम-
क्षमीणा कलिष्वपि प्रसक्तिरिति । तेषां सर्ववल्ली सक्तुनिर्वापे स्वाहा
कारो दुर्वारः ॥ ४ ॥

• सर्वत्र स्वयं प्रवृत्तितेऽन्तानुत्तराभ्यां

समिधावाद्भ्यात् ॥ ५ ॥

अनकुल

नयं सर्वेषु पाकयज्ञेषु अग्नौ स्वयं प्रवृत्तिते धमनादि पुरुषप्रव-
त्तमन्तरेणत्यर्थः । एतस्मिन् विमिते सप्रति उत्तराभ्यासुभ्यां द्वे समि-
धावन्तावाद्भ्यात् 'उद्दीप्यस्व' 'मा नो हिंसी'रिति । आदधानिचोदित-
त्वात् स्वाहाकारो नास्ति । सर्वत्र प्रदष्टात् सर्वपाकयज्ञेष्वपि विधि-
र्भवति । अन्यथा प्रकरणाद्विवाह एव स्वात् । सर्वत्र लौकिके वैदिके
गाह्ये वाग्नाविति । एककर्मकालोऽप्यन्ये ॥ ४ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

सर्वत्र सर्वाचारलक्षणेषु कर्मसु । अन्ये—सर्वदा(२) अकर्मकालेष्व-
पीति । स्वयंप्रवृत्तितेऽग्नौ प्रवृत्तमन्तरेणापासने प्रवृत्तिते । उत्तराभ्यां
ऋग्भ्यां 'उद्दीप्यस्व जातवेदः' इत्यताभ्यां समिधावाद्भ्यात् । प्रत्युच
मकेका समिधमाद्भ्यात्, स्वतस्साधनमदे क्षिपाभेदात् । आदधाति
प्रदरतीत्याद्यनुहोतिचादितेषु न स्वाहाकारो विहितः । प्रस्तरप्रहरणे
ऽपि 'न स्वाहाकरोति' (आप श्री ३-६-७) इत्येतत्, आदधाती
ऽयादिष्वपि प्रतिषेधदर्शनायैम् ।

अन्य तु—'न स्वाहाकरोति' इत्येव प्रतिषेधः अनुहोतिचादितेष्व-
आदधातीत्यादिषु स्वाहाकारं ज्ञापयतीति ॥ ५ ॥

आपन्मा श्रीः श्रीमर्गादिति वा ॥ ६ ॥

अनकुल

एताभ्यां ऋग्भ्यां एते समिधावाद्भ्यादिति मन्वाधिकृत्यः ॥ ५ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

'उद्दीप्यस्व' इति ऋग्वेदेन आपन्मेत्येतच्चतुर्ज्ञेय विकल्प्यते ॥ ६ ॥

एतदहर्विजानीयाद्यदहर्भार्यामावहते ॥ ७ ॥

अनाकुला

एतदहर् एतन्नक्षत्रम् । विजानीयात् न विस्मरेत् । यद्य यस्मिन्नक्षत्रे भार्या भावते तत्कुलादावपि । यस्मिन्नक्षत्रे पार्ष्णिग्रहणं कृतं तत् न विस्मर्तव्यमित्यर्थः । आवहत् इत्यनेनादिपाणिग्रहणं विवक्षितम् । अविस्मरणोपदेशो प्रयोजनं सवत्सरे सवत्सरे तस्मिन्नक्षत्रे कर्मविशेषः । कः पुनरसौ ? 'यच्छैवयोः प्रियं स्या'दि (आप च २-१-७) इत्यादि सा मवाचारिकेषूपदिष्टः । न चासौ विधिः । पार्ष्णिग्रहणो यदि स्यात् तस्योपचारः पार्ष्णेन व्याख्यात इत्येवमसम्भवं स्यात् । अथ स विधिरेवेह कस्मान्नोपदिश्यते ? उच्यते—इहोपदेशो प्रकरणाज्जिवाद्वाङ्मयं विज्ञायेत । ततश्च शम्बादयोऽपि विवाहधर्माः स्युः । किञ्च सर्वचरणार्थः तत्रोपदेशः ॥ ६ ॥

सर्वचरणम्

यस्मिन्नहनि गृहप्रवेशनादि स्थालीपाकान्तं कर्म करोति तत्सह-
रवाधित्वेन विजानीयात् तत आरभ्य त्रिरात्रमुमयोरधश्शय्येत्यादि
कर्तुम् ।

कोचित्—यस्मिन्नक्षत्रे विवाहोऽभूत् तस्य न विस्मरेत् । धर्मशास्त्रे
'इहोभूते स्थालीपाकः' (आप च २-१-१०) इत्युपदिष्टकर्मं प्राणि
सर्वसरं कर्तुम् । तस्य वेदोपदिष्टस्य तत्रोपदेशः—कथं विवाहाङ्गत्वं
शम्बाच्च मा भूयन्, सर्वचरणार्थता च कथं स्यादिति । प्रकृतत्वादेव च
स्थालीपाकादारभ्य त्रिरात्रमुमयोरधश्शय्येत्यादि भविष्यतीति । तच्च,
यद्योक्तकर्मन्तरे विधौ च निरस्तत्वाद् 'पार्ष्णेन' (आप सु ७ २-३)
इत्यत्र ॥ ७ ॥

त्रिरात्रमुमयोरधश्शय्या ब्रह्मचर्यं क्षार-

लवणवर्जनं च ॥ ८ ॥

अनाकुला

स्थालीपाकादारभ्य त्रिरात्रमुमयो इत्येतयोः अवस्था मोषारि सद्वादी ।
नक्षत्रं मैथुनवर्जनं (१) क्षारलवणयोश्च वर्जनं भोजने । तच्च क्षारलवणवर्जनं
स्थालीपाकात् प्रागध्यानि न भवति । ब्रह्मचर्यं तु तत्रापि भवति । अतुभ्यां

१ न त्रिरात्रमुमयोर्धैर्यमुनवर्जनमित्यर्थः । अथ मैथुनवर्जनमेति क्षारविनिवर्तेन, न ब्रह्मचर्यवर्जनम् ।
इति प' पुस्तकेऽधिकं पाठः ।

समावेशनविधानात् इदं तु ब्रह्मचर्यं (१)वचनं वाक्यार्थम् । यद्यपि सह-
शयनमुभयोः, तथापि मैथुनवर्जने यत्नः । (२)कार्यं इति ॥ ७ ॥

तापर्वदशनम्

उभयोर्दम्पत्योः स्वासीपाकादारभ्य विराजमन्तव्या स्वात्, न
तु अर्वादी । नापि वृषकशय्या, उभयोरिति ग्रहणात् । तथाष्टाङ्गमै-
थुनवर्जनलक्षणा ब्रह्मचर्यं स्वात् । मैथुनस्याद्याह्नयमपि गृहस्वतिसौक्यम्—

‘स्मरणां कीर्तनं केति. प्रेक्षणं शुद्धभाषणम् ।

सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च कियानिर्गुतिरेव च ॥

यत्तन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ’

इति । एतस्या स्वासीपाकात् प्रत्यक्षमिति, ‘शेष समावेशने जपेत्’
(व्यास शृ ८-१०) इत्युत्तरत्र क्रमविधानात् । अत एवात्र सूत्रे उ-
च्येकपात् दुर्वारमपि मैथुनमतिप्रयत्नेन वर्जनीयमित्येवमर्थस्तद्विशेषः ।
तद्यैव धारण्यवर्जने न स्वात् । अकारान्नधुर्मासदन्तधावनाशनाभ्य-
ञ्जनानुलेपनश्चधारणानां वर्जनमपि । यद्वा ब्रह्मचर्यपदेनैव मन्वादि
सतकमपि निषिद्धम् । अकारस्तूक्तसमुच्चयार्थं एव । सर्वत्र विरा-
जमित्येव ॥ ८ ॥

तयोदशव्यामन्तरेण दण्डो गन्धलितो वाससा सूत्रेण वा

परिधीतस्तिष्ठति ॥ ९ ॥

अनाकुल

तयो दम्पत्योः शयनान्तरेण शयनस्थ मध्ये दण्डः क्षीरिपुष्पोद्भवाः
मन्त्रेण सुरभिना लितः पुष्पैश्चालङ्कृतः वापसा सूत्रेण वा परिधीतः तिष्ठति
स्थापयितव्यः । अम्योन्वसस्पर्शो मा भूदिति ॥ ८ ॥

तापर्वदशनम्

तयोः व्रतस्थयोर्दम्पत्योर्याचन्तिरात्रमभिक्षा शय्या तामेकान्तरेण तस्या
एव मध्ये, न तु विराजदूर्ध्वं नानाशय्यामेकशय्या चान्तरेणापीति,
तयोरिति प्रकृतपरामर्शात् । दण्डो गन्धलितः चन्दनानुलितः । गन्धस्य
प्रदर्शवार्थत्वात् पुष्पैरप्यलङ्कृतः । वापसा सूत्रेण वा परिधीतस्तिष्ठति
स्थापयितव्यः । अस्मिन् दण्डे गन्धवर्षो विध्यावसुर्मावयितव्यः, ‘उर्वी
ध्वीतो विश्वावसो’ इति मन्त्रलिङ्गात् । अत एवात्र दण्डो नैयमोव
क्षीदुस्वर आम्वायः प्लासो वा, ‘यते वै गन्धवर्षाव्यरुता गृहाः’ (तै
स. ३-४-८.) इत्यर्थवादात् ॥ ९ ॥

* तं चतुर्थ्यापररात्र उत्तराभ्यामुत्थाप्य प्रक्षाल्य नि-
धायाम्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्तेऽन्वारब्धायामुत्तरा आ-
हुतीर्हुत्वा जयादि प्रतिपद्यते परिषेचनान्तं कृत्वापरेणाम्नि
प्राचीमुपवेश्य तस्याभिशरस्याज्यशेषाह्वयाह्वितिभिरोद्धारचतु-
र्थाभिरानीयोत्तराभ्यां यथाष्टिङ्गं मिथस्समीक्ष्योत्तरपाऽऽज्य-
शेषेण हृदयदेशी संमृज्योत्तरास्तिस्रो जपित्वा शेषं समा-
वेशने जपेत् ॥ १० ॥

अनाकुल

अपररात्रे रात्रिस्तृतीयो भागः उत्तराभ्यामुत्तीर्ण्यति इत्येताभ्याम् ।
अथ प्रातःस्य निधानस्य विधानं पुनस्तस्मिन् जपने दण्डस्य निधानं
मा भविति ॥ ९ ॥

उत्तरा अथ प्रधानाहुतीर्हुतीति—'अग्ने प्रायश्चित्ते' इत्येवमाद्याः ।
तत्रादित्यतुर्षु मन्त्रेषु 'त्वं देवानां प्रायश्चित्ति' रित्ययमनुपङ्गः । उत्तरे
मन्त्रास्त्रयः । आज्यभाग इत्यन्वारम्भकालोपदेशः । जयादि प्रतिपद्यत
इति च तन्निवृत्तिः ॥ १० ॥

तन्त्रशेषं समाप्य ततः तान्परेषाम्नि अग्ने' पश्चात् प्राये प्राङ्मुखीं
उपवेश्यो हुतस्याज्यस्य शेषः तस्मादवदाय दूर्वां कृत्वा कक्षाशिरसे
आहुतिभिरोद्धारण्यमानि स्वाहाकारान्ताभिः प्रतिमन्त्रमालयति ।

ततः उत्तराभ्यामून्भ्या 'अपश्य त्वे' त्येताभ्यां क्वचित् मिथ अन्वोऽन्य
युवपत् समीक्षते, पूर्वया वधू उत्तरया वरः । ततो वर उत्तरया 'सम-
ज्जम्बि' त्येतस्या वधूवरयोस्तयोर्हृदयदेशी समनक्षिते तेनैवाज्यशेषेण
सहज गृहीतेनात्येव सङ्गदेव मन्त्र चोक्तः । ततः उत्तराशिरसे वर्जितं 'प्र-
जापते तन्व' मित्याद्याः । ततः शेषं मनुष्याकशेषं 'आरोहोः' मित्यादि
वमावेशने समागमनकाले जपेत् । समावेशनं च तस्मिन्नेवापररात्रे निय-
मेन भवति । इदमेव समावेशनं मन्त्रवत् नाम्यानि । परिषेचनान्तपञ्च
नमागमनयोधम् । परिषेचनान्ते एतदेव कर्म यथा स्यात् । तेन भोजनं
प्रागेव भवति ॥ ११ ॥

* तद एव ह्यवयव नक्षत्र इत्यत्र । अन्वयमात्रं इति द्वितीयद्वयस्य, 'परिषेचनान्तं'
पिति दृष्टव्यम् ।

तान्त्र्यदर्शनम्

अनुष्या अपररात्रे इति (१) विनृत्यार्थपाठः । चतुर्ध्या रात्रे चतुर्षु-
स्याहोरात्रस्यापररात्रे रात्रेरपरत्र तृतीयमग्नौ न दध्य इत्यन्वयः 'उदीर्घ्योत्तं'
इत्येताभ्यां उदीर्घादि प्रकृत्य शयनादन्यत्र विद्यासामेयसमाधानादि तस्य
प्रतिपक्षे । सामवाक्ये कृते स्यात्संस्काराणां कृता 'अग्ने प्रायश्चित्ते'
इत्याशास्त्रमाहुर्नोक्तुहोति । तत्र द्वितीयतृतीययोरपि 'अ देवानां'
इत्याद्यनुषङ्गः । ततोऽन्वारम्भपर्यन्तं जपादौ प्रणीता(२) मोक्षनाम्ने कृते
संस्कारमग्नौ यथु प्रायः प्राह्मुषोमुषेभ्य इत्यशेषादाश्वय्यादाय तत्प्रायश्चित्ते
एतं व्याहृत्यभरोद्धारचतुर्धाभिस्वाहाकारान्ताभिस्सर्वेषामग्नौ सहजान-
यति । कोचिद्-प्रतिमन्त्रमिति ।

अधोपगन्त्या 'अध्वं यथा मनसा' इत्येताभ्यां यत्कालं, पूर्वोक्तं यथु
हस्तयथा वरः, मिव अध्वोभ्य युगपत् सर्वेषु कृतस्य 'समञ्जस्तु' इत्येत
या आभ्यर्चने इत्येतेषु युगपदङ्गुष्ठ(३)विस्त्रासनीभ्यां स्वमनसि, 'समा
पो हृदयसि नी' इति द्विवचनलिङ्गात् । अथ उत्तरमित्यत्र 'प्रज्ञापते तस्य
मे' इत्याद्या अपि यथा यमनुवाक्ये 'आरोहोमम्' इत्यादिकं स्मरणे
समावेशनकाले जपेत् । समावेशनं च यथा सह मैथुनार्थं शयनम्,
'अनुसमावेशन' (आप गृ. ८-१३) इत्युक्तिङ्गात् । एतच्च रात्र्या
तत्समावेशनाश्रितं विद्याह्कर्माय कर्मजपयार्थिधानम्, यथा भोजनवर्गा-
वयताञ्जितं वषादिविधानम् ।

कोचिद्-अस्मादपि रात्रे कर्मार्थमस्मिन् कर्म समावेशनं निश्चितं
मेवेति ।

समावेशनान्तरेषु तु अकर्माद्येत्यादेन तत्र जपः । यीधायमेन तु
विकल्पोऽभिहितः 'सर्वोपयुगमग्नानि मन्त्रघन्तीति बोधायनो यन्त्रार्था-
यन्त्रार्थमिति शालिक' (श्री गृ. २-७-१२) इति । अस्मिन्नेव कर्म
यादि देवाहनुवमनमपि कर्तव्यं स्यात् तदा पूर्व 'आरोहोमम्' इत्यादि-
जपः । ततो 'विष्णुर्षोमम्' इत्यादिभिरभिस्त्वयम् ॥ १० ॥

* अन्यो वैनामभिस्मन्त्रयेत् ॥ ११ ॥

समाह्वयः

अग्ने वा प्राञ्जन् कश्चित् पत्नी जपापत्नी समागमिष्यन्ती अनुवाक-
शेषेष्वाभिसन्नेत । न स्वयं वरो जपेत् । तत्र यत् यदुवाकः प्रायनेन परि-

आपितं तन् मृताग्ने विमुच्यमान्यन् वासः । वणिधापः संमृदाणि वधुः ।
तत्र हस्तस्पर्शेने दोषवर्जनात् परादेहि आद्यस्यमिषितासु । अतश्चर्षीषं
तु वृषेनागार्हिणः प्रादस्यस्यर्षी । तत्रापि स्वोभूतं पगदोहि आद्यस्य
मित्येताभिश्चतसृभिः समिधस्तुर्थादिदे प्राह्यवापः वरो दद्यात् । यथा व
धुयति-‘वधुवांस उत्तराभिरेतद्विदे दद्यात्’ (आप. सू. २-११) इति
आद्यस्यपनेनाप्युक्त-‘तुर्थादिदे वधुवस्य दद्यात् । अथ प्राह्येभ्यः’
(आद्य. सू. १-८-१३, १४) इति ॥ १२ ॥

तथाप्यनस्य ।

ध्वत्तार्थम् । इदं च ‘अह नर्मम्वधाम्’ इत्यादि लिङ्गपरिषेधेऽपि श्रुत
वर्तीयस्यत्वात् ॥ ११ ॥

यदा मलवद्वासाः स्यादधैना ब्राह्मणप्रतिषिद्धानि
कर्माणि सँशंसित ‘या मलवद्वासम’ मित्यनानि ॥ १२ ॥

‘या’ पुनः

मलवद्वासा इति रजस्वलाया अभिधानम् । यद्विचक्षणं विवाहा
दुर्धर्माश्च प्राग्बन्धम् । अन्वया विवाहस्यैव एव स्यात्, प्रकरणात् ।
संशंसितं च अधमर्तो मलत्वं भवति । तदेव सार्थायै भवति । यथा ब्र
ह्मचारिण उपसर्गते । एताभिः पशुकुपमानं अथ एता मशामर्तोऽपि
विज्ञायेत । ‘अन्ते धैना’ इति प्रयत्नत्वात् । ब्राह्मणप्रतिषिद्धानान्युक्ताने
लोकप्रतिषिद्धाभ्युपरिदास्यमानादानि लोकतः तथ प्रयत्नत्वात् । इति
परादेहम् । कर्माणि चिन्तयन् कर्मणामिव दानान्तरस्यवादनम्, न
ब्राह्मणपाक्येन सँद ‘पताश्री’ तिस्रस्त ‘या मलवद्वासम’ मित्यादादीनां
प्रतिषिद्धाणां विहितानां च संशंसितं यथा स्यात् तत्र ‘तस्मात् सार्थो
मेत सँदञ्जलिना वा पिबेत्’ (ने. म. २-५-१) इति विहितयो
रपि संशंसितं भवति । एवञ्च ब्राह्मणप्रतिषिद्धानां’ इति प्रतिषिद्धमह
मनुष्यलक्षणम् । तच्च ‘या मलवद्वासम’ इति वाक्यं स्मृतात् प्राक् स
मानप्रतिषेधः । ‘यामास्य’ इति देशप्रतिषेधः । स्नानाध्यामापि ‘या वरा
शी’ इति पराङ्मुक्या गमनप्रतिषेधः । ‘या स्मृती’ इति विवाहस्यैव स्मृ-
तस्य प्रतिषेधः । ‘यादुभ्यद्भते’ इत्यभ्यञ्जनस्य । ‘या अस्मिन्’ इति शिगमि
लोकान्नस्य कद्रुतादिना । ‘यादुद्भते’ इति अशुभोत्पन्नस्य । ‘या दन’ इति
दन्तधावनस्य । ‘या हज्याती’ इति नयनेऽस्नानस्य । वा रुण्मृत्तिं कानां
साहेस्तन्तुकर्मणः । ‘या रज्जु’ इति रज्जुकिपाया । ‘या पर्वीन’ इति पर्ण
काशनस्य । ‘या खर्वीने’ इति खर्वण पात्रण । एकदशविस्तृतं अथेत् । ‘निष्को

अनाकुलः

रजस लोहितस्य । स्त्री यत् समवेक्षणं तत्र कर्तव्ये, उत्तराभिर्गुणि-
'विष्णुर्वीनि'मित्यादिभिः प्रबोद्धशक्तिमिमन्त्रयेत् । 'रजसः प्रादुर्भावा'-
दिति वचनात् सर्वमिमन् रजसः प्रादुर्भावेऽपिमन्त्रय भवति । न सश-
सनवत् प्रथम एवर्ती । 'स्नाता' मित्येतत् ब्राह्मणप्रतिषिद्धानां सर्वेषां
प्रतिप्रसन्नार्थम् । स्नातं कृतमहत्तामित्यर्थः । तेनाङ्गनाभ्यङ्गनाभ्यपि
भवति ॥ १४७ ॥

इति श्रीहरदत्तविरचिताया गृह्यसूत्रवृत्तावनाकुलावामष्टमः खण्डः ॥

तात्पर्यदर्शनम्

रजस शोषितस्य । प्रदुर्भावा काले निर्गमात्कारणात्, न प्राति-
न्यादेः । स्नाता पूर्वे विरात्रे स्नाता भार्याम् । अनुसन्धानं कृतकालीन-
समावेशनकाले । कृतुश्च स्त्रीणां रजोनिर्वमनादारभ्य प्रबोद्धा दिवसा,
'अनुस्नात्वाधिकस्त्रीणां रात्रयप्रबोद्धा स्मृता' (म स्मृ ३-४६)
इति मनुवचनात् । उत्तराभि 'विष्णुर्वीनि कल्पयतु' इत्यादिभि
स्त्रबोद्धाभिरपिमन्त्रये । अथ रजसः प्रादुर्भावात् स्नातामितिवचना-
त्तत्तुर्थोऽहनि प्राप-वार्थमनया स्नातव्यमेव ॥ १३ ॥

इति श्रीमुद्रशर्माचार्यविरचिने गृह्यसामर्थ्यदर्शनेऽष्टमः खण्डः ॥

अथ नवमः खण्डः ।

चतुर्थिप्रभृत्याषोडशीमुत्तरामुत्तरां युग्मां प्रजा-
निश्च्रेवसमृतुगमन इत्युपदिशन्ति ॥ १ ॥

अनाकुलः

षोडशीमिति पञ्चम्यर्थे द्वितीया । आषोडश्या १-वर्षे । आङ्गना-
मिविधी । रजसः प्रादुर्भावादारभ्य चतुर्थीषोडशीं गृह्यते, प्रकर-
णात् । चतुर्थीप्रभृत्याषोडशा सर्वा रात्रयः अनुगमनकालाः । तथापि
उत्तरामुत्तरां युग्मां रात्रिः प्रवर्तमानेन विद्यादिति । अनुगमन इति
वचनात् वैवाहिके प्रथमवर्षमे सत्यपि अनुनिमित्तेनापमुपवेशः प्रव-
र्तते । चतुर्थ्या अपाररात्रे निषेधेन गमनं भवति । तत्र च दोषस्य
मावेशने ज्ञेयम् । उत्तराभिरपिमन्त्रयत इति च गमनमन्त्रानां समु-

हृत्कल्पम् । इह च वचनप्रयोजन विवाहार्थं वचनतोऽपि यत्तेषु विभि-
न्नेषु प्रापञ्चिकमेतत् यथा स्यादिति । प्रकरणान्तरे तु भुवनानां विवा-
हादूर्ध्वमेव प्रवृत्तिः । इदं तु अर्थप्राप्तेऽपि वचनात् सर्वार्थं च भव-
ति । प्रकरणान् विवाहेऽपि स्वाभ्यासस्थानवियमार्थं च मन्त्रधोरेतयो-
रिह पाठः ॥ २ ॥

तात्पर्यदशकम्

अथ प्रयोजन, धर्मार्थं (१) ननुप्रकारकाणि । अर्थमुद्दिश्य यः प्रसि-
द्धमभ्यासं प्रस्थितः सोऽर्थमाप्नुय, न तु ज्ञान, प्रज्ञाप्रज्ञादिक, गुणव्याख्यादि-
कमुद्दिश्य समीपदेश इति निर्गतः । नश्य परिशेषः स्वार्थो परकासन काये
च दुर्निमित्ते जाते वा उपरूप उपलब्धदर्शनमात्रजन स्पर्शनमात्र वा
यथानुष्टि कृत्वात्ते 'ननुद्वयपरिहृतम्' इत्येते वक्ष्येति परिशेषे पूर्वा,
परिकासने चोत्तरा नोत् । उपस्थापनानयोश्चानुस्ययमेव । अथ च
यथालिङ्गमित्यनेनैतत् साधयति—पूर्वथा वर्णव्यत्ययेन परिक्षेप एव
प्रकाश्य, उत्तरथा त्वभ्यासजन परिकासनमेव । यथा चोत्ते सूर्या क्षय
शुकासायेव तात्पर्येण प्रकाशयत, तथा व्यासयाने मायकारेण ।

केचित्—यथालिङ्गमिति न केवलं परिक्षेपे परिकासने चानयोर्जपः,
अन्येषु च मन्त्रलिङ्गप्रतीनेष्वनुष्ठानेषु दुर्निमित्तत्वपीति ॥ २ ॥

एवमुत्तरैर्यथालिङ्गं चित्रियं वनस्पतिं शकुन्नी-

तिं निश्चयान शकुनिमिति ॥ ३ ॥

अनाकुल

एवमित्यनेन 'अर्थप्राप्ते'ति च, अथ उपरूपइति च, 'जपेति'ति
सापेक्षमेतत् । एवञ्च यथालिङ्गवचन विस्पष्टार्थम् । तत्रात्र प्रसिद्धं तथा
र्थप्राप्तः चित्रियं वृक्षमावाप्य उपरूपद्वय 'जागत भवितव्यमिति'
एतद्वर्त्तानुमन्त्रयते । 'वमशशकुन्सद' इति शकुन्निमुपनिषत्तः । 'सिग-
ली'ति सिगलम् अन्यकृतम् । आत्ममकरुषा वाससा कृतो वात सि-
ग्वानः । सिगसि नासीति दीर्घान्ते प्राप्ते छान्दसां ह्रस्वः । शकुनि
शुभां वाच मनुमन्त्रयेन उद्गीतव शकुनः 'इत्येवयर्चा अशुभवचने तु प्रा-
शुभो जपः । केचिदिदमपि तथैवेच्छन्ति ॥ ३ ॥

वा पदमन्त्रम्

एवमित्यनेन अर्थप्राप्तेऽप्य उपरूपद्वयवाक्यमेतत् । इहोत्तरैरिति कर-

अविमक्तिदर्शनाद्भवस्यादीति यथातिष्ठानमिव मन्थयते । न तु पूर्ववज्ज-
येत् । विविप लोकाप्रसिद्धम्, चयनमूलं वा । दम्पतिं पुष्पैर्विना कलम-
न्तम् । अथ दर्शनार्थत्वात् वृक्षमन्थेयविधौ 'आराच अग्नि' इत्येतथा-
ऽभिमन्थयते । 'नमश्शक्रस्य' इति शकृदिति शकृत्सम्प्रतिम् । 'सिमासि
नसि' इति सिमास । सिमो वस्त्रस्य वातस्त्रिभुजः । स चान्वकृत
स्वदहसंस्पृष्टश्च दमद्भलः । 'उद्ग्रातेव शकुने' इत्येतया शकुनमशोभन
वाच्यम्, 'प्रति मस्तुमना भव' इति मन्तलिङ्गात् ॥

केचित्—शुभवाचं, अशुभदर्शनं तु पूर्वधूयेणोक्तं अथ इति ॥ ३ ॥

• उभयोर्हृदयसंसर्गेऽप्युत्तिरात्रावरं ब्रह्मचर्यं चरित्वा
स्थालीपाकं श्रवयित्वा दुग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्ते दुग्धा-
स्थायं स्थालीपाकादुत्तरा आहुनीर्हुत्वा जपादिं प्रतिप-
द्यते परिवेदनान्तं कृत्वा तेन सर्पिष्मता युग्मान् द्वयव-
रान् ब्राह्मणान् भोजयित्वा सिद्धिं वाचयति ॥ ४ ॥

अनङ्गुल्य

यदि वरस्य मनो बध्ना न जुषेत् अथ तस्मिन्नधिकामेन बध्ना पि-
त्रादिना तपोयुक्तेनैव कर्म कर्तव्यमज्ञात वरस्य । वशीकरणार्थेऽप्यु-
त्तिरात्रावरं कर्तव्यम् । तदुक्तं पुरस्तात् ब्रह्मचर्यविधानस्य दृष्टार्थत्वात्
यावत् तपसापेक्षिति मन्थते तावत् कर्तव्यम् । पुनर्वस्योऽथ कर्म न
वति । 'इवास्तित्येन' (आप २-१-६) इति वचनात् । किं पुनस्तत्
कर्म ? स्थालीपाकः, पाठाद्येन च । सर्वं कर्म पार्वण्यत् । विवाहप्रकरणे
नृपदेशात् सकृत् पात्रप्रयोगः शम्यच्छ । कालस्य आनिधनः । विवाह
प्रकरणे आस्थासप्तमासि तच्छेषभूतस्य वासोदानस्योपरिष्टादुपदेशादथ
गन्तव्या । वक्ष्यमर्थमेव च तस्योपरिष्टादुपदेशः ॥ ४ ॥

सप्त प्रधानाहुतयः प्रातरग्निमित्येवमाद्याः । ततः स्थिरकृत्, ततो
जपादि ॥ ५ ॥

पार्वण्यतिदेशात् एकस्यैव ब्राह्मणस्य भोजने प्राप्ते बहुष्व विधीयते ।
तेन स्थालीपाको महात् कर्तव्यः । सर्पिष्मद्वचनं नियमायै परिवेचना-
वृत्तं पार्वण्यवर्माणां सर्पिष्मत्प्रयोगे भवतीति । तेन 'पूर्वपात्रस्तु इक्षिणे

त्येक' इत्येतच्च भवति । सिद्धिं कल्पयति तैर्भुक्तयस्त्रि सङ्कल्पसिद्धि-
रस्तिवति वाचनम् । परिपेक्षयास्तवचनं कर्तुं निवसार्थम् । कथम् ?
यो होमस्य कर्ता स एव ब्राह्मणभोजनं सिद्धिवाचनं च कुर्यादिति
तेन बहुतर कर्म परिकिरणादि तस्य वधुं कर्षीति ॥ ६ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

उभयोर्ज्ञायापयोः 'चिरात्रमुभयोरधश्शब्दा' इत्यधिकारात्, इह
अन्वारम्भायामिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशश्च । इदमनर्थं मनसोऽस्त्वस्मीतिस्त्री-
पुं-बद्धा द्वितैषी पितृभ्रात्रातिरिक्तापोऽपि चिरात्तादृशं वाच्यमनस्तो-
य प्रयत्नं नहिना तस्वीपाखन एव श्यालीपाकप्रपणाद्यन्विमुखास्त-
कृत्वा तस्वान्तरम्भावा (यन्तीपाखनकदाच 'प्रातरग्निम्' इत्यादिभिस्सप्त-
निर्मन्त्रैः प्रभृत् प्रधानाहुतीर्हुत्वा जयादि प्रतिपद्यते । तदनन्तरं स्वि-
ष्टकृदादि तन्प्रयोगं पार्ष्ण्यवत् समाप्य, तन हुतशेषेण कर्षयन्ता पुमान् वा-
पयान् ब्राह्मण्यौ सख्यातो येषां तान् कर्षयन्त यस्यास्ताम मावन्त्या तैरेव
भुक्तयस्त्रिः कर्मफलसिद्धिरभिव्यक्तिं निदि शययति । तेन सर्विष्यतेति च
पार्ष्ण्यसिद्धानुवादे (१) पुम्भानिति विधानम् ॥ ४ ॥

श्चस्तिष्येणेति विस्मसर्ष्वेः पाठां परिकिरति "यदि
वाहयसि वरुणात्त्र निष्क्रीणामि यदि सीभ्यसि सोमात्त्रा
निष्क्रीणामी"ति ॥ ५ ॥

अनाकुला

यो यत् करणीयं कर्म तातिभ्य नक्षत्रेण समाप्यत इति कृत्वा पूर्व-
पुंसिस्त्रिवाचनान्ते कर्मणि कृते विधाविना कृतिवत्ता यजमानधूना वधू-
यश्च प्रदेशे पाठा तिष्ठति तत्र वाया तं पात्रं विभक्त्यं वृकविभावा र्त्तं परिभर्ति
'वाहयसी' इत्येताभ्याम् विभक्त्यैरिति छान्दसो निर्देशः पाठा ओपपि
विशेषः । आधर्ष्यविकास्तु वाशेऽन्यधीयते ॥ ७ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

पाठोऽन्यापनादि अर्घुपरिग्रहणान्तं कर्म इवाभूते षण्पुंसिन्त्यो भव-
तीति कृत्वा पूर्वपुं-सम्पुं-पुनर्धेय इत्यर्थः । तस्मिन् नक्षत्रे पित्रादिना
सिद्धिवाचनान्ते कर्मणि कृते, अत्रान्तरं वधुर्वैज भूमो (२) पाठास्ति तत्र
माया ता पात्रं विभर्ति वृकविज्ञाया यद्वै 'यदि वाहयसि' इत्येताभ्यां
परिभर्ति परितो वपति । विस्मसर्ष्विति छान्दसः कथम् ॥ ५ ॥

श्वोभूते उत्तरपोत्थाप्योत्तराभिस्तिसृभिरभिमन्त्र्यो-
त्तरया प्रतिच्छन्नां हस्तयोराबध्य शय्याकाले बाहुभ्या भ-
र्तारं परिगृहीष्यादुपधानलिङ्गया ॥ ६ ॥

अनपुत्र्य

कृत्वा परिकिरणमुपोष्य ततः शोभो ना पाठां उत्थापयति खनि
येन स्नातवोन्मिदति उपरन्वयं "हमां खनामि" इत्येतया । ततस्तामु-
त्तराभि स्तिसृभिः श्रुम्भिः अभिमन्त्रयन् 'उत्तानपर्षे' इत्येताभिः । तस्या
मूल द्वेधा प्रच्छिद्य हस्तयोगादभ्यासि उत्तराधर्षी 'अहमस्मी' इत्येतया ।
प्रतिच्छन्ना यथा भर्ता न पश्यति तथैवार्थः । उभयत्र मन्त्रस्यावृत्तिः
आबध्य ततो राशौ शय्याकाले भर्तारं परिगृहीष्यात् । उपधानलिङ्गया
कृत्वा 'उपधेऽद्या' मित्येतया उत्तरयेति वक्तव्ये उपधानलिङ्गयेति वक्ष्यन्
परिमहं विशेषविधानार्थम् । यथा मूलयोः अन्यतरद्वयस्तादुपधान
भवति इतरमन्योपरिगृह्यविधानं तथा परिमहं कर्मण्यः ॥ ८ ॥

तत्परिपश्यन्

परेद्युर्नक्षत्रे नां पाठां 'हमां खनामि' इत्येतया खनिजेपोन्माद्य 'उ-
त्तानपर्षे' इत्यादिभिरित्युत्तानमन्त्रेण तस्याः मूल द्विधा छिद्यता उपधेय
भर्तुर्गृह्यते कृत्वा 'अहमस्मि सहमाना' इत्येतयाभ्यस्तया स्वहस्तयोराबध्य
राशौ उपधानं 'उपधेऽद्याम्' इत्युपधेयमिदं बाहुभ्या भर्तारं परिगृह्णन् ।
उपधानलिङ्गयेति स्नातन च कर्माहम् ॥

केचित्—आबध्य पाठामूलयोर्हस्तयोश्च उपधानमेकोऽन्यथापिधान
यथा स्यात् तथा परिगृहीयादिति ॥ ९ ॥

वध्यो भवति ॥ ७ ॥

अनपुत्र्य

यदि भार्या भर्तरे न रमते तदा नैवेताकर्म भवतीति अवर्ज्यनार्थमिव
न पतिर्मवति भार्यायाः, न भार्या भर्तुरिति ॥ ९ ॥

इदं स्वष्टम् । तस्य इति पुष्टिस्तुतिर्देशात् वयुरिदं यजमाना ॥ ७ ॥

अस्या अधिकारान्तरसंयोगमाह—

सपत्नीयाधनं च ॥ ८ ॥

अनपुत्र्य

न केवलमुपयोर्हृदयसंलग्नसाधनमेवेताकर्म, किं तर्हि ? उत्पत्तिः

नत सपत्न्यप्यनेन बाधितुं शक्येत्यर्थः । अस्मिन्नपि पक्षे औपासने ए-
काग्रिणोऽस्या विवाहेन सम्पादितः वा सपत्नी बाधते । विवाहमे-
वाग्निहोत्रसमुपेतम् । तथा च राजसूय इत्युक्तं—“तस्या औपासने प्रति-
निहितम्” (आप. श्रौ. १८-१९-१४) इति । तथा-अग्निसप्तमीं औपा-
सनीवेऽभिहितः सप्तर्षीर्धर्ममपि तस्मिन्नैव भवति । यथा बाधमाना स-
पत्नी न जानाति । केचित् पूर्वस्मिन्नेवार्त्ता द्वितीय विवाहमिच्छन्ति । ते-
षामपि तस्मिन्नेव कर्म ॥ १० ॥

नातर्कित्यर्थः

सपत्नी बाधने येन तत् सपत्न्यप्यनम् । एतत्कर्म सपत्नीवाधनमपि-
भवति । अधिकारान्तरं च युक्तम्, य एकया समुपहृतयोऽप्यन्या त-
त्सपत्नी भार्या तदधीनधर्मादावपि लोभाच्च बाधत सोऽपि कथं नु नाम-
तदधीनधर्माः (१) एतेष्वपि तां बाधनैवेत्यपमर्थतादस्य कर्मणः ॥ ८ ॥

अथान्यदपि सपत्नीवाधनमाह —

एतेनैव कामेनोत्तरेणानुशाकेन सदादि-

त्यमुपनिष्ठते ॥ ९ ॥

अनादृत्य

कामेन सपत्नीवाधनेन कामेन अन्यानुशाकेन “उदसीं सूर्यो अगात्” इ-
त्यनेन एवाग्रद्वारं आदिशुमुपनिष्ठते । सदायेक एवकारः, फलवर्धनिकः ॥ ११ ॥

कामपरमेनम्

एतस्मिन्नेव कामे यशू “उदसीं सूर्यो अगात्” इत्यनुवाकेन प्रामो-
दनादहरहरादिर्यमुपनिष्ठते । सदाति चयनं च निष्ठेऽपि सपत्नीवाधने,
यावद्विधवा तावद्विधमिदमुपस्थानमिदेष्वधर्मम् ।

कोचित्—इदमुपस्थानं पूर्वोपकारोपेः वा, सपत्नीवाधनकामे-
कर्मन्तरं वेति ॥ ९ ॥

यश्चमृद्गीतामन्यां वा ग्रन्थचर्ययुक्तः पुष्करमवर्तमूलैरुनरैर्य-
थालिङ्गमङ्गानि समृश्य प्रतीक्षीनं निरस्येत् ॥ १० ॥

अनादृत्य

यस्या राजवध्वा इवयोगः । तेन मृद्गीतां मर्यादं न्या वा इवां स्त्रिय-
माशुप्रभृति ज्ञात्वा औपजवमिदं कर्तव्यम् । किं तत् ? उत्तरं—ग्रन्थचर्येण

युक्तः पुनरस्य स्वर्तकः परिमण्डलाकारैः सुस्रैः । सधर्तनसूत्रैश्चेत्यन्ये । सधर्तिका नक्षद्वयमिति नेघण्टुका । तन्नेत्रात्रे "अक्षीभ्यां ते नासि काभ्यां" इत्यादिभिः । यथान्त्र तस्या अक्षार्दीन्पञ्चानि समुदय प्रवेत्येन यथा तथा निम्नैः । यथास्तिलकप्रतिपन्नानि सम्मर्शन निरसन च । एकैकेन मूलन सम्मर्शनम्, बहुवचनस्य सधर्तिसूत्रात् । आम्नादीनामन्तर्गतत्वात् बहिस्तत्प्रदेशे सम्मार्जनम् ॥ १२ ॥

नात्यर्थेदंनम्

राजसूयस्य पटौ, अन्वा वा राजसूयमण्डपौ. कुहादिभिर्गृहीतां वा वधू तद्विर्तये उक्तलक्षणप्रकृत्ययुक्तः पुनरस्य पञ्चस्य सधर्तिकाभिर्दलेनैते च 'अक्षीभ्यां ते' इत्याद्युत्पूर्वपञ्चमर्जनम्. यथास्तिल मन्त्रस्तिलप्रतिपन्नानि मास्ये यथाक्यातान्यभ्यादीन्यतानि समुदय प्रतिपन्नानि तानि प्रोक्तानि निम्नैः । एतेन नक्षद्वयमागदः स्यादिति नात्यर्थम् ॥

केचित्—यक्ष्मगृहीतां मायां अन्वा वा मायादि पुनरस्य संबर्तः परिमण्डलाकारैः सुस्रैरेति ॥ १० ॥

वधूवास उत्तराभिरेतद्विदे दद्यात् ॥ ११ ॥

इत्यापस्तम्बीय गृह्यप्रश्ने नवमः शब्दः ॥

समाप्तस्तृतीयः पटलः ॥

अनकुल

विवाहकाले यन् यत् परिवापिन, तत् एवमेव ब्राह्मणाय दद्यात्, योऽस्मिन् प्रश्ने पट्टिनाम् मन्त्रान् सार्थान् वेद तस्मै । केचित्—मैपत्य शेषमिदं मन्थन्ते । आत्मन्यर्थात्, तेषां वधूवास इति विशेषणमप्यस्या. स्त्रिया यक्ष्मगृहीताया वासस्ते दाननिवृत्त्यर्थम् । एतद्विद इति च मैष ज्यकर्मकृत इत्यर्थः । मन्त्रेषु तु पर्यवेदि इत्यादिषु विवाहकाले परिहितस्य वधूवासस्य स्पर्शविन्दा । सूर्यावेदं ब्राह्मणाय नृत्तान च तप्ये । कल्पान्तरे च तद्वक्तुम्—“अस्मिन् यत् सूर्यावेदे वधूवास दद्यात्” (या एव धृ १ ८ १३) इति । तस्मात् मैषज्यशक्त्यनुपपन्नम् । यत्पुनरुक्तं आत्मन्यर्थादिति, तत्र कारणमुक्तमेव । कथम् ? एवमेव विवाहप्रकरण स्यादिति ॥ १३ ॥

इति श्रीहर्दत्तविरचितानामापस्तम्बगृह्यसूत्रावनाकुलाया नवमः शब्दः ॥

तृतीयश्च पटलः ॥

—॥॥॥—

तत्पर्यदर्शनम्

यस्या न च इदं भेषाद्य विधौ तस्या न च । एतद्विदे एतत्कर्म सम
न्वार्थं यो वेत्ति तस्मै 'परा देदि' इत्यादिभिश्चतस्तु निर्देयात् ।

केचित्तु—विवाहकाले यथा यदाच्छादितं वासस्तच्छुभस्यास्त्व
शब्देन वञ्च्यया 'परा देदि' इत्यादिभिश्चरितव्रताद्य एतद्विदे सुयोग्येदे,
न एतान् मन्वान् सार्थान् वेद तस्मै यवान् । अस्वरपशंश्च 'कृत्स्नेतत्
कटुकमेतत्' इति लिङ्गात् । अस्य च समावेशनानन्तरमुपद्रव्यस्य
इहोपदेशो हृदयसमर्पार्थं कर्मणि शम्बाह्वादनार्थमिति । नेव युक्तम्,
संविहितकर्मवर्गित्वानेन वासोदानस्य अतिव्यर्थाद्विवाहार्थज्ञानादुद्
यात्, अस्मदीयाभ्यामाचाराभावाच्च ॥ ११ ॥

इत्थं सुदर्शनार्थेण सादृशैक(१)प्राप्त्याप्त्यात् ।

कृच्छ्रासीणोऽतिशूद्रार्थस्तृतीयपटलादिव ॥ १ ॥

अत्रात्रुक्त दुरुक्त वा मनेर्मान्द्राकृष्टस्य(२) वा ।

सन्मार्ग(३)प्रवक्तृत्वेन तन् क्षमश्च विपश्चित् ॥ २ ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यकृते गृह्यतात्पर्यदर्शने नवमः खण्डः * ॥

तृतीयोऽथ पटलः समाप्तः ॥

अथ चतुर्थः पटलः ॥

इतिमः खण्डः ॥

अथ मन्वासीनकमप्राप्तमुपनयनध्याययान प्रतिज्ञार्त्तम्—

उपनयनं वशाख्यास्यामः ॥ १ ॥

4474

येन आचार्यकुलमुपजीयते कुतारं तदुभयव नाम कर्म धीतः पुरुष-
संस्कारः । 'तर्माधुमेयुः ब्राह्मणमुपजीयते' इति वक्ष्यमाणेनैवोपनयनाधिकारे
सिद्धं प्रतिष्ठाकरणं प्राधान्यकथापनार्थम् । यथा "अम्नाधेयं
व्याकथास्थानम्" (आप. बौ. ५. १. १) इत्यादि । कथं पुनरुपनयनस्य
प्राधान्यम् ? यस्मादुपजीयतेत्य धीतस्मात्तेषु सर्वेषु कर्मसु अधिकारः ।
उपनयनं तु यर्माधनदिभिरप्यभ्युपगम्यधिकारः । यत्र ब्राह्मचारिधर्म-
साधनान्त्यारंकेषु तत्रप्राप्तनयनोदयुक्त्यमानं सर्वेतरप्राप्तता क्पान् । इत्येते
काश्मरीयानामेवायं कल्पः । तस्मादुद्योपदृशः ॥ १ ॥

912448476

मानयमिति कर्मनामकेषम् । कुमारस्याचार्यसमीपनयनमस्मिन्
कर्मणीति, पट्टाद्यादिवत् । आचर्यनराय । आहूयलवद्धं । सस्त्रिकोऽत्र
व्यक्तवानथस्य वराप्तादशात् । आहूयम् इति रूपम् । तथा चायमर्थः-
इयमपनाथस्य कर्म येषांतिभक्तवत्तया विस्तृतं यत्तत्प्रमाणोपपन्नं अ-
साधारणैश्वर्यैकैश्वर्यम् इति । इयं च प्रतिज्ञा श्रोतृजनमनोऽवधारणार्था ।

केचित्--देवावर्षिप्रातः पूर्वोत्थेनकादिभिरसंभृतस्यान्नुपनयनं भव-
त्येव । न तूपनयनासंस्कृतस्य उत्तरायणि श्रोतस्मात्तर्तीत्येवमुपनयनं
प्राधान्यप्राप्त्यर्थं प्रतिष्ठा । किञ्च गृह्योक्तविश्वकर्मेभ्यः गृहस्थस्यैवापि
कारात् न ब्रह्मचारिण इत्येवमुप विशेषः क्वाप्यितुमप्रतिष्ठ विवाहमुपदि-
ष्टम् उपनयनकालोपदेशः सुप्रतिष्ठः सिध्यति । अस्य च कल्पस्य अर्धशास्त्रं
'उपनयने विद्यार्यस्य' (आप. ध. १-१-९) इत्यथानुपदश सर्ववैश्या-
द्येता नियमयितुमिति ॥ १ ॥

गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयनीय ॥ २ ॥

अनाकुला

यस्मिन् वर्षे गर्भो भूयाः शोभे तद्वर्षे गर्भशब्देनोच्यते तदष्टमं वर्षं तानां
ज्ञानि गर्भाष्टमं वर्षाणि । बहुवचनं स्त्रीरादिभेदेन वर्षाणां भिन्नत्वात् ।
अपर आहु-जन्मप्रभृति सप्तानां वर्षाणां गर्भमष्टमं भवति । तेन
सप्तस्यपि वर्षेष्टुपनयनं चोच्यते । तत्र अनुषु वर्षेष्टुयोग्यत्वात् स्त्रीरादि
संस्कारान्तरविशेषाच्च पञ्चमादिषु त्रिषुपनयनमिति । अथ षष्ठसप्तमयोः
काम्यमुपनयनमष्टमे निष्पत्तिरस्य विशेषो न म्यात् । सर्वत्र निष्पत्तिश्च
स्यात् । किंच षष्ठमे वष्टे वा वर्षे वर्तमाने कथं गर्भवर्षमष्टमं भवति ।
नञ्छास्त्यपूरणीयषु पूरणान्यमुपपद्यते । तस्मात् सप्तमे वर्तमानेन गर्भवर्ष-
मष्टमं भवति । तस्माद्विचक्षितं बहुवचनम् । पूर्वोक्तो वा निर्वोदः । काम्य
पुनश्च विध्यन्तरलभ्यम् । उपनयनेति वाचं श्रुत्यनुसारेण । शम्भिक-
रवस्तु घातु । राज्ञ्यवैश्ययोः विशेषोपदेशादेव गर्भाष्टमविधे ब्राह्मण
विषयत्वे सिद्धे ब्राह्मणविधिः श्रुत्यनुवाद एव । पुनस्तनयानेष्टुपनयने
पूर्वमुपनयनप्रदणमाश्रयकारार्थेनैव स्यात्, तमर्थं न साधयत् यस्त-
त्र साध्यः ॥ २ ॥

अन्यवर्षेष्टम्

गर्भाष्टमेषु वर्षेष्वेति शेषः । 'गर्भादिस्सङ्ख्या वर्षाणाम्' (गा. अ. २-७)
इति गौतमवचनात् । गर्भशब्देन यस्मिन् वर्षे गर्भो वर्धते, तद्वर्षे ।
तदष्टमं वर्षं जन्मादीनां सप्तानां तानि गर्भाष्टमानि वर्षाणि । तेषु कदा
पुनश्चेति । एव कदापि जन्मादिसप्तस्यष्टुपनयनं प्राग, तथापि जन्मा-
दिषु त्रिषु कालानि गर्भसंस्कारेष्वङ्गत्वाच्च विधत् । अनुषुष्टिर्नैव,
कुमारस्य अनासामर्थ्यात् । अतोऽर्थादेयगता बहुवचनसङ्ख्या (१) कपिज्ञ
लगायेन गर्भादारभ्य षष्ठसप्तमाष्टमसु निष्पत्तिवादानेष्टुते, सामर्थ्यात्
प्रयोगमेव ।

तदनुत्तरं 'राज्ञ्य' 'वैश्य'मिति विशयोपादानादेव गर्भाष्टमविधि
ब्राह्मण-वैश्ययोः सङ्ख्यात्वात् ब्राह्मणमात्रं न चकल्प्यम् । तथापनयनं

१. 'गर्भादिस्सङ्ख्या वर्षाणाम्' इति गौतमवचनात् (गा. अ. २-७) इति गौतमवचनात् । गर्भशब्देन यस्मिन् वर्षे गर्भो वर्धते, तद्वर्षे । तदष्टमं वर्षं जन्मादीनां सप्तानां तानि गर्भाष्टमानि वर्षाणि । तेषु कदा पुनश्चेति । एव कदापि जन्मादिसप्तस्यष्टुपनयनं प्राग, तथापि जन्मादिषु त्रिषु कालानि गर्भसंस्कारेष्वङ्गत्वाच्च विधत् । अनुषुष्टिर्नैव, कुमारस्य अनासामर्थ्यात् । अतोऽर्थादेयगता बहुवचनसङ्ख्या (१) कपिज्ञ लगायेन गर्भादारभ्य षष्ठसप्तमाष्टमसु निष्पत्तिवादानेष्टुते, सामर्थ्यात् प्रयोगमेव ।

व्यासवाक्यात् इति प्रकृत्यावाहुपनयनीत्येव । मेघम्, उपनयनं शीतं
मिति ज्ञापयितुम् । 'अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयनीत' इत्येतच्छ्रुत्यनुकारित्वात् ।

केचित्-यमष्टम एव वर्षं, न तु षष्ठ्यवसरा- तयोर्गर्भाष्टमस्या
भावादिनि । तत्र, षष्ठ्यवसानार्थेऽस्यान् ॥ २ ॥

गर्भैकादशेषु राजस्यं गर्भैद्वादशेषु वैश्वम् ॥ ३ ॥

वसन्तो ग्रीष्मश्शरदित्यूतयो वर्णानुपूर्व्येण ॥ ४ ॥

अनाकुला

उत्पत्त्यं वसन्तनिवसः ब्राह्मणस्य । अत्रियस्याथवादो नियमोऽयः ।
वैश्वस्याथवादः । पूर्वपक्षादयस्तु स्थिता एव । वर्षानुपूर्व्यवशा विधी-
यन्ते इह सामवाचारिकेषु च । तत्र सामवाचारिकेषु विधानं सर्वचार-
णार्थम् । इह विधानं वर्णानुवसार्थम् । ब्राह्मणान्तरदशना कालान्तराणामिह
प्रवृत्तिर्मा भूदित्येव युक्त्यनन्तं ज्ञापयति-चांस्तादिषु शास्त्रान्तरदृष्टोऽपि
कालः पक्ष भवतीति ॥ ३ ॥

गत्यर्थदर्शनम्

उत्पत्त्यर्थेऽपि कर्त्तव्यमन्यायेन बहुवचनस्य चित्तवस्यार्थः ॥ ३ ॥

अन्ये वसन्तादयः (१) अथो ब्राह्मणादिवर्णक्रमेणोपनयनस्य काला
भवन्ति । अथ चतुर्विधिसमाप्तपविष्विप्राप्तोदयवनस्य ययार्हं नियमा-
वसादार्थं । पूर्वपक्षादिस्तु अत्राशेषः । गर्भशास्त्रे तु 'वसन्ते प्र-ब्रह्मणम्'
(आष ४ १-१ १९, इत्यादि) 'शिशिरे च वा सर्वान्' इति भरद्वाजसु
होक्तशिशिरमतिवार्थः । 'गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणम्' इत्यादिस्तु 'अथ का-
स्यानि' (आष ४ १-१-२०) इत्यादि विधानमनुवात् ॥ ४ ॥

ब्राह्मणान् भोजयित्वाऽऽशिषो वाचयित्वा कुमारं
भोजयित्वानुवाकस्य प्रथमेन यजुषाः ससृजोऽप्यादर्शिता-
स्वानीयोत्तरयाः शिर उनात्ति ॥ ५ ॥

अनाकुला

अथोपनयनविधिः-पूर्वेषुर्गान्धीध्यायम् । ततः श्रोत्रे ब्राह्मणान्
भोजयित्वा तैराशिषो वाचयति-पुण्याहं स्वस्मृद्ध इति । ततः कुमारं भो-
जयेत् । एकमन्त्रं पिबेद-कर्म । अथाचार्यं उप्यादर्शिताश्चाप ससृजति ।

* इदमर्थेन च सूत्रमनुपगत्य सम्यगिति दर्शयेत् ।

१ ८-२२ क्रमेण वसन्तादिर्गर्भावपुनः

अनुवाकस्य प्रथमेन वदुषा 'उच्येत वाच' विधेयेन । समुत्तमो
प्यादृशीतास्त्वानयति, न शीता उच्यते । ततश्चाभिरङ्गि कुमारस्य
अत्र उच्यते क्लृप्ति-उच्यते 'आप उच्यते' इत्येतया । उत्तरेण वदुषेण
सिद्धं अनुवाकस्य प्रथमेन वदुषेण सहाकरवार्थम् । तेन उच्येत वा-
चपदकेनेत्येव इत्यनुवाकस्य प्रथमं ज्ञायते । अन्यथा सहाच. क्वात्-
अनुवाको मन्त्रा वेति । उच्यतेदृशीतास्त्वानीयत्वेन सिद्धं समुत्तमेतिवचन
न सर्वार्थप्रदर्शनार्थम् । अन्तर्गतं नापि न च वा उच्यतेदृशीता स
सृजति तत्त्वान्तेषां व्यक्तम्-नापि शिष्यात्—दृशीतास्त्वानिरङ्गि-
कुर्यादोऽक्षयम् कुशलीकुर्वति । (आप. गृ. १-१७-१६) ॥ ४ ॥

तात्पर्यज्ञानम्

ब्राह्मणान् भोजयित्वावसेत वदुषाश्च धर्मशास्त्रे 'शुचीन् मन्त्रवतस्त्व
वैद्यस्येभ्यु भोजयेत्' (आप. ध. २-२५. ५) इति विहितं, यदेव नान्दीधा
समभ्युक्ष्यब्राह्मिनि प्रसिद्धं, तदेकैक्येन । तथा स्मृ-यन्तश्चमिद्धवि-
विदा कर्तव्यम् । तस्य हि वह पुनः पाठ पाठकर्मणानुष्ठानार्थः । अन्यथा
पदार्थानां वदुषकर्मणाद्विवादादिभ्यस्तान् एव क्वात् । अशीर्वचनेऽपि
धर्मशास्त्रविहितेऽयमेव न्यायः । आशीर्वचनविधिश्च भाष्योक्तः ।

केचित्—पूर्वशुचीन्दीधाहम्, आचारान् स्मृन्वन्तगण । द्योभूतं
च ब्राह्मणानां भोजनं, भुक्तयद्विषयाशेषां वाचनार्थम् । सर्वकर्मणां
शान्ते 'शुचीन् मन्त्रवतस्त्ववैद्यस्येभ्यु भोजयेत्' इति वचनादिनि ।

अत्र च कुमारस्य स्वभोजनान्नाक 'ब्रह्मपवीतं परमं पवित्रम्'
इत्यादि । मन्त्रवत ब्रह्मपवीतवाक्यम् । 'भोजनं आचमनं स्वाध्यायं च
ब्रह्मपवीतं क्वात्' इति धर्मशास्त्रवचनात् । केचित्—मर्मिदाहना
प्रागेवेति ।

कुमारभोजनं च विना आचमन्यादिभिः । आपस्तम्बोऽथ
द्विराचमनम् ।

केचित्—एवमन्तं मातापितरौ कुलम्, अत्र ऊर्ध्वमाचार्य इति ॥

अनुवाकस्य प्रथमेन वदुषा 'उच्येत वाचो' इत्यनेन च उच्येत
दृशीताश्च सज्जति । समुत्तमोप्यादृशीतास्त्वानयति न त्वन्विषयम् ।
अत्र वानुवाकग्रहणं शुद्धमन्त्रादिमन्त्रमात्मना एव न कल्पमुच्यते इति
ज्ञापनार्थम् । तत्प्रयोजनं चैतं ब्रह्मपवीतवाक्येन द्योभूतम् । तत-
श्चाभिरङ्गि- 'आप उच्यते' इत्येतया कुमारस्य अत्र उच्यते । ब्राह्मणस्य
प्रवक्षिणमुच्यते क्लृप्ति ॥ ५ ॥

ग्रीष्मिन् दर्भान्नन्तर्धायोत्तरगभिश्चनसृभिः प्रतिमन्त
प्रतिदिशं प्रवर्तति ॥ ६ ॥

अन्तर्धाय

प्रवर्तति प्रथमं वर्तति चतस्रः प्रारभत इत्यर्थः । तेन पूर्वं सम्भवद्वर्णनं
करोत्याचार्यः पश्चात्प्रापित इत्युक्तं वर्तति । तत्राय प्रयोगः—कुमारस्य
क्षिरमि प्राच्यां दिशि ग्रीन् दर्भान्नन्तर्धाय 'येनावप' इत्येतया प्रदिक्ष्मन्ति
क्षुरेण । अन्तर्धायस्य स्थाने तस्य नाम प्रथमया विभक्त्या वृद्धाति । यथा
अमृतस्य वृद्धत्तज्जमा । एवं सर्वप्रातस्त' प्रयोगे नाम निर्देश्यम् । अस्मिन्ना
नदह गृहं गतं वर्तमानि कथान् प्रदिशान् । अथाप उपस्पृश्य तथैव
दक्षिणस्यां दिशि 'येन पूष' इति । अर्धोत्थां 'देव भूय' इति । उदीच्या 'येन
पूषे' इति । अथ सन्तुभ्या नामग्रहण-नेन ते ववामि वृद्धत्तज्जमर्मायु
येति ॥ ६ ॥

नदहगृहगतम्

ततो 'येनावपन्' इत्यादिदिग्ब्रह्मणम् प्रतिमन्त प्रतिदिशं ग्रीष्मिन्
दर्भान्नन्तर्धाय केशान् प्रवर्तति । प्रज्ञप्त्यात् कुशलीकरणमाचार्यस्यैव ।
तत्र प्रथमे मन्त्रे अन्तर्धायस्य स्थाने विष्णुमर्तेति कुमारस्य नामग्र
हणम् । वस्तुर्थं तु सम्बुद्धाः । ६ ॥

॥ वपन्नमुत्तरयानुमन्तयते दक्षिणतो माता
ब्रह्मचारी वा ॥ ७ ॥

अथ पुनः

वपन्माचार्येण प्रतिदिशं प्रवर्तते इमे भाषितस्तस्य केशान् वर्तति स
सुशामिरेवाग्निरेव कुर्वीत । त भाषितं यानुजात्यया 'वत् क्षुरेण'-
इत्येतयाऽनुगन्तव्यं आचार्यः ॥ ६ ॥

यानुजत्यया

दक्षिणत उपविश्य कुमारस्य जना ब्रह्मचारी वा कश्चित् 'वत् क्षुरे
ण' इत्येतया यानुमाचार्यमनुमन्तयते । कस्मादेव सूचच्छेदः ? उच्यते ।
अस्य कुमारस्यायुर्मा प्रमोषीतेति सध्वमपुरुषस्त्रिदशैऽनुमन्तये वपन्-
व्यापूनाचार्यकर्तृकत्वविरोधान् । मातृब्रह्मचारिण्यतिरिक्तस्य प्रकृतस्या-
भावात् ॥ ७ ॥

॥ वपन्नमुत्तरयानुमन्तयते ॥ ६ ॥ इति १३. ब्रह्मणम् । प्रतिदिशं इत्यर्थेनेन वृक्षगिर ।
'वत् क्षुरेण' वस्तु चतस्रः परितः समन्तं दृष्टव्यम् ॥

प.४, ख.१०.] अनाकुलात्-पर्यदर्शनाभ्यां सरितम् । १२७

आनङ्गहे शकृदिष्ये यवास्तिधाय तस्मिन् केशानु-
पयम्भोत्तरयोदुम्बरमूले दर्भस्तम्बे वा निदधाति ॥ ८ ॥

अनाकुलम्

अथ कुमारस्य नागः प्रवृत्तः वा कश्चित् तस्य दक्षिणेन पर्वतेश्च कश्चिन्
क्षिन् प्राये आनङ्गहे शकृदिष्ये कृत्वा यवाश्च तस्मिन् विष्ये निधाय
तस्मिन् केशानुपयमङ्गलि उपशृङ्गानि यथा भूमौ न पतन्ति तथा सर्वो
नुपयमश्च तत्रेतान् केशानुदुम्बरस्य वृक्षस्य मूले दर्भस्तम्बे वा निदधा-
ति । अत्र सर्वो 'उपशाय केशा' नियतया । यदि साता नामन्यो मन्त्र
वाचयति ॥ ७ ॥

ना-पतन्त्यम्

उपपतन्त्यम् प्रकृतमन्त्रान्मानाः प्रवृत्तानि वा 'उपशाय केशान्' इत्ये-
तया आनङ्गहे सकृदिष्ये इत्यादि यवाश्च उवाच कर्तव्यम् ।

क्षिन्—आचार्यं पर्वतं यवनमारभते । ततो नागितस्मत्पुष्टाभिरे-
वाङ्गिरस्यं कुर्वन् केशान् प्रवर्तति । न च यवनमन्त्रेणा आचार्योऽ-
नुमन्त्रयते । दक्षिणतो मन्त्रेण युक्तार्थमेवेति । तत्र, यवनपुत्रं नागितस्य
नागपतीत्यथ यवनमावाहन्, तत्कन्ययाया वापुपपन्नमावाहन् । अथ
भूम्य निपातस्य प्रमाणात्तराययता-अंशानकत्वान्, उक्तसुत्रमेवेति स-
वाक्योक्तस्यैव मावादेरनुमन्त्रणकर्तृत्वापपत्तयः ॥ ८ ॥

रनातमश्लेषसमाधानाद्याथमागाम्ये पादार्शोः समि-
धमुत्तरयाऽऽध्याप्योत्तरेणाग्निं दक्षिणेन पदाऽऽश्मानमास्थाप्य-
त्पातिष्ठति ॥ ९ ॥

अनाकुलम्

"आनङ्ग कुमारं शुचिवासायकृदिष्यं यवापयानमावृजति-(१) यवा
पयानं परमं पवित्रमिति । तत्र सन् यवापयानिनं देवपुत्रतमुत्तमवर्ती" (श्रीशृ-
२५)ति बीधावत् । तस्य सर्वस्योपलक्षणं रनातमन्त्रम् । ततोऽगम्य
यवानदि तस्य प्रतिपन्नं आचार्यं । चिवाह्वदम्भुपति । शम्भो वनि-
ष्यथे । सकृत् पात्रप्रयोगः । आग्नेमेवलाहीनामपि सक्तं साधनम् । तत
वाजपय्याग्ने कुमारं यवाया नमिः प्रधापयति । उपपन्नं 'आशुर्वा देव' इत्ये-

१. यवापयानं परमं पवित्रं यवापयानं सक्तं यवाया नमिः । यवापयानं यवापयानं यवापयानं
यवापयानं । इति पत्र ।

तथा । कुमारो मन्त्रेण समिधमादधाति । तमाचार्यं प्रपुष्टे मन्त्रं च वा
 चयति, समिधं चाधाययति । देवताया अभिषेकस्यात्र मन्त्रसिद्धिर्विरोधः ।
 अन्ये त्वाचार्यस्यैव मन्त्रप्रयोगमिच्छन्ति । आचार्यस्य समिधमुत्तरेणानि अक्षान्
 प्रतिष्ठितमनेना श्रावयति इक्षिणेन पदा 'आतिष्ठेम' इति मन्त्रेण । अथ मन्त्र
 आचार्यस्यैव, कुमारस्याभिषेकस्यात् । तेनाचार्यो मन्त्रमुक्त्वा इक्षिण
 पदा हस्ताभ्या गृहीत्वाऽऽदमति निधापयति ॥ ८ ॥

तत्त्ववर्णनम्

अद्यानेत्यस्माधानादि तन्त्रं प्रतिपद्यते । पात्रमाद्वनकाले अदम
 वासोमेखलाजिनदण्डकुशकुचांश्च सहैव सादयति । केचित्—द्वर्षा
 ईक्ष्यपि सहैवेति । आश्वभागेन कृते एताः कुमारं 'आयुर्वा देव' इत्ये
 तथा वाक्यञ्च समिधं हस्ते गृहीत्वाऽऽधापयति । मन्त्रान्ते चाधेदीति श्रूयात् ।
 आधापनमन्त्रश्चायम् ।

कचित्—आधानमन्त्रं वाचयतीत्याचार्य इति । तेषां 'अरसे नयेमम्'
 इति मन्त्रसिद्धिराद्यः । अथाधापनार्थं मन्त्रे अश्मास्थापनमन्त्रवत् कु
 माराभिधानार्थमुच्चारणं स्यात्, न देवताभिधानार्थम्, सकृदुच्चारित-
 स्वोभयानिधानाशक्तेरिति चेत्, न, 'घृतपृष्ठो नक्षे' इति हि देवताया एवा
 भिषेकस्यात् । अत एवोक्तं 'मन्त्रमुक्त्वाऽऽधाहि जुहुवीति श्रूयात्' इति ।
 शेषं व्यक्तम् ॥ ९ ॥

वासः तद्यःकुत्तोतमुत्तराभ्यामभिमन्त्र्योत्तराभिस्ति-
 सृभिः परिधाप्य परिहितमुत्तरयाऽनुमन्त्रयते ॥ १० ॥

अनाकुला

एकस्मिन्नेवाहनि तन्तुक्रया वयनक्रिया च यस्य तत् सद्य कृतेन ।
 पर्वभूतं वायु उग्राभ्या अग्न्या 'रेवतीस्य' स्थिताया अभिमन्त्रये
 त । ततस्तदुत्तराभिस्तिसृभिः 'या अकुन्त' श्लिष्येतामि परिधापयति ।
 आचार्यस्यैव मन्त्राः । वयनादेकस्मिन् तिसृणामन्ते परिधापनम् ।
 ततः तं परिहितवन्त कुमार आचार्य उग्राया 'पर्वदि वाय' इत्येतया
 अनुमन्त्रयते ॥ ११ ॥

तत्त्ववर्णनम्

वायुं वच्छाणवादि धर्मशाला विहितं तत् सद्य कृतेन सद्य एव श्लि
 ष्येत, वायुस्मिन्नहनि प्रशस्तेऽपि । कचित्—एकस्मिन्नेवाहनि तन्तु
 क्रिया वयनक्रिया च यस्य, तत् सद्य कृत्तौतमिति । पर्वभूतं 'रेवती

स्या' (१) इति आभ्यासनिमित्तम् 'वा अकुल्यम्' इत्येताभिरपि परिभाषा, पर्याप्त कुमार 'परीद वासः' (२) इत्यनयाऽनुसन्धन ॥ १० ॥

कुमौर्ज्ञौ मेखलां त्रिवृतां त्रिः प्रदक्षिणमुत्तराभ्यां
परिवीथाजिनमुत्तरमुत्तरया ॥ ११ ॥

अनाकुल्य

अथ मेखला मुत्तराभ्यामुत्तरया 'इय दुरुक्ता' इत्येताभ्यां त्रिः प्रदक्षिणं पारित्ययति कुमारम् । स्वयमेव मन्त्रमुक्त्वा । त वाचयन्त्याचार्यः । मन्त्रलिङ्गान् त्रिवृता मेखला गोष्ठा मुञ्चन्त्ये' कल्पिता । त्रिः त्रिगुणाः । त्रिवृतमिति छान्दस्यो दीर्घपाठः । जलोऽजिनमुत्तरं वास करोति उत्तरया । मित्रस्य चक्षुर्गोष्थेनया स्वयमेव मन्त्रमुक्त्वा । सामयाचारिकेषु वर्षविशिष्टा मेखलावशेषाश्चादिताः । इदं तु सर्ववर्णाणां मौञ्जीमातृवर्षं वचनम् । अजिनान्बोधयामतु सामयाचारिका इहापि श्रयेतव्याः कथं ब्राह्मणस्येत्यादयः ॥ १० ॥

नामनदक्षयम्

गौकां मुञ्चै कल्पिताम् । त्रिवृता त्रिवृतम् । दीर्घमेखलाब्दस्य । येनान् 'इय दुरुक्ता' इत्येताभ्यां त्रिः प्रदक्षिणं पारित्ययति । त्रिवृतमिति च 'शक्तिविषये दक्षिणावृत्ताताम्' इत्या राजस्यस्य' (आष. ध. १-२-३३, ३४) इत्यादिना प्रदर्शनायेम् । अजिन 'कृष्ण ब्राह्मणस्य' (आष. ध. १-३-३) इत्यादि धर्मशास्त्रे विहितमुत्तरं वास करोति 'मित्रस्य चक्षु' इत्येताभ्यां ॥ ११ ॥

उत्तरंणाग्निं दर्भान् मेस्तीर्य तेष्वेनमुत्तरयाऽवरथाप्यो-
दकाञ्जलिमस्मा अञ्जलाधानीयोत्तरया त्रिः प्रोक्ष्योत्तरैर्दक्षिणे
हस्ते गृहीत्वोत्तरैर्देवताभ्यः परादायात्तरं यजुषोपनीय 'सु
प्रजा' इति दक्षिणे कर्णे जपति ॥ १२ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्न दशमः खण्डः ॥

अनाकुल्य

अथाचार्य उत्तरंणाग्निं दक्षिणमस्तम्भं नाकम् कुमार उत्तरा 'आत्मज्ञा स-
मन्त्रमर्हति' इत्येताभ्यांऽवरथापयति । कुवारभ्य मन्त्र आचार्यो वाचयति ।

१. ८-कल्पिताम् । २. ७-इ. कल्पिताम् ।

* वैष्णवविवादे 'जपयन्' इत्यत्र एक धृत्, नन अस्मात् त्रिवृता 'जपति' इत्ये छान्दोग्यस्य परीक्षिते क, छ य दुरुक्तेषु । न कुल्ल इ. पञ्चमस्तम्भम् ।

अथैकादशः सर्गः.

‘ब्रह्मचर्यमाणा’मिति कुमार आह ॥ १ ॥

अनकुल

सविधा प्रसूत इत्येवमग्नौ मन्त्रः । आह्वेति वचनं वच्यैः प्र-
योगार्थम् ॥ १ ॥

तत्पददर्शनम्

व्यक्तम् ॥ १ ॥

प्रष्टुं परस्य प्रतिवचनं कुमारस्य ॥ २ ॥

अनकुल

‘को नामासी’त्येवमाद्य चत्वारः मन्त्रा वृष्टप्रतिवचनार्थाः । तत्र यत्र
वृष्टं तत्र आरभ्य कर्मानार्यम्बेत्यर्थं प्रष्टुमिति समसाम्प्रदायावदज्ञा-
न्यसः, अपवादो वा । यत् प्रतिवचनं तत् कुमारस्य । अखीशब्देषु नाम
निर्दिशति कुमारः प्रथमया । आचार्यं सन्तुष्या कुमारस्य नाम । तत्र को
नामासीत्याचार्यः । (१)पञ्चशर्मनामास्मिन् कुमारः । कस्य ब्रह्मचार्यस्मि
(२)वीरब्रह्मर्मेन् इत्याचार्यः, प्राणस्य ब्रह्मचार्यस्मि पञ्चशर्मति कुमारः ।
(३)आहेत्यनुवृत्तेरुच्यते. प्रयोगः ॥ २ ॥

तत्पददर्शनम्

अः प्रष्टु इत्यर्थः । क्व तु छान्दसम् । ‘को नामासी’त्यादिषु प्रष्टव्य-
तिवचनार्थेषु सन्तुष्ये मन्त्रेषु प्रष्टुं परस्याचार्यस्य, प्रतिवचनं तु कुमार-
स्य । ततश्चैवं प्रयोगः — ‘को नामासि ?’ इत्याचार्यः पृच्छति । ‘विष्णुशर्म-
नामास्मि’ इति कुमारः प्रतिहृष्यात् । तथा ‘कस्य ब्रह्मचार्यस्मि विष्णुश-
र्मन् ?’ इत्याचार्यः । ‘प्राणस्य ब्रह्मचार्यस्मि’ इति कुमारः ॥ ३ ॥

क्षेपं परो जपति ॥ ३ ॥

अनकुल

वृष्टप्रतिवचनक्षुब्धे अनुवाकस्य वक्ष्यते. न एव ते देव मूर्धेत्यादिक-
ञ्च आचार्यो जपति ॥ ३ ॥

तत्पददर्शनम्

वक्ष्यमानुवाकशेषैकदेश ‘विष्णुशर्मन् ते देव’ इत्यादि ‘अनुसञ्चारं वि-

* इदं च वृष्टप्रतिवचनं क. अ. पुनस्तुते ।

१ क. अ. वीरब्रह्मर्मेना

२ क. अ. वीरब्रह्मर्मेना

३ अ. अजपति ।

ष्णुशर्मन्' इत्येवमन्तमाचार्यो जयति । 'अभवनामभवने' इत्यस्य प्रत्य-
गादिषो वाच्यमविधानात् ॥ ३ ॥

प्रत्यगादिषं चैनं वाचयति ॥ ४ ॥

अनाकुल

तथैव शेषे वा प्रत्याशि 'अभवनामभवने' इत्येवमाद्या' तस्मिन् कुमारं
वाचयति ॥ ४ ॥

तत्तत्तदर्थम्

आत्मगाम्याशी कल यस्मिन् मन्त्रे स प्रत्यगा । आत्मभिप्राय-
मेकवचनम् । अभवनामित्यारभ्य आ उपनयनसमाप्तेषु प्रत्यगादिषो
मन्त्राः 'योग योगे' इत्याद्याः, तान् सर्वान् कुमारं वाचयति ॥ ४ ॥

• उक्तमाज्यभागान्तम् ॥ ५ ॥

अत्रैनमुत्तरा आहुतीर्होवित्वा जयादि प्रतिपद्यते ॥ ६ ॥

अनाकुल

अउपनायके तत्र प्रयोगोक्तम् । अश्वेदानीमेव कुमारं उता एकादश
प्रधानाहुतीं हनन्ति 'योगे योगे' इत्येवमाद्या । उत्तरैर्मन्त्रैः कुमारो जु-
होति । तमाचार्यं प्रयुङ्क्ते मन्त्रवाचनेन । द्वितीयचतुर्थपैराणि मन्त्रयोः
कुमार एव वक्ता, देवताभ्यामाचार्यत्वात् । अपर आहु—सिद्धविरोधा-
वाचासौ वक्ता कुमारस्तु । (होतेति । प्रधानहोमेषु हाकशित्वेति वचना-
त् (२) उपहोमन्त्राचार्य एव कर्ता ॥ ५ ॥

ता पप्रदर्थम्

इत्यनुवादमात्रं मा भूदिति साध्याहार व्याख्यार्थः । न केवलमभ्य-
नामित्यारभ्य प्रत्यगादिषो मन्त्रान् वाचयति । आउपनायकान्तमुक्त्वा ये
पश्चात् प्रत्यगादिषो मन्त्राः मेखलापरिव्यवणादिपुक्ताः 'इयं पुरस्तात्'
इत्याद्यास्तानपि (३) स्वयमुक्त्वा वाचयति । उक्तमिति आपभिप्रायम् ।

इदं विद्वद् वक्तव्यम् यासु मेखलापरिव्यवणादिषु कुमारप्रधानासु
संस्कारक्रियासु ये प्रत्यगादिषो मन्त्राः, तयोर्द्वैरावयवैः करणत्वेन
चोदिताः क्रिया तैर्मन्त्रैः कृता पश्चाद्वाचयति । स्वयं करणमन्त्राणां
क्रियागुणभूतैः कर्तृभिर्गोच्यार्थत्वात् । कुमारस्य चात्र संस्कार्यत्वेन प्रा-

धान्यात् । यत्र पुनर्होमादिषु कुमारस्य शुभाभाव एव, न संस्कारैरव,
तत्र तान् प्रत्यगाशिषो वाचयत्येव ।

केचित्—परिष्वस्यणादिष्वपि कुमारस्यैव मन्त्र, यस्तु वाचयत्ये
वेति ॥ ५ ॥

अत्र अस्मिन् काम, न तु 'यद्योषदेश प्रधानाहुती' इति सामान्यवच-
ननादाव्यवधानान्तरमेव । एत कुमारम् । उक्तं 'योगे योग' इत्येका
दशार्थः प्रत्यगाशिषो वाचयन् हस्ते गृहीत्वा प्रतिमम् अभ्यन । तत्र
द्वितीयचतुर्थी 'इममम् आयुषे' 'अग्निह आयु प्रतराम्' इति लिङ्ग
विरोधात् 'आयुर्ही देव जरसम्' इतिचन् स्वयमेव श्याम्, नैव
वाचयति ।

केचित्—एतवोरपि द्वेयताभिधानाधेरयात् कुमारस्यैवोच्चारणमिति ।
ततो 'जवाभ्यानामान् रात्रुभुत' इति सामान्याधिपेप्रसिद्धमेवाचार्यो
मन्त्रादि प्रतिपद्यते । ततश्च 'अग्निभूतानामधिपतिस्समायतु' इत्यादीना
प्रत्यगाशिषामपि वाचन न भवति । नैव च ह्यवनम् ॥ ६ ॥

परिवेचनान्तं कृत्वापरेणाग्निमुदगाग्रं कूर्चं निधाय त-
स्मिन्नुत्तरेण यजुषोपनेनोपविशति ॥ ७ ॥

अनाकुल

उत्तरेण यजुषा राष्ट्रभृदसीत्येनेन । परिवेचनान्तवचनमात्रमन्तर्या-
धम् । केचित् सावित्रं नाम जनमस्मिन् काले उपाकुर्याति । कश्चित् पि
रात्राम्ने सावित्रीमनुयुक्ते । तदुभयमप्यनिष्टमाचार्यस्य । निधायति
वचनादाचार्य एव निधाय कर्ता, न माणवक । अधिकारादव मिष्टे
उपनेतेति वचनमुत्तरार्थम् । पुरस्तात् प्रत्यङ्छासीन इत्यत्र उपनतु,
पुरस्तात् यथा स्वात् अग्नेः पुरस्तात् मा भूय इति । तथा दक्षिणेन वा
पिना दक्षिणं पार्श्वमित्यत्राप्येतु पादो न माणवकस्य ॥ ६ ॥

क-यपर्यवस्य

कूर्चं दर्शयमासनम् । उत्तरेण यजुषा 'राष्ट्रभृदसि' इत्येनेन । उपनत
आचार्यः । शेष उपसम् ॥ ७ ॥

पुरस्तात् प्रत्यङ्छासीनः कुमारी दक्षिणेन पाणिना द-
क्षिणं पादगन्धारम्याह 'मवित्री भो ! अनुग्रही'ति ॥ ८ ॥

अनाकुल

दर्शयमासीन इति शृङ्गान्तरे । दक्षिणेनेति वचनमुमाभ्यामेवोमा

विशेषं पक्षोऽत्र मा भूदिति । तेन सकृद्विचमुचससृष्टीयादित्यत्र विशेष-
य प्रवर्तते ॥ ७ ॥

तत्पर्यवर्तनम्

उपनेतुः पुस्तनात् प्रथममुचः । आसीत् कुमारो वक्षिणं पश्चिमं उपनेतुर्दे-
विणं पदं चत्वारान्य उचससृष्ट्या 'सावित्र्यो मे । सतुर्गं' इति प्रार्थयते ॥ ८ ॥

॥ तस्मा अन्वाह 'तस्सवितु' रिति ॥ ९ ॥

पक्षोऽर्धचशस्ततस्सर्वाम् ॥ १० ॥

अनाकुलः

तन्मा इति वचनात् कुमारस्य ग्रहणार्थमनुवचनम् । तेन चिन्त्यपि
वचनेषु कुमारस्यानुग्रहणं भवति । अनुशब्दोऽनुग्रह्योतनार्थः । अ-
नुग्रहणाद् भवतीति । तेन पदसमर्थं कुमारः तावत् वक्तुं ततो यथा
शक्तिं वाचयति । स्वयं विधिवत् पूर्वमुक्त्वा प्रथमं पच्छं, पादेषादेऽव-
सानम् । द्वितीयमर्धचशं, ततस्सर्वामन्वाहति । उत्तरमिति वक्तव्ये त-
स्सवितुर्गति निर्देशः सावित्रीप्रदेशेषु सावित्र्या समिप्तहस्तमादध्या-
(आप य १-२७-१) तित्यादिषु अस्या पदं ग्रहणं यथा स्यात् । यस्याः क-
स्यतश्चिन्त्यं सवितुर्देवताया मा भूदित्येवमर्थम् । तत इति वचनादेतापदे-
यास्मिन्नहन्त्यनुवचनम् । एतेनैवमैरग्रहणे कालान्तराऽप्युपपन्नम् ॥ ८ ॥

तार्किकयोगम्

तस्मै कुमाराय ग्रहणार्थं 'तस्सवितुर्गरेण्यम्' इत्येतामृचनान्वाहो-
ऽन्वाहः । तत्र च सवितुर्देवतामृचनमनुग्रह्याद्यविशेषेण प्रार्थनार्थं कृता-
यामाप योच 'तस्सवितुरित्यन्वाह' इति निश्चयः स ज्ञापयति-धनुषद्वया-
दिशब्दवत् सावित्रीशब्दस्य वैयर्थिकत्वादि 'तस्सवितुर्गरेण्यम्' इत्यस्या-
मेव प्रयोगो नियतः, न तु 'आसत्येन रजसा' इत्यादिष्वपीति । ततश्च
धर्मशास्त्रे 'सावित्रीं प्राजायामशः' (आप य १-२६-१५) सावित्र्या
समिप्तहस्तमादध्यात् (आप य १-२७-१) इत्यादिष्वस्या पदार्थस्त-
स्मान्नयो नान्यस्या अपीति ॥ ९ ॥

कथमन्वाहः ? इत्यन्वाहः—

पञ्च पादे पादे अवसायः । अर्धवेद्य अर्धवेद्ये अवसायः । ततः सर्वा
व्यमर्गा अनवसानातिथयः । अत्र च सर्वानुवचनस्यादृष्टार्थत्वात्,
ग्रहीतुमसमर्थस्यापि कुमारस्य सर्वो निगद्यते ॥ ११ ॥

अनाकुला

अथ तत्रैवासीनः कुमारः उत्तरेण मन्त्रेणा 'अवधमसौ सोम्ये' इत्यनेन स्वव-
सुतासौष्ठुपसृजति । अप उपसृष्टति । औष्ठुवाङ्मिवात् उत्तरमिति वि-
शेषणम् । मन्त्रग्रहणमुत्तरशब्दस्य दिग्वाचिनाशङ्का सा भूतिदेश्यवर्धम् ।
मन्त्रे अन्वाकित्यनेन श्राव्योऽग्निर्जीवते नाचार्यो नार्पि (१)मापवकः । तेन
नामनिर्देशो न कर्तव्यः ॥ ११ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

आचार्यवाचिनेन 'अवधमसौ सोम्ये' इत्यनेन मन्त्रेण कुमारः स्वसु-
तासौष्ठुपसृजति । उत्तरशब्दाः मन्त्रेष्वम् । अन्वाकित्यत्र च नास्ति नामम्
ह्यम्, श्राव्याभिधानत्वात् । 'स्यावान्तपर्यन्तायोष्ठुपसृष्ट्याचामेत्'
(आप. २. १६. १०) इति चचनादाचमनं तु कर्तव्यम् ॥ १२ ॥

कर्णावुत्तरेण ॥ १३ ॥

अनाकुला

उत्तरेण मन्त्रेण "ब्रह्मण आनी स्य" इत्यनेन । सकृन्मन्त्रः । कर्णावि-
ति द्विवचनयोगात् क्रमेणोपसृष्टीकृतम् ॥ १२ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

स एव सुतापदस्तद्वयेन स्वीयौ कर्णौ सृष्टति । उत्तरेण 'ब्रह्मण
आनी स्य.' इति द्विवचनलिङ्गिनः ॥ १३ ॥

दण्डमुत्तरेणादत्ते ॥ १४ ॥

अनाकुला

उत्तरेण मन्त्रेण 'सुधवस्तुधवस'मित्यनेन ॥ १३ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

उत्तरेण 'सुधवसः' इत्यनेन ॥ १४ ॥

अथ वर्णक्रमेण विभिन्नुपैर्दण्डानां गुणविधिनाह—

• पालाशो दण्डो ब्राह्मणस्य नैद्यग्रं धास्कन्धजोऽप-

रुग्रो राजन्यस्य चादर औदुम्बरो

वा वैद्यस्य ॥ १५ ॥

१. स्य कुमारः

• इत्यनेन 'अनाकुली' इत्यादि 'अदिगन्ती' इत्यनेनसुतासौष्ठुपसृजति 'अ-
'वि'पुस्तकम् । सुतापदस्तद्वयेन स एव सुतापदयोः । तत्र सुतपदेऽहं आचमयति । इति
पदम् ॥ अत्रापि ॥ उपसृष्टति । इति ।

अनाकुल

राजन्वयैवयो विशेषविधानां च सिद्धे ब्राह्मणमद्वयं जयमपि वि-
विधैर्वैलस्युक्तं यथा स्यादिति । तेन 'वाक्षो दण्ड' इत्ययं विकल्पो
ब्राह्मणस्यैव भवति । इतरथा राजन्वयैवयोरत्र स्यात् तयोरेव
वैलस्युक्तं विधानमिति कृत्वा ॥ १४ ॥

न्यग्रोधस्य विकारो न्यग्रोधः । स्कन्धे जातः स्कन्धः । अवाचीना
म. अवाच्यम् । उकारपाठस्तु न्यग्रोधः ॥ १५ ॥

वक्षो विकारो वाक् । वृक्षप्रकट्यात् उदुम्बरे वृक्षः । न तात्त्विकम् ।
तत्त्वदर्शनम्

वाक्कायः वलाशवृक्षस्य विकारः । एवमुत्तरेष्वपि विशेषतः । स्कन्धे
जातः स्कन्धः । अवाच्यम् अवाचीनमत्र यस्य दण्डस्य ॥ १५ ॥

वाक्षो दण्ड इत्यवर्णसंयोगनैक उपदिशन्ति ॥ १६ ॥

अनाकुल

वृक्षस्य विकारो वाक् । यक्षियस्य वृक्षस्य इति कटवाम्बरे । पुरो
विधिवैलस्युक्तं, अत्र तु सर्वसाधारणो न कश्चित् पुरोविशेषेण स-
मुज्यते । अत्र च सामान्योच्चारिक एव दण्डविधिसंस्मरणार्थं, सखि
हानुवने नैवग्रोधादिषु मन्त्रप्रापणार्थम् । अन्यथा वालाशस्यैव मन्त्रे-
षादानं स्यात् तूष्णीमन्त्रस्यम् । 'सुध्व' इत्यस्य वालाशमिधानत्वात् ।
'वेवा वै ब्रह्मजवद्वनं तत्पर्ष उपानुषोत् सुध्वं वै नामति' (तै स ३.५.३)
वाक्षो दण्ड इत्येतान्नैव सिद्धे अवर्णसंयोगनेति वचनं कटवाम्बरेण-
समेददर्शनार्थम्—यदि पुरोस्युक्तं कटवः प्रकान्तं स एवास्मादप्यु-
क्तं कर्तव्यं इति ॥ १७ ॥

तत्त्वदर्शनम् ।

वाक् वृक्षस्य यक्षियस्य विकारः, न तु वेणुवेणादे । मन्त्रेणैवैव
सर्ववर्णानामविशेषेणैव उपदिशन्ति । अत्र यद्यपि 'तत् पर्षं वपाश्च
गोमृधवा वै काम' (तै स ३.५.३) इत्यर्थवादेन मन्त्रप्राप्त्युध्वदण्ड-
स्य वालाशमिधानलिङ्गत्वात् अत्रैव मन्त्रेण नैवग्रोधादिदण्डानाम्
पुत्रादाने लिङ्गविरोधः तथापि 'दण्डमुत्तरेणादत्ते' इति भुतिमात्रत्वात्
लिङ्गवाचि-वाङ्मनेनैव सर्वदण्डानामुपादानम् । धर्मशास्त्रे 'वालाशो दण्डो
ब्राह्मणस्य' (आप. च १.२.१८) इत्यादि पुनर्विधानं च 'वैविध्यकं ब्रह्मचर्यं
चरेत्' (आप. ३.१.२८) इत्युपनयनकालातिवृत्तिमात्रव्यक्त्यानुष्ठानस्यैव
वस्तुत्वेन तत्तद्वृद्धचारणार्थम् ।

केचित्—तत्रैव सर्वचरणार्थं विहितानां दण्डानां गृह्येऽनुवादः सर्वेषामनुपादानेऽपि श्रुत्येतन्मन्त्रविधानार्थं इति ॥ १६ ॥

‘स्मृतं च मे’ इत्येतद्वाचयित्वा गुरुवे वरं दत्त्वा-

धृष्यमुत्थाप्योत्तरेरादित्यमुपतिष्ठते ॥ १७ ॥

अथवा

अथ दण्डमादाय तत्रैवासीनः कुमारः स्तुत्यं न श्येत्तत्र जनस्यकीर्तन-
माह । तथा वारं वा ददाति । तत उच्यते । मन्त्रेणोक्तिं कृत्वा प्रत्येकमन्त्र-
नां कर्तृत्वात् तद्वत्कृत्वादिभिः ‘सुपं दक्षे’ इत्यवसर्गः । जनस्यकीर्त-
नार्थं पदार्थचतुष्टयस्य कुमार एव कर्ता । हेतुप्रतिपादितं तृमयत्राविवाहित-
त-वाचयित्वात्थाप्येति च । विवक्षिते तु तस्मिन् वरदाने उपस्थाने वा
ऽऽवाय एव कर्ता भ्यात् । तन्मादर्थप्राप्तस्य हेतुव्यापारस्यानुवादः ॥ १८ ॥

तत्पर्यवर्तनम्

अथार्थाः ‘स्मृतं च मे’ इत्येतन्मन्त्रज्ञातः कुमारं वाचयति । तत्राष्टौ
मन्त्रास्तस्मान्नोदकादेशेणोक्तवन्तः । तेषां प्रत्येकांशिष्टादेव वाचने प्राप्तं
वाचयित्वाते पुनरेवैव वाचनवरदानयोः वैरम्यार्थम् । अथ गुरु
आचार्याय कुमारो वरं वा गुरोः ‘वरं ते ददामि’ इति ददाति । अस्या-
धाने ‘वीर्ये वर’ (आप-श्री. ५-११-४) इत्युक्तत्वात् । आचार्यस्तु
सप्तदशश्रुत्वोऽप्यास्य होतृणां वशमानुवाकस्य ‘वैवस्वत्वा’ इत्यादिना
आरभ्य ‘वैवि दक्षिणे’ इत्यवसर्गमुक्त्वा ‘स्त्राय वा तेनाभून्त्वमभ्याम्’
इत्यादि सन्ध्याय ‘उत्थानस्वाह्वारस्य प्रतिगृह्णानु’ (तै-आ. ३-१०) इ-
त्येवमन्तेन श्रोतवत् प्रतिगृह्णानि, उपलभ्य विचार्यस्य श्रुतिनस्मन्का-
रः (आप-ध १-१-९) इति धर्मशास्त्रवचनात् । ततः कुमार ‘उदायुषा’
इत्युत्थाप्य इदं च वाचयति ।

अथ कुमार ‘नचक्षुरेव हितम्’ इत्यादिभिराचार्यवाचितैर्दशभि-
र्मन्त्रैरादित्यमुपतिष्ठते । अथ वाचयित्वात्थाप्ये क्त्वाप्रत्ययस्य, विवाहि-
घातमात्रेण तात्पर्यं, न तु समानकर्तृकत्वेऽपि । ज्ञापितं चेत्तत् ‘यैकं वि-
मुच्य तां ततः प्र वा वाहयेत्’ (आप-तृ ५-१३) इत्यत्र । अथवा उ-
पधानेन सम्बन्धः, आचार्यस्मृतादि वाचयित्वा ‘उदायुषा’ इत्युत्था-
प्य ‘यं कामयेत’ इत्यादि कुर्यात् । कुमारस्तु गुरुवे वरं दत्त्वा उत्तरेरा-
दित्यमुपतिष्ठते ।

केचित्—स्मृतसङ्कीर्तनादि पदार्थचतुष्टयमपि कुमारकर्तृकम् ।

प ४८, ल ११.] अनाकुल्याताम्यवैदर्शनाभ्यां महितम् । १४९

न चातिवार्थान्येति तु विजयो इत्युपविशति । अन्यथा स्वसमाजक-
तृकत्वात् परदानपुत्रस्यान आचार्यकृतक स्यात् तथा मुदप्रत्येक चै-
त्यादौ ब्रह्मणे वरदानार्थमिति ॥ १७ ॥

अथ काम्यमाह—

यं कामयेत (१) नापमन्त्रिष्येनेति तमुत्तरया दक्षिणे
हस्ते गृह्णीयात् ॥ १८ ॥

अनकुल

न कुमारं जपेना समेतं गुरु, किमिति ? अथ मत्तो न विष्णो न विष्णु-
ज्येते मर्यादा एव स्यादासमावर्तनादिनि तमनादिमन् काले दक्षिणे
हस्ते गृह्णीयात् उत्तरया 'यस्मिन् भूतम्' इत्येता । नामनिर्देशा-
स्तुभ्या । काम्योऽयं विधि न स्थित । एतदेव ब्राह्मणमासमावर्तनात्
नापनेतुरेव समीपे वर्तितव्यमिति ॥ १९ ॥

तत्पर्यवर्तनम्

न कुमारं त्वमासमावर्तनममत्तो न विष्णो न विष्णुज्येतेति जपेत्,
तमुत्तरया 'यस्मिन् भूतम्' इत्येतदर्थं समनुज्या च नाम गृह्णीया दक्षिणे
हस्ते खोऽयं यद्यवमाचार्यस्तुर्वेदी सर्वशास्त्रवित् अभ्यासितु स्यात्स्या
तु च शक्यति ॥ १८ ॥

अथ हमेतमग्निं धारयन्ति ॥ १९ ॥

अनकुल

तानुपनयनाग्निं अह धारयन्ति अविनाशिनं कुर्वन्ति विवाहः ॥ २० ॥

तत्पर्यवर्तनम्

स्वष्टमेतत् ॥ १९ ॥

क्षारलवणवर्जनं च ॥ २० ॥

अनकुल

क्षारलवणयोर्वर्जेन भवति भोजने इवहम् । अन्य लवणचारिण साम-
मयाचारिक, प्रतिषेध- सार्वज्ञातिक । अथ तु स्वहस्यमन्थः । तथोर्वि-
कल्प । मन्थादिप्रतिषेधस्तु सामयाचारिका निरुपमं भवति ॥ २१ ॥

तत्पर्यवर्तनम्

अह क्षारलवणयोर्वर्जनं च भवति । अथ च स्वहमिति नियमा-

एवमग्निपूजापरशब्दं समिधाधानं सविधिकमभिधाय, इदानीं त-
द्विधाधिकारसम्बन्धं गुणान्तरं चाह—

॥ एवमन्वस्मिन्नपि सदारण्यादेधानाहुरप्य ॥ २२ ॥

अनाकुल

यथा इन्धोपवननाग्रे नियन्धारणपक्षे समिधाधानं नियन्त्रेण वेष्टितं,
एव इत्यहं धारणपक्षे इत्यहादूर्ध्वं अन्वस्मिन्नपज्ञादिदं कामं कर्तव्यमि-
त्यर्थः ॥ २२ ॥

अरण्यग्रहणान् ग्राम्याणां कलवतीं वृक्षाणां प्रतिषेधः । आहुरप्येति
वचनान् अन्वैषाह्वानां प्रतिषेधः । एतं काष्ठमिति । एषाग्रहणग्रन्थेराहरण-
शङ्काविह्वलनार्थम् सामय्याचारिकेषु विधिं गुणार्थं ब्रह्मचारिण्यहसमिदाहुर-
एव विधेते । इदं स्वात्मार्थम् ॥ २४ ॥

नात्यवधानम्

एवमुक्तेन विधिना यदा उपनयनयन्त्रुत्यासमापननात् अहरहमव्याप-
यति, सायमेव वा समिधाधानं कनस्यम् । एतन्न इत्यहादूर्ध्वमव्य-
भिमतानि लौकिकेऽग्रे भवन्ति । न तूपनयनाग्निनेष्ट इति निष्पत्त्यस्य सवि-
धाधानस्य लापः । समिधश्चारण्यादुसाह्वयानेवा । कनस्य धर्मशास्त्रे
'सायं मातयेषोपदशम्' इति 'सायमेवाग्निपूजेत्येकं' (साय ध १-४-
१६, १७) इति स विकल्पविध्योऽनुवादः ।

कञ्चित्—निरवस्य सनसर्गमिदाधानस्य अक्षोपवेशोऽस्मिन् काले
प्रारम्भायः । ततश्च प्रातश्चकाम सायमपयर्गम् । सायमेवेति पक्षे तु
सायमेषोपयकमो नाम्नाय । तत्र यथाकामो प्रक्रमतः । तथा तस्मिन्प्रत्य-
भिमतप्रातश्चरमात् उपनयननाग्रेऽहोऽहोमपि विकल्पेन धारणं, तत्रैव
समिधाधानं चेति ॥ २२ ॥

उत्तरया सँशमिति ॥ २३ ॥

अनाकुल

अथ न कलवतीं ब्रह्मचारिणीं रेषेतया वसन्ति गुरुः सविधायनीत्यर्थः.
यथापाठमूला सदासनं अर्थं वा कथयति । तत्राचरन्ति ब्रह्मचर्याग्निं प्रा-
प्तेऽस्ति । तस्मात् कामचारवान् ब्रह्मा मा भूः । वायमेव प्रतिषेधनम् ।
अतोऽस्यान्व, यथाऽहमुक्तं, अथ यथाज्ञानं, नान्यत् । पूर्व्वेन च प्रतिषेधनं
सर्वथा वर्जं कृत् गुरुमुद्धारणाद । ना गुरुया दिवा स्वापमतिषेधः । "दिवा-

मा स्वाप्सी(आहूय गृ १-२२-२) इत्येवैवाह्वयान् । अपर आहू-अथ य-
पूर्वोभ्यासी जलम्बसवेदी तमाहुर्न स्वपिनीति । एवविधाऽत्र स्वापा
भावे इति । अकार्षे चोप नियमन भिक्षविधि । आवापयति भव
मनापिप्रासाप यदा स्वाप्ता आचार्यैवसे वर्गन्नेत्यर्थः । सशसनानन्तरं
भिक्षाचरणम् । अथ बोधायन —“अथान्मा आरेक पात्रं प्रयच्छन्नाह
मात्रमेवाप्रे भिक्षस्वेति” (वा गृ २-७) आश्वलायनस्तु—“अथस्याप्या-
पितमत्र भिक्षेनात्र-पात्रपापिनी वा” (आहूय गृ १-२२-७) इति ॥ २२ ॥

तात्पर्येति

‘ब्रह्मचार्येति’ इत्यनया कुमारं स्वाप्तिं शिक्षयति । (१) अथ सश-
सनार्थेवापनाय मन्त्रार्थं उच्यते । प्रयत्नेति (२) कामचारवाद्भक्षो मा-
यु । अथान्नं ययानुज्ञानोऽथ (३) एव पिब, सुमुष्ठा तु वारय । अर्धं कुरु, अ-
स्मदर्थं कर्मे ययानुज्ञाये कुरु, मा सुमुष्ठा पूर्वोभ्यासी जलम्बसवेदी नृ-
या, ‘तमाहुर्न स्वपिनि’ (आहूय गृ १-४-२८) इत्युक्त्यान्, मा विहा
स्वाप्सीति वा । अकार्षे यय, निमग्न्यादिना मुञ्चानोऽथस्मदर्थं भक्ष-
माचर । आचार्येवानो भव, मयाननुज्ञाता याजन-दिकर्मे मा कार्षीरिति ।
अथ चासीनिष्ठान्द्रो लकार, सुमुष्ठा इति मय च । सशसनेषु च
सर्वेषु कुमारो वाच्यः ‘एव करोमि’ इति प्रतिवचन(४) वाच्य । सश-
सनान्न च भिक्षाचरणम् । अथान्मा आरेक पात्रं प्रयच्छन्नाह—मातर-
मेवाप्रे भिक्षस्वेति (वा गृ २-५-४०) इति बोधायनश्रुत्यान् ॥ २३ ॥

वातश्चतुर्थीमुत्तरयादत्तेऽन्वत् परिधाप्य ॥ २४ ॥

इरपापरस्वर्भीये गृह्यप्रश्ने एकादशः खण्डः ॥

समाप्तस्तुगीयः पटलः ॥

अनाहुता

अथ विराजे (५) निवृत्ते चतुर्थं रात्रिं सप्तम्यर्थं द्वितीया । चतु-
र्थीमेत्यर्थः । तत्र किम् ? अह्ना कुमारस्य भार्यं सप्तकृत्वात् परिधा-
पितं तदाचार्य आहूते उत्पत्त्या “यस्य ते प्रथमयास्य” इत्येतया । अ-
न्वत्तम परिधाप्य उपहे तु तस्मिन्निधमेव सप्त कृत्वात्तमेव । चतुर्थीम

त्यत्र न रात्रिर्विवक्षिता । किं नहि ? अहोरात्रसमुदाय । तथाहन्वयादान
वाससः 'उद्गमयनपूर्वपश्चाद्' 'इति नियमात् ॥

मेघलामञ्जिन इच्छमुपवीत कमण्डलुम् ।

अप्सु प्रास्य चिनष्टानि (१) वायव्यमन्यानि मन्त्रवत् ॥ २१६ ॥

इति गृह्यसूत्रद्वाराअनाकुलाया एकादश खण्डः ।

चतुर्था पटलः ॥

रात्र्यवसंयमम्

चतुर्थमिति सप्तम्यर्थे द्वितीया । चतुर्था रात्रौ चतुर्थाहोरात्रे अह
न्येष 'उद्गमयनपूर्वपश्चाद्' (आप सु १-२) इति नियमात् । वाग. उप
नयनकाले यत्परिधापित तदाचार्य समस्तशुक्लवोऽयम्य 'पश्य ते प्रथ
मवास्यम्' इत्यतएव स्वीकरोति, न तु स्वाविज्ञेय, अत्र विशेषविदेर्वर्त्ती
यस्तवात् । उपदेशमत्र तु देवा वै वरुणमयाजयन्, (तै आ २-२-१)
इति सिद्धादयमेषु न प्रतिग्रहाविचित्रोति । एतच्चान्यद्वास्तु कुमार गो-
पायैव कर्तव्यम् । स तु 'शुरो वासवो वराधि, इति द्रव्यान् । पतञ्ज
ल्यह मन्त्रयत्परिहितमेव वाच्य परिचयम् । आपस्तम्बमन्वा एतद्वन्त
मुपनयनम् ॥ २१ ॥

अथ पाप्माशकर्मभाष्य लिख्यते—

केचित् स्मृत्यन्तरोपसंहारेण पाप्माशकृष्णसमीपे पाप्माश कर्म कुर्व
ते समानम् । अन्येषां च अष्टधानानां हितार्थे (२) पाप्माशकर्मणो वि-
धिरुप्यत-श्रीष्यहानि प्रत्यक्षमासमभिमोचरेत् । चतुर्थेऽहम्यजमस्का
रेण स्रक्कृत्याचार्येण सह प्राचीमुदीची वा दिशमुपनिष्ठास्य पूर्वोक्त
रेण वा पाप्माशकृष्ण श्रीष्युद्गमपर्वर्षाणि स्थण्डिलानि कल्पयित्वा तेषु
यथाक्रम प्रत्यङ्मुखः प्रणवध्वजामेवाभ्योऽर्च्यपाशाचमनःकान्तवस्त्रमन्त्र
मानपधूपदीपवस्तीञ्ज दद्यादधोपतिष्ठते । 'यश्चन्द्रसाम्' इत्यनेन 'श्रुत
मे गोपाय' (तै उ १-४) इत्यनेन प्रणवम् । 'अष्टयाज्ञं समिध्वने' (तै
आ. २-८-८) इति सूक्तेन अष्टयम् । (२) 'मेधा र्वी' (तै उ ४-४१) इ
त्यनुवाचेन मेधाम् । ततः पलाशसूते दण्डं विद्युज्य अन्यदण्डमादाय
सहाचार्यो गृहमागच्छतीति ॥

१ ग पूर्वाह्न काले ।

* चन्द्रोत्पत्तौ इत्यनुपूर्वदर्शनमेवैव च कल्पयित्वा ।

२ उ-वधास्य विन्दुभिस्त ।

३ उ-निध्वान् दण्डमभिधा ।

चतुर्थे पटलेऽपीत्यथ यथाभाष्य यथामति ।
 कृता सुदर्शनादेष गृह्यतात्पर्यदर्शनम् ॥
 सुवह्यं पुलंभ भाष्य भाष्याद्यंश्च सुदुर्ग्रहः ।
 अतोऽनुकम्पया विद्वद्भिः सन्वत्सुहिष्ठुना नयम् ॥
 इति श्रीसुदर्शनाचार्यकृती गृह्यसूत्रतात्पर्यदर्शने एकादशः सर्गः ॥
 समाप्तश्चतुर्थे पटले ॥

अनाकुला

अधोपाकर्मोत्सर्जनपटलः ॥

अथात उपाकरणोत्सर्जनै व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

अथ शब्दः आदी महत्कार्यः प्रकरणान्तरत्वात् । अन्वयान्दो हेतौ ।
 यस्मादेतयोर्व्याख्यानमन्तरेण प्रयोगो न शक्यते कर्तुं अत एतं व्या-
 ख्यास्यामः इति ॥ १ ॥

अवगापक्ष ओषधीषु जातासु हस्तेन पीर्णमास्यां
 बाध्यापोपाकर्म ॥ २ ॥

अवगापक्ष आवाणस्य मासस्य पूर्वपक्ष इत्यर्थः । ओषधीषु जातासु प्रवर्ष-
 काद्दासु हस्तेन कल्पेण पीर्णमास्या वा आवाणस्य कर्मव्यमित्यर्थः । अथा-
 यस्वोपाकरणं अन्वयोपाकरणमर्थः इत्यर्थः । ओषधीषु जातास्त्विति च-
 नादाजातास्त्वोषधीषु प्रोक्षण्यां भवति । तथा च कल्पान्तर-आवाण-
 पीर्णमास्यां प्रोक्षण्यामाणास्त्वां चेति ॥ २ ॥

अग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्तैऽन्वारब्धेषु काण्ड कृ-
 विभ्यो जुहोति सदसस्पतये माधिव्या क्रमेदाय यजुर्वेदाय

अथमुपसर्जनोत्सर्जनपटलः 'ह' 'ख' उ चर्तुषु अक्षरानुपलब्धेषु न दुष्यते । प-
 तु ग, घ, ङ, पुस्तकेषुलभ्यते । अधिमण्डलैस्त्वमुदर्शनपरादशमर्पणोपनयनं चानि कर्तव्ये-
 न्यधिकतापसुर्वसतः । सुहति त्वन्वयि अवष्टायेन मर्पणमिति न चने न निवेतुं शक्यम् । पुनस्तु
 यजुस्ते पतये नोक्तमन्ते । अन्वयवदशमर्पणमन्त्रे अहं यजमानस्य देवताभ्यर्चनाय । हि-
 त्त्येकेनानि न मृदत कस्तु वायेते । अथ हस्त्याचार्यैः गृह्यतात्पर्यानि तुल्यपर्वतोद्वेदितायै न
 अवगापक्षमात्रमेव वर्तयन्ति केचन पूर्वपक्षं हस्त्यमात्रम् । निजार्थापुस्तकेषु विभक्ति-
 कृत्यानि कृते यं व्यवहृतान्तात्पर्यविरहितानि किञ्चित् निवृत्तं नाममन्ते । अन्वयेन परं नै-
 विषयं कृतं । आदर्शान्तराद्येन त्वन्वयवदशमर्पणमन्त्रेणैतदुपपन्नं वाच्यं तदुपपन्नं तद्वै-
 अतो विद्वद्भिः सुविमर्शकैः कल्पितमेव न आदर्शान्तराद्येकेन वा पूर्णमासः ।

सामवेदायाथर्वणवेदायेति हत्वा उपहोमो वेदाहुतीनामुप-
रिष्टात्सदसस्पतिमित्येकं ॥ ३ ॥

यजमुपाकरणस्य काल उक्तः । अथ प्रयोगः—अग्नेर्यजमानानादि
तन्त्र प्रतिपद्यते । अग्निञ्च ओदिवान्गाराद्वाहार्यः, मन्थ्यो वा, न त्वीवा-
स्यनो बहुनामत्र सहत्वाभावात् । भार्यावाञ्च सहत्वाभावात् वचनमत्र
प्रयोगः ? । विद्यासंस्काराद्यभिर्यजमानं वेदसमुक्तम् । तत्रत्यजमानान्ते
ऽन्वारस्थेषु शिष्येषु प्रवानाहुतीर्जुहोति । काण्डकप्रविभ्यः प्रजापति-
न्तोमोऽग्निर्विद्ववेवा प्रजा स्वयम्, इति पञ्च काण्डकप्रवयः । तत्र
प्रजापतये स्वाहेति होमः । प्रजापतये काण्डकप्रवये स्वाहेत्यग्नये । 'सदस
स्पतिमद्भुजं'मित्यनेन सदसस्पतये जुहोति । 'तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देव-
स्य धियो यो नः प्रचोदयात्' इति पञ्चमः । तत्रत्यजमानान्ते इत्यर्थः ।
एक आचार्यो वेदाहुतीनामुपरिष्टात् सदसस्पतिं होतव्यं मन्थते ॥ ३ ॥

परिवेचनान्तं कृत्वा त्रीननुवाकानादितो-

अधीपीरन् ॥ ४ ॥

तन्त्रशेषं समाप्य वेदस्वादित् त्रिननुवाकानधीपीरन् (१) 'इषे त्वोर्जोऽवा'
(२) 'माव ऊन्दन्तु' (३) 'इज्जन्वमान' (४) 'अनुमस्यै पुरोडाशमष्टाकपाल
निर्वपति वेनुर्दक्षिणा' । एते प्राजापत्यसौम्याग्रयणवेदवेदानामादितश्च-
त्वारोऽनुवाकाः । (५) सह वे देवाना वासुराणा चोति स्वयमुवा । एतेषां
वा पञ्चाना अनुवाकाना अध्ययनम् ॥ ४ ॥

प्रथमोत्तमावनुवाकौ वा ॥ ५ ॥

अथ वा वेदस्य प्रथमोत्तमौ अनुवाकावधीपीरन् 'इषे त्वा' (६) 'भृगुर्दे-
वायुषि'रिति ॥ ५ ॥

उपहमेकाहं वा क्षम्याधीपीरन् ॥ ६ ॥

यस्मिन्नहमनुपाकरणं कृतं तत् आरभ्य पश्चमेकाहं वा क्षम्यं विरम्या
धीपीरन् । उपाकृते उपहमेकाहं वाऽनभ्यास इत्यर्थः । तत्र काण्डोपका-
रणे द्वादशः पारायणोपाकरणे अष्टः । अधीपीरन्निति वचनं उपाकृत्य
उपहृद्पूर्व निषमेनाभ्ययनं यथा स्वादिति ॥ ६ ॥

यथोपाकरणमध्यायः ॥ ७ ॥

येन प्रकारेणोपाकरणं कृतं तथाऽध्ययनं कर्तव्यम् । यदि सर्वोभयं का-
ण्डश्रौतयोः द्रव्या वेदादीं यथायामनुवाकानामारम्भः कृतः प्रथमोक्त-
मथोर्वा तथा सति यथाव्याप्यमध्ययनं कर्तव्यम् । यदि तु काण्डादीनां
सर्वव्याप्यमभ्यस- तथा सति यथाकाण्डमभ्येतव्यम् । वस्तु कृच्छ्रं वेदम-
रभ्येऽनुवाक्यानि परिहृत्य प्रागुत्सर्जनादभ्येतुं न शक्नोति तस्य
पृथक्काण्डोपाकरणम् । तत्र तस्यैव काण्डस्यैकं कृषिं सदस्यपति- सावि-
त्री वेदादुत्तय उपहोमा परिषेचनान्ते तस्यैव काण्डस्यानुवाक एकह-
मन्तध्यायः तस्यैव काण्डस्याभ्ययनम् ॥ ७ ॥

तैषीपक्षस्य रोहिण्यां पौर्णमास्या बोत्सर्गः ॥ ८ ॥

द्रवमुवाकृत्यान्ध्यायवर्जं वेदं काण्डं वाऽरभ्येऽनुवाक्यानि परिह-
र्याध्यायानस्य रोहिण्यनु- कर्तव्यः । पौर्णमास्या वा तैषीपक्षस्यैव ।
तत्रादिमन्कर्त्तव्ये होमोऽपि भवति । कथं भवति ? उपाकरणवत् समा-
नविधानादुपाकरणवद्भूते दुर्त्येव क्षम्यमाणं कर्म प्रतिपद्यते । हिर-
ण्यकेशिनां तु तर्पणादूर्ध्वं उदकान्ते होमः ॥ ८ ॥

प्राचीमुदीची वा सगणो दिशमुपनिष्क्रम्य यत्रापः
पुरस्तात् सुखाः सुखावगाहा अवकिन्यः शङ्किन्यः तां-
सामन्तं गत्वाभिषेकान् कृत्वा सुरभिमत्याम्बिह्नाभिर्वाह-
णीभिर्हिरण्यवर्णानिः पावमानीभिरिति मार्जयेत्वाऽन्त-
र्जलगतोऽयमर्पणेन त्रीन् प्राणायामान् धारयित्वात्तीर्षाच-
म्योपोत्थाय दर्मानन्दान्यस्मै संप्रदाय शुचीं देशे प्राक्कूलैर्द-
र्भैरासनानि कल्पयन्ति ॥ ९ ॥

सगणं सशिश्वं वराणं दुस्त्यादिति यत्र देशे पूर्वस्थां दिशि अवन्तद्व-
र्तयन्त्ये । पुत्रा सुखस्पर्शाः । पुत्रावगाहा सुतीर्षाः पावयका मय-
न्ति तल्लभ्यन्त्य तथा शङ्किन्यः क्षम्यन्त समीपं पलाभिषेकान् कुम्भैः कृत्वा
ततः कुनिगता इधिक्कावृण्ण इत्येतयाम्बिह्नाभि 'आपेतिह्ना मयो भुव'
इति तिष्ठामिः पारथमि अन्ते हेह उदुत्तममिम मे वरुण तस्यादीमीत्येताभिः
हिरण्यवर्णानि 'हिरण्यवर्णैर्दशुन्वायः पावका' इति चतसृभिः पावमानीनि प-

वमानः सुवर्ज्जव, इत्येतेनानुवाकेन मार्गेभित्ता अभ्युक्ष्य प्रतिमर्त्रं क्रियाभ्यावृत्तिः प्रतिपादयित्वाच्ये । ततोऽन्तरर्ज्जवतः जलस्थान्तर्निमग्नोऽधमर्चणेन दूचेन 'कृतं च सत्यं चेत्स्यधमर्चणद्वयेन कीदृ प्रजापताम् धारयति । सर्वत्र सगण इत्येव । अस्तु निमज्ज्येतमनुवाक्य सकृद्वपति स पृक्तः प्राणायामः । एव त्रिधातरित्येवोत्तीर्य पृष्ठान्तरदर्शनात् प्रक्षालितोपदाताभ्यङ्गिष्ठानि वासांक्षि परिघ्राप्यचम्पांश्चाय त्रीं समूय व संनम्योन्वर्त्तनं नमस्य ततः शुचौ देवे उदकान्त एव स्पर्णद्विष्टानि पृथक्कृतवा इर्ध्वैः प्रापन्तौ मातानि कल्पयन्ति ॥ ९ ॥

केभ्यः ? देवेभ्यः विदुभ्यः कृषिभ्यश्च ।

ब्रह्मणे प्रजापतये बृहस्पतयेऽग्नये वायवे सूर्याय चन्द्रमते नक्षत्रेभ्यः ऋतुभ्यस्तंत्रतराय इन्द्राय राज्ञे सोमाय राज्ञे यमाय राज्ञे वरुणाय राज्ञे वैश्रवणाय राज्ञे वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्यो विश्वेभ्यो देवभ्यस्ताभ्येभ्यो मरुदभ्यः ऋतुभ्यो भृगुभ्योऽङ्गिरोभ्य इति देवगणानाम् ॥ १० ॥

देवगण इति देवानां च तद्गणानां चेत्यर्थः । अथ ब्रह्मादि दश देवताः । इन्द्रादयः पञ्च राजान । वसवाद्यः दश देवगणाः । सर्वान्ते कल्पयन्तीति कथनान् सर्वत्र कल्पयामीत्यस्य सम्बन्धः । ब्रह्मणे कल्पयामि प्रजापतये कल्पयामीति । एनानि पञ्चविंशतिरासन्तान्युदमपवर्गाणि । तर्पणं केषां देवेन तीर्थेन भवति ॥ १० ॥

अथर्वयः—त्रिदशामितो जमदग्निर्भरद्वाजो गौतमोऽत्रि-
र्वसिष्ठः कश्यप इत्येते सप्तर्वयः सप्तर्षिभ्यः कल्पयित्वा द-
क्षिणतोऽगस्त्याय कल्पयन्ति ॥ ११ ॥

देवानामुत्तरतः सप्तर्षीणामासनानि, दक्षिणतोऽगस्त्याय, कश्यपादूर्ध्वमदम्बत्वा, (१)पृष्ठान्तरदर्शनात् ॥ ११ ॥

ततो यावदेकैव्यन्तैः कल्पयन्ति ॥ १२ ॥

१. अन्तः पदोचोक्तवचने उदगर्द्धे पञ्चवर्गोपाख्याने कल्पयन्ति त्रिदशामितः (क. पृ. १-११-१) इति कल्पयद्वयैः । त्रिदशामित्यत्र अन्तर्द्वये मरुताजः गौतमनाम्ने शमिष्ठाय कश्यपायाम्बुदे कल्पयन्तीति दक्षिणतोऽगस्त्याय कल्पयन्ति (क. पृ. १-१०) इति मरुत्कारणम् ।

तत्र अन्तरायम्न एकमेवन्ता समावयेयन्ता, कै ? समर्पिभिः,
तेभ्यः कल्पयन्ति । के पुनरने ? कृष्णहोत्रायाश्च क्षत्रियः । एतदुक्तं अत्र
ति-कृष्णहोत्रायाश्च जातृकथार्यः । तच्छ्रुत्वा तु गविन्दो सोमशुभिरो
सोमशुष्काय वसिष्ठे सनडाजाय गृहदुक्त्राय वामदेवाय बाधमन्त्राय हार
तपत्राय उदमयाय गोतमाय मृगक्षत्राय कृतक्षत्राय वसुधे स्वरुणाय
विधातवे विषर्पाय शिविलाय पराशराय वसिष्ठायैन्द्राय मृत्यवे कार्य
त्यक्त्रे भावे सावित्रे भुवश्चरवे सावित्र्यै वरेभ्यश्चेति पुरुषक । एते कृष्णहो
त्रायाश्च(२)श्चतुस्त्रिंशदपच । वेदास्तस्मात् इत्यष्टाविंशदेकमेवन्ता
समर्पिभिः । केचिदथर्वाङ्गिरस्त इतिहासपुराणानि अथैवजानान्
सर्वभूतानीत्येतेषामपि वेदग्रहणेन ग्रहणमिच्छन्ति, कल्पान्तरे तथा
दर्शनात् ॥ १२ ॥

प्राचीनावीतानि कृत्वा दक्षिणतो वैशम्पायनाय वैङ्ग-
ये तित्तिरये उस्तायात्रेयाय पदकाराय, कण्ठिन्याय वृत्ति-
काराय, बोधायनाय प्रवचनकाराय, आपस्तम्बाय सूत्रकाराय,
भरद्वाजाय सूत्रकाराय, सत्याषाढाय हिरण्यकेशाय, आचा-
र्येभ्य ऊर्ध्वरेतोभ्य, एकपत्नीभ्यो धानप्रत्येभ्यः कल्प-
यामीनि ॥ १३ ॥

तत्र सर्वे प्राचीनावन्ति कुत्रा वैशम्पायनादिभ्यो ब्राह्मण्य आ-
सामानि कल्पयन्ति दक्षिणतो देवानामपच चक्षु च । तत्र दक्षिणाप्रवच
देशे दक्षिणां प्रत्यमपचर्त्त(२) ॥ १२-७ मिति कल्पान्तरम् ॥ १३ ॥

अथ यथास्वं भित्नुभ्यः कल्पयन्ति माता-

महेभ्यश्च पृथक् ॥ १४ ॥

यस्य यस्य वै पितर पितामहा प्रपितामहा मातामहाश्च मातु
र्वै पितृपितामहप्रपितामहा सर्वेभ्य उभवेभ्य कल्पयन्तीत्यर्थः । प्रा-
चीनावीतानि कुत्रा दक्षिणत इति चानुपपत्तेः । तत्र यथास्वं पितावी
ना नामभिः कल्पयन्-कृतशर्मणे विष्णुशर्मणे इति । अन्ये पितृभ्य इत्येव
कल्पयन्ति । किमर्थं तर्हि यथास्वमिति ? जीवपितृनामनिहाय विषद
दानवदुपायविशेषप्रतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

यज्ञोपवीतानि कृत्वा तेष्वेव देशेषु तथैवानुपूर्व्या तैरेव
नामनिर्देवानृषींश्च तर्पयन्ति वैशम्पायनप्रभृतीस्तु मातुः
प्रपितामहपर्यन्तान् प्राचीनावीनेनस्तर्पयन्ति—अमु तर्पया-
म्यमु तर्पयाम्यमु तर्पयामीति ॥ १५ ॥

अथ कल्पान्तरे हस्तो विशेष—अमुष्य नमोऽमुष्यै नम इति गन्ध
पुष्पभूपदीपै , अमुष्य स्वाहामुष्यै स्वाहेत्यन्नेन, अमु तर्पयाम्यमु तर्प-
यामीति कल्लोदकेनेति (भा शु. ३-११) (स शु. २-२०-५, ३, ७) ॥ १५ ॥

अभिर्यते चाऽन्योऽन्यम् ॥ १६ ॥

आग्नेतेरुत्तरम् । अभिर्यथा प्रार्थना । इहोत्सर्जने कर्मणि शिष्या
नामुपाध्यायस्य च स्नानादिषु कर्मसु सह प्रवृत्तिश्चोदेता । सर्वत्र
बहुवचननिर्देशात्—अभिर्येकान् कृत्वाऽऽसनानि कल्पयन्तीति । तत्रार्थ
विशेषो वैकल्पिक उपदिश्यते । अन्योऽयमभिर्यते वा ह्यो ह्यो सम्भू-
याम्योऽन्य प्रार्थयन्ते वास्तवतुल्यं न सर्वे महेति । अधीर्सेन्त इति
शब्दे ऋचतेरेनद्वयम् । उदसर्गवशाच्च स एवार्थः । ये त्वधिशाश्वत्
एव लकारमेवा प्रीयते न रेकपि तेषां आतुर्गम्यार्थ एव ॥ १६ ॥

यज्ञोपवीतानि कृत्वा त्रीनादितोऽनुवाका-
नधीर्यन् ॥ १७ ॥

अव्ययप्रकार उपकरणेन व्याख्यात ॥ १७ ॥

काण्डादीन् प्रथमोत्तमौ वा ॥ १८ ॥

अयमपि विस्तर उपकरणे व्याख्यात ॥ १८ ॥

‘काण्डात् कण्डात् प्ररोहन्ती’ति द्वाभ्यामुपोदके

दूर्वा रोपयन्ति ॥ १९ ॥

अथ लघुल्ल दूर्वास्तम्भमाहृत्य नमुदकरं समीपे रोपयति । यथा
दूर्वा प्ररोहति तथा निखनन्ति ‘काण्डात् काण्डात् प्ररोहन्ती’ति द्वाभ्या-
मुपोदकम् । तत्र दूर्वा इत्येकवचनअवगात् एक एव मुण्यो निखनन्ति त-
मितरेऽप्यारभेरन् । अन्ये प्रतिपुरुषमिच्छन्ति ॥ १९ ॥

अथः प्रगाह्योदधि कुर्वन्ति ॥ २० ॥

अथापि प्रविश्य तत्रोदपि कुर्वन्ति । उदधिः समुद्र तस्मिन् क्षोभयन्तीत्यर्थः ॥ २० ॥

कथं नदित्वाह—

सर्वतः परिवार्योर्मिमन्तः कुर्वन्ति ॥ २१ ॥

वहुभिः परिवार्यं मन्तस्तस्मिन्निरुध्य यथोर्मयस्तत्रोत्पद्यन्ते तथा कुर्वन्तीत्यर्थः । एव त्रिः कुर्वन्ति ॥ २१ ॥

उदगाह्यातमितोराग्निं धावन्ति ॥ २२ ॥

उदगाद्य उत्तीर्य अतमितोः आश्रमजननात् आग्निं धावन्ति । आर्चीमुदीचीं वा दिशमभिधावन्ति । तथापवर्गः ॥ २२ ॥

प्रत्येस्याभिधानादि सक्तुभिरोदनैनेति ब्राह्मणान्

भोजयित्वाऽऽशिषो वाचयति ॥ २३ ॥

प्रत्येन गृहान् प्रविश्येत्पथः । आशिषः पुण्यादाद्याः पुण्याहं स्वस्वृध्यतामिति वाचयिष्येति ॥ २३ ॥

एवं पारायणसमार्तां च काण्डादि दूर्वा-

रौपणादधिधावनवर्जम् ॥ २४ ॥

वधासिम्बं वार्षिकेऽप्यध्याये समाप्ते उत्सर्गश्चोदित एवमेव पारायणसमार्तावपि कर्तव्यम् । तत्र वज्रार्जि-काण्डादिनामध्वयनं, दूर्वारोपणमुदधिकरणमाजिज्ञास्य चेति ॥ २४ ॥

प्रत्येस्य ब्राह्मणभोजनादि कर्म प्रतिपद्यते ॥ २५ ॥

काण्डादिग्रहणात् पारायणाध्वयने यथाकाण्डमेवाध्वयनम्, न तु समिपतस्य पाठस्येति कैचित् । अन्य तु काण्डादिग्रहणस्योपलक्ष्यन्त्यात् सर्वप्रकारस्यानुवाक्याध्वयनस्य प्रतिषेधः । पारायणे च यद्यानुवध्वयनमेत्याह ॥ २५ ॥

एवमेवाहिरहरहर्देवानृषीन् पितॄन्व तर्पयेत् ॥ २६ ॥

अहिरिति यजुष्यात् अहरहस्तर्पणमाहरेव । तेवोत्सर्गकर्मणि पूर्वाह्नाया गन्धादीनामपि प्रवृत्तिः । अहरहस्तर्पणं ब्राह्मणज्ञानन्तरम्, कस्यान्तरे दर्शनात् ॥ २६ ॥

इति गृह्यसूत्रावृत्तावनाकुलाया उपोषमोत्सर्जनपटलः ॥

अथ पञ्चमः पटलः ॥

द्वादशः खण्डः ॥

पूर्वशेषनयन व्याख्यातम् । उपनीतस्य च धर्मशास्त्रे 'अथ ब्रह्म चर्यविधिः' (आप. धृ १-२ १८) इत्यादिभ्य धर्मा उपदिष्टः । अभ्या-
वकाशद्वयतानामुपाकरणसमापनविधिभिश्च 'उपाकरणे समापने च ऋ-
षिर्वै. ब्रह्मापते' (आप. सू ८-१०) इत्यत्र सम्पूर्णमेव व्याख्यातम् । अथेदानीं,

वेदं स्नानं वा वातं नीत्वा हवुध्वमेव वा ॥ (याज्ञ स्मृ १-११)
इत्यादिवचनाभ्यामुपानेन कृतकृत्यस्य गुरुकुलात् समावृत्तस्यानुष्ठेप
समावर्तनापरपर्याय स्नानास्य कर्म व्याख्यायते ।

केचित्—' उपाकरणे समापने च ' (आप सू ८-१) इत्यत्रैतयोः
कृत्यस्याप्रसिद्धत्वात्, यवध्यमभ्यव प्रसिद्ध आश्रयितव्य इति वदन्तः
'अथान् उपपाकरणोत्सर्जने व्यासवास्वान्, इत्यादिक प्रतपटल नाम
उपनयनाभ्यन्तर व्याख्येयम् । तेन च, ' उपाकरणे समापने च ' (आप
सू ८-१) इत्यत्रैतयोर्विध्यानीधकारेण सम्पूर्णमेव व्याख्यातत्वात्,
प्रतपटलाध्ययनस्य च विवक्षितत्वात्, भाष्ये प्रसङ्गाभावाच्च ॥

वेदमधीत्य स्नाम्यन् प्रागुदयाहूजं प्रविश्यान्तर्लोम्ना
वर्मणा द्वारमभिधायास्ते ॥ १ ॥

अनवकुल

यवमुपनीतश्चानितब्रह्मचर्याऽपीतवेदपट्टाः यवान्नाथकुलात्पञ्चमा
श्वम श्रेष्ठमुमेवति तस्य स्नानं नाम कर्मोपादिश्यते । यस्मिन् कर्मणि
नियमेन विशिष्ट स्नानं विधिवत् भवति तदेतत् स्नानमिति युज्यते । स्नान
समावर्तनं तत् करिष्यश्चित्त्वर्थे । प्रवृत्त्यादिस्यादिस्योदयो सूच्यते ।
न्यक्तेदृशदिव इति दर्शनात् । अतः सोष्टुम् । अतः अभ्यन्तर लोम्ना
वस्त्रं तेन वर्मणा यस्य कस्यचित् सूगन्धः । आसनवचनं निष्कृमजप्र
तिषेधार्थम् । वेदमित्यभिधक्षितमैववचनम् । वेदं वेदौ वेदान् वा । अर्पण
पाठनश्चापेनश्चाधिगम्येत्त्वर्थः । स्नाम्यश्चिति वचनं नैतिकस्य उत्तर
कर्म सा सूचिति ॥ १ ॥

तानवर्द्धनम्

वेदं मन्त्रब्राह्मणलक्षणम् । एकवचनं ज्ञापयमिब्राह्मम्,

‘यदानधी-य वेदी वा वेदं वापि यथाकमम् ॥’ (म.सू. ३-२)

इति मनुवचनात् । अथान्यं पाठनञ्चाथेतञ्चाधिगम्य, सपटङ्गं समी-
मांस वेद(१)मधीत्येत्यर्थः । मधीत्येति च विधिः ।

‘वेदं यजमानि वा पारं नीत्वा हवुमयमेव वा ।

इत्यस्य प्रदर्शनार्थः । त्वत्त्वं स्नानार्थं कर्म करिष्यमाणः प्रगु-
दात् प्रायादित्योद्यात् । उज्(२)गोशालां परिक्षितां प्रविशेत्त्यादि अ-
कार्यम् ॥ १ ॥

नैनमेतदहुरादित्योऽभितपेत् ॥ २ ॥

धनकुल

एन एतत्कर्म कुर्वीषम् । एतद् एतस्मिन्नहोत्रे कदापिदपि नास्ति-
नेवास्ति । तेन सूत्रपुरीषादिकमपि तत्रैव ब्रजे लुपायानपि कर्तव्यम् ।
आदित्यवत्तद्वत्तद्विनायस्य न प्रतिषेधः ॥ २ ॥

तानवर्द्धनम्

अग्निमज्जहनि यामदस्तमय मूलपुरीषोऽग्न्यर्जनार्थेनप्यर्था मज्जहाद-
हितं निर्गच्छेत् इत्यर्थः ॥ २ ॥

मध्यन्दिनेऽग्निरुपसमाधानाद्याज्यभागान्ते पात्रार्थां
समिधमुत्तरयाऽऽधायपेरणाग्निं कटं एरकायां वोपविश्यो-
त्तरया क्षुरमभिमन्त्र्योत्तरेण यजुषा वज्रे प्रदायार्थं सै-
र्जनाया केशनिधानात् समानम् ॥ ३ ॥

तानवर्द्धनम्

अथ तस्मिन्नहनि मध्यन्दिने कर्म प्रतिपद्यते । अग्निरुपसमाधाना-
दि । शम्पा । स्रक्त्यावाणि क्षुरादिभिस्सह । स्वयमेव कर्त्ता नाचार्यः ।
आज्यसमाधानवचनं समिदायानादेरुत्तरस्य कर्मण कालोपदेशार्थम् ।
अनेनेव तन्त्रप्राप्तावपि सिद्धार्था अग्निरुपसमाधानादिवचनं तन्त्रारम्भ-
स्यैव मध्यन्दिननियमः, न कृत्स्नस्य कर्मणः । एतदर्थं ‘इमं स्ताम’मि-
त्येतथा । न स्वाहाकारः जुहोतिचोदनाभावात् । कटं प्रक्षिप्तं एरका-
यामकुलिभूतं तुणम् । केशनिर्द्धन्ये । तानवच्चा ‘ज्यायुष’मित्येतथा ।

सुरभिपण्यम् । उत्तरेष यत्तुषा 'शिवो नामासीत्यनेन । यत्ता नापितः । नाचार्यः । तस्मै धुर प्रदाय ततः । उभ्याः शीतास्थानीये'त्यादि । यथा कर्मणां कर्म अग्निवचनान् तदुपनिषदेन समन्तम् । किं ? कारयतीत्यध्याहारः । केन कारयति ? आचार्येण । यथाध्याचार्यकुलादयः निवृत्तः तथापि ज्ञान काले विवाहकाले च समयेत्याचार्यः । समानवचनसामर्थ्यात् । योऽस्यापचितस्तमितरथा (आप सृ ३-९) इति च दर्शनात् । स्पष्ट चान्यद्व्याख्ये-अर्थतानुपपन्नयति समाधत्तमानः । (र्थमाने) (आद्य सृ ३-३-१) इत्यादि । अन्ये त्याचार्यकुल एव समानवर्तनमिच्छन्ति । तत्राचार्यस्तसर्जनादने कृत्वा धुर नापिताद्यादाय प्रतिदिश प्रवाप्य पुनस्तस्मै प्रदाय त च वपन्तमुत्तरयानुमन्वयने । यवमन्तमाचार्यकर्मणां च तत्पर्वदर्शनम् ।

यथा कर्त्तव्ये(१) प्रवानहोमा भवन्ति तथा कर्म कुर्यात् । अथ तु कर्त्तव्यपदेशोऽस्याप्यप्रधान(२) इतिहात् । 'आत्यमागान्ते' इति च कर्त्तव्यम् । आत्यमागान्ते कृते समिदावनमेव, न पुनरर्थहृन्मयीति । अथ च पात्रप्रयोगे इत्यादीनि ह्यङ्गम्, धुरकटादीनि सकृदेव, शम्बा-श्च परिध्यते । केचित्—इत्यादीन्नापि सकृदेवेति । पलाशा पलाशाश्च स्नायवचभूताम् उत्तरा 'रमे स्तोमम्' इत्येतया । २३ प्रसिद्धस्तृणमयः । तस्य कटप्रकृतिभूत पङ्क्तिगतार्थं तृणम् । केचित्—कृशित्वेति ।

उत्तरा 'श्रियायुषम्' इत्येतया(३) । उत्तरेण यत्तुषा 'शिवो नामासि' इत्यनेन । तत्ते वपनकर्म कर्मनिष्पन्नविदे ब्राह्मणाव तत्तु धुर प्रयच्छति ।

केचित्—इहाचार्यायां वपनं प्रारभते, नापिनस्तु यत्ता अस्मै प्रयच्छतीति । तदयुक्तम् । इहाचार्यस्यैवाभावात्, नापितस्यामन्वयत्वाच्च । 'अथानुवाकस्य प्रथमेन यत्तुषा' इत्यारभ्य 'तस्मिन्' केशानुपपत्त्योक्तयोर्विश्वरमूले इमेस्तम्बे वा निदधाति' (आप सृ १०-८) इत्येव मन्तपुनयनेन समानं भवतीति शेषः ॥ ३ ॥

जयनार्धे ब्रजस्योपविश्य वित्तस्य मेखलां ब्रह्मचारि-
णे प्रयच्छति । ४ ॥

अनाकुल

(४) अथोक्तकेशमधुनखो ब्रजस्य जयनार्धे पश्चार्धे उपविश्य मेखला नि-
कृत्य विमुच्य, कस्मैचित् ब्रह्मचारिणे प्रयच्छति ॥ ४ ॥

१ वा ग अ—अथत्यजनाद्यशक्तिः पठते । २ इत्यङ्गत्वात् ।

३ इ इ—अदिसन्ध धुर नि-विशस्य । ४ वा वद्वकटा ।

तात्पर्यदर्शनम्

अधोप्रकेशादिको प्रत्यस्य उपनारे पश्चात्ते उपविशन्त्यादि करोति ॥ ४ ॥

तां स उत्तरेण यजुषोदुम्बरमूले दर्भस्तम्बे वोप-
गूहति ॥ ५ ॥

अनाकुला

अप्यस्येति । उत्तरेण यजुषा 'इदमहमनुष्वासुभ्यं' त्यादिना तथाद्दर्भस्तम्बे-
षु नामप्रद्वयम्-इदमह यजुशर्मणो गार्ग्यस्य पात्मानमपसूहाम्मुत्तरो
यजुशर्मो द्विवज्य इति । अथ यदि वा स्यात् यजुशर्मणो गार्ग्यायमेति ।
सूह्याजिनयोऽप्यस्मिन् काले त्यागः ॥ ५ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

न तु अक्षचारी ता मेमस्तां सूषोक्तदेशे उपगूहति अवकाशां करोति
'इदमहं(१) यिष्णुशर्मणो(२) गौतमस्य पात्मानमुपसूहाम्मुत्तरो(३)यि-
ष्णुशर्मो द्विवज्य' इत्यनेन यजुषा । अथ च स्यात्तुर्नामगोत्रे प्राप्ते ॥ ५ ॥

एवंविहिताभिरेवाहिरुत्तराभिष्वङ्गमिस्नात्स्वोत्तरयो-
दुम्बरेण दत्तो धावते ॥ ६ ॥

अनाकुला

एवंविहताभिः पूर्ववत्सूह्याभिः शीतोष्णाभिरित्यर्थः । तत्र स-
सर्जने मन्वस्य लोपः, वपनलिङ्गविरोधात् । एवकारः 'वीनर्वाचमिकः' ।
उपशमिष्वङ्गं अग्निः आपोहिष्ठीषमि हिरण्यवर्णीयार्चनश्च । तत्र
'यासु जात' इत्यासां ग्रहणम् । अतिमन्त्र चाभिषेकः । २० न २२
दन्तेभ्यो मलमपनयति । उत्तरयो 'अन्नाद्याव भ्यूह' इति-पेतयः ॥ ६ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

एवंविहितस्तूर्णाभिः शीतोष्णाभिर्दशीतोष्णाभिरग्नौ । 'केशान् वपतु'
इति मन्त्रलिङ्गविरोधात् एवकारात्तत्र न मिश्रणमन्त्रः । उत्तराभिष्वङ्गे
'आपो हि ह्य' इति तिसृभिः, 'हिरण्यवर्णी' इति निसृमिष्य । स्वाति
अभिषिञ्चति । एतच्च वपनामन्ते सकृदेव ।

केचिन्-अपृथगिति । तत्र, शुनार्ये मधानाम्वासकल्पनमपुन-
रिति युक्तत्वात् ।

(१) अथोदुम्बरेण काष्ठेन दन्तेभ्यो मल 'अप्राप्य व्यूहयम्' इत्येतया अपनयति ॥ ६ ॥

॥ स्नानीषोच्छादितस्नातः ॥ ७ ॥

उत्तरेण यजुषाऽहृतमन्तरं वासः परिधाय सार्धसुर-
भिणा चन्दनेनोत्तरैर्देवताभ्याः प्रदायोत्तरयानुलिप्य मणिं
सौवर्णं सोपधानं सूत्रोत्तमुत्तरयोदपात्रे त्रिः प्रदक्षिण परि-
प्लाव्योत्तरया ग्रीवास्वावध्यैवमेव वादरं मणिं मन्त्रवर्जं
सव्ये पाशायावध्यहृतमुत्तरं वासो 'रैवतिस्त्रिवेति' समानम् ॥ ८ ॥

अनाकुल

ततः स्नानं स्नातार्धं क्लीतकादिभिः कर्ज्जितं उद्धतितं अथकृष्ट-
मलं पुनरपि ताभिरेवाङ्गि स्नत्तं स्नानं यजुषः 'सोमस्य तनूरग्निः'
इत्यनेन अहृतमन्तरं यजुः केन कटिः प्रच्छाद्यत तदन्तरमिन्धुलेपनं ।
येन बहिर्नीधिं प्रच्छाद्यन उपवीतं वा क्रियते तदुत्तरमिति । तयारन्तरं
वासः परिधाय चतुर्ध्वानुलेपनं करोति । केन ? चन्दनम् । कीदृशम् ? ।
नवैषुभिः सर्वाणि सुरभिद्रव्याणि यत्र भवन्ति तत् सर्वसुरभिः ।
नवैषुभिरेति पाठे क्वचिद्विहीनम् । तत्र पूर्वपुनर्मन्त्रेभिर्मिदं यनाभ्य
प्रयच्छति 'तमो ग्रहाय' चेत्ययमादिभिः । तत उत्तरया 'अप्सरस्तु
वा सः' इत्येतया अनाकुलोदुलेपनम् । 'मुसवसे प्राङ्गणोऽनुलिप्येत्
वाहू राजन्यम्' उदरबद्धम् । (आह्वं गृ ३-७-१०-१२) इत्याख्यलाघनः ।
अथ मणिमावधायति त्रिकम् प्रतिमुञ्चते । स च मणिः सार्धमो भवति ।
उपधानेन च वैदूर्वादिनापहितः । तत्रेन सूत्रेणोत्त । सपाश इत्यर्थः ।
त मणि उत्तरार्धो 'रैवमोवसे' इत्येतया उत्पन्नं त्रिः परिप्लावयति ।
सकृदेव मन्त्रः । अथ त उत्तरार्धो 'अपाशोऽस्तुर' इत्येतया ग्रीवास्वाव-
धायति । ग्रीवाशब्दोऽयं धम्मनिवचनः बहुवचनः । तद्योगात् कण्ठे
प्रयुज्यते । अस्यासृजिं पृथिवीं स्तूपते । तस्मादियमोपधिस्त्रावमायेति
वर्णितव्यम् । सकारलोपच्छान्त्सः । अथ वादरं बहुरीचीकेन कटिपत-
मेवमेव सूत्रोत्तमुदपात्रे त्रिः प्रदक्षिण परिप्लाव्य सव्ये पाशायावधायति ।
सूत्रीमेव परिप्लावने च बन्धने च मन्त्रमतिषेधः । पुनर्मणिद्रव्यादुप

कुत पुनः 'अहतमुत्तर वास' इत्यनेनापि परिधानमेषोच्यते नोक्तरीयम् । उच्यते-रेवतीस्येति समानमुपपन्नमेवेति दृष्टानात् उपपन्नमेव 'तिसृभिः परिधाप्य परिहितमुत्तरया' (आपृ. सू. १०-१०) इति परिधानार्थवासोऽवगमात् । (१) पूर्वस्य 'अहनमन्तरं वास' इति चोदिताशङ्क । उत्तरीयं तु 'नित्यमुत्तर कार्यम्' (आपृ. सू. २-४-२२) इत्यादिधर्मज्ञायाश्चक्षादपि सिद्धमेव ।

केचित्—इहोत्तरीयं चिन्तयते तेषां परिधानीयम्, उत्तरमिति वचनात् । तथा आचार्य एव 'रेवतीमन्वा इत्याद्युपपन्नमेव समानं करोतीति । (२) अत्र, परिधाप्य, परिहितम्' इत्यनुपपत्तेरेव । तथा आचार्यकुलाजि वृत्तेनेदं स्नानं कियते । (३) तत्राचार्यकर्तृकत्वा (४) प्रसक्तिरेव ॥ ८ ॥

तस्य दशायां प्रवर्ती प्रवक्ष्य दर्प्यामाध्यायाभ्याना-
यन्नुत्तरा आहुतीर्हुत्वा जयादि प्रतिपद्यते ॥ ९ ॥

अनकुल

अनात्तरस्य वाससो एतावा प्रजा कर्षात्तद्वर्गं सौख्यं प्रवृत्तदर्थमावायेन उत्तरा अष्टा प्रधावाहुतीर्हुत्वाति । अन्वयान्न प्रवर्तयोरुपपत्तेरान्नयन कारणश्लिष्यर्थः । अभ्यानायम् इति आ वाट । अस्मिन् पक्षे सत्येन पाणिनाऽभ्यानायनम् । अभ्यानायमिति षण्मूलन्तस्य युक्त । अभ्यानीयाभ्यानीयेत्यर्थः । सर्वथा प्रवर्तयोरुपपत्तिकनाम्नैव प्रधानहोम । जयादिवचनं प्रवर्तायवर्तीय यथासिद्धं प्रतिपद्येनेत्येवमर्थम् ॥ ८ ॥

नान्वयदशम् ।

तस्य अनन्तरप्रकृतस्य वाससो एतावा प्रजा कुण्डले सौख्यं प्रवृत्तानुपायेन इर्ष्यां अग्रे स्थापयित्वा । आम्नेनति पतिभाषाग्रामानुवादो भ्यानायनविधानार्थः । अभ्यानायमिति (५) षण्मूलन्तोऽर्थवाट । तत्रात्र स्वयमेव सत्येन हस्तेन म्वापितयो प्रवर्तयोरुपरि आत्यमान्तिव त्वेन वाट्येन गता 'आयुष्य वर्मस्यम्' इत्याद्या अष्टौ प्राधानाहुतीर्हुत्वा, ततो इर्ष्यां अग्रान्तायवर्तीय, यथासिद्धं जयादि प्रतिपद्यते । सूचनासूत्रमिति निर्दिष्टनाम्नैः सूत्रे सर्वत्रानेकार्थविधित्वम्वतो वाक्यमेषोऽपि तेषां दोष इत्युक्तम् 'अग्निमिभ्या' (आपृ. सू. १-१२) इत्यत्र ।

केचित्—सन्ध्येन हस्तेन अभ्यानावधम्येन वाभ्यानायश्चिति पाठेन भावेनवचमिन्वाच्यते ॥ ९ ॥

परिषेचनान्तं कृत्वैताभिरेव दक्षिणे कर्णं

आबध्नीतैताभिस्सन्ध्ये ॥ १० ॥

अन्वयः

परिषेचनान्तवचनमानन्तर्यार्थम् । तैनाभ्याहुनि भोजनं न भवति । एताभिरेवाहुतिभि आहुत्यर्थमभ्यैरित्यर्थः । वचनादेकं कार्यं बहुमन्त्र स्वाहाकारवाक्यं मन्त्राः प्रयोग्याः । सन्ध्ये चेत्युक्त्यमाने मन्त्राणां विभाज्य विनियोगः स्यात् । तस्मात् पुनरेताभिरित्युक्तम् ॥ ९ ॥

वार्तव्यार्थम्

परिषेचनान्तरमेव एताभिरेव 'आनुष्य वर्चस्पत' इत्यष्टाभिरेव वक्ष्येते एव प्रवर्तयोरैक आधारीतं प्रतिसुम्बेत् । तथान्येनाभिरेव सन्ध्ये कर्णं । अत्र च होममन्त्राणामेव आबन्धनकरणत्वेन सूत्रवाक्यसादृशानामिदं तथा अन्येषां चोदितत्वात्तैराबन्धनमपि गोपया कृत्वा प्रकाश्या(१)मिष्टी चत् । तथेतार्ताभिरिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशो बहुव्याख्यां ब्राह्मणप्रामाण्यम् । न चात्र होमार्थानामेव आबन्धनार्थत्वेनापि विनियोगे देवर्त्तयिष्य गोर्दक्षदत्तयितव्यद्विरोधः । (२) 'पुरोडाशकपालेन तुषानुपवर्षति' इत्यादिष्वपि विष्णुलक्षणवा विनियुक्ताकार(३)मतिराजवापि विनियोगोपपत्तेः, बहुमन्त्रविषये त्वेकाधेयमपि नायुक्तमित्या(४)श्लेष्यधिकरणे उक्तत्वाच्च ।

केचित्—एताभिस्सन्ध्येन प्रकृताहुतिपरामर्शोदाहुत्यर्था मन्त्रा लक्ष्यन्ते 'पितृणां वाजपानुवाक्याभिरुपतिष्ठते' इतिवदिति । मयम्, यत्

१. कदाचन स्मरतिमिदं वचनं मन्त्रमिदं गच्छ । गोपेन्दु वाजपानुवाक्येन ते दान देवस्य पूज्य इत्यर्थेनेत्येवम् । अत्रवा चेन्नेत्युक्त्या पुनरावृत्तिः प्रकाश्यते । 'कदाचन स्मरतिमिदंवा गच्छेत्तुमुपतिष्ठते' इति ब्राह्मणवचनमत्रापि केचित् कृत्वा पुनरावृत्तिः प्रकाश्यते । अत्र विविधेनमन्त्रादिपुनरावृत्त्या आह्वयः गोर्दक्षदत्तयितव्यं वक्ष्येति वाक्येन पुनरावृत्तिः । तदुपाने होमार्थानामेव न-वाकां विविधेनमन्त्रा आबन्धनवक्तव्यमस्तीत्यर्थः ।

२. 'अनापु चवर्षती' इति वक्ष्येन पुरोडाशकरणे विनियुक्तानि वचनानि । 'पुरोडाशकपालेन तुषानुपवर्षति' इति वचनेन पुरोडाशादित्येव वत् कालसंज्ञात्मकसम्यक्भूतं कुलेनवाधिकरणं लक्षणं विधीयते । तदुपाने अतिरिक्तमन्त्राध्यायस्य न-वाक्यानामप्यर्थे व्याप्तिर्निमित्तं केचित् विदेष इत्यर्थः ।

१ अ अ इ—विनियुक्ताकार निवेधनात् इत्यस्यात् ।

२ अ नी १-२-८

पूर्ववोच्यतादुत्तोरिति लक्षणया प्रकृतानां मन्त्राणामपि परामर्शो वरम्, न विवहापि बाधये लक्षणाः ॥ १० ॥

एवमुत्तरैर्यथालिङ्गं स्रजशिरस्याञ्जनमावशवि-

क्षणमुपानहौ छत्रं दण्डमिति ॥ ११ ॥

अनाहुल्य

एवमुत्तरैरपि मन्त्रैर्यथालिङ्गं स्रगादिति वदुः द्रव्यापवुपयुञ्जीत यथा हम् । तत्र 'शुभिके शिर' इति द्वाभ्यां स्रजशिरसि वचनम् । यथालिङ्गं वचनात् (द्वाभ्यां 'मिमो तामपिनष्टे' इति) स्रज इति पठ्येकवचनम्, न प्रथमाया द्वितीयाया वा बहुवचनम् । इमा नामित्येकवचनात् । शिरसीति वचनात् अन्येर्लो भवति । "न मालोक्तानाम् । माले चत् इत्यु, क्षतित्यभिधापयति" (आश्व य ३-८-१२) इत्याश्वलायनः ।

अथ 'वदाञ्जन वैककुद्'मिति द्वाभ्यामञ्जनं अवकाशयुञ्जीत । तत्र द्वाभ्यामपि मन्त्राभ्यां पूर्वं दक्षिणस्याञ्जनम् । अथ नाभ्यामेव सत्यस्य । यद्यपि 'तेन वामाञ्ज' इति मन्त्रे द्विवचनं भवति । तथापि एवमप्यतिवेशसामर्थ्यात् प्रवर्तयोरावन्धनवत् क्रियाभ्यावृत्तिर्मन्त्राभ्यावृत्तिश्च भवति । तत्र साक्षाद्वक्तुमीयत् द्विवचनं यथा "अमस्तस्र-खाय-यक्ष्वांसो उपदधास्यह"मिति ।

अथादर्शस्यावेक्षणं 'यन्मे वत्स' इत्येववा । अवेक्षणमित्यनुष्ठुमाने आदानमेव स्यादस्मिन् काले, 'इदं तत्पुनरावद' इति लिङ्गात् तस्मादवेक्षणमवहणम् । ततः उपासहारुपमुञ्जने 'प्रतिष्ठे कथ' इति वक्तुया । आञ्जनवत् क्रियाभ्यावृत्तिर्मन्त्रस्यावृत्तश्च भवति । ततश्चक्रगाद्यायामाजमाह्वयति 'प्रजापते इशरत्नमसी'ति वक्तुः । देवस्य त्वेति वक्तुया दण्डमावृत्ते । वैश्वमित्याह्वलायनः ॥ (आश्व य ३-८-१५) ॥ १० ॥

तत्पर्यदर्शनम्

यथा कर्ममध्ये समन्वयक प्रवर्त्तौ हि वक्षी, एवमुत्तरेर्मन्त्रैर्वापि सन्धिलिङ्गावुसारेण स्रगादिपट्टक आवध्नीत कर्तव्यमित्यादि यथाह वा कथशेषः । तत्र 'शुभिके शिर' इत्यन्यैकवैव शिरसि स्रजमावध्नीत । 'वामाहरत्' (१) इत्येवा विकल्पार्थः, 'एकमन्त्राजं कमानि' । 'अथशिष्टा विकल्पार्था' (आश्व प १-४४, ४-१२) इति परिमं पात्रचनान् । स्रज इति द्वितीयैकवचनार्थः, 'शुभिके तिम अगार' 'वामाहरत्' इत्यादि

वचनलिङ्गात् । पञ्चमेकवचन वा । तथा सति स्रज आह्वयम् कर्तव्यमिति शेषः ।

तथा 'यदाञ्जनं विककुदम्' इत्येकयैव सकुदुक्चरितया विककुदप-
वर्तजाताञ्जनेन युगपदुपयोगञ्जनं कर्तव्यम् । अत्रापि 'अपि पर्वत' इत्या-
दीनि चरवारि यजुर्वि विकहृषार्थान्वेष । त चाक्षुषोः पर्यायेणाञ्जनम्,
'तेन वाम्' इति द्विवचनलिङ्गविरोधात् । तथैव 'यन्मे वर्च परागतम्'
इत्येतया आदर्शपेक्षया कर्तव्यम् । तथैव 'प्रतिष्ठे रथः' इत्यनेन यजु-
षोपासना युगपदुपमुञ्जते, 'प्रतिष्ठे रथः' इति द्विवचनलिङ्गात् । तथैव
तूष्णीं उपमादाय 'प्रजापतेः शरणमसि' इति यजुषा आत्मानमभि-
च्छादयति । तथैव दण्डं वैषय 'देवस्य त्वा' इत्यादिवजुषा आदत्ते ।
इति यतानि षट्द्रव्याणीत्यर्थः ।

केचित्—'सुमिके शिर आगोह' 'वामाहृत' इति द्वाभ्यामपि स्रज
वाचनम् । तथा 'यदाञ्जनं' 'अपि पर्वत पुरुषम्' इति द्वाभ्यामप्यायु-
साभ्यां दक्षिणस्ययोरक्षुषोः क्रमणाञ्जनम्, 'यजमुत्तरेयंथालिङ्गम्' इ-
ति वचनकलात् । ततश्च 'तेन वाम्' इति लिङ्गमपि विधिवत्ताद्व्यापमे-
व । यथैकस्या साजान्यकुम्भ्या 'उत्थे उपधाम्यहम्' इति द्विवचनाले-
ङ्गम् । उपानहोक्तपमोचनेऽप्यञ्जनवदेव व्याख्येयम् । तदस्य 'एकमन्त्रा-
णि' (आप य १-४१) इत्यादिपरिभाषाविरुद्धतात् । 'यजमुत्तरेयंथालि-
ङ्गम्' इत्यस्य च पूर्वव्याख्यानेऽप्युपपत्तेः । 'अपि पर्वत पुरुषम्' इत्य-
व पाठे प्रस्थित्यपि विनाशे निराकाङ्क्षतात्, यावयमेवावगतम् ॥ ११ ॥

● वाचं यच्छत्या नक्षत्रेभ्यः ॥ १२ ॥

उदितेषु नक्षत्रेषु प्राचीमुदीची वा दिशमुपनिष्क-
म्पोत्तरेणार्धर्चेन दिश उपस्थापोत्तरेण नक्षत्राणि चन्द्रमस-
मिति ॥ ११ ॥

अनाकुल

ततः उत्तरेणार्धर्चेन 'देवीष्वहूर्वी' रिरक्तेन प्राङ्मुखाः प्राञ्जलिः
सर्वा दिशो मनसि कृत्वा मन्त्रान्तेन प्रदक्षिणमावृत्त्य सममुदीक्षते ।
पक्षे दिश । षडूर्वीरिति लिङ्गात् । प्राङ्मुखाश्चतस्रः ऊर्ध्वा
अधरा चेति । तत उत्तरेणार्धर्चेन 'मा हास्मही'त्यनेन नक्षत्राणि चन्द्रमस-
च सङ्कोचयिष्यते ॥ १२ ॥

तान्पर्यदर्शनम्

इह वा वपास्त्याजम् ॥ १२ ॥

उत्तेजार्थेन 'देवीष्टदुर्घाः' इत्यनेन तदा अवधारणया उक्तत्वात्, तदा
तेन 'मा ह्यस्माद्' इत्यनेनैव ननु तान् पर्यदर्शनम् नापास्त्याजम् । अतिशयोक्त्या
ननु 'मा ह्यस्माद्' इत्यत्र ननु तान्पर्यदर्शनम् नापास्त्याजम् तानि एकादशान्येव ॥ १३ ॥

रातिना सम्भाष्य यथार्थं गच्छति ॥ १४ ॥

इत्यापस्तम्भीये गुह्यप्रदने द्वादशः खण्डः ॥

अनाकुलः

रातिना वान्धुना संभाष्य किं मया कर्तव्यम् ? कं न्यायमः प्राप्त
वस्तुव्य ? इति संभाषणं कृत्वा तेन रातिना सह गच्छति अवधू
तमाश्रमं प्रतिपद्यते इत्यर्थः । 'तुभ्या कर्माणि यन् कामयेत तदारभेते'
(आप. ध. २-२१-५) इत्यनेनैव सिद्धे पुनर्वचनं प्रवृत्तौऽपि सम्भाषणान्त
रान्तकर्मं यथा स्यादिति ॥ १२ ॥

इति गुह्यप्रदनुक्तवनाकुलायां द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

तान्पर्यदर्शनम् ।

राति. मित्र. १ प्रपतीति व्युत्पत्त्या । तेन सह विशिष्यस्तस्याप्य आ
त्मशक्त्याद्यनुक्तं यमार्थिक विश्वार्थं विशिष्य । यथार्थं गच्छति तेन रातिना
सह योऽर्थः यमो मोक्षा वा स्वात्म्य-वनाद्यधुन, तदनुक्तमाश्रमं गार्ह
स्थ्यं मौनं वा प्रतिपद्यते । यथा च ब्रह्मचर्यादेव प्रवृत्तौऽपि सम्भाषणा
न्त रान्तकर्मं कर्तव्यं (१) प्रपन्नात् ॥ १४ ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यविरचितेन शृङ्गनाम्पर्यदर्शने द्वादशः
खण्डः समाप्तः ॥

अथ त्रयोदशः खण्डः.

एव स्नानस्य मुख्यकर्म (१)विधायास्तुकरूपं विदधाति—

अथैतदपरं तूष्णीमेव तीर्थे स्नात्वा तूष्णीं
समिधमादधाति ॥ १ ॥

अनाकुला

उपाकृतात् स्नानकर्मं गरीयश्च मुख्यं च । अथेदानीमेतदपरं स्ना-
नविधानं लघ्वीगच्छ गीर्षं च व्याख्यायते । किं तत् ? तूष्णीमेव तीर्थे
भूमिष्ठं जले स्नानि । लोदधृताभिर्दशीनाभिः । तूष्णीं च समिधमाद-
धाति । अ-उ-उ-वा । वालाशीं समिध् । एतावदेवास्मिन् विधी कार्यम् ।
नान्यत्र किञ्चित् 'ब्राह्मदधान् मज्जिमिपादिकम् । वपनादि तु शौचिक
मयमेकं भवति । तत्र प्रयोग — केशमलमुनखलोमानि वापयित्वा मे
मललण्डमजिनमित्थपनीयं तूष्णीमेव तीर्थे स्नात्वा दन्तधावनमौदु-
म्वरेण काष्ठेन कृत्वा स्नानीयच्छादितं पुनः स्नात्वा ग्रहो वाससी
पश्चि-वानम्याग्रिमुपसमाधाय संपरिस्तीर्ष्य वालाशीं समिधमाग्निं मन-
सा व्यापन्नावाय मणिप्रभृतीन्मलदूरणानि यथोपपादमुपादत्ते तूष्णीं
मय सर्वम् ॥ १ ॥

तार्क्यर्थानम्

अथारमेतद्विधानं । उच्यते इति शेषः । त्रये पुष्पनद्यादौ । समिधं
पालाशीं, मयिरोधान् । एवकाराव्याप्तिमन् विधा (२)नान्यत्किञ्चिद्
सुष्ठेयम् ।

तनु-पूर्वस्मिन्नेव विधा स्नानमभिधाधानयोर्देशस्य प्रकारो वै
वर्तमान इति किमिति नास्तीत्यने ? उच्यते—व्यवहारवपर्यवसङ्गान्,
स्नानमभिधाधानयोरेह व्युत्क्रमणानिधानान्, अस्य सूत्रस्य बहुतर-
त्यास्य । यदि ह्यत्र पूर्वमेवत्रयविधो वैकल्पिकोऽभिप्रेतोऽयमविशतत्, तदा
तत्रैव 'वालाशीं समिधमुत्तरयावाय तूष्णीं वा' 'एवविहिताभिरेवाग्निं
कलरामि' इति स्नान्वा तीर्थे वा तूष्णीम्' इत्यत्रैरेवाक्षरेरनुबन्धविध्यम् ।
किञ्च सूत्रकारणा नैवयं शैली दृष्टव्या-बहुतं साङ्गं प्रधानमुक्तवा-
पञ्चादधादिना सूत्रेण वैकल्पिकानां प्रकारभेदानामभिधानमिति । एव
मेव 'अथैतदपरं दृष्टं वयाज्ञातम्' इति (आप. सू. २२-१०) (४)द-
त्यस्यापि व्याख्यानम् । प्रयोगस्तु-दृष्टव्यारोसेहानि मेमलादीनि त्यक्तवा-

तीर्थे तृष्णीं स्नात्वा, चासौऽन्नरपरिधानादि कृत्वा, ओषधिसाम्रादृष्टि माहृत्य 'यथ क चाग्निम्' इति विधिनोपसमाधाय, तत्र प्रजापतिं मनसा ध्यायन् तृष्णीमेव समिधमादधानि ।

केचित्—केशश्मश्रु(१)वपवादिक्कमन्वद्व्याविरोधि तृष्णीमेव क रोतीति ॥ १ ॥

यत्रास्मा अपचितिं कुर्वन्ति तत्कूर्चं उपविशति

यथापुरस्तात् ॥ २ ॥

अनाकुल

उक्तयोऽन्वतरेण स्नातको भवति । तस्यास्मिन् काले बभ्रुमिर पचितिः कायां, गोमधुपर्काहो वेदाध्याय इति वचनात् । आयेचार्य (२)दृष्ट्वा बौ. सू १-२-१ ऽदिति कल्पान्तरम् । साधु जनकानां (३) मर्षादिभ्यामो भवन्तमिति निगदेनावेदन कीर्तितकिनस्त्वमामनन्ति । "विष्टुरं पाद्यमर्षमात्ममनीष मधुपर्को गौरित्येतेषां त्रिभिर्वेदिकैः वेदकन्तं" (आह्व सू १-२१-६) इत्याम्बलायन । तत्र यत्र देशेऽग्रे अपचितिं कुर्वन्ति ब्राम्हणा, तत्र तैर्देवैः कूर्चे उपविशति यथापुरस्तादुपनयने आचार्यः । कूर्चं प्रक्षुप्तायादोद्गम निघाप तस्मिन् 'राष्ट्रभृदसि' इति मनुष्या उपविशति तथा उपविशोक्तिरर्थः ॥ २ ॥

यत्कर्तव्यम्

यत्र यस्मिन् स्वधर्मशुक्तस्य कुटुम्बिनो गृहे आतिथ्यार्थमागतान् ये स्नातकाद्यापचितिं वृत्ता मधुपर्कक्या कुर्वन्त कुटुम्बिनः । बहुवचन चानुपादेवगतत्वाद्विवक्षितम् । अत एवोत्तरम् ग्राह्यमवचनम् । तत्र तत्र गृहे तैर्देवैः कूर्चं उपविशति । यथापुरस्तात् उपनयन आचार्य 'राष्ट्रभृदसि' इति मनुष्या उपविशति तथा उपविशोक्तिरर्थः ॥ २ ॥

एवमुत्तराभ्यां यथालिङ्गं राजा स्वपतिश्च ॥ ३ ॥

अनाकुल

एव राजा स्वपतिश्च यथा ग्राह्यम् स्नातकः कूर्चं उपविशति । यथा लिङ्गमाचार्यासम्बद्धिः । एव राजा स्वपतिश्च पूजमानौ उक्तं यत्र भ्यां यथालिङ्गमुपविशतः । तत्र अत्रिणो राष्ट्रविशतिरमिविको रा त्वाय सास्त्राज्य तस्य लिङ्गम् । स एव जनाधिपतिः । स्वावस्थायां विष्णुः स्वपतिः । आधिपत्य तस्य लिङ्गम् । उत्तराभ्यां राजा स्वपतिश्च-

त्वेन सिद्धे 'एव' 'यथातेह'मित्युच्यते-यथा प्रथमस्य मन्त्रस्य छि
न्नात् विनियोग एवमुत्तरयोरेव प्रज्ञापनार्थम् । तेन प्रथमो मन्त्रो
ब्राह्मणस्यैव भवति । आचार्योक्तमदीति सिद्धात् । ब्राह्मण आचार्य-
स्मर्येत इति साकारत्वात् । तेन क्षत्रियवैश्वयोः तुष्णीमुपवेशनम् । तथा
"आचार्यविविजे इवशुराय राज्ञे" इति गार्होऽपचितिः । अधिपतेस्तु इवशु
रावेनापचितिः ॥ ३ ॥

नारक्यवचनम्

यथा ब्राह्मणः पूज्यो मन्त्रेषोपविष्टः, एवं शय्य स्थातिवेलात्-त
यथातेह 'राष्ट्रभूदसि सप्ताहोत्तमी' इति राज्ञा, 'राष्ट्रभूदस्वधिपत्न्या-
सन्दी' इति स्थपतिस्त्रोपविष्टोदित्यर्थः । राजा च क्षत्रिय एव, न तु प्र
जापालनकर्ता ऽन्यवर्णोऽपि । ननु क्षत्रिय राजशब्दप्रयोग आम्भ्याणां, अ
र्थार्थो तु प्रजापालनादिकर्तव्येव, नाकथं बलवद्धार्यप्रयोगावायेन राजा क्षत्रिय
एवेति ? भवेत् । आर्यवरस्य भगवतः पाणिनेः वक्ष्यते 'राज्ञासे' इति
विशेषस्मरणशान्द्रप्रयोगमूलत्वमेव युक्तमिति (१) अविश्वधिकरणे सा-
धितत्वात् । स्थपतिश्च महदाधिपस्य प्रातोऽन्यवर्णोऽपि ।

अन्ये-वैश्व स्थपतिरिति ।

कश्चित्तु-क्षत्रिय एव राज्यमिषिक्त इति ॥ ३ ॥

‘आपः पाद्या’ इति ग्राह ॥ ४ ॥

अनाकुल्य

अथ अनुपूर्वप्रदाना पादप्रक्षालनार्थं अप उपसगृह्य 'आपः पाद्य'
इति ग्राह ॥ ४ ॥

नारक्यवचनम्

अथ उपचना पादप्रक्षालनार्थं अप उपसगृह्य 'आपः पाद्या' इति
ग्राह । एतच्च अस्याद्वयत्वेन अनन्तरं यत्कर्तव्यं तत्कुर्वीतेत्यर्थम् ।
एवमेव प्रजाजनं 'वर्हणीया आपः' इत्यादिष्वपि ॥ ४ ॥

उत्तरपादमिमन्त्र्य दक्षिणे पादं पूर्वं ब्राह्मणाय

प्रपच्छेत्सर्भ्यं शूद्राय ॥ ५ ॥

अनाकुल्य

अथ पूज्यमानस्ता अपः उत्तरयन्ती "आपः पादत्वनेजनी" इत्ये
तयाऽमिमन्त्र्य पश्चालयित्वे 'ब्राह्मण्य दक्षिणे पादं पूर्वं प्रपच्छेत् प्रसारयेत् ।

तस्य यथाय स्तत्रियवैदवाभ्यामनियम् । पुलिङ्गस्याविवक्षितत्वात् । स्त्री-
व्ययेवम् । 'स्त्री प्रक्षालयति पुमानमिविच्छति । विपरीतमेकं' (वी गृ-
१-२.) इति कल्पवाक्यम् । पक्षविजमानौ जङ्घे भावत इति यङ्गे विशेषः ।
आप पाद्या इति प्रकरणादेव सिद्धे पादग्रहणमुत्तरत्र पादग्रहणयो मा
सूचित्वेवमर्थम् । तेन प्रक्षालयितुम्यदर्शनं पादे न भवति ॥ ५ ॥

तत्प्रायेदर्शनम्

अथ पूर्यस्तत्ता अपः 'आपः पादावनेजनीः' इत्येतयाऽभिन्नस्य प्रथम
दर्शनं पादं प्रक्षालय प्रक्षालयित्वे अन्तेन प्रसारयेत् । सुखाय तु पूर्वं
सव्यम् । अथ प्राङ्मुखशुद्धाविव प्रक्षालयितारौ, न तु राजन्यवैदव्या,
तयोरनभिधानात् ।

अन्ये तु—आवियवैदवाभ्या अनियमेन पूर्वं पादं प्रयच्छेदिति ॥५॥

प्रक्षालयितारमृगस्पर्शपोक्षरेण यजुषाऽऽत्मानं

प्रत्यभिमुखेत् ॥ ६ ॥

अथकुलम्

तथा स्वेन हस्तेनायनेकतु. पार्श्वी सस्पृशे (वा गृ-२-२) इति
कल्पवाक्यम् । उत्तरेण यजुष 'मयि मह' इत्यनेन प्रतीचीनमभिमुखं
नम् । तच्च हृदयदेशं भवति । आत्मानं स्थानं च तत् ॥ ६ ॥

तत्प्रायेदर्शनम्

ततः प्रक्षालितपादस्त प्रक्षालयितारं पाण्युपस्पृश्य 'मयि मह'
इति यजुषा आत्मानं हृदयदेशं प्रत्यभिमुखेन प्रतिलोमेन पार्श्वना स्पृ-
शत् । ततोऽयामुपस्पर्शनम् ॥ ६ ॥

कूर्वाभ्यां परिगृह्य मृन्मथेनार्हणीया आप'

इति प्राह ॥ ७ ॥

अनाकुला

ततः प्रदाता मृगमथ पात्रे उपनीता अपः हृन्मथमधस्तादुप-
रिष्टाच्च परिष्ट 'अर्हणीया आप' इति महं निवेदयति । पुण्याक्षतस्संयुक्ता
इति कल्पवाक्यम् ॥ ७ ॥

तत्प्रायेदर्शनम्

अथार्हयिता मृन्मथे पात्रं अर्हणीया. पुण्याक्षतस्संयुक्ता. अप आनीय,
हृन्मथमधस्तादुपरिष्टाच्च परिष्ट 'अर्हणीया आपः' इति प्राह ॥ ७ ॥

उत्तरयाऽभिमन्त्रयाञ्जलावेकदेश आनीयमान

उत्तरं यजुर्जपेत् ॥ ८ ॥

अनाकुलः

अर्द्धर्षीया अथ निवेदिता क्तरया 'आमाम्' भित्त्वेतया अभिमन्त्रयते । पुरयमानस्ततोऽञ्जलिं कृत्वा हस्तेन ततस्तत्वाजनी एतासामेकदेशमावृत्तिं प्रशता । तस्मिन्नालोच्यमाने उत्तरं यजु 'विराजो दोहोऽसि' इति जपेत् पुरयमानः ॥ ८ ॥

तात्पर्यवर्धनम्

अथ पुरयस्ता अथाः 'आमागन्' इत्येतयाऽभिमन्त्र्य तासामेकदेशे स्तोत्रे स्वाञ्जलीं दात्वा आनीयमाने 'विराजो दोहोऽसि' इति यजुर्जपेत् ॥ ८ ॥

शेषं पुरस्ताद्विनीयमानमुत्तरयाऽनुमन्त्रयते ॥ ९ ॥

अनाकुलः

अथ तासामेषां शेषं पूर्वस्थां दिशि नयति प्रशता । तत् निनीय मान उत्तरपक्षे 'समुद्रं वा' इत्येतयाऽभिमन्त्र्य पुरयमानः । एतस्मिन्काले वस्त्रयुगलं कुण्डलयुगं वा स्नातृ वस्त्राव्यवलङ्करणार्थं तत्सर्वं दद्यात् । नोक्तानां हव्यम् । तत्सर्वमप्यतिशब्देन चोदितं द्रष्टव्यम् ॥ ९ ॥

तात्पर्यवर्धनम्

अथ तासां शेषं दात्वा नीयमान पुरयः 'समुद्रं वा' इत्येतया अनुमन्त्रयते ।

केचित्-अग्निम् काले भोजनान्ते वा पुरया वस्त्रकुण्डलयुगादलङ्करणं दातव्यम्, अन्यथाभ्यं पूजित एव न भवति । एतस्मात्तस्मिन् शब्देनास्माकमपि चोदितमेवेति ॥ ९ ॥

दधि मध्विति संसृज्य कांस्येन वर्षीयसा पिधाय कूर्चा-

भ्यां परिगृह्य 'मधुपर्क' इति ग्राह ॥ १० ॥

अनाकुलः

वर्षीयसा दूदता कालेन पात्रेण मधुपर्कं ग्राह । कांस्येन वर्षीयसा पिधायेत्येवमपि सम्बन्धः । तेनोनयाः पात्रयोः कांस्यनियमः सिद्धो भवति । हांतशब्दः प्रकारे-दधि मध्विति वा पयो मध्विति चेति ॥ १० ॥

दधि मध्वित्येतद्वर्षनियमविधानात् कस्मिंश्चित्पात्रे संसृज्य, ततो व-

५५, ख १३] अनाकुलात्तात्पर्यदर्शनाभ्या सहितम् । १७७

वीथसा गृहता कास्मिन् पात्रेय पिपास । शेष व्यक्तम् ।

अथे तु अपिधान कास्य मन्त्रोवाचम्, तेनेतरदपि कास्यमेवेति ॥ १० ॥

त्रिवृतमेके घृतं च ॥ ११ ॥

अनाकुल

अथाणां द्रव्याणां समुदाय निर । पूर्वोक्ते द्वे दधि मध्विति वा प-
त्रो मध्विति वा, घृतञ्च तुनीयम् ॥ ११ ॥

कास्मिन्दर्शनम्

अथाणां द्रव्याणां समाहारस्त्रिवृच्छब्देनोच्यते । तस्मिन् पक्षे पूर्वा-
न्ने इधिमधुनी घृतं च ससज्जेनीयानि ॥ ११ ॥

पाकुत्तमेके धानास्सक्तूश्च ॥ १२ ॥

अनाकुल

पञ्चानां द्रव्याणां समुदाय पात्रम् । दधि मधु घृत धानास्स-
क्तूश्च इति ॥ १२ ॥

नात्तत्त्वमेतम्

इदानीं पञ्चानां समुदाय पात्रम् । शेषं पूर्ववत् ॥ १२ ॥

उत्तराभ्यामभिमन्त्र्य यजुर्भ्यामपि आचामति

पुरस्तादुपरिष्टाच्चोत्तरया त्रिः प्रोथ्यान्-

कम्प्याथ प्रयच्छेत् ॥ १३ ॥

अनाकुल

अथ तं मधुपर्कमुत्तराभ्यामभिमन्त्र्य 'यस्यै विद्यायि, 'आचामति' न्येता-
भ्यामभिमन्त्र्य पुत्रवसान् प्रतिगृह्णाति । प्राशादीनामभिमन्त्र्य प्रतिग्रहदर्श-
नात् मधुपर्कस्याभिमन्त्र्य प्रतिग्रह, न प्रतिगृह्णामिमन्त्रणम् । ततस्त 'य-
न्मधुन' इत्येतया त्रिः प्राश्नति । सङ्क्रमणेषु त्रिस्तुर्भीम् । तत्र प्राश-
नस्य पुरस्तादुपरिष्टाच्च अनुत्तरमन्त्रस्याडिनाभ्या 'मसूतोपस्तरणमस्य
सुतापिधानमस्मी' इत्याभ्यां यथाक्रमेण आचामति । तत्र प्रवेत्ता-अ-
नुतोपस्तरणमस्योपस्तरणाया अथ आचाम्य मधुपर्क मन्त्रेण प्राश्या-
चम्य एव त्रिस्तुर्भीं प्राश्यापिधानाया अथ आचामति । पश्चात् शीचा-
यमाचमनम् । येन मधुपर्कप्राशनशेषे यजुर्मन्त्रेण अनुप्राश्याय पुत्राय शीचा-
या समावृत्तायेव प्रयच्छेत् । सोऽपि तं प्राश्नति । सोमनक्षत्रे मधुपर्क-
प्राशने मोक्षने च मध्ये नोच्छिद्यतेति शिक्षा. स्मरन्ति ॥ १३ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अथ पृथगुक्त मनुष्यकं प्रतिगृह्यापिधानप्राप्तमवर्त्तय 'अथै विद्यायै'
'आमानन् यशसा' इति द्वाभ्यामभिमतस्य । 'अमृतोपस्तरणमसि' इति
यजुषा पुराणप्रशान्नाद्यपि विधाने । तत आत्तम्य 'यन्मधुनो मधव्यम्'
इत्यनया त्रि. प्राशानि । द्विस्तूष्णीम् । ततः 'अमृतापिधानमसि' इति
यजुषा उपोषदप्ययः विधाने । अथात्तम्य शोषमनुष्णयय अनुग्राह्याय
पुत्रशिष्यादये समानुत्तापैव प्राशितुं प्रयत्नेन, न तु ब्रह्मचारिणे, 'न
चास्मै भुतिविप्रतिषिद्धमुच्छिष्टं दत्तु' (आप.प १-४-५) इति निषेधान् ।

तन्निवृत्त मध्ये शुद्धार्धमुपस्तरणान्तरमाचमनं न कर्तव्यम्, अ-
स्माक वचनाभावात् । न्यायतोऽपि नैव, भोजनवदपिधानान्तमेककर्म
स्यात् । अथरथा भोजनेऽपि प्रतिप्राप्तमाचमनं प्रसज्येत । अथ सर्व-
देशकालकर्तव्यप्राशान्तरवत्प्रत्यक्तर्तव्यमिति चेत्, न, उपमाचार उक्त-
लक्षणो न वेत्यर्चाचीनानां कुर्विष्येय-वात् ।

अथोच्यते-नायमाशेषः, बोधायनादिगृह्योपुपस्तरणान्तरमाचमनं
विधिदर्शनेनास्माकमप्याचारः सर्वदेशादिव्यापीनि निश्चेतुं सुशक्यवात् ।
उक्तं चेत्तत् 'अथ कर्माभ्यासाद्यानि' (अप.सू. १-१) इत्यत्र गार्होमीति
स्वशब्दं विहाय, आचारादित्युपलक्षणतो व्याख्येयानाहोर्कर्मनिर्देशात्,
गृह्यान्तराद्युपविष्टविषयोऽप्यस्मदीयानामाचारो वेदमूल एवेति । भोजनं
तु न प्रतिप्राप्तमाचमनप्रसक्तिः, क्वचिदपि वचनाभावात्, आचाराभा-
वाच्च । सोमपाने पुनः 'न सोमेनोच्छिष्टं भजन्ति' इति वचनादन्तेऽपि
नैवाचमनम् । अपि चैतदाचमनं शिक्षावर्धनादिवन्(१)कर्तुः सस्कारकम्,
सन्निपाति च अनुक्तमप्यपेक्षितमप्यतो ग्राह्यमिति न्यायविदः । तस्मा-
दिहोपस्तरणान्तरमाचमनं कार्यमेव ।

केचित्-बोधायनादिभिर्गुपस्तरणापिधानयोस्तदर्थानां चापानां निवे-
दनस्य पृथगुपदेशात् उपस्तरणादूर्ध्वमाचमनविधानाच्च उपस्तरणान्ते
र्बहिरङ्गत्वेन कर्मान्तरत्वाद्यगतेर्लुक्तं तेषां प्राशनाद्यानप्याचमनम् । अ-
स्माकं तु तत्राविधौपदेशाभावात्, अन्तरङ्गत्वेन उपस्तरणाद्यपिधा-
नान्तं भोजनवदेक कर्मेति मध्ये शुद्धार्धमाचमनं न युक्तमिति । नैवम्,
यतोऽस्माकमपि 'यजुर्ध्वामप आचमति' इति शब्दान्तरणाचमनयो-
पयोगोपदेशः । अस्मादेव पृथगुपदेशात्तदर्थानामप्याप्यावेद्वन् चाशे-
षम् । मनोऽस्माकं तेषां चोपदेशो वैषम्याभावात्पयोगक्षेममेवा-
चमनम् ॥ १३ ॥

प ५, ख (३)] अनाकुष्ठानात्सर्वदर्शनाभ्यां सहितम् । १७९

प्रतिगृह्यैव राजा स्थपतिर्वा पुरोहिताय ॥ १४ ॥

अनाकुष्ठ

एवकारात् प्राशनमभ्यासा पुरोहिताय प्रदानम् । स विधिवत् प्रा-
दनाति ॥ १४ ॥

गत्यप्यमीनम्

यथा स्थपतिव मधुपर्क प्रतिशेष पुरोहिताय प्रयच्छेत् । एवकारादभि-
मन्त्रणमकृत्वा । अभिमन्त्रणादि तु प्राशनान्न पुरोहितस्त्वैव । पुन
श्रोत्तर कर्म राजादिरेव ॥ १४ ॥

गौरिति गां प्राह ॥ १५ ॥

अनाकुष्ठ

अथाचाम्योपविष्टाय य निवेदयते-गौरिति । स्त्री च गौर्मेकति,
गौर्वेनुमभ्येति दर्शनात् । यदा पुनर्नार्प मयनि । अथनेहि —“तद्ययै-
वादी मनुष्यराज आगतेऽभ्यस्मिन् यादहति उक्षापयेहत वा ह्यदभ्ये” इति ।
(ऐ शा १-३-४) एवमर्थमेवात्र गामिन्सुक ग्राजानिमात्रस्य निवेदन यथा
स्यात् । अन्यथा गौरिति प्राहे-येतावता सिद्ध यथा पाद्यादिषु ॥ १५ ॥

गत्यप्यमीनम्

प्राशने कृते दाना 'य' इति वा ज्ञा कथयति । गौरि स्त्री, 'गौर्वे-
नुमभ्यां' इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् । एतच्च कथन, किमिय गौस्त्वद्वय
तामुत्पृज्यतां वा ? इति पुरोहितप्रापविश्ववार्थम् । स च स्वामिमात्र
वातुप्रदान् ॥ १५ ॥

उत्तरयाभिमन्त्र्य तस्यै वर्षं अथपितृवोपस्तीर्णाभि-

धारिता मध्यमेनान्तमेन वा पलाशपर्णे-

नोत्तरया जुहोति ॥ १६ ॥

अनाकुष्ठ

अनुजानीयादित्यध्याहारः । कृतवान्तरे गता दर्शनाम् । अंकुशेति
कारयिष्यन् अनुजानीयादिति । प्रोक्ताया गवि ता वत्स्य 'वारस्यवहत
पाप्मे' स्वेतया पूजयमानोऽभिमन्त्र्य । यद्यस्या आलम्बनमिच्छन् अनुजा-
नन्त्य । यद्यप्येक एवार्थस्तस्मात्प्रायते तथापि स्त्रीलिङ्गनिर्देशादपेक्षया वा-
च्यी । तत्रामुधेत्यस्य स्थाने प्रदानुर्गामिर्निर्देश —मम च यज्ञशर्म
पश्येति ॥ १६ ॥

ततः प्रदाता तेनालम्बनेऽनुज्ञाते लौकिकवाऽऽहुता तस्या गौरालम्बन-
कृत्वा वयामुन्निवद्य वयाश्चर्याम्वा परिरुह्य औपासने वचने वा वयसि
त्या उल्लङ्घनमिवात्ता मन्वेनान्तमेन वा एतत्पर्यन्तमेव 'अग्निं प्राश्नामि'
त्येतया तद्विप्रश्नेनाम्नो जुहोति । तस्मादग्निं प्राश्नामिति उपस्तरणमभि-
धारणे कृत्वेत्यर्थः । इत्याहुता मांसं ससृकस्याग्नेन सद् तस्मा उप-
हरन्ति । 'अविकृतमातिथ्यमग्निं वचनात् उपस्तरणमिधारणयोर-
प्रसङ्गे वचनम् । पलाशपर्णेन्येष सिद्धे मन्वेनान्तमेनेति वचन द्विप-
र्णस्य पलाशवृत्तस्य पण्येन होमो मा भूदिति । अमाश्विं कल्यार्थं वा
पूर्वं मन्वेन तद्भावे अन्तमेनेति ॥ १७ ॥

तत्पर्यवसानम् ।

यदि प्रलिखिता सङ्गपनमिच्छेत्, तदा 'गौरस्यपहृतपाप्मा' इत्ये-
तथाभिनवसानया मामभिमन्त्रयते । अमुष्येत्यस्य स्थाने चार्हपितुर्नाम
विष्णुशर्मण इति वृत्तानि । तनस्तुखमासीत् । दातुरेव वयाहोमस्त-
कर्म । अभिमन्त्रयति च परमाश्रयवः क्रियाविधानमाचार्य एव, न
तु समानकर्तृत्वार्थः । नपि तस्या सङ्गपन कृत्वा, वयामुन्निवद्य,
अपिह्य, मन्वेनान्तमेन वा एतत्पर्यन्तमेन लौकिकेनाऽवेनोपस्तीर्य कृत्वा
वयां सकृदेवावदायामिचार्य 'अग्निं प्राश्नातु' इत्येतया तेन पर्येन
स्थानो जुहोति । तत्र च मन्वेनान्तमेन वेति वचन द्विपर्णप्रतिषेधा-
र्थमभाषविकल्यार्थं वा । शिष्टैश्चावदानैस्सकृत्स्सहास्रं नोजयेत् । अथ
च सङ्गपनपक्षः कलियुगानाचार्येषु पठितत्वादिदर्शना त्पाज्य एव ॥ १६ ॥

यद्युत्सृजेदुपांशुत्तरा जपित्वामुत्सृजतेत्युचैः ॥ १७ ॥

यनाहुता

अथ यदि नामुत्सृजत्यथ पूज्यमानः स गौरिनि प्रोक्ते मन्वान् उक्त-
रांश्चतुरो 'यज्ञो वर्धना' मित्युपांशु जपति । जपित्वा 'ओमुत्सृजत'
त्युचः प्रसीति । प्रदाता च तामुत्सृज्यमान्यत् मांसं कल्पयति, 'नामासो
मधुपर्को भवती' (आश्व सू - १९-२८) नि करपान्तरात् । तत्र पुद्गलालम्बे-
र्वाधेतुमभ्यामात्तादृष्टाणामेतपोल्लोपः लिङ्गविराधात्, जपत्येव । जपत्वादेव
सिद्धे उपांशुवचनं नियमार्थम्—उत्तरे चत्वार एव मन्वा उपांशु व-
क्तव्याः । न प्रथम इति । शास्त्रान्तरदर्शनात् प्रसङ्गः । प्रणवाद्युचैः, ऊ-
र्ध्वं वा प्रणवात् इति । तेन ब्रह्मण्य एवैव विकल्पः सिद्धो भवति । इह
प्रसर्गविधेरभावेऽपि उच्येति वचनादेव प्रसीतिर्दृष्टव्यः ॥ १८ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

यदि पूज्यो नामुत्सृज्यमानामिच्छेत् । अथ च कामप्रवेदने सिद्धः ।

तदोत्तरान् श्रीन् मन्त्रान् 'यतो वर्धताम्' इत्यादिकृत्याहुः करिणा
अंकुशजालं हस्त्यै, प्रख्यादिति शेषः । केचित्—यज्ञ इत्यादिकाश्च
तारो मन्त्रा इति । इय च गीरुसज्जनसंज्ञेऽपि भोजतुरेव । १७ ॥

अर्जं प्रोक्तमुपांशुत्तररभिमन्त्रो कल्पयतेत्युचैः ॥ १८ ॥

अनकुल

अथास्य सामिधेयं समाहृत्य तस्मै प्राह—भूतमिति । सिद्धेऽग्रे भूतमिति
प्राह (वी गृ १-२-५५) इति कल्पान्तरम् । अस्माकं च वैश्वदेवे । त
स्मान् भूतमित्येव निवेदनम् । तदस्य आक्तमुत्तरं पञ्चमिरभिमन्त्र्य
विमि भोक्तोपांशुभिमन्त्र्य ओक्तव्यतेत्युच्यते प्रसंति । प्रसृता परि-
वेष्टार परिवेष्टयन्ति चतुरो नानामोत्रान् ब्राह्मणान् भोजयन्तेति ह्या
तेषु भुक्तवत्स्वयमस्मा उपाहरन्तीति (वी गृ १-२) कल्पान्तरम् ॥ १९ ॥

तत्पर्यवर्धनम्

अथ दाता सिद्धमभ 'भूत' इति मन्त्रेण कृत्वाथ प्रख्यादयेत् ।
कुत एतत् ? 'सिद्धेऽग्रे निष्टुन् भूतमिति स्वामिने प्रख्यात्' (आप ध
२-३-१०) इति वदन्नेवे दर्शनात् । मधुपर्कप्रकरण एव 'सिद्धेऽग्रे निष्टुन्
भूतमिति प्राह' इति कल्पान्तराच्च । एव प्रोक्तमभ भोक्ता उत्तरैर्मन्त्रैः
'भुभूतम्' इत्यादिमि पञ्चमिरभिमन्त्र्य, ७७ कल्पयन्त्युचैः । अथा
प्रातुजानीयादिति शेषः । ततो भोजन, अभ्यनिवेदनस्य दृष्टार्थत्वात् ।
(१) आचारारम्भः ॥ १८ ॥

आचार्यायतिवेजे श्वशुराय राज्ञ इति परिसंवरतरा-

दुपातिपुत्र्य एतत्कार्यम् ॥ १९ ॥

अनकुल

आचार्यादयः प्रसिद्धाः । तेभ्यश्चतुर्भ्यः परितृकलर विवेष्णोपतिष्ठ-
द्वयः गृह्णन्ति भ्येनागतेभ्य एतत्परिचितकर्म कुर्यादि भोजनान्त कर्मे
न्यम् । केन ? गृहस्थेभ्य । निवेशे हि हस्ते वैवमिकानि (?) अग्रन्ते अग्निहो-
त्रमतिष्ठय, इति वचनात् । अत्र केचिदाहुः—आचार्यापरिवेजे श्वशुराय रा-
ज इवेतत् कार्यम् । इत्येको योगः । अथ परितृकलरादुपातिपुत्र्यश्चाप्य
कार्यं इति । तेन विवाहाद्यनन्तर आचार्यैश्चतुराभ्यां निमन्त्र्यापरिचि-
कृतस्या । ऋषिभ्यो च कर्माणि, राज्ञे चाभिषेकानन्तरम् । अथ तेभ्य एव सव-
न्यस्य विवेष्णोपमतेभ्यश्च कर्तव्यमिति ॥ २० ॥

गौरहित कार्यम् । अथ च प्रवक्तु न वेदाभ्यायः । स हि गोमधुपर्कार्हः ।
यस्तपस्वङ्ग वेदमधीते, अर्थाच्च जानाति स वेदाभ्यायः । ननु-सामया
चारिके गोमधुपर्के धर्मा शोधदिष्टः, स कथं कर्मणः ? उच्यते-नाम
येन धर्मप्राप्तकामिति मीमांसकाः । तेन गृह्ये वाङ्मिकप्रतिष्ठा मधुपर्कस-
ङ्गिके कर्मणि उपदिष्टा एव धर्मा 'गोमधुपर्कार्हः' इत्यत्र मधुपर्कनाम्ना
अतिविश्वन्ते, 'मासमभिवहोर्न जुहोति' इतिवत् । 'दधिमन्थो मधुमन्थ'
(आप्र औ ६-३१-५) इत्यत्र तु दक्षिणाद्वयस्य कर्मवदमाहाङ्गा-
भावाच्चातिदेशः । अत्र च वेदाभ्यायातिथिवृत्तायामपि विशेषः, 'दधि
मधुपर्कः' इति प्रत्यक्षविधानादतिदेशमात्रे विवृत्तं पादृत्य च बाधत
इति । अथनप(१) निश्चितोऽर्थः-आचार्यापत्तिरेवेदाभ्यायाय इवशुराच
राष्ट्रे च दक्षिणार्थाधिक्यत्वा नह गार्ह्यं सामयान्चारिको वा मधुपर्कः
कार्यः । परिसप्तत्तरादुपनिषत्पुनः पुनः कार्यः । अवेदाभ्यायाय इव
शुरायाधिक्यत्वा विना गार्ह्यं, अतिविषयार्थान्तेभ्यो वेदाभ्यायेभ्य सह
गत्वा धर्मोक्तः । अवेदाभ्यायाभ्यां तु वरापत्तिनाय स्नातकाय च स्नातकान्ति
प्राप्तताय गत्वा विना गृह्योक्तो धर्मोक्तो वा । प्रकाशाय च प्रवक्त्रे विना
गत्वा गार्ह्यं । आचार्यादिभ्यश्चतुर्भ्योऽप्येव न कृदेवेति ।

केचित् अत्र योगविधानमाह । आचार्यादिभ्यः चतुर्भ्य एतत्कार्यं
मित्येको योगः । तेन विवादान्तरमाचार्यद्विशुराभ्यां निमित्तशक्ति वृत्ता
कार्या । अन्यथा संवत्सरमपि प्रोचिताभ्या सहदृष्टि न सिध्येत् । अति
त्रे च कर्मणि कर्मणि वृत्ता कार्या । राष्ट्रे चाभिपिक्त्या नियमेनैव । तथा
'परिसप्तत्तरादुपनिषत्पुनः पुनः पुनः' इत्यन्यो योगः । स्पष्टशाय साम
वाचारिकेषु विधान, 'गोमधुपर्कार्हः' इति पूर्वं विधान, पश्चात् 'आच
र्याय' इत्यादिना पुनर्विधानात् । पूर्वयोगे च इवशुराभ्यो विपातयित
व्य । न चात्रात्यन्तरविधारम्भो व्यर्थः । सामयान्चारिकेषु सर्वोपर
पार्थेन विहितार्था वृत्ताया, गार्ह्यस्यास्मदीयाना धर्मातिदेशार्थत्वात् ।
न च नाम्ना धर्मातिदेशः, गोमधुपर्कशब्दयो 'मधुमन्थो मधुपर्कः'
इतिवत् दृष्ट्याभिप्रायकत्वात् । अतोऽर्थवेदान् गृह्ये धर्म च विधारम्भो
र्थत्वात् । तथा वेदस्य वेदार्थस्य च प्रवक्त्रे विधान एतत्सङ्गकार्यमिति ।
तच्चिन्त्यम् ॥ २० ॥

इति श्रीसुवर्शनाचार्यकृते गृह्यतात्पर्यदर्शने प्रयोद्श खण्डः ॥

पञ्चमश्च पटलस्मनासः ॥

अथ षष्ठः पटलः ॥

चतुर्दशः खण्डः ॥

मन्वाधानकमेव विवाहाद्वरसंस्कारा व्याख्याताः । अनन्तर तत्क-
मेवैव सीमन्तादयो व्याख्यायन्ते—

सीमन्तौज्येन प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासि ॥ १ ॥

अनाकुल

सीमन्तो नाम केशमण्ड्ये रेखाविशेषः । स उज्जीवने यस्मिन् कर्मणि
तत् सीमन्तोमयनाम कर्म गर्भसंस्कार । तच्च चतुर्थे मासि कर्तव्यम् । अथ
मनिषणाद्याधारसंस्कारोऽयम् । आधारे च ससृष्टे तत्राहिताः सर्व एव
गर्भाः ससृष्टता भवन्ति ॥ १ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

सीमन्तोमयमिति कर्मनामधेयम्, यस्मिन् कर्मणि गर्भिण्यास्सीमन्त
उज्जीवते तत् व्याख्यास्याम इति शेषः । तच्च प्रथमे गर्भे न तु गर्भे
गर्भे । गर्भाणामेवाधारस्त्रीसंस्कार । स्त्रीसंस्कारत्वात् ससृष्टेव कृतस्सीम
न्तस्य गर्भानेव गर्भाश्च ससृकरोति । चतुर्थे मासि चतुर्थे मासे । अष्टौपद्व्या
न्तस्य, 'छन्दोवस्तुष्विति भवन्ति' इति स्मृत्यै ॥ १ ॥

॥ ब्राह्मणान् भोजयित्वाऽऽशिषो वाचयित्वाऽग्नेरुपसमा-
धानाद्याव्यभागांतेऽन्वारम्भायामुत्तरा आहुतीर्हुत्वा जया-
दि प्रतिपद्यते ॥ २ ॥

अनाकुल

तत्र पूर्वपूर्वाग्दीक्षाद्वयम् । अथ तस्मिन्नाहुति वाचयन् भोजयित्वा तैर्भु-
क्त्याह्नि आशिषो वाचयित्वा अग्नेरुपसमाधानादि प्रतिपद्यते ससृष्टपात्रानि
शलत्वादयश्च सह शम्वाः ॥ २ ॥

अष्टौ प्रधाताहुतयो 'घाता यदातु नो एषि' मिति चतस्रो 'यस्यैवा
हृदा कीरिषे'ति चतस्रः ॥ ३ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

इह ब्राह्मणभोजनार्थोर्ध्वचनयोर्विधान उपचयनवत् कमार्यम् । वाचा

स्रवणकाले तु यथार्थं शल्लव्यादीनि सकृदेवासाद्यानि । शम्बाश्च वरि-
भव्ये । जातः 'घाता इवातु ना रयिच' इति चतस्रो 'यस्या हृदा कीरि-
या' इति चतस्र इत्यष्टौ । शेषं सुगमम् ॥ २॥

परिपेचनान्तं कृत्वाऽपरेणामि प्राचीमुपवेश्य त्रेण्या
शल्लव्या त्रिभिर्दर्मपुञ्जीलैश्चालालुम्लप्येनेत्यूर्ध्वं सीमन्तमुत्त-
रपति व्याहृतीभिरुत्तराभ्यां च ॥ ३ ॥

अनाकुल

प्राची प्राङ्मुखी स्वयं प्रत्यङ्मुखः । त्रिषु प्रदेशेषु पत्नी श्वेता त्रेयी ।
इकारलोपशब्दादस्य । पश्य च । शल्लव्य शल्यश्च रोममुखी । सवि-
ज्ञाता नाडी पुण्यमिर्युरूपे । दर्भस्य पुञ्जीलानि घीणि भवन्ति ।
अधुम्बरस्य कलसहृतात्विशेषमनुरूपः । शल्लव्य इत्युच्यते । पिशाचो-
धुम्बरस्येति । एतानि द्रव्याणि सुगममुद्गीताया रैस्तन्मातुर्यति
ऊर्ध्वमुद्दति भूर्भुवस्सुवर्तितेति । उत्तर-या च 'राकामहं, 'वास्ते
राके' इत्येताभ्याम् । अवाकामहे सकृदुपवनम् । इह मन्वसमाप्ताये
व्याहृतीनां पाठो न कर्तव्यः । व्याहृतिभिरुत्पेतमैव सिद्धस्तम्भप ।
यथा व्याहृतीश्च त्रिण्या, व्याहृतीर्विहृता, इत्यादौ । एवं सिद्धे व्याहृ-
तीनां पाठः समाप्तावाप्यम् । किञ्चासति पाठे व्याहृतिभिरुत्तराभ्याञ्चतु-
र्यमाने वाजमानसमाप्तायात् प्रथमं प्राप्नोति-व्याहृतिभिरुत्तराभ्याञ्च
मन्वाभ्यां 'उच्छुः । अम्भ' इत्येताभ्यामिति । तत्र पाठस्य प्रसिद्ध-
त्वान् । 'राकामहं' 'वास्ते राके' इत्येतयोश्च प्रधानाहुतिभ्य विज्ञायेत,
विशेषावाप्यात् । तस्मादस्मादेव समाप्तायात्प्रथमं यथा रूपदिति व्या-
हृतीनामिह पाठः ॥ ४ ॥

नारदस्य

अत्र प्राङ्मुखी । मय तु प्रत्यङ्मुखः । त्रेया त्रीपेतेति शुक्लानि
यस्यास्ता । यथा त्रिषु प्रदेशेषु पत्नी श्वेता । त्रेयीति च रूपं कृत्वत्तम् ।
शल्ये धूर्याकार शल्यलोम । त्रेयीति शल्यस्य विशेषणम् । दर्भपुत्र
सविज्ञाता नाडी । शल्लव्योष्ठोधुम्बर, कल्पप्रोधुम्बर, पिशाचाधुम्बर
इत्यनर्थान्तरम् । मय एतन्न, पिशाचाधुम्बरस्य नरकाकलसद्यात-
विशेष इत्यर्थः । इत्येतैर्द्रव्यभुंनपद्दतिर्ध्वं समन्तमुपवर्ति विरसि मध्ये
रेखानुद्दति । केनन्त्रैः । 'भूर्भुवस्सुव' 'राकामहं सुहवम्' 'वास्ते
राके सुमन्त्रका' इत्येतैर्मन्त्रैः । चकारो बहुमन्त्रापनार्थः ॥ ३ ॥

‘गायत’मिति वीणागायिनी सैशस्ति ॥ ४ ॥

अनाकुल

वीणया यो गायतां गायति स वीणापथी । तानुमौ प्रागेवानीतो मयतः ।
तौ वयसि सप्रेष्येति—वायतमिति । तौ गायत । तत्रच्छुद्धित्वमः ॥ ५ ॥

सात्वर्षदर्शनम्

वीणया गायतां गायत इति गायगायिनी । तौ गायतमिति वयसि स-
प्रेष्यति ॥ ४ ॥

• उत्तरयोः पूर्वा सात्वतानां ब्राह्मणानामितरा ॥ ५ ॥

अनाकुल

उत्तरयो ऋचोः या पूर्वा ‘वीगन्धरि’रित्येषा । सा सात्वतानां सीमन्त-
कर्मणि गाथा सात्वदेशनिवासिनां अस्यामृचि गान कर्तव्यमित्यर्थः ।
स देशो यमुनातीरे भवति । येषाञ्च तत्र मृचिष्ठ भवन्ति । तेषामेव रा-
जा वीगन्धरि ॥ ६ ॥

इति ‘सोम एव नो राज्ञे’त्येषा । न सर्वेषां ब्राह्मणानामपि तु सा-
त्वतानाम् ॥ ७ ॥

सात्वर्षदर्शनम् ।

उत्तरयो ऋचोः वीणागायिनी गायताम् । केषां कतरा गाथा ? इत्यत
आह—पूर्वेति । पूर्वा ‘वीगन्धरिः’ इत्येषा । सात्वदेशीयानां ययाणां व-
र्कानामपि गाथा, ‘सात्वरी’ इत्यविशेषलिङ्गान् । अन्यदेशवाग्मिनां गायता
नमितरा ‘सोम एव नो राज्ञे’ इत्येषा । श्राव्यवैश्यानां तु ‘सोमो वा राजा-
इत्यनुमानुषी’ प्रजाः । (आश्व पृ. १-१२-७) इत्याभ्यस्तायनीये दृष्टार्या सार्व-
र्षिक्यामृचि गान कर्तव्यम् । न तु गानाभ्याम् । गायतुःकैत्यविशेषेण
सशासनविधत्तान् । कोचिद—सात्वतानामपि ब्राह्मणानामितरेति ॥ ५ ॥

नदीनिर्देशश्च यस्यां वसन्ति ॥ ६ ॥

अनाकुल

द्वितीये मन्त्रे असी शब्दस्य स्थाने नद्या नाम सखुभ्या निर्देष्टव्यम् ।
यस्यां वसन्ति यामुपजीवन्तीत्यर्थः । यथा—तीरेण काचेरि तवेति । स-
त्रियाणां तु सर्वेषां वद्व्यान्तरदृष्टाणां सार्वर्षिक्यामृचि गाने भवन्ति ।
“सोम एव नो राज्ञेऽपानुर्मानुषी, प्रजाः । विदुस्तच्चता असीना” इति ।
अत्रापि नदीनिर्देशसखुभ्याम् ॥ ८ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

‘सोम यम नो राजा’ इत्यस्यां प्रस्तावित्यस्य स्थाने ‘कावेरि’ ‘वेगव ति’ इति सम्बुध्या वर्धनिरस्य भवति । कस्या नद्याः ? इति चतु ‘वस्या वसन्ति’ समीपसप्तमी वेदम् । वस्यास्समीपे वसन्ति तस्या निर्देश इत्यर्थः ॥ ६ ॥

यवान् विरुढानावध्य वाचं पच्छत्पानक्षत्रेभ्यः ॥ ७ ॥

अनाकुल

विश्वान् अङ्कुरितान् सुवर्षितान् व्याप्ति शिरसि वधाः । शेष वाचं वच्छति । यवमुपदेशो भोजनञ्चास्यास्मिन्नहनि नेच्छन्ति । यवाश्च प्रा गेव वक्ष्याः । यथास्मिन् काले विरुढा भवन्ति ॥ ९ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

अङ्कुरितान् सुवर्षितान् स्यान् वधादिशरस्यावधति । शिरसीति कुतः ? आचारात् ॥ ७ ॥

उदितेषु नक्षत्रेषु प्राचीमुदीची वा विश्वमुपनिष्क्रभ्य व-
त्समन्वारभ्य व्याहृतीश्च जपित्वा वाचं विसृजेत् ॥ ८ ॥

अनाकुल

यत् पुमान् गीक्ष भवति । व्याहृतपस्तमस्ताः याजमानसमाह्वा-
नात् प्रत्येतव्याः ॥ १० ॥

तत्पर्यदर्शनम्

विश्वद्वयम् । इह केचिदभ्येतारो ‘यच्छतो’ ‘विमुञ्जत’ इति द्विवचने पठन्ति । तस्मिन् पक्षे वाग्यमनादिपदार्थपञ्चकमुषी जायापती कुतः । केचित्—यवावम्भनादि सर्व वधूषे , न पतिरिति ॥ ८ ॥

पुंसुवनं व्यक्ते गर्भे निष्येण ॥ ९ ॥

अनाकुल

पुमान् येन सुपते तुलुवन नाम कर्म । उवडादेशइच्छाब्दसः । सम्प्रद-
शेनात् पुसुवनमसीति । आद्वलायनभ्तु गुणमेष प्राप्नुहु । तत्, व्यक्ते
गर्भे कर्तव्यम् । गर्भव्यक्तिश्च तृतीये चतुर्थे वा प्राप्ति । यवापि चतुर्थे
तदा सीमन्तात् पूर्वमेव पुसवनम् । निषिन्नस्य पूर्वस्यात् । पञ्चादुप-
देशस्य तु प्रयोजनं यस्यामः । तिथेन तच्च तिथे कर्तव्यम् । अक्षत्रे च
सुपीति अधिकरणे तृतीया ॥ ११ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

पुरावनमिति कर्मनामधेयम्, येन कर्मणा निमित्ते गर्भिणी पुमान्प्रमेयं कृते उत्पुनम् । अवाक्यापन इति शेषः । अथ सोऽङ्गादेशद्वन्द्वसः । आहवत्यापनस्तु 'सुमदनम्' इति समुपमेयं प्रायुक्तम् । अथ ये अस्ति ग मे इति निश्चिने । अस्तिश्च तृतीये चतुर्थे च मासे, बहुचादिषु स्मृत्यान्तरेषुमप्या दर्शनात् । यदि पुनश्च चतुर्थे म्यात्तद् पूर्व सीमन्त कृत्विच । कुत एतत् ? पुरावने पञ्चात्मिकप्राप्तेऽपि बोधितकालान्तिकमात्, पञ्चात्म्यमाशानस्तुत्रोपदेशापोरेवकमाश्रयात् ।

केचित्—तृतीयवचनचतुर्थेऽपि सीमन्तवत्प्रथमगर्भे एव, न तु प्रनिगर्भम्, पिष्टपेयवत्यापनवेव । एतच्च पुमान् जनयतांश्च चित्रेचपिष्यते । निषेधे लिप्यनक्षत्रे पुनश्च कर्तव्यमिति व्यवहितेन सम्बन्धः, 'अक रणात् प्रयानस्य' इति म्यायात् । शुद्धादयोः स्वविषयः ॥ ९ ॥

न्यग्रोधस्य या प्राच्युदीची वा शाखा तलस्मवृषणां

शुद्धामाहृत्य सीमन्तवदग्नेरुपसमाधानादि ॥ १० ॥

अनङ्गम्

न्यग्रोधस्य वृक्षस्य च प्राची शाल्वेदीची वा तस्याः शुद्धामाहृत्य अङ्गम् फलवृषणमिति न्यपदिश्यते सादृश्यादेव । तद्वर्ती शुद्धामाहृत्य सीमन्तवदग्निरुपसमाधानादि पारिवेचनान्तं कर्म प्रत्येपद्यते । अग्नेरुपसमाधानादिवचनात् ततः पूर्वं प्राज्ञाजमोजनमाशीर्वचनं च न भवति । अन्ते तु भवति "शुक्लीमन्त्रवत्सर्वहृत्पेषु भोजये" इति । तथा यत् परिपेचनादूर्ध्वं संशासनादि तदपि न भवति । अवरेणाग्निं प्राचीमिति पुनरिहोपदेशात् ।

तत्रप्रयोगः—पूर्वेषुर्नाम्दीप्राज्ञम् । अपरेषुरग्नेरुपसमाधानादि सक्र-
(१)प्राज्ञप्रयोगः । शुद्धया सह परिष्व एव, न शम्बा । आहवमगान्ते अन्वारज्यायां 'घाता ददातु नो रयि'मिति नतस्यो यस्या इदा कीरिणेति चतस्रः । जयादि प्रतिपद्यते । परिपेचनान्ते ततो वक्ष्यमाणं कर्म ॥ ११ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

अत्रापि वृषणादितिकेन फलवृषेन सवुक्तां, शुद्धां अमाहृत्य । अङ्गं मन्थत् । अथ च सीमन्तवदग्निरुपसमाधानादीत्यतिदेशात् प्राज्ञाजमोजमाशीर्वचनं च तन्मात् पुरस्ताद्विबर्तते । कर्मान्ते तु भवत एव । शुक्ली न् मन्त्रवत्सर्वहृत्पेषु भोजयेत्, (आ. च. २—१५—११) इति सामा

५६, सं. १४] अनाकुलातात्पर्यदर्शनाभ्यां सहितम् । १८९

न्यवस्थनात्, 'छात्रे च भूतिकर्मस्वेतवादीन्वेव वाच्यमिति स्तुर्वधापुण्या-
ह स्वस्तिप्रतिष्ठितिः । वाच्यमित्या' (आप-उ-१-१३-५) इति वच-
नान्न । पाठप्रयोगश्च शुद्धादीनां कर्मोपयुक्तानां सङ्क्षेपे सादृशम् ।
तथाच परिधाय यत्, न तु शम्भा, 'शम्भा' परिधायते' इति वीरमो-
हान्नप्रवृत्त्यात् । तथैव 'सीमान्तकद्वारेण्यसमाधानादि' इत्यादिनां परि-
धेयान्तकद्वारातिदेशस्य विवक्षितत्वादिरूपेण च यथाष्टौ प्रधान-
होमाः ॥ १० ॥

अथ समाप्ते तन्त्रशेषे कर्तव्यमाह—

अनवस्थानतया कुमार्या दृष्टपुत्रे दृष्टपुत्रेण पेषयित्वा
परिष्ठाभ्यापरेणामि प्राचीमुत्तानां निधायोत्तरं यजु-
षाङ्गुष्ठेन दक्षिणे नासिकाच्छिद्रेऽपिनयति । ११॥

अनाकुल

यस्याः प्रादुर्भूत रजः सा अवस्थानात् । तद्विपरीता अनवस्थानात् । एवं-
भूता कस्या कर्त्री पेषयत्य । प्रयोजकः पतिः । उपन्यो दृष्टपुत्रः । दृष्टार्थे
अपि दृष्टपुत्र इव । तत्र शुद्धां पेषयित्वा वस्त्रेण परिष्ठाभ्या अपरेणामि अथ
शङ्खमुखां कृत्वा ऊर्ध्वमुखीं, निधाय शाययित्वा ऊपरेण यजुषः 'पुस्तकनमस्तौ'
स्मरेण त रसं अङ्गुष्ठेन तस्या नासिकाच्छिद्रे दक्षिणे व्योमज्जं अपि-
यमयति । प्राङ्मुख इव । (निधाय नयन स्थय च प्राङ्मुख) ॥ १३ ॥

तत्पर्येष्टनम्

स्नाननिमित्तस्य रजसोऽनु-वस्रत्वात् या न स्वाता तया अवस्थानता
कन्वया दृष्टदर्शापत्रे दृष्टपुत्रे शुद्धां निधाय उपपुत्रान्तरेण पेषयित्वा तद्वत्
कक्षेण प्लावयित्वा ततो ज. वा अपरेणामि अथ प्रक्षिप्य तत्र तानामूर्ध्व-
मुखीं, निधाय शाययित्वा । 'पुस्तकनमस्ति' इति यजुषा संस्पृष्टं नासिका-
च्छिद्रे अङ्गुष्ठेन करणस्मरेण तद्रसमपिनयति गर्भे शाययति । सा रसं न निष्ठोपे-
क्षित्यर्थः ॥ ११ ॥

पुमाँसं जनयति ॥ १२ ॥

अनाकुल

एवमेव कर्मणा संकृता स्त्री पुमां जनयति । केचिदर्थावहित-
मन्यन्ते । कलविषी कामसंयोगेन क्रियाया अनित्यात्मकत्वात् । यत्-

१. पूर्वमुपि वाच्यमित्ये ५८ नमि । २. आप-उ-परिष्ठाभ्या अपरेणामि ।

( ) कृत्वा तान्मूर्ध्वं ततो 'य' पुस्तक इत्यभि । ३. दक्षिणेन इत्येव सर्वत्र पाठ ।

अनाकुल

धैर्याद् प्रतिगर्भेमावृत्तिवत्तद् । एवं तर्हि प्रथमे गर्भे इत्यनुवर्तते ।
 एवमर्थमेव चास्य पञ्चादुपदेशः । अपत्त वैतत् छन्दोगानां-प्रथमे गर्भे
 तृतीये मासि पुंसवनमिति । अन्ये कलविधि मन्त्रान्ते । तत्र च "एष-
 वा अनृषो यः पुत्री"ति (तै. स-६-३-१४) वचनात् पुंसवः सकृदुत्पादन
 मित्यामिति यावदेकः पुत्र उत्पद्येन तावद्गर्भेषु भवति । ऊर्ध्वं तु पुत्रे-
 ष्वप्यस्यां सत्यां भवति दुः(१)दितुरीप्सायां न भवति । प्रथममहस्य न
 तावदुवर्तते, पुनर्गर्भमदद्यात् । पुंसवनस्य तु पञ्चादुपदेशो यथा चतुर्थे
 मासि तत्क्रियते तस्य पञ्चात् प्रयोगार्थे इति ॥ १४ ॥

तत्प्रवर्धनम्

कर्मजातेन सकृदता अन्तर्बली पुंसवः जनयतीत्यर्थेवाद् , नित्यत्वात्पुं
 सवनस्य । अथवा कलम्, सुवकारेणोपादिष्टत्वात्, यथा 'सहस्र तेन का
 मदुघोऽवसन्त्ये' इति । कलपक्षेऽपि 'एष वा अनृषो यः पुत्री' इत्यादिव
 चनेकसकृदपि पुत्रोत्पादनस्य अवश्यकर्तव्यत्वात्, तद्वत् पुंसवर्तः प्रथमे
 गर्भे कर्तव्यमेव । तत ऊर्ध्वं तु यत्र यत्र गर्भे पुत्रेणा तत्र तत्र कर्तव्य
 नान्यत्र । यस्तथतिकान्तचोदनः स्त्रीरेव जनयेवमिति कामयते तस्य
 सकृदपि न भवति ।

अन्ये तु-पुमांस जनयतीत्येतद्वचनं गर्भे गर्भेऽस्य कर्तव्यताप-
 रमिति ॥ १२ ॥

श्रियैस्तुवनम् ॥ १३ ॥

अनाकुल

येन कर्मणा शिवं कृष्यते तत् शिख्यपन नाम कर्मोच्यते ॥ १५ ॥

तत्प्रवर्धनम्

येन शिवं शीघ्रं कृतेऽन्तर्बली न शिरः कालं पीडयते तत् शिख्यपन
 नाम कर्मोपीद्व्यते ॥ १३ ॥

अनाप्रीतेन वराधेयानुसूतसमुदकमाहृत्य पत्तस्तूर्यन्तीं

निधाय मूर्धञ्छोष्यन्तीमुत्तरेण यजुषाभिमुख्यैता-

भिरद्विरुत्तराभिरबोक्षेत् ॥ १४ ॥

अनाकुला

अन्यथेत्येतादृशेष्वेतादृशेत्येतत् उदकस्य प्रसन्नवतो न प्रलीयते । यत् पादयोरधस्तात् यस्याः श्वेनोपमानि पत्राणि पीतोपमानि पुष्पाणि या च मध्याह्ने पुष्पति सा तूर्पन्ती वनेषु जायते । तेषुपत्रोपमानि च यस्याः पत्राणि रक्तोपमानि च पुष्पाणि यां चाग्निशिशेत्त्याहुः । सा शोष्यन्ती वत् ओषधिद्वयं समुत्पन्नमावाय सुखिद्वयं निदधाति । तूर्पन् मुपेन्तीत्यर्थः । अपरे विष्णु आलिंगयन्ति । अथ तत्पुत्रेण यस्या 'आभि-
वृष्टाहं दशभिरभिमृशामि' इत्यनेनाभिमृशति । दशभिरिति लिङ्गादुभा-
भ्यां षाणिभ्यामभिमर्शयन् । अनुलोमं मुखाद्वारम्भं तत एतामिराहु-
तामिरेषाङ्गिस्तामवोक्षेत् । उत्तराभिस्तिमृभिः क्रुग्भिः 'यथैव सोमः
पर्वत' इत्येतानि प्रतिमन्त्रमवाक्षयम् ॥ १६ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

अन्यथेत्येन अनुदकलिंगेन असृष्टेदकेनेत्यर्थः । तथाभूतेन कृतेन । अनुलोमस्य श्वेतोऽनुलोमं न प्रतीपगृहीतमुदकमाहुः । एतस्मिन्वाः पादयोः
(१) तूर्पन्ती अथपुष्पिताक्यामोषधिं निधाय । शोष्यन्ती प्रसन्नपीडया शु-
भ्यमाणां स्त्रिय 'आभिवृष्टाहं दशभिरभिमृशामि' इति यत्पुत्रोभाभ्यां इ-
स्ताभ्याम् । तूर्पन् मुपेन्त्वमित्यत्र । एतामिराहुतामिरङ्गि जगामि 'यथैव
सोमः पर्वते' इत्यादिभिस्तिमृभिस्तां वक्ष्यकचेत्येव ।

केचित्—प्रतिमन्त्रम्, दृष्टोपकारकत्वादिति ।

तत्र प्रथमाया ऋचः 'प्रतिलिप्तु' इत्यवसानम् । द्वितीयाया 'त-
था कृतम्' इति । तृतीयायाः 'नरस्वतीः' इति ।

अन्ये तु—शोष्यन्तीति चौषधिः । तां सुप्तिं निधाय स्त्रियं यत्र क-
चाभिमृशेदिति । तत्र, शोष्यन्तीसहाया औषधेरप्यसिद्धत्वात् ।

केचित्—शोष्यन्तीनामौषधि या वनेषु जायते, तेषुपत्रोपमानि
च यस्याः पत्राणि, पुष्पाणि च रक्तोपमानि, यां चाग्निशिशेत्त्याहु-
रिति । तत्र, यतो वाचयवाचकभावो बोधदेशगम्यः, यथाहुर्वाति-
ककारपादा—

'वाचयवाचकभावो हि नाचार्यैरुपदिश्यते ।

अन्यथानुष्ठान्या तु व्यवहारस्तत्र गम्यते ॥ (नं वा १-३-९) इति ।

इह तु(२) व्यवहाराभावोऽयं विप्रतिपत्तिः । सा माध्यकाराद्व्याजत-
मप्रतीताभिधानकोशेषु शोष्यन्तीशब्दस्याग्निशिखावरपर्यायतया पाठा-
कलाम्बति । न च तथा दृश्यते । तस्माद्वरपूर्वोक्तमेव व्याख्यायामि ॥ १७ ॥

अथान्यद्गणपमाह—

यदि जरायु न पतेदेवंविहितमिरेवान्नि-

रुत्तराभ्यामवोक्षेत् ॥ १५ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने चतुर्दशः खण्डः ॥

अन्यत्र

जरायु गर्भाविष्टम्, तद्वदि न पतति, तत उत्तरो विधिः कर्तव्यः । कः पुनरन्तः ? क्षिप्रंस्तुक्ते यो विधिश्चोदितः 'अनाग्नीतेन शरावेण' इत्यादि (एतन्निवेदनाभिप्रायः उत्तराभ्यां मन्वाभ्यां 'निलदेव पयस्व, निरे तु दृदिन शेवळ' मित्येताभ्यां प्रतिमन्त्रवोक्षेत् । एते च कर्मणी स्व-भार्याविषयो) यस्मिन्गृह्यतामस्यां पति कर्मागते पालकरणात् । अन्ये पुन रविशेषोक्तमिति ॥ १७७ ॥

इति श्रीहरदत्तविरचिनायां गृह्यसूत्रवृत्तावनाकुलानां
चतुर्दश खण्डः ॥ १४ ॥

तावत्पर्यन्तम्

यदि प्रसूतायास्तस्या जरायु गर्भमावरणं न पतेत्तदा 'अनाग्नीतेन शरावेण' इत्यादिविधिनाऽऽहताभिप्रायः 'पेतु गवा अक्षितः' इत्येता-भ्यामुभ्यां तामवोक्षेत् ।

केचित्-प्रतिमन्त्रम् । तथा पूर्वस्मिन्प्रवोक्षणे पश्यवसानास्ति च ऋ-च । इह तु 'निलदेव पयस्व' इत्येका ऋच्, 'निरे तु दृदिन' इत्यपर चतुरेति ॥ १५ ॥

इति श्रीसुश्रुताचार्यविरचिते गृह्यसूत्रतत्त्वपर्यदर्शने
चतुर्दश-खण्ड-समाप्तः ॥

(१) अतिमन्त्रो उत्तराभ्यां मन्वाभ्यामित्येव पयस्व, निरे तु पतिवृत्तमिति ताभ्यां इति सिद्धे । ता एव वाच्यं पतिवत्तं पश्येत् । एते च कर्मणी स्व-भार्याविषये एवमुक्तम् । तस्मात्प्रत्यये 'क' वा पुनस्तत्त्वपर्यन्तं पश्येत् ।

* अतिमन्त्र-अर्चो हरदत्तवते गृह्यसूत्राय नमः (१५) पूर्ववर्त्ये पयस्व (१५)

जातं वारमग्नेनाभिमुदयोत्तरेण यजुषोपस्थ आधावोत्तराभ्या-
मभिमन्त्रणं मूर्धन्यवघ्राणं दक्षिणे कर्णे जायः ॥ १ ॥

अथ कुम्भः ।

जातमिति पुच्छेकस्य विवक्षितत्वात् पुंस्य एवाप्य जातकर्मण्यः सं-
स्कारः । न स्त्रियाः । वससर्गोन्नाम ऋषिः । तेन दृष्टं वासस्य दिवस्परीत्ये-
षोऽनुवाकः । आयुचमामिमर्शनम् । सर्वान्ति इत्यभ्ये ।

उत्तरेण यजुषा 'अस्मिन्नह' इत्यभ्येन । उत्तराभ्यामिति विशेषणा-
दिह स्व उपस्थ आधाति । उत्तराभिरिति पाठः । उत्तराभिः तिसृभिः
ऋषिभ्यः अभिमन्त्रणादीनि क्रीणि कर्तव्यानि । 'अङ्गादङ्गादि-यभिमन्त्र-
णम् । 'अहमा मय' इति मूर्धन्यवघ्राणम् । 'मेधां ते देव' इति दक्षिणे कर्णे जा-
यः । उप इत्यर्थः । केचित्तु उत्तराभ्यामिति द्विवचनान्तपाठमाश्रित्य ह-
वोर्मन्त्रयोः त्रिष्वपि कर्मसु विनियोगः सम्भवे । तेषामपघ्राणालिङ्गेनाभि-
मन्त्रणं कर्षाद्योर्जपश्च प्राप्नोति । आक्षेपलाघनञ्चाद् — कर्मयोरुपनिषाद्य
मेवाञ्जननं जपति मेधां ते देवस्तथितेति (आद्य ऋ १-१३-२) ॥ १ ॥

तत्पदार्थत्वम् ।

यात जातमात्रम् ,

प्राङ्मन्त्रमिवर्धनात् कुम्भो जातकर्म विधीयते ॥ (मनु १-२९)

इति वचनात् । एतद्योपरिशोध्यते जात कुम्भारं पिना वस्त्रेण 'दि-
वस्पति' (ते स ५-२-२) इत्यनुवाकैल अन्ते सङ्गृह्णिसृष्ट्य 'अस्मिन्नहम्'
इत्यभ्येन यजुषा स्वस्वोत्सवे तस्यार्चनं, उत्तराभ्या 'अङ्गादङ्गात्' 'अहमा मय'
इति ह्यभ्यां तस्य अभिमन्त्रणं कर्तव्यम्, तर्चेन नाभ्यामेव मूर्धन्यवघ्राणम्,
एतद्योरेवर्धनः दक्षिणे कर्णे जपे उप इत्यर्थः । अचनवलाय जपामि-
मन्त्रणयोरवघ्राणालिङ्गवाचः । अभिषाद्य तु जातसंस्कारक्रियासामा-
न्यात् । वतश्च 'तीर्थस्थानुष्वनुष्णव्यवहितकर्म' (आप ५-२६) इत्य-
वापवादिनम् ।

केचित्तु—उत्तराभिरिति पाठोः उत्तराभ्यामिति । तत्र 'अङ्गादङ्गात्'
इत्यभिमन्त्रणम् । 'अहमा मय' इत्यवघ्राणम् । 'मेधां ते देवः' इति
जपः । अत एवाभ्यलक्षणम् — "कर्मयोरुपनिषाद्य मेवाञ्जननं जपति 'मेधां
ते देवस्तथिता' इति" । मधुपुत्रमाशनं तु 'मयि मेधाम्' इति यजुर्मे-
देव विधीरिति । तत्र, अतर्धीयमानवाडाङ्गाङ्गारे जतिप्रसङ्गात् ॥ १ ॥

नक्षत्रनाम च निर्दिशति ॥ २ ॥

अनाकुल

अभिजिज्ञास्यसौ इत्यश्वत्थीशब्दस्य स्थाने नक्षत्रनामनिर्देशः । तत्स-
मुज्या निर्दिशन्-पशूनां त्वा दिक्षानेनाभिजिज्ञास्यादयमुज्येत्यादि । तत्र
नक्षत्रशब्देषु जातार्थे रूपनिर्णयार्थे श्लोकः—

रतेमश्वत्थेचिषु वृद्धिरादौ छन्दे च धाम्न्यध्वजसादयमुज्यु ।

शेषेषु नाम्नोः कपरस्वरसाऽन्य स्वाप्योरदीचस्सर्विस्सर्ग इष्ट ॥

रौहिण्यद्विज्ञानानामयमाद्यक्षरैर्निर्देशः तेषामादौ वृद्धिः कर्तव्येत्य-
र्थः । रौहिण, ऐशत, माघ, मार्गशीर्ष, ज्येष्ठ, चैत्र । दाम्नरो यः पश-
वः तत्र वृद्धिः । प्रोष्ठपदासु जातः प्रोष्ठपाद् । ज प्रोष्ठपादात्ता (पा.सू.७-
३-१८) । मस्युरपदवृद्धिः । एषु 'नक्षत्रेभ्यो बहुल'मिति (पा.सू.४-३-
३७) बहुलवचनात् लुङ् न भवति । नक्षत्रेषु अन्यत्राप्यध्वजसादयमुज्यु तत्र
विकल्पः । आपमरणि आपमरणी वा । तथा श्रोण श्रावणी वा । अन-
योर्बहुलवचनादेव लुङो विकल्पः । शतभिषजि जातः शतभिषज् शत-
भिषजा वा । अत्र टिलोपोऽपि पक्षे भवति शतभिष इति । तथा अश्व-
सुक् साश्वसुज अन्ययोः 'यत्तदशमर्षाभिजिदश्वसुकशतभिषजो वा (पा.
सू.४-३-३६) इति लुङो विकल्पः । शेषेषु तत्कार्त्तमेषु नक्षत्रेषु आदौ
वृद्धिर्न भवति । अत्र 'अविष्ठाफल्गुन्यतुराधास्वातिरितिष्यपुनर्वसुहस्तधि-
शाताषाढाचक्रास्तुक्' (पा.सू.४-३-३४) 'नक्षत्रेभ्यो बहुलम्' इति
च लुङेव भवति । अविष्ट, कस्तुर, अनूराधः, स्वाति, तिष्यः, पुन-
र्वसुः, षषाढ-(१) बहुलः कर्त्तिक इति । नाम्नो आर्द्राभूल इत्येतयोः अ-
न्य स्वरः कशब्दपरो भवति । आर्द्रकः मूलकः । पूर्वाङ्गापरङ्गाङ्गासु-
लेति (पा.सू.४-३-२८) इत्ये पुन् प्रत्ययः । स्वाया स्वातीपुनर्वसु इत्ये-
तयोः अन्यस्वरौ इत्यः सविस्सर्गश्लोकः स्वाति, पुनर्वसुः, 'अविष्ठाफ-
ल्गुनी'त्यादिना लुङ् । सविस्सर्गस्य सूक्तवाकादिषु प्रथमया नक्षत्र-
निर्देशे । इह तु सम्मुज्या निर्देशः-स्वाते पुनर्वसो इति । प्राक्नाम-
करणात् अन्येषुपदानादिषु चास्वीव नक्षत्रनाम्नो निर्देशः कर्त्तव्यः ।
यत्र च नाम्न्युत्तमनिर्देशस्तथाप्येवंविध नक्षत्रनामैक, दशम्यां कृत-
मपरम ॥ २ ॥

तार्किकार्थम्

कुमारस्य यत्नक्षयजननाद्यन्नाय तच्च रौहिणेत्पादिसम्बुद्ध्या असौ-
शम्भस्य स्थाने निर्दिशति । अत्र चापमशिक्षितस्याकरणाद्याभ्यामां कथ-
नानाय सूत्रकथं श्लोकः —

रारोमसृजनिषु वृद्धिरादौष्टान्ये च वान्मभयशाश्वयुधु ।

शेषेषु नाम्नोः कथरस्स्वरोऽन्य म्वाप्योरदीर्घस्सविसर्ग इष्ट ॥

संस्वार्थः—रौहिणी रैवती मघा मृगशीर्षा ज्येष्ठा चित्रा—इत्येतेषु
आद्यक्षरानिर्दिष्टेषु आदौ वृद्धिर्भवति, नक्षत्रेभ्यो बहुलम्, (वा सू ४-३-
३७) इति बहुलप्रहणाद्व्यानार्थेय ययस्य च लुगभावः । इष्ट च रौहिणः
रैवतः मार्गशीर्ष ज्येष्ठ चैव इति । इत्येते च, प्राश्रयदेश्येष्ट वृद्धागल्परै
च वृद्धिः । 'जे प्रोष्ठपदानाम्' (वा सू ७-३-१८) इत्युत्तरपदवृद्धिरित्यर्थः ।
पुनश्च लुगभावः प्रोष्ठपादः । वान्मभयशाश्वयुधु । सम्बन्धमाज्ञानतः
अपभ्रणोक्तिर्वर्धः । अथ अथन शतभिषक् आश्वयुक् इत्येतेषु वतुपुं वा
विकल्पेन वृद्धिः । अत्र च अथनपभ्रणयोः बहुलप्रहणत्वेन लुगो
विकल्पः । अर्धयुक्ततामिषज्जास्तु 'कन्यशास्त्राभिज्ञम्बयुक्ततामिषजो
वा' (वा सू ४-३-३६) इति सूत्रेण । अपभ्रण आपभ्रण । अथन आ-
थन । शतभिषक् शतभिषजः । अश्वयुक् आश्वयुजः । शेषेषु च,
वृद्धावन्तेषु नक्षत्रेषु न वृद्धिः । यतोऽत्र 'अविष्टाफल्सुपनूराधास्वानि-
निष्पुनर्वसुहस्तापशान्नापादाबहुलफल्सुक्' (वा सू ४-३-३४) इत्यनेन,
नक्षत्रेभ्यो बहुलम्' इत्यनेन च लुगव भवति । 'लुक्ताज्ञतलुक्' (वा सू
१-२ ४९) इति स्त्रीप्रत्ययनिर्वाते । हात्तक, तिष्य आश्रेयः फाल्गुनः
हस्तः विशाखः अनूराधः आषाढः अश्लेषः । साम्योः कथर स्वरोऽन्यः,
आर्द्रमूलयोरेन्यः स्वरः कथमर्थगोभवति । पूर्वाषाढाङ्गार्द्रांमूला इत्या-
दिना उग्रप्रत्यय इत्यर्थः । आर्द्रक, मूलकः । स्वाप्योरदीर्घस्सविसर्ग
इष्टः, स्वाप्योः स्वातीपुनर्वस्योरन्यस्वरो दीर्घस्सविसर्गोऽष्टः । 'अविष्टा-
फल्सुनी' इत्यादिना लुक् । सविसर्गत्वं च पूर्वस्य स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तौ
इष्टक्यादिलोपाभावात् । उन्नरस्य तनुवदुकारान्नत्वान् । स्वाति पुन-
र्वसुः । एव सर्वेषां नक्षत्रनाम्नां प्रथमया निर्देशः सुलभाके । आतक
मेषा(१) पुनस्सम्बुद्धा ॥ २ ॥

तद्वदस्य भवति ॥ ३ ॥

अनाकुला

नक्षत्रनाम रहस्य भवति । यथा परे न जानन्ति तथा वक्तव्यमित्यर्थः । सूक्तवाकाविषयमेव ॥ ३ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

नक्षत्रनाम च रहस्य निर्देशोदितं सूत्रे प्रमेतन्मे सुशान्तरकरणात्(१) यत् नामनक्षत्रनिबन्धनं, यच्च दशमं कृतं तदुभयं सूक्तवाकाप्रशान्तानिवा-
दनाविषु मित्य रहस्यमेव निर्देश्य भवति ॥ ३ ॥

मधु घृतमिति सैसृज्य तस्मिन् दर्मेण हिरण्यं निष्टक्यं
बध्वाऽवदायोत्तरैर्मन्यैः कुमारं प्राशयित्वात्तराभिः पञ्चाभिस्सना-
पयित्वा दधि घृतमिति सैसृज्य कौस्पेन पृषदाज्यं तथाहृ-
तीभिरोद्धारचतुर्थाभिः कुमारं प्राशयित्वाग्निः शर्षे सैसृज्य
गोष्ठे निनयेत् ॥ ४ ॥

अनाकुल

मधुघृतमित्येतद्वयं विधमपरिमाणं कांस्पपात्रे ससृज्य तस्मिन् हि-
रण्यं दर्मेण, निष्टक्यं बध्वाऽवदाति । निष्टक्यमिति बन्धनविशेषो स्तो-
कमिष्टः । तथा वज्रेण हिरण्येन तद्वत्सद्वयमादाय तेनैव कुमारं प्राश-
येत् । उत्तराभिः 'त्वाग्निं मेधा'मित्यादिभिः प्रतिमन्त्रं प्राशनम् । ततः कृ-
त्वाभिः पयसि ऋतेन 'क्षोत्रयै त्वे'त्यादिभिः प्रतिमन्त्रं स्नापयति । ततो
ऽथस्मिन् कांस्पपात्रे दधि घृतञ्च ससृज्य तत्पृषदाज्यं तेनैव कांस्पेन
प्राशयति । अहृतीभिरोद्धारचतुर्थभिः सू स्वाहेत्यादिभिः प्रतिमन्त्रम् । ततः
शेषद्वयमहिंसृज्य गोष्ठे निनयेत् । कुमारसद्वयं असमर्थस्यापि कुमारस्यै-
व प्राशनमुपायेन यथा स्वादिति । तेन यन्त्राभावे "यानां कुमारान्
प्राशयन्ति" "क्षौमपस्य च प्राशयन्ति" इत्यादौ प्राशनमसमर्थानां न
भवति ॥ ४ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

निष्टक्यं शिक्षाबन्धनवत् सरम्भेण प्रमिष्टना निष्टक्यं बध्नानि, 'प्रजानां
प्रजननाय' इति शिक्षात् । उत्तरैर्मन्यैः 'मेधां ते देवस्त्वयिता' इत्यृचा,
'त्वाग्निं मेधाम्' इति चतुर्मन्त्रमिति । प्राशनं चतुर्धामन्ते ससृज्येव
हिरण्येन गृहीत्वा ।

‘अन्धवत्प्राशनं चास्य हिरण्यमधुनार्पितम्’ । (मनु २-२९)

इति मनुवचनात् । उतरामि यथाम् ‘अन्धवै त्वा निष्कृत्यै त्वा’ इत्यादिभिः । स्थापनमपि पञ्चानामने मरुदेव । अपि पुराणं समृद्धं पृथ-
क् । तथा यस्मिन् काक्षे समृद्धने तन्मैव प्राशयेन्न तस्मैव । अत्राह
निरुद्धवतुषाम् ‘भू’ स्वाहा’ इत्यादिभिः । अत्राहन्ते सकृन्प्राशनम् ।
प्राशनयेवमद्विभक्त्यं गेदे अधिकारयेऽन्यो निवन्तः ।

केचित्—मधुपुनससर्गोऽपि कांश्च निवन्तः । प्राशनद्वयं स्थापनं च
प्रतिमन्त्रमिति ॥ ४ ॥

● उत्तरया मातुरुपस्थ आधायोत्तरया दक्षिणं स्ननं प्रति-

धाप्योत्तराभ्यां पृथिवीमभिमृशोत्तरणं यजुषा

संविष्टम् ॥ ५ ॥

अनाकुल

अथ तं कुमारं ‘मा ते कुमार’ इत्येतया मनुष्याय आदधाति । इ-
तावन्तं कालं स्वीकरोति । तस्मात् शेषनिनयनमप्यन्येन कारयितव्यम् ।
तत उतराम् ‘अथ कुमार’ इत्येतया दक्षिणं स्ननं प्रतिपाद्य तत उत्तराभ्यां क-
म्बं ‘यद्भूमेश्वर्यमिन्द्रेताभ्यां अनिमन्त्रं पृथिवीमभिमृशति । ततः त-
कुमारं अभिमृश्यां भूमा सवेशयति माता । त संविष्टमुत्तरेण यजुषा ‘मा
मयति न रुदता’ इत्येतान् अभिमृशति ॥ ५ ॥

तत्पर्वस्ननम्

उतरया ‘मा ते कुमारम्’ इत्येतया कुमारं मनुष्याय आदधाति । इह
च मातृग्रहणादितः पूर्वं स्थापकश्च यः । अत एव च शेषाननयनमप्य-
कर्तुं कम् । उत्तरया ‘अथ कुमार’ इत्येतया दक्षिणं स्ननं प्रतिपादयति वाच-
यति । इत्थं च मन्त्रनियमवाविधानं प्रथमस्ननवानविवक्ष्यम्, प्रथमा-
तिक्रमे कारणाभावात् । ततश्च जातेष्ट, ‘वेदवानरं द्वादशकपालं
निर्वपेत् पुंश्च जाति यद्दशकपालो भवति गायत्र्यपैत्रेण द्वादशवर्षसेव पुत्राति’
(तै. सं. २-२-५) इत्यादिना यद्यापि पुत्रसम्प्राप्त्यविमित्तसंयोगेन भुता,
तद्यापि (१) स्नामवापार्थिक्त्वं निमित्तादनन्तरं कर्तव्या । कुत एतत् ?

● ‘अ’ ‘अ’ कृत्स्नपुनरेव इत्यनेन कृत्स्नविष्णुना कृत्स्नाहुम्-अन्धवत्प्राशनम् । निवन्तः ।
सं. १५. तथा ॥ ५ ॥

१. कृत्स्नविष्णुना कृत्स्नपुनरेव इत्यनेन कृत्स्नविष्णुना कृत्स्नाहुम्-अन्धवत्प्राशनम् । निवन्तः ।
(१) कृत्स्नविष्णुना कृत्स्नपुनरेव इत्यनेन कृत्स्नविष्णुना कृत्स्नाहुम्-अन्धवत्प्राशनम् । निवन्तः ।
२. कृत्स्नविष्णुना कृत्स्नपुनरेव इत्यनेन कृत्स्नविष्णुना कृत्स्नाहुम्-अन्धवत्प्राशनम् । निवन्तः ।

(१)रात्रिसप्तम्यायेन आर्घ्यंवादिक्पुष्पगतप्रह्वयर्चमादिकापनासंवलितस्यै
व जन्मनोऽधिकारहेतुस्याभ्युपगमात् जातेष्टिप्रहृत्योक्तजीवत्पुष्पगत
पूततादिकलगाधीनत्वात् दीर्घकालसमाप्त्यर्था चेष्टी कृतार्था पञ्चद्वि-
धस्तनपाने सति कुमार एव शीघ्री शुष्ककण्डतया न जीयेत् । तनञ्छेष्टार्था
रागाधीनाया प्रवृत्तिरेव न भ्यात् । तस्मात् जननानन्तरमेव सशाख
नाम्न जातकर्मैव कर्तव्यम् । इष्टितुक्तेन न्यायेन तिमिन्तस्वारस्यमङ्गस्य
हुर्मिवारत्वात् चोदकानुग्रहाच्छाशोच्ये उपाने पर्वण्येव कर्तव्यम् । उत्तरा-
भ्या 'यद्भूवेर्हृदय' इत्येताभ्यां दृष्टिं सकृदभिमृशति, यत्र कुमारश्च
विध्यते । ततस्तं कुमारं त्रिमिष्टृष्टार्थां भूमौ माता सवेशयति । अथ
तं दक्षि 'नामयति न इति' इति पठनमिच्छति ॥ ५ ॥

उत्तरेण यजूषा शिरस्त उदकुम्भे निधाय सर्षपात् फ-
लीकरणमिश्रानञ्जलिनोत्तरैस्त्रिभिः प्रतिस्वाहाकारं कृत्वा सं-
क्षीयति-प्रविष्ट प्रविष्ट एव तूष्णीममावापतेति ॥ ६ ॥

अनाकुला

ततस्तस्य शिरस्तसमीपे उत्तरेण यजूषा 'आवस्तुषोषि'त्यनेन उदकुम्भ
निधायति । ततस्तत्पश्च फलीकरणमिश्रानञ्जलिना जुहोति उत्तरेऽन्तेः अष्टाभिः
'अथ कलि'मित्यादिभिः । तत्र च प्रतिस्वाहाकारं (२)विहीनः । सकृन्म
न्त्रेण द्विस्तूष्णीम् । इन्ध्र च पुन पुनरादेयम् । केचित्तु सकृदुपात्तनेव
त्रिंशुहुनि । उत्तरबोध्य होमयोः स्वाहाकारमात्रमाकर्तयन्ति । होमञ्चा-
यमपूर्वः तन्त्रस्याविधानात् । परिस्तरण तु भवति । परिषेचनं सम्पन्नतु
भवतः । हुत्वा तनस्त्वंशास्ति । कात् । ये स्नातशवार प्रविशन्ति । तत्र
सशाखने एवकाः द्यमित्यस्यार्थः । एतदुक्तं भवति-अस्य स्तिकाणा-
रस्य यदा यदा प्रवशो युष्मानि क्रियते तदा तदा सर्षपात् फलीकरण-
मिश्रानदिमङ्गनायेवं तूष्णीमावपतयथा मयोत्रा अञ्जलिना त्रिभिः ॥
तत्र तूष्णीमित्यतिदेशप्राप्तस्य मन्त्रस्य प्रतिषेधः । यथासुप्रैषं ते कुर्वन्ति ।
होमञ्चाय कुमारस्य रक्षार्थः संस्कारः, न मातुः, प्रकरणात् । तेन यद्य-
पि 'यस्यै विजातायां मन' इति मातुरपि रक्षा प्रतीयते तथापि तदर्थो
होमो न भवति । ततश्च स्त्रीप्रसवे दशाहमभ्ये पुत्रसूती च न भवति ॥६॥

१ 'अपोमोर्लपुमिति न्यस्यन्ति' इत्यनेनाभ्युपगम्य किञ्च कर्म विध्य 'अपोमोर्लपुमिति इति व
एषा तर्कोत्तराणि' इति तन्त्रविशेषस्य ह्युत । तत्र त्रैविक्त्यवर्गेण कताकाङ्क्षायां सर्ववशादेव विष्णुस्य
सर्ववशस्य सत्यस्य सत्यस्य वैशुक्त्यं सर्ववशस्य चतुर्विधस्य । अथ न्यायी रात्रिसप्तम्याय ४

१ विदुर्हति ।

तात्पर्यदर्शनम् ।

उत्तरेण 'आपस्फुटेषु' इत्यनेन वदुषा कुमारस्य शिरस्समीपे उदकस्य पूर्वकुम्भ निधाय अथ 'यत्र क चाक्षिम्' (अथ घ.२-१-१३) इत्यादिदि-
घिना श्लेषेणागारादक्षिमाह्वय तनुपनिधाय फलीकल्पमिदम् स्पर्शान् उत्तरे
'मय कालिम्' इत्यादिभिरक्षिभर्मन्त्रैः अञ्जलिना प्रतिमन्त्रं त्रिकर्तुर्होति ।
तत्र तु द्विस्तुष्णीम् । तुष्णीकेष्वपि स्वाहाकारो भवति, प्रतिमन्त्रमिति
सिद्धे प्रतिस्वाहाकारमित्याधिकाक्षरात् । अथ स्तुतिकागृहपालान्
स्यसित-प्रसिद्धे प्रवेश एव कर्तव्यमिति चेत् । सर्वेष्वपि आपं विधास्यतोऽप्यैः—
प्रतिप्रवेशादौ तद्वत्प्रवेशेन स्पर्शान् फलीकरणमिदम् अञ्जलिना अ-
स्मिन्नेवाग्री तुष्णीं चाप्यता एव आहवतति । एतकाराक्य प्रवेशावाप-
योर्मध्ये त्रुटिमात्रस्यापि कालस्य न क्षेप । सर्वेष्वपामेकाञ्जलिना आ-
वाप, प्रकृतत्वात् ।

केचित्-एवकार एवमित्यर्थे । तुष्णीमिति चातिदेशमात्रमन्यत्रति
वेद्यार्थमिति ॥ ६ ॥

एवमहरहरानिर्दशतापाः ॥ ७ ॥

अनाकुल

विज्ञानतत्त्वमृति धामत् दशाहानि न निर्गच्छन्ति तावदेव होम क
र्तव्यः संशानञ्ज्यर्थे । सकृच्च होमाः, न सायम् । यद्यपि दशासप्तमनन्तर
तथापि तावन्मात्रस्याप्यमातिर्दशो न भवति । तस्य होमशेषत्वात् ।
नापि वामसमवेदे । कृत्स्नस्य कदधान्तरेषु सर्वेष्वप्रसिद्धत्वात् ॥ ७ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

यद्येतदनन्तरेण तुष्णीमावदान एवमहर आनिर्दशतापस्स्तुतिकागृह
पालैः कर्तव्यम् । आह मर्षादायाम् । त्विदं निर्गता दशभ्योऽहोरात्रि-
भ्यो वा रात्रिस्ता । आदशम्या रात्रेतिवर्थ ॥ ७ ॥

एष आतकर्मोक्ता कमयात नामकरणमाह—

॥ दशम्पामुत्थितायां स्नानार्यां पुत्रस्य नाम दधा-

ति पिता मातेति ॥ ८ ॥

अनाकुल

उत्थान नाम स्तुतिकालिङ्गनामगन्धुवकुम्भादीनामपनयनम् । मर्तुं

अ नापितकर्म । यद्यान्यत् स्त्रियो विदुः तच्च सर्ववर्तातां दशमेऽहनि भवति । दशमीशब्देन न गणिकच्यते किं तर्हि ? अहोरात्रसमुदाय-
यथा "तस्मान् सप्तर्षीणां रात्रीणां" मिति । तत्र परिभाषावशाद्दृष्ट्येव
कर्म स्नान च सति सुम्नये तस्मिन्नावहनि नियमेन भवति । प्रकरणा-
देव सिद्धे पुत्रस्येति चक्षुः शक्यमाणो 'नाम्नो लक्षणविशेषः' तस्यैव
यथा स्यात् । तेन कुमार्याः 'अनुज्ञाक्षर कुमार्याः' (आप गृ १५-११)
इत्यत्राशब्देन भवति । न 'नामपूर्वमाख्यातोत्तरं'मित्यादि । पिता मतेति
चक्षते सी नामाग्रेऽभिध्याहरेतामिधेयमर्थम् । विज्ञायते च "पिता मा-
ता च दधतुर्वद्रे" (ते सं १-५-१०) इति । तत्र प्रयोग-शुचीन् मन्थयत
इत्यर्थेऽप्येषु मोजये (आप घ.२-१४-५) दिनि ब्राह्मणान् भोजयित्वा पिता
माता च नामाग्रेऽभिध्याहृत्याशीर्वचन ब्राह्मणैरभिध्याहारयेताम् । समु-
धौ स्वस्तीति कल्पान्तरे दर्शनात् । केचित् नाम करिष्याव इति सङ्क-
ल्पमिच्छन्ति ॥ ८ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

इयमा रात्री दशमेऽहनि । उच्यते अतिकायदाक्षिण्यभ्यासां प्रसू-
तिकायां स्नातया च सन्ध्याम् । एवं कृत्वा दशमेऽहनि निष्कम्य स्नान-
व्यमित्युक्तं भवति । पुत्रस्य पिता नाम ददाति व्यवस्थापयति, न तु
करोति, शब्दार्थयोस्सम्बन्धस्य निश्चयात् । माता च । इतिशब्दकार्थो,
मातापितरौ सहितौ नाम धत्त इति । इममर्थं सम्प्रवर्णोऽप्याह "मम
नाम प्रथम ज्ञातवेद् पिता माता च दधतुर्वद्रे" (ते सं १-५-
१०) इति ॥ ८ ॥

इत्यक्षरं चतुरक्षर वा नामपूर्वमाख्यातोत्तरं दीर्घाभिनि-

ष्ठानान्तं घोषवदाद्यन्तरन्तस्थम् ॥ ९ ॥

व्याख्या

अथ नाम्नो लक्षणविशेषः । सव्यज्जनो निर्भ्यज्जनो वा स्वरो अक्षरं तत्र
द्वयवचनान्न, तत्पर्यवर्तं यच्च तत् तत्पूर्वं क्रियातिमितमाख्यातं, तदुत्तरपदं
यच्च तत् अत्यन्ततः दीर्घात्परोऽभिनिष्ठान्तं विसर्जनीयोऽन्ते यस्य तत्
दीर्घाभिनिष्ठान्तस्य तथा घोषवदाद्यन्तमादिभूतं यस्य तत् घोषवदिति अन्तर्मे-
धे अन्तस्था यस्य तत् अन्तर्नाम्नं यमाणां चतुर्थीचतुर्थी हकारश्च
घोषवन्तः । वरलया अन्तस्था । दिव नयतीति पुतिः । या, अयते इति

अनाकुल

गोक्षिः । वा व्रीणातीति गोक्षी । हिरण्य ददातीति हिरण्यदाः भूरिदा इत्युक्त इत्यादीन्पुदाहरणानि । “अथ्यपूक देवतापूक वा यथा सैवा पूर्वपुदपाणां नामानि स्यु”रिति (श्री पु २ २ २८, २९) वीजायन । अथ्यपूक कृष्णमिषादि वसिष्ठो जमवीजोरिति । देवतापूक देवताभिषादि सद्यो विष्णुरिति । पूर्वपुदा पिषादयः ॥ ९ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अथ व्यवस्थावनीयस्य नाम्नो लक्षणमुच्यते-यत्तर चतुश्चर वेति समासोऽभिधेयः, न तु तद्धि ‘नामपूर्वमाभ्यासोत्तरम्’ इति पूर्वोत्तरस्य व्यवस्थावस्थापनात् । नापि वाक्यम्, तस्य द्रव्यवाचकत्वाभावात् । कुतः पुनर्वाक्यसमासपौरुषेयत्वमुदाहरणविशेषेऽपि समास एव द्रव्यवाचको न वाक्यम् ? इति चेत्, ‘कृत्तद्वितसमासाश्च’ (पा सू. १-२-४६) इति समासग्रहणस्य निवृत्तार्थत्वात् । अतएव, द्रव्यवाचकं सुबन्ते षड् नाम, तत्पर्यं यस्य तन्नामपूर्वम् । तथा आसपातमुत्तर पदं यस्य आसन्नमनदम्भानेत्येव ।

ननु-‘सुप्सुपा’ इति समासान्वयमात् आसपातेन निरुत्तेन नैव स-
नासः ? इत्यम्, अत एवाय आसपातशब्देन आसपातसदृश द्विकल
सुबन्तमेव विवक्षितम् । सादृश्यं च क्रियाप्राधान्याभावेऽपि क्रियावा-
चिन्वमात्रात्, ‘क्रियन्तो धातुन्व न जहानि’ इति धातुभाष्यत्वाच्च । दीर्घं
निनिष्ठान्त दीर्घाभिनिष्ठान्तान्ते यस्य नाम्नस्तत्तथोक्तम् । अभिनि-
ष्ठान इति विसर्जनीयस्य पूर्वोच्चार्याणां सङ्गा । घोषवान् वर्य आदि-
र्यस्य नाम्नस्तत् पालवदि । धातुपर्णाश्च प्रातिशक्त्यसूत्रे मसिञ्चाः, ‘ऊ-
ष्मविसर्जनीयप्रथमद्वितीया अघोषाः’ । न हकारः । अञ्जनशेषो ‘घोषवान्’
इति । अञ्जनस्य अन्न मध्ये यस्य नाम्नोऽन्तस्थाः वरन्तवास्तत्तथो-
क्तम् । वृषक्षरस्योदाहरण-वार्दा वाः उदक इदानीति वार्दा, गिर व-
दातीति गीर्दाः इत्यादि । चतुश्चरस्य तु आश्वीक ‘द्रविणोदा’ वरि-
णोदा’ इति । एतद्वद्वयमपि छान्दसम् । अन्यदपि हिरण्यदा पुष्यदिदा
इत्यादि ॥ ९ ॥

अपि वा यस्मिन् स्वित्र्युपसर्गस्स्यात् तद्धि

प्रतिष्ठितमिति हि ब्राह्मणम् ॥ १० ॥

अथकुलम्

अपि वा अथमपि पक्षः—यस्मिन्प्राप्ति 'सु' इत्यथमुपसर्गः स्यात् तदेव तत्र लक्षणम् । वाम्यष्टाक्षरात्वादि । तच्च प्रतिष्ठितम् । हि शब्दोऽतिशये । पूर्वस्मादप्यतिशयेन प्रतिष्ठितं, तेन पूर्वमपि षाक्षरादि प्रतिष्ठितम् । तथाच पूर्वस्मिन्नेव लक्षणे स्थित्वा भरद्वाज आह—षाक्षर चतुरक्षर वा षोडशद्वयन्तरमन्तस्य दीर्घाभिनिष्ठानाम् तद्धि प्रसिद्धमिति विज्ञायते इति । प्रतिष्ठितमिति । भुवमचिनाभ्यायुभ्यमित्यर्थः । सुभद्रस्तुमुष इत्यापुदाहरणम् । उपसर्ग इति वचनात्सोमसुदित्यादि प्रतिष्ठितं न भवति ॥ १० ॥

तत्पर्यवर्तनम्

अपि वा यस्मिन्प्राप्ति 'सु' इत्यथमुपसर्गरस्यात् तन्नाम प्रतिष्ठित आयुभ्यमष्टादिक्रियावच्च भवति, यथा-सुज्ञान-सुदर्शन इत्यादि । इह षाक्षरप्रत्ययात् षाक्षरादिविशेषणैः स्विनि विशेषण विकल्पते । हि शब्दोऽनर्थको निषान्, अनर्थको मित्ताक्षरेषु' इति वचनात् । उपसर्गग्रहणमुपसर्गवतिरूपकार्यां सुनसेमेत्तादीनां व्युदासार्थम् । अत्र बोधावसो विवक्ष्यमान्तराभ्याह—'अभ्यन्तूक देवताणूक वा यथा वैषां पूर्वं पुरुषाणां नामानि स्तु' इति । अणूकमनिवाचक, मकरणात् । अभ्यन्तूकं वसिष्ठ नारद इत्यादि । देवताणूकं विश्वे शिव इति । पूर्वपुरुषाणां विदुषितामदादीनां वा नामानि यज्ञशर्मा, सोमशर्मा इत्यादीनि ॥ १० ॥

अयुजाक्षरं कुमार्याः ॥ ११ ॥

अथकुलम्

या सख्या अर्धविमितु न शक्यते सा अयुक् सख्या । अयुक्त्रि अक्षरार्धं यत्र तत् अयुजाक्षरम्—यकाक्षरद्वयक्षरमित्यादि । एतादृशेव कुमार्यां वामलवम्—गौः, वाक्, पृथिवी, पार्वतीति ॥ ११ ॥

तत्पर्यवर्तनम्

अयुगक्षर विषमाक्षर कुमर्यां नाम भवति । अयुजाक्षरमिति छान्दसः । अयुगक्षरवमेकमेवात्र विशेषणम्, षाक्षरादीनामनेन निर्वर्तितत्वात् । तथा—गौः, गौः, भारती, पार्वती, कमला, पतिवह्नुभा, कमलक्षेपा, इत्यादि । कुमार्या अपि आतकादयश्चौलाम्ता देहंसस्कारार्थां क्रियास्तृष्णीं कर्तव्या एव ।

“अमन्त्रिका तु कार्येण ग्रीणामाहुर्वशेषतः ॥

सस्कारार्थे शरीरस्य यथाकालं यथाकलम् ॥” (म. सू. २-६६.)

इति मनुचक्षणात् । इह च द्वयमिष्टम् । आचार्यः प्राशनवपनादय
एव निष्कृष्य कर्तव्याः न तु होमाः । एवमेव शिष्टाकारात्, स्मृत्यर्थसारे
दृष्टत्वाच्च ॥ ११ ॥

प्रवासादेत्युत्तराभ्यामभिमन्त्रणं मूर्धन्यवघ्राणं
दक्षिणे कर्णं उत्तरान् मन्त्रान् जपेत् ॥ १२ ॥

अनुवृत्तम्

अनाहुकात्पर्यं तु उत्तराभ्यामभिमन्त्रणवपनाच्च क्रमेण कर्तव्यम् । अ
ह्नादह्नादित्यभिमन्त्रणं, 'अहमा भवे'त्यवघ्राणम् । नामनिर्देशात् 'मिति
ग्रामि यक्षश्चै'ति । मन्त्रलिङ्गात् कुमार्यो अभिमन्त्रणमन्त्रोपदेशाच्च
सिद्धे पुत्रप्रदस्य मूर्धन्यवघ्राणं दक्षिणे कर्णे आपञ्च कुमार्यो वा मूत् ।
अथवा लिङ्गविरोधाभावात् उभय कुमार्यो अपि स्यात् । तस्या अपि
प्रकृतत्वात् । कुमारीमुत्तरेणेत्यस्य च अभिमन्त्रणस्यैव प्रत्याम्नाय स्यात्,
नेतरयोः । उत्तरे मन्त्राः 'अग्निरायुष्मानिति पञ्चे'त्यादिष्टाः । तान् पुत्रस्य
कर्तव्यं जपेत् । मन्त्रप्रदस्य दक्षिणे 'अग्निरायुष्मानिति पञ्चे'त्यस्य
पञ्चशब्दस्य मन्त्रेषु वृत्तिरिति प्रज्ञापनार्थम् ॥ १२ ॥

नार्तवर्त्यम्

प्रवासादुत्तराभ्यां 'अह्नादह्नात्' अहमा भवे' इत्येताभ्यां पुत्रवर्तिम-
न्त्रणं कर्तव्यम् । तथैताभ्यामेव मूर्धन्यवघ्राणम् । अनाहिन्यस्य स्थाने वक्ष-
स्या जलं नाम साम्युक्तां पृच्छति ।

केचित्—'अह्नादह्नादित्यभिमन्त्रणम् ।' 'अहमा भवे'त्यवघ्राणमिति ।
तथा सति एव विमन्त्र्यैव विनियुज्जीत, क्रमेणेति वा ज्ञेयम् ।

ततः पुत्रस्य दक्षिणे मन्त्रं जपेत्, 'अग्निरायुष्मान् स वनस्वतिभिः'
इत्यादिकान् सायुषज्ञानं पञ्च मन्त्रान् जपेत् । यतश्च त्रयं प्रतिपुत्रमा-
चरेत् ॥ १२ ॥

कुमारीमुत्तरेण यजुषाऽभिमन्त्रयेत् ॥ १३ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने पञ्चदशा खण्डाः ॥

अनाकुल्य

प्रसासादेत्य कुमारीं स्त्रीप्रजां उत्तरेण यजुषा 'सर्वस्मादात्मनः सम्भूतासी' रत्नेन अभिमन्त्र्यते । दुहितरमिति कर्तव्ये कुमारीमिति वचने प्रदानादूर्ध्वं मायुदिति । पुत्रस्य तु याचञ्जीव भवति पुत्रेऽपि प्रोचितागते अभिमन्त्रणादिवय भवति न्यायस्य तुल्यत्वात् ॥ १३ ॥

इति हरदत्तविरचितायामनाकुलायां गृह्यसूत्रवृत्ती पञ्चदशः खण्डः ॥

तत्पर्वदर्शनम्

प्रसासादेत्यनुवचने । उत्तरेण 'सर्वस्मादात्मनः' इत्यनेन यजुषा कुमारीं कन्यामग्रस्तामभिमन्त्र्यते । कुमार्यामवेतत्वेदेव, न स्ववप्राणजयी, भवन्नात्, तत्र पुत्रस्येति ग्रहणान्तरस्यपुस्तिकविरोधाच्च ॥ १३ ॥

इति अस्तुदर्शनापर्वविरचिते गृह्यतारपर्वदर्शने पञ्चदशः खण्डः ॥

अथ षोडशः खण्डः ।

अथान्नप्राशनमुपदिश्यते—

• जन्मनोऽधि षष्ठं मासि ब्राह्मणान् भोजयित्वाऽऽशिषां वाचयित्वा दधि मधु घृतमोदनमिति सैसृज्योत्तरैर्मन्त्रैः कुमारं प्राशयेत् ॥ १ ॥

अनाकुल्य

[अथ कुमारस्यान्नप्राशनम् । नत् जन्मनोऽपि जन्मविषयादारभ्य षष्ठं मासि कर्तव्यम् ।] मासाश्च स्त्रीरचान्द्रमासादयः । तत्कल्पितं ब्राह्मणान् भोजयित्वा युग्मान् तैराशिषो वाचयति—पुण्याह स्वस्ति अक्षिमिति । नात्र पूर्वैस्तुरभ्युदयश्चाद्य, (१) देवेभ्योभावात् । यत्रापरेषु देवेभ्यो तत्र पूर्वेषु पितृभ्यः कियते । 'तस्मात् पितृभ्य पूर्वेषु कियते । उत्तरमहर्देवाश्च यजते, इति वचनात् । वाचयित्वाऽऽशिषः दध्यादि चतुष्टयं समृज्य तेन कुमारं प्राशयेत् । उत्तरैर्मन्त्रैश्चतुर्मि 'भूरर्षोस्ते'त्यादिभिः । स्वीयधी

• इत्यधिकं च यत्र क क पुस्तकद्वयस्यैव एकसूत्रं हरदत्तस्येति ।

[ ] इत्येकद्वयार्थतत्पत्त्यने 'जन्मदिपञ्चदश्यां यत्र यत्र कुमाराय अन्नप्राशनं कर्तव्यम्' अत्र पठ्य 'क क' पुस्तकयोर्दृश्यते ।

१ यत्र देवताय ।

नामिति मध्यमवीरनुपजाति । अथामित्यस्य तु पाठो मन्त्रचतुष्टयमहाय
नार्थः । अथाधित्यत्र नानप्रहण सम्बुद्ध्या—‘ओषधयस्तन्तु रक्तशर्म’
इति । अतिमन्त्र प्राशनम् । सर्वान्त इत्यन्वये । कुमार इति वचनात्
कुमार्या विविधद्वन्द्वप्राशन न भवति—आवृत्तेश कुमार्या (भास्व तु
१-१४-७) इत्याद्वल्लयनवचनात् ॥ १ ॥

तत्पदं दर्शनम्

अमनोऽपि जन्मन आरभ्य, द्विसप्तवशात्पा पठेति । तेन मार्गशीर्षे
शुक्ले द्वितीयाया जातस्य न मार्गशीर्षो मासः पूर्णो गण्यते । अत एव
तृतीयसिधे दृष्टव्यमिति—

‘पञ्चाशद्विंशतीन् विद्यात्पञ्चाविंशतपरिकान् ॥

अर्वागिषोत्तमा भुक्तिः” ।

इति । प्राशनम् शोषधिलेन्युक्तार्थम् । आशीर्षवशात्परा दध्यादिवत्
दुग्धं सख्युत्पन्न उत्तरेर्मेने ‘भूरथा रघौषधीना’ इत्यादितिसप्तभुक्तिं कुमार
सकृदेव प्राशयेत् । सम्बुद्ध्या च नामप्रहणम् । द्वितीयतृतीयचोरपि
‘शौषधीनाम्’ इत्यादेरनुपपत्तिः ॥ २ ॥

तैत्तिरेण(१) मौसेनेत्यके ॥ २ ॥

अनाकुल

तैत्तिरेः पक्षिणः मासेन तद्वन्नप्राशन कर्तव्यमित्येक भाचार्या
मन्यन्ते । मौसं व्यक्तुमोदस्य । अन्ये तु मासमेव मन्त्रचत् प्राश्य
मन्यन्ते । मांसप्रहण शोषिनादे प्रविषेधार्थम् ॥ २ ॥

तत्पदं दर्शनम्

व्यक्तार्थमेतत् ॥ २ ॥

जन्मनोऽपि तृतीये वर्षे चौलं पुनर्वस्योः ॥ ३ ॥

अनाकुल

अथ चौलविधि —यस्मिन् कर्मणि केशा प्रथमं खण्ड्यते तत् चौ-
लम् । सूत्रा प्रयोजनमस्त्विति । इल्लयोराविशेषः । तत् जन्मनः प्रभूति
तृतीये वर्षे पुनर्वस्योर्नक्षत्रे कर्तव्यम् । कुमारं प्राशयेदिति सिद्धित्वात्
पुनः पक्षेऽपि विधिवचौलम् । कुमार्यासवावृत्तेः । एवञ्चेत्कृत्वा अपरेणा
पि प्राञ्जमिति पुल्लिङ्गमुपपद्यते । जन्मप्रहण गमोदारादस्य तृतीये वर्षे
मा भूदिति ॥ ३ ॥

१. ३. १—तैत्तिरीये

* इदमपि न पुनः च कः पुनःकौलं वक्तव्यं इत्येवम् ।

तत्पर्यदर्शनम् ।

उपनयेऽश्वेति पूर्ववत् । ततश्च 'यर्मादिस्तद्व्या वर्षाणां' इति गर्भवर्षे न वक्ष्यते । नैरुमिति कर्मनामधेयम् । वास्वम् कर्मणि चूडासन्निधानं तच्छीलं, लङ्घोरमेदात् । पुनर्वत्सो, कर्तव्यमिति शेषः ॥ ३ ॥

ब्राह्मणानां भोजनमुपायनवत् ॥ ४ ॥

अनाकुलम्

उपनयने ब्राह्मणभोजने विशेषाभावात् आदिपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । ब्राह्मणभोजनादीति ब्राह्मणान् भोजयित्वाऽऽशिषो वाचयित्वा कुमारं भोजयित्वेत्येतावदिह द्रष्टव्यम् । अनुवाकस्य प्रथमेनेत्यादिपरस्तादितिदेशवत् ॥ ४ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

अत्र च 'ब्राह्मणा भोजन्य' इति ब्रह्ममाशीर्वचनकुमारभोजनयो रपि प्रदर्शनार्थम् । भोजनादीत्यादिशब्दो वा द्रष्टव्यः, उपायनवदिति वचनात् । उपनयनमेधोपायनम् ॥ ४ ॥

सीमन्तवदग्नेरुपसमाधानादि ॥ ५ ॥

अनाकुलम्

अग्नेरुपसमाधानादिपरिपेचनान्तं सीमन्तवत् कर्तव्यम् । पूर्वेषुर्ता न्दीश्चाह, सकृन्वाचापि, शलत्वादिभिरसह शम्वा । अन्वारम्भाया इत्यत्र च कुमारस्वान्वारम्भः । परिपेचनान्तस्य चातिदेशः । यत् 'चाप तमिति वीष्वागपिर्वा' इत्यादि न तस्याचातिदेशः । अपरेणार्ग्निं प्राञ्ज मिति विधानात् पुनरुपवेशस्य ॥ ५ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

अग्नेरुपसमाधानादि तत्र सप्तधानहोमं परिपेचनान्तमिह सीमन्तवदिति । ततश्चान्वारम्ये कुमारं प्रधानहोमः । चापप्रयोगकाले शलत्वादीनां सकृदेव सादनम् ॥ ५ ॥

*अपरेणार्ग्निं प्राञ्जमुपवेश्य त्रेष्वपि शलत्वा त्रिभिर्दर्मपुञ्जीलैः शलालुग्लप्तेनेति तूष्णीं केशान् विनीय यथर्चिं शिखा निदधाति ॥ ६ ॥

अनाकुल

नित्यं पृथक्करणं नान्यथानां शिक्षार्थिनाञ्च । कृतेमिति वाग्यमनार्थं
न मन्त्रप्रतिषेधार्थम्, प्राप्त्यभावात् । यत्परं यावन्तं ज्ञयतो यस्य प्रचरे
तावतीशिक्षा, करोति-व्याप्येयस्य तिस्रः पञ्चाप्येयस्य पञ्चेति ॥ ६ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

अथ प्राङ्मुखम् । कृता वाग्यतः । तत्रान् विनाश विविधं नास्ति,
नान्यथान् शिक्षार्थिनां पृथक्पृथक्कृत्येयार्थं । यत्परं यावन्तं ज्ञयत्यस्त्वप्र
चरे तावतीशिक्षा निदर्शितः । पञ्चाप्येयस्यैका शिक्षा व्याप्येयस्य द्वे इत्यादि ॥ ६ ॥

यथा वैषां कुलधर्मस्स्यात् ॥ ७ ॥

अनाकुल

अथवा यथा येन प्रकारेण एव कुमारस्य कुलज्ञानां कृत्यमं प्रवर्तने
था शिक्षां करोति । यथामिति वचनं कर्तुं कुलधर्मो वा भूयति ।
तेनास्मिन् कर्मणि पितैव कर्तेति नियमो नास्ति । अन्यत्र तु सति
सम्भवे कुमारकर्मसु तस्यैव नियमः ॥ ७ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

अथवा-यथा येन प्रकारेण एषा कुलज्ञानां कृत्यमं प्रवर्तते, तथा
शिक्षा कर्तव्या ।

केचित्-यथामिति वचनात् पितृग्न्योऽपि बालकर्तेति ॥ ७ ॥

अपौ संसर्जनाद्याकेशनिधानात्समानम् ॥ ८ ॥

अनाकुल

‘उष्णादशीताभ्यामीशे’त्यादि ‘दर्शस्तम्भे वा निदधानी’त्येवमन्त
उपनयनवत् कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ८ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

व्याख्यातमेवैतत्समाचर्तव्यं ॥ ८ ॥

क्षुरं प्रक्षाल्य निदधानि ॥ ९ ॥

अनाकुल

क्षुरस्य प्रक्षालनं विधीयते । निधानमर्थप्राप्तम् । यदा निदधानि तदा
प्रक्षालयेति ॥ ९ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

अत्र प्रक्षालनमेव विधीयते, निधानं त्वर्थप्राप्तम् ॥ ९ ॥

तेन व्यहं कर्मनिवृत्तिः ॥ १० ॥

अनाकुलम्

तेन क्षुरेण शिष्यहोरात्रेषु नापितकर्म न कर्तव्यम् ॥ १० ॥

तत्पर्यदर्शनम्

तेन क्षुरेण च न नापितकर्मनिवृत्तिरस्यात् ॥ १० ॥

वरं ददाति ॥ ११ ॥

अनाकुलम्

अस्मिन्कर्मणि समाप्ते कुमारस्य पिता ब्राह्मणे वरं ददाति । 'वीर्यं वरं' इत्युक्तम् ॥ ११ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

वरं गां पिता ददाति दक्षिणतः अर्शनाय ब्राह्मणाय । यद्यन्यञ्चौलकर्ता तदा तस्मै ॥ ११ ॥

एवं गोदानमन्यस्मिन्नपि नक्षत्रे षोडशे वर्षे ॥ १२ ॥

अनाकुलम्

यथा चौल एवमस्य गोदानाख्यमपि कर्म कर्तव्यम् । तत्र तृतीयस्य वर्षस्यस्यापवादः षोडशे वर्षे इति । अन्यस्मिन्नपि नक्षत्रे सुप्रसाह एव । पुनर्वसु विषमस्यापवादः ॥ १२ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

गोदानमिति कर्मनामधेयम्, यस्मिन्कर्मण्यङ्गभूत गोदानषोडशर प्रवेशविशेषयोर्वपनम् । यत्रापि वक्षे शिखाचर्जितसर्वकेशवपन, यद्यपि च शिखा, तथापि गोदानयोर्वपन कर्मनामधेयप्रवृत्तिनिमित्त विद्यत एव । तद्गोदानाख्यं कर्म । एव यथाचौलम् ब्राह्मणभोजनादि वरदानास्त कर्तव्यम् । तच्चान्यस्मिन्नि नक्षत्रे रोहिण्यादौ, वरं च षोडशे भवति ॥ १२ ॥

अथ पक्षान्तरमाह—

अग्निगोदानो वा स्यात् ॥ १३ ॥

अनाकुलम्

अग्निर्देवता यत्र गोदाने तदग्निगोदानं यस्य सोऽग्निगोदानम् । (अग्निशब्देन तद्देवत्वं गोदानं लक्ष्यते । अग्निगोदानमस्येति विग्रहः ।) एकस्य गोदानशब्दस्य लोपः, उष्मसुखवत् । तत्र वीजावतः—षोडशे

वर्षे गोदानम् । तस्य चोलयन् तूर्णी प्रतिपत्तिरवसानम् च । ..... अग्नि
गोदानो वा भवति । तस्य काण्डोपाकरणकाण्डसमापनाभ्यां प्रतिपत्ति
रवसानम् च । (वी सु. ३-२-५२-५८) इति । किमुक्तं भवति ? आग्नेयानां
काण्डानां उपाकरणसमापनयोर्ष्वे कल्पे तत्र चोलयन् वर्षे प्रवर्तन्ते इति ।
योऽस्य वर्षे भवति । सङ्कत् वात्राणि न शक्याः । अस्यास्मिन् पृष्ठेऽमुष
दिहत्वात् यत् गोदानमुपदिष्ट तथैव शक्यामिति । तत्र प्रयोग-ब्राह्मणान्
भोज्यापित्वाऽऽशिषो वाचयित्वा तूर्णी केशदमश्च वाचयित्वाग्नेरुपसमाधा
नादि परिषेधनान्तराणि आग्नेयकाण्डोपाकरणवत् इत्यां शुक्तिवदेवतोप
स्थान "अग्ने अतपते अत चरिष्यामि" इति । अग्ने सवस्त्रे अतचर्या ।
अग्ने विश्वर्ग । अग्नेशान्नारिषामायादि विकार शुक्तिवत् देवतम् ।
केशदमश्चपनम् । अग्ने ब्राह्मणभोजनम् । उभयत्र ताम्हीमुक्तव्याजं केचित्
कुर्वन्ति । अपरे न ॥ १३ ॥

उपलक्षणम्

अग्नये गोदान यस्य सोऽग्निगोदानं ब्राह्मचारी । पुष्टिदृष्टिदेशाच्छेष
विग्रहः । अग्निम् पृष्ठे आग्नेयमागन्ते कृते 'अग्नये काण्डपर्ये स्वाहा'
इत्याग्नेर्देवता प्रचलता इति । ततो ऊपादि(१)धुरप्रक्षालनम् ॥ १३ ॥

संवत्सरं गोदानघ्न(२)मेक उपदिशन्ति ॥ १४ ॥

अनाकुल

कृतगोदानस्यापि तच्छेषतया वत्सरं अतचरन्मेक आत्मार्यो न
दिशति । चोलगोदानेऽयं विकल्पः । अग्निगोदाने तु काण्डोपाकर-
णातिदेशात् नियमेव यदा अतचर्यो तदा वरदाकादूर्ध्वं देवगोपस्थानं
पूर्ववदन्ते, विसर्गश्च पूर्ववदय ॥ १४ ॥

तात्पर्यदीप्तम्

अधीतेऽपि वेदे, अवश्यं तस्मात् गोदानवत् ब्राह्मणं चरितव्यमि-
त्येक उपदिशति, वैकल्पिकमित्यर्थः ॥ १४ ॥

उभयोरपि गोदानयोश्चोलाग्रिशेषमाह—

एतावज्ञाना सर्वान् केशान् वापयते ॥ १५ ॥

अनाकुल

अस्मिन् चोलगोदाने तु एतस्मान् पृथग्भावश्चोलात् । अत्र सर्वान्
केशान् वापयते सशिकान् । चोले तु कथमपि शिखा निश्चाति । अग्ने
इत्यग्नादीनां प्राच्यवर्षे स्वर्गग्रहणं वर्जयति । तेषां केशशब्द उपलब्ध

वार्थः । तथा चाइवलायनः-केशश्मश्रुलोमनसाम्बुदक्सस्थानि सश्रे
भवति । (आइव गृ १-१८-६) इति ॥ १५ ॥

तत्परिदर्शनम्

एतावन्मात्रं एतावान् भेदः । यद्विधानार्थं यापि शिक्षया सह वर्धनं
वेदान् वारयत इति । तत्र श्रेष्ठं विनयनाभावाच्छ्रुतस्यादीनां निवृत्तिः । अत्र
न वापयन इति पित्र्यस्मार्तदर्शनाद्वार्थ एव बोधानकर्मणः कर्ता । पर
दानञ्चाचार्यदेव । तथात्र शिक्षाया अपि वपन 'एतावन्मात्रं सर्वान्
केशान्वापयते' इत्यस्मोदेव वचनान्, (१)सञ्चयत् ।

अन्य साहु — 'रिक्तो वा ऽप्योऽनपिहितो बन्धुहस्तस्यैतद्विधानं
यच्छिच्छेति । सन्नेषु तु वचनान् वपनं शिक्षाया ' (आप ग १-१०-८९)
इति सन्नेष्योऽन्यत्र शिक्षाया वपनप्रतिषेधात् इहापि नैव शिक्षाया
वपनमिति ॥ १६ ॥

उदकोपस्पर्शनमिति छन्दोगाः ॥ १६ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने षोडशः खण्डः ॥

समाप्तपष्ठश्च पटलः ॥

अनाहुता

तस्मिन् गोदानव्रते अहरहस्तस्यैवपञ्चन (२)कर्णध्यामिति छन्दोगा उप
दिशन्ति । त्रिवर्णमिति केचित् ॥ १६ ॥

इति श्रीहरवृत्तविरचितनाथामनाकुलायां गृह्यसूत्रवृत्तौ षोडशः खण्डः ॥

पष्ठः पटलश्च समाप्तः ॥

तत्परिदर्शनम्

सायनसरिकगोदानव्रतपक्षे अहरहस्तस्यैवपञ्चन छन्दोगा उपदिशन्ति
विकल्प इत्यर्थः ॥ १६ ॥

इति श्रीसुदर्शनार्थविरचिते गृह्यतत्त्वसर्वदर्शने षोडशः खण्डः ॥

पष्ठश्च पटलस्तस्मात् ॥

१ 'छन्दोगमन्त्रविहितम्' (आप यै २१-२-१४) इति वपनेन शिक्षयमानं तद्विह
रणे वपनस्यैव विधिः पठ्यते अत्रही पर्व ।

समाश्रितमि-यमन्त्रं कर्तुं स्यात् । इति न. क. पुनरुक्तमिति क्व ।

अथ सप्तमः पटलः ॥

सप्तदशः खण्डः ।

यथेष्वधिकारिष्वप्यस्य पुरुषस्य देहसंस्कारा व्यावसाया । ते च 'शालीनस्योदवसाय' इति वचनात्वात् गृह एव कर्तव्यम् । विधिवच्च निर्मितं गृहे । विधिवन् प्रवेशादपेक्षितानुर्वक्ष्यमादिकलासिद्धिः । अतो मन्वाद्यानकमग्रामो गृहनिर्माणप्रवेशयोर्विधिर्वाच्यवाने—

ॐ दक्षिणाप्रत्यक्प्रथममगारायकाशमुद्धृत्य पलाशेन
शमीमयेन चोद्धृत्यैतामेव दिशमुत्तराधोद्धति ॥ १ ॥

अनङ्गुल

अथ गृहसम्मानविधिः । गृहसम्मानं च न सर्वेष्वविवक्षितं । नाप्यङ्गुलकर्मप्रवाचिच्छादिवक्ष्यमिति कम् । किं तर्हि? काम्यम् । अतोऽधिकं शया न दोषः । किवाया आदगयतादित्यम् । तत्र चास्मिन् प्रदेशेऽगारचिकीर्षितं सोऽगारावकाशं स समिधाप्रत्यग्नया भवति । दक्षिणाप्रतीकदोऽन्तरात् निम्ना भवति । एवमिव देशे अगारं कर्तव्यमित्यर्थः । तस्यावकाशं उद्धृति स्तनिषेण भवति यथा पांसव उपपद्यते । उद्धृत्य तान् पांसून् पालाशेन शमीमयेन चोद्धृत्य एतामेव दिशं प्रति उत्तराधोद्धृत्य 'यद्भूमौ कुरुमिष्येतया उद्धृत्य उद्धृतान् प्रदेशान् अवलोक्य प्रपद्यते । उद्धृत्यैतामेव चोद्धृत्य ॥ १ ॥

अनङ्गुल

सोऽगाराधोवेनाभिप्रेतेऽवकाशो भूमिभाषा दक्षिणाप्रत्यग्नया दक्षिणाप्रतीकया चैकस्यादिशि निम्नस्तमुद्धृत्य स्तनिषादिना पासाः । सुव्याप्य पात्रमेव शमीमयेन चोद्धृत्य, उद्धृत्यैतामेव दिशाम्भर प्रपद्यते पांसवोऽनन्तरमुद्धृत्य, (२) पांसून् इत्यर्थः । तेनेतामेव काणदिशं उत्तराधोद्धृत्य 'यद्भूमौ कर्म्' इत्येतयोद्धति ॥ १ ॥

एवं त्रि ॥ २ ॥

अनङ्गुल

एव त्रिरुद्धृत्य उद्धति ॥ २ ॥

१ स 'स' भूमौ कुरुमिष्येत इत्यर्थः यद्भूमौ कर्म् इत्यर्थः । २ स न—पासाः

३ स—पात्रक ४—उद्धृत्य ५—उद्धृत्य ६—उद्धृत्य ७—उद्धृत्य ८—उद्धृत्य

तत्पर्यदर्शनम् ।

उद्गृहतीति सम्बन्धः । अथ द्वितीयतृतीयधोरण्युद्गृहो मन्त्रवृत्तिः, एवमिति वचनात् । अथवा उत्तरया विरुद्गृहतीत्येव श्रूयात्, 'एव विः' इति सूत्रान्तरं नारमेत ॥ २ ॥

* कल्लसमुत्तरयाऽभिमुखं प्रदक्षिणं स्थूणागतीन् स्थानय-

यित्वाऽभ्यन्तरं पौंसुन्दूषोत्तराभ्यां दक्षिणा

द्वारस्थूणागवदधाति ॥ ३ ॥

अनकुल

एवमुद्गृह्य तत्तस्मात् भूमिमागं कल्पयन्ति यथा सर्वतस्तस्मा सम्बन्धते । ततः त कल्लस उत्तरया 'स्वोवा पृथिवि'त्येतयाभिमुख्यति । ततः प्रदक्षिणं स्थूणागतीन् स्थानयति नकारद्वयान्दस । अभ्यन्तरं न बहिरारभ्य मध्यं यथा समाप्त्वेने तथेत्यर्थः । तत्र मध्यस्थूणासु वशाधारगाथीसु प्रदक्षिणमिति चाभ्यन्तरमिति च विशेषणस्यासम्भवात् पर्यन्तास्येव भवति । तत्र प्राग्द्वारेऽगारे दक्षिणद्वारस्थूणागतीन्तारभ्य प्रदक्षिणमोत्तरस्मात् द्वारस्थूणागतीन् स्थानयित्वा ततो धारवो मध्यमस्थूणा तावतीनां दक्षिणाद्वारभ्योदगवर्गं । एवमन्वधाद्वारेऽप्यगारे यथासम्भव प्रदक्षिणमभ्यन्तरस्य च सम्पाद्यम् । एव स्थानयित्वा गतीभ्य पौंसुन्दूषं कल्लसं तत उत्तरया मन्त्रया 'इहैव तिष्ठे'त्येताभ्यां दक्षिणाद्वारस्थूणा गतीं भवदधाति ॥ ३ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

कल्लसमुद्गृहेन प्रागुदकप्रवर्गं कृत उत्तरया 'स्वोवा पृथिवि' इत्यनया मन्त्रस्य स्थूणागतीन् स्थूणागती (१) विमागाथीन् गतीन् कर्मकरैः प्रदक्षिणं स्थानयित्वा अभ्यन्तरमारभ्य, न बहिः, कल्लसद्वय उत्तरया 'इहैव तिष्ठे'त्येताभ्यां दक्षिणा निष्कामत एव, न प्रविशतः, द्वारस्थूणागवदे भवदधाति अथ प्रदक्षिणस्य चाभ्यन्तरस्य च विधानं पर्यन्तीयास्येव स्थूणासु न तु मध्यमासु ॥ ३ ॥

एवमितराम् ॥ ४ ॥

* इदमिति न कल्पयन्ति इत्येवमन्त्रे—कल्लसमुत्तरयाभिमुखं ॥ २ ॥ अत्रेव एवमितराम् ॥ ४ ॥ इति च स पुस्तकम् ।

१ इ—विमागाथीन् इ—विमागाथीन्

अनाकुलम्

ताभ्यामेव द्वाभ्यामुभ्यां इत्या उत्तराञ्च द्वारस्थूणां अवधार्तात्पर्यं ।
इह दक्षिणामितरामिति निष्क्रमतः सत्यदक्षिणे प्रत्येतक्ये; न प्र
'शत' ॥ ४ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

इत्या सख्यां द्वारस्थूणां एव 'इहैव तिष्ठ' इत्यताभ्यामेवावधत्तिति ॥ ४ ॥

यथास्वातमित्रा अन्ववभाय वंशनाधीयमानमुत्तरेण

यजुषाऽभिमन्त्रयते ॥ ५ ॥

अनाकुलम्

द्वारस्थूणयोः यथास्वातं अवधानं मन्ययच्च । इतरास्ता तु वक्ष्यन्त
येन क्रमेण गर्ताः स्वाताः तेनावधानं नृणीम् । एवं सर्वास्ववहितानामु म
ध्वमस्थूणासु वश(१)मादधति कर्मकर्तारः । तदधीयमानं वक्ष्यन्तेन
यजुषः "अन्तेन स्थूणा" चित्पन्तेनाभिमन्त्रयते । वंशमदधेन न पृष्ठवशो
गृह्यते, मुख्यत्वात् । अथकञ्चित् भारद्वाजके 'अन्तेन स्थूणे'ति पृष्ठवश
मधिरोपयती 'ति । तत्र मन्त्रे स्थूणाधिते छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । द्विव
चनञ्च यथासम्भव द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

इत्याता स्वतन्त्रक्रमेण इतराः स्थूणाः नृण्यामन्त्रयन् वंशं स्तूय
स्थूणास्वाधीयमानं उत्तरेण यजुषा 'अन्तेन स्थूणाधिविरोद' इत्यनेनाभिम
न्त्रयते ॥ ५ ॥

सम्मितमुत्तरैर्यथालिङ्गम् ॥ ६ ॥

अनाकुलम्

तत्रस्तद्विचारं यस्मिन् सक्लृप्तं उत्प्रेर्मन्त्रैः अत्र च ते क्षत्रमित्यादि
निष्पद्यन्ति । किम् ? अस्मिन्मन्त्रयते इत्येव । वक्ष्यन्तिमिति यस्यागाराङ्गस्य
लिङ्गं यस्मिन् मन्त्रे ददर्शने तेन तदभिमुखोऽगारमभिमन्त्रयन् इत्यर्थः ।
यदापि पूर्वस्थूणा वक्ष्या तदापि द्वे एवाभिसन्धायाभिमन्त्रयन् । अगा-
रस्य द्विवचनसंयोगात् । एष सर्वत्र अगारमध्ये यः स्थूणायाञ्च स्तूय ।
पृष्ठवशः । अधिके स्थूणालिङ्गेषु चतुर्षु मन्त्रेषु 'स्थूणे अभिरक्षतु' इत्येवम
त्रुषङ्गमिच्छन्ति । यज्ञश्च दक्षिणाञ्च दक्षिणे स्थूणे अभिरक्षतु इति । अन्ये
'ते' दान्दस्याधि-वक्ष्यते ते दक्षिणाधेति । (२) साक्षाद्दन्वाभ्यन्त्राणाम्, नेति

केचित्-इहाग्निमुद्धृत्य अगारं प्रपाद्येति प्रकृतेऽपि पुनरुक्तयोरेतयो-
रस्यैवत्वाय अगारस्याग्निमित्यन्वयाद्दीपनादिप्रतिष्ठापनान्तं पचनार्थं
स्य लौकिकागारेऽत्र, लीपासनस्येति । तेषामेव तुल्यसूत्रे विधाहाङ्गे प्रविश्य
होमे पचनान्तेरेवोपसमाधानादि कथात् । अगारशब्दस्य शयनस्था-
नवाचित्वात् गृहशब्दस्य चातथात्वात् न तत्र तुल्यसूत्रेति चेत्-न,
गृहान्तरशब्दयोरेकार्थत्वे विधादाभावात् । इदं च 'इन्द्रस्य गृहा नमुन-
न्तः' इति मन्त्रस्यगृहशब्देनागारामिधानात्, प्रयुत धर्मशास्त्रे 'अ-
भ्येऽगारस्य दशमैकादशाभ्यां प्रागपवर्गम् । उत्तरपूर्वदेशोऽगारस्योत्त-
रैश्चतुर्भिः । शस्यादेशे कामसिंहन' (आपध २-३-२२, २३, २-४-१)
इति शयनस्थानस्थागारादन्वयाभिधानाच्च । पुनरुक्तिः स्फुटार्थतयापि
निर्वाह्या । किञ्चागारस्याभिहितमन्त्रेऽपि अगाराग्निः शास्त्राग्निः, गृहा-
ग्निरीपासनाग्निरित्येकार्थतया वासिकानां प्रयोगादीपासन एव प्रति-
ष्ठाप्य, न पचनान्ति ॥ ७ ॥

तस्मादक्षिणमुदधानायतनं भवति ॥ ८ ॥

अन्यकुल

एव प्रतिष्ठितस्याग्नेः दक्षिणमुदधानायतनं कर्तव्यम् । उदकं क्षीयते यत्र
तत् उदधानं वासिकायम् ॥ ८ ॥

तत्पूर्वदेशम्

तस्मात् प्रातिष्ठिताग्नेर्दक्षिणमुदधानस्य वासिकस्यायतनं भवति ॥ ८ ॥

तस्मिन् विषूचीनाग्रान् दर्भान् सैस्तीर्थं तेषूत्तरया-
व्रीहियवान् न्युप्य तत्रोदधानं प्रतिष्ठापयति ॥ ९ ॥

अन्यकुल

तस्मिन्नायतने (१)विषूचीनाग्रान् सर्वतोदिक्कान् दर्भान् गच्छीर्य तेषु दर्भेषु
व्रीहेन् स्याथ ससुक्तान् निवति उत्तरया 'अग्रपते' इत्येतया (२)त-
त्तस्तस्मिन्नायतने उदधानं प्रतिष्ठापयति यथा निश्चलं भवति तथा स्या-
पयति ॥ ९ ॥

तत्पूर्वदेशम्

तस्मिन् उदधानस्थाने विषूचीनाग्रान् नानादिगग्रान् दर्भान् गच्छीर्य, तेषु
व्रीहेषु उत्तरया 'अग्रपतेऽग्रस्य' इत्येतया व्रीहियवाथ ससुक्तान् न्युप्य तेषूदधानं
प्रतिष्ठापयति ॥ ९ ॥

९.७., सं. १७.] अनाकुलावात्पर्यदर्शनाभ्या सहितम् । २१७

तस्मिन्नुत्तरेण यजुषा चतुर उदकुम्भानानयति ॥ १० ॥

अनाकुलः

उत्तरेण यजुषा 'अरिष्टा अस्माक' इत्यनेन । अतिकुम्भ प्रकटायति । तत्र क-
मुनिर्वा कुम्भैः पृथगानयनमेवेत्येव वाऽथ पुनः पूरयित्वा, यथा- 'स्त्रिभ्यः स्त्रु-
च उरिसिद्धयेति ॥ १० ॥

तत्पथप्रधानम्

तस्मिन् उदधाने इत्यनेन 'अरिष्टा अस्माक' इत्यनेन चतुर चतुर उदकुम्भा-
नानयति । अतिकुम्भ प्रकटायति, उदधमेवेन प्रकाश्यत्वमेवात् । यत्र
पुनर्मध्युपकंप्राशनादी आनुत्तिविधिस्तस्या एव क्रियाया, तत्र सक्तदेव
मन्त्रः ॥ १० ॥

दीर्णमुत्तरयानुमन्त्रयते ॥ ११ ॥

अनाकुलः

अथ यदि तदुदधान दीर्घेन भिद्यते तत् उत्तरयानो भूमिर्भूमिर्मित्येतया
धनुन्ययते । कात्यायनतरे दीर्घ एवद्वयति उदधानान्तरेऽपि तत्स्था-
नापत्ते ॥ ११ ॥

कल्पवृक्षनाम् ।

यदि दीर्घ मलिक इत्युत्तरा उत्तरा 'भूमिर्भूमिर्मित्यात्' इत्येतयाधुमन्त्र-
यत् । एतच्च प्रकरणालकर्मार्थमेव ॥ ११ ॥

अग्निरुपसमाधानाद्याध्वनागान्ने उत्तरा आहुती-

ह्वरथा जयादि प्रतिपद्यते ॥ १२ ॥

अनाकुलः

अतस्तः उत्तरा प्रधानाहुतयः "वास्तोष्पने प्रतिजानीति, वास्तोष्पते
शमस्य, वास्तोष्पते उत्तराणो न पश्चि, आसीधता वास्तोष्पन" इति । तत्रा-
ध्वनागान्नेत्यनेनैव तन्त्रप्रतिस्तिज्ञा, यथा 'पार्श्वणवताग्न्यागान्ने' इत्यत्र ।
किमग्नौपसमाधानादिवचनेन ? भस्त्रिनियमार्थं तु-योऽगारे पक्व-
नार्थं प्रतिष्ठापितोऽग्निः तस्यैव होमार्थमुपसमाधानं यथा स्यादिति । अ-
न्यथा सर्वपाक्यज्ञार्थं भीपास्त एव होमः स्यात् । ऊषादिवचनं म्याग्नी-
पाकप्रतिषेधार्थम् । का पुनः प्राप्तिः स्थालीपाकस्य ? कल्पान्तरे दर्शनात् ।
यत्र पुनः ऊषादिवचनेन स्थालीपाकस्य प्रतिषेधः ? उच्यते-मित्रप्रकृतप्रति-
षेधस्तावत् गम्यते-उत्तरा आहुतीर्हृत्वा जयादि प्रतिपद्यते न सिक्ककत-

मिति । स च स्थालीपात्रेषु भवति । अतस्मत्प्रतिषेधद्वारेण स्थालीपात्र
प्रतिषेध एवार्थः सम्यग्यते ॥ १२ ॥

तान्यवेदक्ष्यन्

उत्तराः ऋतुनीक्षणस्य प्रधानाहुती । ताश्च 'वास्तोष्पते प्रतिजानीहि'
(तैत्ति ३-४-१०) इति हे, 'वास्तोष्पते प्रतरणी न' इति हे । आन्यद्वि
पुनश्च तन्वविधानम् । आन्यमावान्त इति वचनं त्वान्यभस्यानन्तरमेव
प्रधानहोमाः, नान्यदर्थकृत्यमपीति कमार्थम् ।

केचित्—'पार्यणवदाज्यमावान्ते' (आप सृ १८-६) इतिवदाज्यमा
वान्त इत्यनेनैव तन्वशास्त्री सिद्धाया 'भक्षेरवसमाधानादि' इति वचन
स्वमतेन प्रतिष्ठितः पचनाग्निरेवेह होमार्थ इत्येवमर्थमिति । तदनुक्तम्,

'कर्म स्मार्तं विवाहाग्नी कुर्वीत अथह गृही' (या स्मृ १-१७)

इति सर्वस्मार्तहोमानामविशेषेण औपासनविधानात्, अस्य सूत्रस्वोक्त-
विधानान्वयार्थत्वात्, अस्मदौपाना गृह्यान्तरीयाणा औपासन एव वास्तु-
होमाचाराश्च ॥ १२ ॥

परिषेचनान्तं कृत्वोत्तरेण यजुषोदकुम्भेन त्रिः प्रद-
क्षिणमन्तरतोऽगारं निवेशनं वा परिषिष्य ब्राह्मणान् भोजये-
दपूपैरसक्तुभिरोदनेनेति ॥ १३ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने सप्तदशः खण्डः ॥

अन्यकृत्य

परिषेचनान्तवचनं आनन्तर्यार्थम् । तन्वशेष समाध्यागारस्य परिषे-
चनमेव कर्तव्यम् । नान्यद्वैभवेचातिकमिति । उत्तरेण कृत्या 'शिव शिव'ति-
त्यनेन । तदकुम्भे न हस्तेन । परिभाषयैव सिद्धे प्रदक्षिणमिति वचनात्
परिषेचनमिदमेकमेव प्रदक्षिणं त्रिगुणीभूत सकृदुपात्तेनैवोदकुम्भेन सप्त
तमविक्षिप्तं कर्तव्यम् । मेकलया परिव्याणयन् त्रीणि परिषेचनानीति
सिद्धं भवति । अन्तत इति वचनमगारात् बहिः परिषेचनं या भूत् ।
अभ्यन्तरमेव यथा स्यादिति । अथ गृहं, निषेधनं शयनदेशः । शयनान्
युग्मान् योन्यन्तपूपादिभिः । इतिशब्दः समुच्चयार्थः ॥ १३ ॥

इति हरदत्तधिरचिनाया गृह्यसूत्रवृत्तावनाकुलाया सप्तदशः खण्डः ॥

नान्यभ्यर्शनम्

पार्ष्णेचनान्तमुत्तरेण 'शिर्षं शिषम्' इत्यनेन वक्तुं उदकुम्भेन सहकु-
पात्तेन अगार निर्धरेण वान्तलो न वहिः वि प्रक्षेप्य वसिष्ठेण ब्राह्मणम् भो-
ज्येष्टपूजयिषि । इतिशब्दस्त्वमुक्तवार्थः । सप्तमना नु भोजनजन्ममेव उप-
योगः, मध्ये लोकप्रसिद्धभावात् । 'शुचीन् मन्त्रयनः सर्वहरयेषु भोजयेत्'
(आषष्.२-१५-११) इति सिद्धस्य भोजनस्य पुनर्वचनमपूर्वादिगुण-
विध्यर्थम् ॥ १३ ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यविरचिते गृह्यशास्त्रार्थदर्शने सप्तमः खण्डः ।

अथाष्टादशः खण्डः ॥

अथाक्षरेण मन्त्राणा विविधंगमाह—

अग्रहगृहीतं कुमारं तपोयुक्तो जालेन प्रच्छाद्य कैसं
किङ्किणिं वा द्वादशजहारेण सर्वां प्रपाद्य सभाया मध्ये-
ऽभिदेवनमुद्धत्वा बोधपाक्षान् न्युप्राक्षेष्टूत्तानं निपात्य दध्ना
लक्ष्मणिश्रेणाञ्जलिनोत्तरैरबोधेः प्रातर्मध्यन्दिने साधम् ॥ १ ॥

अनाकुल

बह्वो धानप्रदाः दिक्कसमास्तसमादिकः । तत्र येन गृहीतः अक्षरेणैव
स अग्रहः । तेन गृहीत कुमारः पुष्टिद्वनिर्देशान् कुमार्यां न भवतीत्येके । तपोयुक्त
कर्ता वितेत्येके । यः कश्चिदित्यभ्ये । तपो ब्रह्मचर्यादि । यावत्ता तपसा
सिद्धिं सम्पद्ये तावन् कृतेत्यर्थः । जल मरुत्वग्रहणं तेन प्रच्छाद्य । रूपं प्रसि-
द्धं । किङ्किणिं शण्डाविशेषः । तपोरन्यतरं हारश्च मन्त्रतरस्य भवति कार-
णम् केनचिदभ्ये । स्वयं कुमारं गृहीत्वा गन्तं प्रत्यर्चयन् अग्ररेण सहदीर्घोक्त
मार्गे कृत्वा वेजेत्यर्थः । किं तत् दधानम् ? सभा, तस्या मध्येऽभिदेवन स्थान
एव किंनवा दीप्यन्ति त प्रदेशे बह्वनादृत्त्येन नवाक्षान्तिवपति । अथा
इत्यादि । विमोक्तका इत्यभ्ये । तान् वृषु प्रपदित्वाभ्येनमुत्तानं निचनयति ।
साधयति । ततो दध्ना लक्ष्मणश्रेणोत्तरैरबोधेः उताम्यैः 'कुर्कुंरसकुर्कुंर'
इत्यादिभिः । 'आजमिच्छादश्च पुनरं कर्' इत्यभ्ये । प्रतिमन्त्रमवाप्त-
कम् । तत्रादितस्तिष्ठन्न अक्षरं, ततो यत्रोरो हे 'तस्त्व, विपुष बाहू' इति,

ततः पञ्चमो 'विश्वश्रिष्कम्' इत्याद्याः, ततो यजुरेक 'भवान'मिति, एवमेकाद-
शीते मन्त्राः । यावत् कर्म समाप्यते तावत् कसचिदुच्योरन्यतरस्य ह्यद-
नम् । एवमेतन्कर्म ब्राह्मणच्छादनाद्यबोधनान्त विस्तृत्य कर्तव्यम् ॥ १ ॥

तत्पर्यवर्तनम्

येन गृहीतः कुमारः श्वेन नदति, भवद्वा चेष्टते स भवद्दः । तेन
गृहीतः समरणीन, पिशाचिशुना वा दष्ट । तन्पुत्रः यावन्मनस्तोषमन
शनादितुक्तः पिशादिः कर्ता । अथ मत्स्यग्रहप्रसाधनम् । अथ निक्षिपि ।
सोदधमदां ह्यनन् पुण्यान्तरेण भवानयन् सङ्गरेण कुत्वाद्यपोह्य मार्गं
कृत्वा । अधिदेवन दत्र दीपयन्ति कितवा । अक्षान् विनीतककलानि ।
वेचित्—शारा इति ।

यत्तमन्त्र 'कूर्कुरस्तुकूर्कुर' इत्यादिभिर्व्यजुर्दशमैः । यज्ञैकादशभिः ।
तस्मिन् वर्षे आदितस्तिस्रः मूचः ततः 'तन्धन्य यत्वेन्द्र' विशुद्धा वाहु
इति डे तता 'विश्वश्रिष्कम्' इति पञ्चमं । ततः 'भवानम्' इत्येकादश
यजुरेवेति विभागः । अबोधनं च सर्वेषां मन्त्राणामन्ते सहदेव ।

वेचित्—दृष्टोपकारकत्वात् प्रतिमन्त्रमिति ।

एवमेतन्ब्राह्मणच्छादनाद्यबोधनान्त प्रातरादिषु त्रिषु पुण्याद्विशेषेषु
कर्तव्यम् । अबोधनपर्यन्तं च ह्यदनम् ॥ १ ॥

आदां भवति ॥ २ ॥

अनाकुल

अन् अयोगः, योगनिवृत्तिरस्य प्रयोजनमित्यर्थः । किं सिद्धं भवति ?
यदि जैषत्येन कुमारोऽगवः स्वात् न तत्रेदं कर्तव्यमिति । अन्यथा कुमारः
स्वास्मिन् रोमे पिबुर्नेमित्तिकमिदमवश्यं कर्तव्यं विज्ञायेत (१) गृहदाते
एवादिजन् । एव प्रवृत्ता दीपः वभग्गृहीतामन्त्रां वेत्तेतत्प्रकारान्मन्त्रेण
रोमाशान्ताद्यपि कर्तव्यं स्वात् । तस्मादिदमन्यत् प्रयोजनम् । एवमेत-
स्मिन् कर्मणि त्रिषु काष्ठेषु कृते कुमारोऽगवो भवति । यदि न भवति
पुनरपि तपोयुक्तं कर्तव्यमिति ॥ २ ॥

तत्पर्यवर्तनम्

इह च 'जङ्घिनम्' इत्यत्र च कलवचनं, सर्वत्र श्रुतितोऽर्थतो वाच-

१ 'यत्तमन्त्रैरेवेष्टान् दशममन्त्रं भवान्ते पुरोडाशप्रदायार्थं लिखेत्' (ते क १-१-४)
इति शब्देन निदिशेत्पुरोडाशे । अथ न आदिनाह गृहेऽङ्गिना दग्धे भवति तेन क-कलवचनान्त
मिदमन्यत्तत्पर्यवर्तनं दशममन्त्रेऽप्यङ्गः पुरोडाशदग्धकोटिर्नैवित्तिकमपि विधीयते । अ वाचनं
कर्तव्यं, नैवित्तिकमपि, तादृशमपि नर्त ।

गतस्य कामिनः कामोन्देशः सामर्थ्याकलसिद्धयवगमपर्यन्त इति प्रदर्श-
यितुम् । तेन 'यन्मगुहीनाम्' (आप गृ २-१७) शपादौ कलस्यचनाभौवे-
ऽप्युपदेशः काम्यसिद्धिपर्यन्त एव ।

कोचित्—एवमेतस्मिन् कर्मणि विसम्भ्य कृते, अगदो भवति । यदि
न भवति तदा पुनरप्येतत्कर्म कर्तव्यं, यावदगदो भवति । नैतत्, स्वा-
भिमताभ्यासबोधकशब्दानावात् ॥ २ ॥

शङ्खिनं कुमारं तपोयुक्त उत्तराभ्यागभिमन्त्र्योत्तरयोद-
कुम्भेन शिरस्तोऽवनपेटप्रातर्मध्यन्दिने सायम् ॥ ३ ॥

अनाकुला

शङ्खो नाम बहू कुमारार्था भयदुर, येन गृहीतः शङ्खवज्रदतीति । तेन
गृहीत शङ्खकुम्भेन यते ते प्रतिदृश्येते इत्येतान्त्र्यामृन्त्र्या अभिमन्त्र्य तत्
वदकुम्भेन भिरस्तोऽवनपेट, अभिपिञ्चेदुत्तरयव 'अपिबोध. प्रबोध.' इत्ये-
तया एवमेतदभिमन्त्रणादि त्रिषु कालेषु कर्तव्यम् ॥ ३ ॥

तातनैर्द्वयम्

शङ्खोऽपि बहू, येन गृहीतः शङ्खवज्रदति तदुगृहीतशङ्खे । उत्तराभ्या
'यते ते प्रतिदृश्येते' इत्येतान्त्र्या उत्तरय 'अपिबोध. प्रबोध.' इत्ये-
तया शिरस्तोऽवनपेट शिरस्त्रभिपिञ्चेद्, उदकुम्भेन विसम्भ्यम् ॥ ३ ॥

अगदो भवति ॥ ४ ॥

अनाकुला

पूर्ववदस्य प्रबोधनम् ॥ ४ ॥

तातनैर्द्वयम्

उक्तार्थम् ॥ ४ ॥

अथ सर्ववलेर्बस्मिन् काले येन विधिबोधकमस्तमाद् —

*श्रावण्यां पौर्णमास्यामस्तमिते स्थालीशकः ॥ ५ ॥

अनाकुला

अथ सर्ववलिर्नाम कर्म नित्यं संवत्सरे संवत्सरे कर्तव्यमुपदिश्यते-
तस्य श्रावण्यां पौर्णमास्यामारम्भः मार्गशीर्षस्युत्तरार्धे । तस्योपक्रमे
श्रावण्यां पौर्णमास्यां अस्तमिते आदित्ये स्थालीशका भवति । अस्तस्यपि लक्षणयो-
गे श्रावणस्य मासस्य पौर्णमासी श्रावणीपुन्यते लक्षणया । तत्र शाली—

मेधादिरूपे सचितरि यो यो दर्शः प्रवर्तते ।
 चान्द्रमासास्तदन्ताश्च चैत्राद्या द्वादश स्मृताः ॥
 तेषु या या पौर्णमासी सा सा चैत्रादिका स्मृता ।
 कादाचित्केन योगेन नक्षत्रस्येति निर्णयः ॥ इति ॥

तत्र सायमाहुतिं कृत्वा स्थालीपाककर्म प्रतिपद्यते पार्षणेनातोऽग्न्यानी
 त्पुर्क, पौर्णमास्यां पौर्णमासीति च । आचम्यै पौर्णमास्ये सङ्कुम्बितान्
 ग्रीहिन् ययान् वा निरूप्य प्रतिष्ठिताभिचारणान्तं पुराणान्तेकपक्षमाघावादि
 इन्द्रं न्यक्षि पात्राणि किंशुकपुष्पैराग्न्यधमयसमिद्धिश्च सह ॥ ५ ॥

पार्षणवदानम्

अचम्येन नक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासी धार्या । अयुक्तापीह विवक्षिता,
 नित्यत्वात्सर्पचक्रे । आचममासस्य पौर्णमासीत्यर्थः । न तु आचममास-
 स्य अचमनक्षत्रम्, अचमस्य पौर्णमासीविशेषनार्थत्वात्, 'पौर्णमास्या
 (आप प २-२०) इति वचनाच्च ।

अथ चान्द्रमसमासानां चैत्रादीनां, पौर्णमासीनां च चैत्रादीनां
 निर्णयार्थं श्लोको—

‘मेधादिरूपे सचितरि यो यो दर्शः प्रवर्तते ।
 चान्द्रा मासास्तदन्ताश्चैत्राद्या द्वादश स्मृताः ॥
 तेषु या या पौर्णमासी सा सा चैत्रादिका स्मृता ।
 कादाचित्केन योगेन नक्षत्रस्येति निर्णयः’ ॥ इति ।

तस्या आचम्य पौर्णमास्या, अचम्ये मेधादिरूपे, सार्धं होमयन्ते ‘पस्तम्ब-
 वृन्ति’ (आप नृ ७-२) इति विधिना प्रतिष्ठिताभिचारणान्तस्त्वाग्न्यध-
 कर्तव्यः ॥ ५ ॥

पार्षणवदाग्न्यभागान्ते स्थालीपाकादुत्पाञ्जलिनोत्तरैः

प्रतिमन्त्रं किंशुकानि जुहोति ॥ ६ ॥

धनाहुता

सर्वं पार्षणवदित्युच्यते—स्थालीपाकारेण पार्षणवदुत्पद्यते, न किंशु-
 काद्येति । तेन तेष्ववदानकृतयो न भवति । सिद्धकृतभावदानं तेष्वो न
 भवति । किंशुकैः समिधो ध्यापयताः । आग्न्यभागान्तवचनं तन्वयाभ्य-
 र्थम् । आचम्यै पौर्णमास्यै स्वाहेति (१)स्थालीपाकाद्योमः । उत्तरैर्मन्त्रैः ‘ज-
 ग्धो मशक’ इत्यदिविधिभिः । । २। किंशुयानि । पलाशपुष्पाणि । पलाशाणां
 कण्टकिना पुष्पाण्येवम् । प्रतिमन्त्रमित्युच्यते प्रतिमन्त्रं किंशुकाणां

सद्वर्त्तं यथा स्यादिति । अन्यथा एकैकस्य किमुकस्य होमः प्राप्नोति, यथा समिधाम् ॥ ६ ॥

तत्पर्यवसानम्

उक्तं चत्वार्यन्वयेऽन्यस्माद्यानावाप्यमात्रेण अग्निमुत्थान्त इत्यर्थः, सर्वै-
ष्वीषवहविष्णवेषु तन्त्रयस्तु कर्मस्तु अग्निमुत्थस्य विहितत्वात् । स्वर्त्तं वा-
द्विधिवत्तदाय 'आवर्त्तवै दीर्घमास्ये स्वाहा' इति कृत्वा 'अन्धो मशकः'
इत्यादिभिरिति । ततो अग्निमन्त्रे किमुकस्य पलाशस्य पुष्पाणि जुहोति ।

केचित्—पलाशसदृशस्य कण्टकिनः पुष्पाणीति ॥

एतानि च न सन्त एव सत्सुहीतव्यानि । अथ अग्नौ तेऽनस्कारः उक्त-
रत्वाविरम्बदानधर्मः, किमुकशेषादपि स्थिरकृते समवदानम् । मज्जलेरपि
इत्यां सह लेपाज्जनं च मध्यमेव मुख्येन धर्मप्रवृत्तेरुक्तत्वात् । विप्रतिषिद्धं
तन्त्रं कुर्यात् ।

केचित्—अग्नौ होमा सा त्रहोमवद्यान्तु न धर्माणं गयेति ॥ ३ ॥

उत्तरमिहितसुभिरारम्बधमयस्तमिधः ॥ ७ ॥

अनाहुता

आरम्भे राजबुधः । यस्य सुवर्णवर्णानि पुष्पाणि अस्मितावाणि
कृतानि । उत्तरमिहितसुभिः शुभिः 'इन्द्रं तदि दन्दशुकमित्यादिभिः । स
मिध आदधाति जुहोति वा । सर्वथा स्वाहाकारान्ता नान्ता ॥ ७ ॥

तत्पर्यवसानम्

अपीतरमिहितसुभिः 'इन्द्रं तदि दन्दशुक' इत्यादिभिः प्रत्युक्तम् । अ-
न्यथायस्तमिधः, आरम्भधमिकारास्तमिधः । किम् ? सुहीतीति सम्य-
ग्यः । तेनात्र समिधां मातृवन्निबद्धेऽतोदेतेन त्यागः कर्तव्य एव ॥ ७ ॥

आहुताहुतीरुत्तराः ॥ ८ ॥

अनाहुता

अनाहुतस्य आहुताहुतीरुतीति तत्सत्य वत्तेऽमावास्यायाः, 'तमो अस्तु
सर्वेभ्यः' इति तिस्रः ॥ ८ ॥

तत्पर्यवसानम्

अनाहुतस्य 'तत्सत्य वत्तेऽमावास्यायाम्' उक्तेः, 'तमो अस्तु स
र्वेभ्यः' इति तिस्रस्त ॥ ८ ॥

अथादि प्रतिपद्यते ॥ ९ ॥

अनाहुत्वा

एषमेता एकादश प्रधानाहुतीहुत्वा सीविहस्त च स्थालीपाकादेव हुत्वा ततो जघादि प्रतिपद्यते किशुकप्रभृतीनामप्याहुतीनां प्राधान्यज्ञापनार्थमिव वचनम् । अन्यथा पौर्णमास्यामस्तमिते स्थालीपाक इति विहितत्वात् पौर्णमास्या पौर्णमासीति च तस्य देवतानिधानार्थकमं कत्वाच्च किशुकानां प्रधानत्वं न गम्येत । ततश्च पार्वण्यदुपहोमान्तं कृत्वा ततः किशुकादीनां होमः प्राप्नोति ॥ ९ ॥

नान्यैर्दशैश्च

एतच्च वचनं जघादिप्राच्यर्थम्, स्थालीपाककिशुकसमिदाभ्याहुतीनामेकादशानां प्राधान्यज्ञापनार्थं च । जघाद्यन्तरं स्थिरकृदित्युक्तमेव ॥९॥

• परिषेचनान्तं कृत्वा वान्यतरसम्भारानादाय प्राचीमुदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य मध्मिष्ठलं कल्पयित्वा तत्र प्राचीरुदीचीश्च तिस्रस्तिक्ष्णलेखाः लिखित्वाऽङ्गिरुपनिनीय तासूत्तरया सक्तून्निवपति ॥ १० ॥

अनाहुत्वा

परिषेचनान्तवचनमाहन्तर्यार्थम् । परिषेचनान्ते उपनिष्क्रमणमेव तान्वदिति (१) किं सिद्धं भवति ? नेन सपिण्डता ब्राह्मण भोजयेत् इत्यादेरुत्कर्षस्तिष्ठो भवति । वान्यः शब्दमकुर्वन् गन्तुं शक्नुवन् अथान्यत्राने स्वगणेशेभ्योदपात्रमिति संभारः । उपलिप्तो भूमिमानः स्थण्डिलम् । कल्पयित्वेति वचनात् स्थण्डिलं कल्पयन् तान्द्वै, कल्पितस्य परिग्रहः । तत्रेति वचनात् स्थण्डिलस्य मध्ये वसेरावतनं भवति । क्लोकाश्च भवति—

प्राचोः पूर्वमुदयसस्थ दक्षिणारधमसालिखेत् ।

अथोदीचीः पुरस्तस्य पश्चिमार्धमसालिखेत् ॥

अपरे तु प्राचीनायां दक्षिणत आरम्भमिच्छन्ति । (प्राचा प्राचापता एवमुदीचीः उदगायता कमस्य विवक्षितत्वात् ।) प्रथमं प्राचीस्तत उदीचीम् एकं चेद् लेखाकरणं नाम कर्म 'पुरस्तादुदम्बोपक्रमस्तथा पर्वण्य' इत्युक्तम् । तत्रेह प्रागुपक्रमस्यासम्भवात् उदगुपक्रमं प्रागवर्ण्यम् । एतेन 'एष कथं वाग्निमिति एतल्लेखाकरणं व्याख्यातम् । एव लेखा लिखित्वाऽङ्गिरुपनिनीयति तासां समीपे अपो निवपति सर्वदेवजनेभ्यो ददाति यथापिबुभ्यः पिबेद

• इह प्रपृति सूत्रपर्यवेष्टावृत्त्या परिभाषितं न च पुनरुक्तं ।

१ य इति स्थितं भवति । ( ) एतदुक्तं दशार्धतो मातो य पुरस्तो वाग्निम् ।

दाने । ततस्तासु लेखास्तु यथा 'नमो अस्तु सर्वेभ्यो ये पार्थिव्या इत्येतया
सप्तद्विवर्णानि हस्तेन कर्ष्यां वा, आग्रहलाघनके दर्शनात् । तांश्चलि
वचनं ताः सर्वां लेखा यथा वलित्वाङ्गुमादित्येवमर्थम् ॥ १० ॥

तन्मन्त्रार्थम्

अथ तन्मन्त्रोप समाहृत्य, तन्मातृगुणमन्त्रोपशो यमाद्यन सप्तवादीनादाय,
प्रागमुच्यतां वा विष्णुसंज्ञकम्, सर्वगतं पीठं कर्त्तव्यम् तत्र पीठे दक्षि-
 । आरभ्य प्रार्थनम्, प्रतीच्या आरभ्य उग्रचर्मपद्मं रेश्मं त्र्यम्बका-
मनीयं तस्य षट्सु लेखासु लेखनक्रमेण वा 'नमो अस्तु सर्वेभ्यो ये
पार्थिव्या' इत्यादिकया 'वल्लि हरिष्यामि' इत्येतया सप्तद्विवर्णानि । सप्तदेव
मन्त्र । न च स्वाहाकारः, अङ्गुलीचोदितकालात्, समस्कारस्यापि प्रदा-
नार्थस्याङ्गुलमुक्तत्वाच्च ।

केचिन्—सर्वासु रेखासु यथा गुणकप्रानुयादिति तथा निवर्णनम् ॥ १० ॥

तूर्ण्यी सम्पुष्का धाना लाजानाङ्गनाभ्यङ्गने

स्थगणेशीरमिति ॥ ११ ॥

अनादृत्य

ननु वा अङ्गना प्रसिद्धतैस्तत्तदुत्ते कृताः स्थगणेशीरञ्जगन्महद्व्ये
पतन्ति षट् दृश्याणि तान्ति निवर्णनम् । इति शब्दः सम्पुष्कगार्थः । तेन सर्वत्र
पूर्वेण मन्त्रेणैव निवर्णने प्राप्ते तूर्ण्यीमिति मन्त्रप्रतिपक्षः ॥ ११ ॥

वास्तवद्वयम्

ननु वा सम्पुष्का इति धानाविशेषं प्रसिद्धतत्तदुत्ते कृताः अना
दृत्य । सप्तवापणस्थं दम्भद्वयम् । अङ्गानि प्रसिद्धानि । त्रिवापणस्थमु
च्यार्थः । पतन्ति षट् दृश्याणि तान्ति रेश्माम्पेव निवर्णनम् ॥ ११ ॥

उत्तरैरुपस्थापयः परिषिञ्चाप्रतीक्षस्तूर्ण्यमित्या 'पश्चेत
पदे'त्येताभ्यामुदकुम्भेन त्रिःप्रदक्षिणमन्तरलोडगार्त्तं निवेशनं
वा परिषिञ्च्य ब्राह्मणान् भोजयेत् ॥ १२ ॥

इदथापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने अष्टादशः खण्डः ॥

अनाकुल्य

एवमेवैत बलि सप्तभिर्द्व्यैवंत्वा ततश्चा बलिदेवतामुपतिष्ठते । कर्तृ-
मन्त्रैः शक्यं वेष्टालेयेत्यादिभिः अष्टादशभिः श्रेभ्यश्च बलिमहार्चमिति
पूर्वम्वा एवोत्तरस्य पादस्य सञ्ज्ञाम न मन्त्रान्तरम् । यद्वदति च 'बलिन
न्वस्य सञ्ज्ञाम.' इति । एवमुक्त्याय अथः परिपिचति सर्वतस्मिन्निति ।
न्युप्तस्य बले प्रकृतत्वात् । ततो अष्टाशः पूष्टा अप्रतीक्षमाणस्तृष्णी
वाच्यते प्रकृत प्रत्येय 'अथवेत यदा' इत्येताभ्यां श्रुत्या उत्पद्यते अन्तरा
अत्र निवेष्टान वा परिपिच्य ब्रह्मण न्युप्तं भोजनं स्थालीपाकरोषा
दिभिः ॥ १२ ॥

इति श्रीहरदत्तविरचिताया गृह्यसूत्रावनाकुलायामष्टादशः खण्डः ॥ १७ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अथ तर्कमन्त्रैः 'तक्षक वेष्टालेय' इत्यादिः । भिरष्टादशभिः मानव-
निकी बलिदेवतामुपतिष्ठते । तत्र च 'भोजस्विनी नामासि' इत्यादिषु अनु-
र्षु पर्यायेषु दशभ्य एदेभ्य ऊर्ध्वं रक्षिता यथाधिपति' इत्यादेरनुबद्धः ।
तथा 'हेतया नाम स्थ' इत्यादिष्वपि पञ्चसप्तकादशभ्य ऊर्ध्वं 'वातनाम
तेभ्यो वो नमः' इति तत्पूर्वस्या एव बलिहरणार्थाया अत्र उत्तरमाण
स्वोत्सर्जनार्थं सन्नामः । यद्वदति हितत्र 'अहोमिति बलिमन्त्रस्य सन्ना
म' (आप सू. १८-४.) इति । अथ न्युप्त बलिमन्त्रैः परिपिच्य तमप्रती
क्षमाणः तृष्णी वाच्यता गृहान्त्रमन्त्रेण 'अथ इवेत यदा' इत्येताभ्यामित्या
दि यथासुत्र करोति । तत्रापि ब्राह्मणभोजनवचनं क्रमार्थम् । उपनयनव
दुभुक्तवद्विराशोर्वचनम् ॥ १२ ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यविरचिते गृह्यतात्पर्यदर्शने अष्टादशः खण्डः ॥

अथैकोनविंशः खण्डः ॥

धानाः कुमारान् प्राशयन्ति ॥ १ ॥

अनाकुल

बलिहरणशिष्टा यथा कृतान्त प्रशयन्ति ये प्राशने आसीन् । कुमा-
रीणामपि आशानमेकशेषनिर्देशान् ॥ १ ॥

अनवरणम

यथा वा बलिहरणशिष्टा, कृतान्त प्रशयन्ति । क ? शिष्टास्तामध्यात् ॥ १ ॥

एवमत ऊर्ध्वं यदज्ञानीयस्य सक्तूनां जन बलि

हरेदामर्षीशीर्ष्याः ॥ २ ॥

अनाकुल

यदिद् बलिहरण क्षाप्तनक्षत्रंभारतनादायेत्याद्यप्रतीक्षमात्रसम्पूर्णोमि-
त्येतदन्त (आश, तु, १८-१९-२२) नवकृतात् कर्मण उन्मत्ताकर्त्तव्या पञ्चधर्मु-
मन्तेतु यदज्ञानीयस्य विशेषस्य यन्मत्त बलिहरण कृतमयम् । यद्वत्प्रमशनायै
युहे किंवने सदाज्ञानीयम् । भारपारपेचनार्दिस्तु स्वालीपाकस्येव शब्द, न
बलि । तेनैतदिह विधीयते । यद्वत्पातनादीन्बलद्वाराभारान् सम्भवहा-
र्याये स्यादपि "नामृत्तरया सक्तून् निधत्ति । नृर्षी सप्तध्मा यानां"
इत्यादि सर्वेषां तुल्या चादना । अन्ते वा तुल्यवदाभयान नभ्य इम बलि
हरिष्यामि इति । नक्षत्रात् सप्तधा बलिद्वयाणि । तेषां सर्वेषामप्य-
मत्ताभ्यासो नार्तितस्तथापामेष । अथा तु न भवति, चादनामेवान् ।
उच्यतेनियं पारिषेक्येति । एवशब्द- कालविधानार्थे । यथाकालमिति
बलिहरण, एवमत ऊर्ध्वमध्वस्तमिते कर्मध्वमिते । एतद्वत्तस्तु धर्म-
विधानार्थः । एव बलिमध्वस्तमिते । नक्षत्रान्तरेणैवोभयार्थसिद्धिः । यदि
ह्येवशब्द उभयार्थस्त्वात् रात्रौ पार्षणं प्राप्नोति । कथम् ? रात्रौपार्ष-
णालीपाक उत्पन्नः एवमतऊर्ध्वमिति पार्षण । तथा यद्येतच्छब्द-
उभयार्थस्त्वात् "परिसंक्षलराहुपतिष्ठन्न एतन्कार्यं"मिति रात्रौप-
चितिः प्राप्नोति, समापनेन रात्राहुपक्षावधारणमेव । नक्षत्रादुभयार्थ-
मुभय वक्तव्यम् । एव तावत् रात्रौ सक्तून्बलिहरणमिति ।

* यद्वत्तुल्ये स्वयत्तुल्य इत्यन्ते वक्तव्यमेव 'तु' पुमान् । 'तु' पुमान् यतो न
अन्य वक्तव्यं ततो यत्तु पुनस्तत्र तत्र वक्तव्यमन्तर यत्तु दृष्टान्ते निहितम् ।

अपर आह—उभयोः कालयो बलिहरणमिति । कथम् ? यदशनी
वस्येति वचनान् यदशनीवस्येति पदा किरते तस्य तस्य तदा कर्तव्य-
मिति हि तदर्थः । (१) इषास्य कालवारशनम्, कालयोर्भोजनमिति
वचनान् । ततश्च यदा गृहमेधिना यदशनीयस्य होमा बलपथेत्तुःपन्नस्य
वेदवदेवस्य द्वयोः कालयो प्रवृत्तिः एवमस्यापि । स्वष्ट्रैतदाश्वलायनके
‘सर्पदेवजेन+पस्वसाहेति साय प्रागर्बलि हरेद्वा प्रत्यवरोहणात्’ (आश्व
२-१-१४) इति । अस्मिन् पक्षे एवमाह उत्तरार्थः । अत ऊर्ध्वमिति वचन
मस्मिन् प्रथमे बलिहरणे इष्याविकल्पो न विज्ञायतेति । आभ्यासशीर्षा इति
बलिहरणस्यावसानकालोपदेशः । यथेव नार्थ एव न । अथैवमुत्तुजतीति
(आप गृ. १९-५) वदन्ति । प्रवाजनमस्य तत्रैव वक्ष्याम ॥ २ ॥

ताप्यर्चनम्

अन ऊर्ध्वं तस्मात्प्राग्वप्या कृत्वात्कर्मण ऊर्ध्वम् । अमर्गशीर्षा याव
न्यागशीर्षा यावदुत्सर्जन तावदित्यर्थः । एतन्मन्तरबद्धितं सक्तूना
सम्बन्धिन नोभम् । एव ‘सप्तमाराणादाय वाभ्यनः प्राचीमुदीची वा’ इत्यादि
‘मघनीशस्तूर्णीमेतव’ (आप गृ १८-१० १२) इत्ययमस्तेतिकर्तव्यताक-
महरत् सायद्वाले बलि हरेत् । यदशनीयस्येव वा सप्तमिधनमिति वातवदस्य
व्याहितेन सम्बन्धनः, यदशनीयस्येवस्य यदस्य घानादीनां निवृत्त्यर्थे
त्वात् । अनारपरिवेकनादिक तु स्थालीपाकस्यैव शेषो न बलिहरणस्य,
निश्वेदस्यात् ।

केचित्—उभयोः कालयोर्बलिहरणम्, यदशनीयस्येति वचनान्,
वेदवदेवस्य अशनस्य च ‘कालयोर्भोजनम्’ (आप ध. २-१-२) इतिवच
नेनोभयकालिकत्वात्, ‘सायं प्रतिर्बलि हरेद्वा प्रत्यवरोहणात्’ (आश्व
२-१-१४) इत्याश्वलायनवचनाच्च । तदा एतमिति शब्दस्यैव अवशिस्त
कृत्वा धर्मप्राप्तत्वात् एवमिति शब्द उत्तरमूत्रार्थे इति । तच्च, सप्तमि
व्याहृतसकलवशात् सम्पूर्णेकार्योऽवश्यावरोहणात् ॥ २ ॥

मार्गशीर्षा पार्थमास्यामस्तामिते स्थालीपाकः ॥ ३ ॥

अनकुल

आवप्यां वीर्षाणास्यामिभ्यवेनेतत् व्याकृतात् । एवंशब्दश्चात्रानुवर्तते ।
यथेत् अवप्या कर्म कृतं एव मार्गशीर्षावपीति । तेन ‘पार्थम्यवप्यामा
गान्त’ इत्यादे वाताः कुमारान् प्राशयतीत्यनस्य कृत्त्वस्य कल्पस्यात्र
प्रवृत्तिः । एतत्पञ्चाना मार्गशीर्षा वीर्षामास्ये म्वाहेति स्थालीपाकस्य

होमः—(१) आश्वय्या पौर्णमास्या इति प्रकृते तुल पौर्णमास्यामित्युच्यते आ
पनार्थम् तत्पौर्णमासीप्रवृत्तमास्थिन् प्रकरणे नानुवर्तन इति । तेन पूर्वम्
आमार्गशीर्ष्या इति कर्मविधित्वेन न गृह्यते । यत्तत्र चोदितमनेन मूर्ध्नेष
न कालः । तेन मार्गशीर्ष्या पौर्णमास्यामहनि यदशनीयस्य बलिहरणे
ति । कालव्यक्तित्वे तु न प्राप्नोति यदि च सर्वादायामाकारः । अथ
त्वमिधिविधौ, अस्तमितेऽपि यदशनीय तस्यैव प्राप्नोति । इत्येते आश्वमित
स्थालीपाककर्मणि सप्तविंशत्येव बलिहरणमहनि च यदशनीयस्य । तस्मात्
पूर्वम कर्मैव यदंशो यथा स्वात्, कालस्य व्यपदेशो मा भूदिति
पौर्णमास्यामिति विशेषणम् । एवञ्च यदशनीयवक्तव्यमनयोः कालयो
बलिहरणमिति यदुक्त तत्रैव स्थितं भवति । अस्तमित इत्युच्यते—अहनि
त भूदिति । एवमित्यस्य अनेनाप्ये कालविधौ आश्वय्य शक्तिनास्ती
त्युक्तम् ॥ ३ ॥

तात्पर्यप्रदानम्

साकाङ्क्षवादेयशब्दोऽनुवर्तते । यथा आश्वय्या न्याय्यः कृतः, एव
मार्गशीर्षमासस्थानो कर्तव्यः । फल्गवहन्तीत्यादि वानाप्रश्रवन्त कृत्स्न
कर्मानुष्ठेयमित्यर्थः । स्थालीपाकहोमे तु 'मार्गशीर्ष्य पौर्णमास्य स्वादे'ति
विशेषः ॥ ३ ॥

अहर्षिमिति बलिमन्त्रस्य सञ्ज्ञामः ॥ ४ ॥

यत्तदुच्यते

गतम ऊहः—होमशालीत्यस्य स्थान अहर्षिमिति । यत्रावय सञ्ज्ञाम
निरूपयेव मन्त्रे पाठनं तथाप्यसत्यकिमिदं वक्तव्यं बालहरणमन्त्रं चतुर्व
पादस्य पृथग्विनिधानाभावात् चतुर्षादासा विज्ञायत । तस्मात् सञ्ज्ञाम
विधत्ताभ्यस्त । त्रिवदेव सा तस्या एव तूर्तीयस्य पादस्य सञ्ज्ञामादय
मुत्तमः पठित तस्यैव विनिधातकालो न प्राप्नोति ।

किञ्च कृच्छ्रमयेनत् कर्म वानाप्रश्रवन्त स्थालीपाकशब्देन गृह्यत
एतच्च दर्शितं भवति । बलिहरणस्यान्तरम् प्रकीर्तनम् ॥ ४ ॥

तात्पर्यप्रदानम् ।

उक्तापेमेतत् ॥ ४ ॥

अत्रैनमुत्सृजति ॥ ५ ॥

अथश्रुत्य

अथ मार्गशीर्षसहस्रके कर्मस्थेन बलिमुत्सृजति । एवमित्यनेन वचनेन आश्रयणीविधानस्य ह्यस्मात्स्थानिदिष्टादास्यापि स्वाश्रयीपाकस्य शेषत्वेन बलिहरणमिति । तत्र आश्रयणीमित्यवधि कथ्यते । तस्मात् मार्गशीर्षशेषस्य अर्हार्पमित्येव विधिः । शिशुस्य बले प्रतिपेधार्थमिदम् । आश्रयणीध्या इत्येतत् आवणशेषस्य बलेनैव स्थानविधानार्थम् ॥ ५ ॥

तान्त्वर्चनम्

अथविमन्तुस्तर्जने कुले, दक्षमहर्हः कियमाण बलिमुत्सृजति । न चायमात्यन्तिक उास्तर्गः, निष्पावेन संप्रबलेस्सवत्सरे सम्प्रबले कर्तव्यत्वात् ॥ ५ ॥

यस्मिन् कर्मस्तुत्तरस्य यज्ञयो विनियोगस्तदाह—

● अनाहिताग्नेराश्रयणम् ॥ ६ ॥

अथश्रुत्य

एतिरत्र प्राशनार्थः । अग्रे प्रथमं अयनं यत्र तत् आश्रयणम् । आश्रयणमिति शब्दे अनाहिताग्नेरीत्यादिषुः । तत् कर्म वक्ष्यते—तत्र अनाहिताग्निप्रद्वयमाहिताग्नेरीपासनवनं श्राननाश्रयणेन सह समुच्चयप्रतिपेधार्थम् । तेन पार्वण्यदिषु समुच्चययो भवति । तत्र स्मार्तस्य कारणेऽभ्युदयः । अकरणे न प्रत्यवायः । आश्रयणमिति नाम्ना श्रौताश्रयणस्य धर्मा प्राप्यन्ते । तानिपूजाश्रयणेनाहिताग्निर्वक्ष्याश्रियादिनि । (आप श्री ६-२९-२) वर्षासु इवामाकर्ष्यतेन, शरीरं मीढिमि, वसन्ते यवै, यद्यर्तु वेतु यवैरिति च ॥ ६ ॥

तान्त्वर्चनम्

उपदिश्यत इति शेषः । अथानाहिताग्नेर्ग्रहणं सशेषाधानिनोऽप्याहिताग्नेर्देव स्मार्तमाश्रयणं श्रानेन समुच्चयमित्यर्थम् । श्रौपासनहोमा देस्तु अग्निहोमार्होमाद्या समुच्चय एव । पिण्डपितृयज्ञो मासिआह्नय आहिताश्रयणाहिताश्रयोऽनयोर्गवि समुच्चयस्य । 'सोऽयमेवविहित एवानाहिताग्नेरीपासने' (आप श्री ६-२८) इति वचनात्,

पितृयज्ञ तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रस्येऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्यैक आह्न कुर्यान्वासानुमासिकम् ॥ (म.स्तु ३-१२२)

इति मनुवचनाच्च । सर्वाधानिनोऽपि मसिआह्न होमवर्जं कर्तव्यमेव उपदेशस्त तु—सशेषाधानिनोऽनाहिताग्नेः पार्वण्यारौपासनहोमस्य

१७, सं. १९] अनाकुलात्पर्यदर्शनाभ्या सहितम् । २३२

न निवृत्तिः, दर्शपूर्वमासाभ्यामग्निहोत्रेण च कृतार्थत्वात्, कालीयत्वेन विरोधाच्चेति ।

आग्रयणमिति कर्मनामधेयम्, यतः कर्मणा अग्रे नवद्वय देवान् प्रा-
प्यतीति । यत्कर्म कृतवैद्य आग्रयण प्रथमापन नवाश्वप्राशनप्राप्तिर्मे-
वतीति ॥ ६ ॥

नवानो स्थालीपाकौ श्रपयित्वाऽऽग्रयणदेवताभ्यः स्विष्ट-
कृच्चतुर्थाभ्यो हुत्वा तण्डुलानां मुखं पूरयित्वा गीर्वाचम्भी-
दनपिण्डं संवृत्योत्तरेण यजुषागारस्तूप उद्दिद्येत् ॥ ७ ॥

अनाकुल

नवानां प्रीहीणां यवाना वा प्रीपासने श्रपयित्वा प्रतिष्ठितमग्निना
प्राग्निमुपसमावाय श्रपरिस्नीय तूर्णां सनन्त पारिपित्य दर्शो सस्-
उप स्थालीपाकादुपधानं चनस्य आहूतीर्बुहोत्याग्रयणदेवताभ्यः स्वि-
ष्टकृच्चतुर्थाभ्य — इन्द्राग्निभ्यो स्वाहा । अग्नीन्द्राभ्यामिति वा । ततो
विष्टेभ्यो देवेभ्यः, ततो यावापूथिबीभ्यां, अग्रेये स्विष्टकृत इति । पूर्ववत्
परिपेचनम् । एतावदेव कर्म नाकत् किञ्चन, प्रायकामावात् । केचन
सर्वं कुर्वन्ति । ततः तण्डुलानां मुखं पूरयति अथ तण्डुलद्वन्द्वं अंश-
नायवत्वेन पुलाकेषु वर्तन । यथा मेक्षया तण्डुला इ-यज । नन हस्तिवद्व-
पाद्वद्वय पूरणम् । अथ हुत्वाग्नेय तण्डुलानिच्छन्ति । नान् गीर्वा न-
श्रपयित्वा ऽऽचम्य ततः प्रातर्नरिण्डं सर्वतर्पणं अयनन संपादयति ।
यथा इतूपे उद्दि-यमानो न संशीर्षात् तथा सवत्यं तज्जगारमनूपे
वद्विध्यत्—उत्प्रेष यजुषः 'वरमेष्टवसो' त्यनेन ऊर्ध्वं वि-येन् यथा
स्तूपे निपतति । तत्र वृष्टवशः । विष्टोदित्यक्वाडः, छान्दसो वा । आग्र-
यणवचनदेव मिष्टे नवानामिति यजुषमनादिताग्रमेवाना स्थालीपाक-
एव यथा स्वाहा अग्रे कृत्वा अंशवष्टा मा भूयानिति । स्विष्टकृच्च-
तुर्थवचन सोमनिवृत्यर्थम् । नन इयामाकानां यजुषज्ञानां आग्रयण-
प्रजाहिताग्नेर्भवति ॥ ७ ॥

आग्रयणदेव

नवानां प्रीहीणां यवाना वा सम्प्रश्रितता कन्यवहृन्तीत्यदिविधित-
स्थालीपकमेव(१) श्रपयित्वाग्नेरुपसमावायाप्राग्निमुखान्ते कृते कामरत्नप्रधा

नदेवताभ्यः श्रौते सोदिताभ्यः स्मिष्टकृतुर्वाग्भ्यः स्मिष्टकृतुर्थो वासां ताभ्यां जुहोति । तत्र प्रथमस्मिष्टाग्निभ्यां अग्नीन्द्राभ्यां वा स्वाहेति जुहोति । ततो विद्ध्येभ्यो देवेभ्यस्स्वाहेति । ततश्च यावापुषिर्वाभ्यां स्वाहेति । सर्वत्र च स्वेनैवावदानवर्मेण । अथ लेपयोगिन्यादितन्प्रशेषसमाप्तिः ।

ननु—श्रौते 'आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति पुराणानां ग्रीहीणां इभ्यग्नि-
प्रथमदेवता । तत्कर्त्तव्यमिन्द्राग्निभ्यामग्नीन्द्राभ्यां वा प्रथमाहुतिः' सत्य-
स्य तु तत्राग्निरद्वेदेवता, न प्रवानदेवता, आग्नेयदेवताभ्य इति च प्रथा
नदेवतानामेव सम्प्रत्ययः, अन्यथा अतिप्रसङ्गात् । अत्राद्याभ्यं चाग्ने-
'भाप्रयणं भवति हुतायाय' इत्यग्नेन्द्राकृषादिनामेवोपदेशात् ऐन्द्राकृ-
ष्य मुख्यप्रधानत्वे चामावाभ्यान्वमिति तन्प्रतिषेधस्यापत्तेः, दश
हविषां द्वे स्मिष्टकृत 'इत्यग्नेययोर्वाज्यानुवाक्ययोरभावाच्च ।

अथ च स्मिष्टकृतुर्वाग्भ्य इति वचनं श्रौतवद्विद् ग्रीहाग्रयणेन
इत्यामाकाग्रयणस्य पार्थिकीं समानतन्त्रता मा भूतिरित्येवमर्थम् । तेना-
नाहिताग्नीनां नानातन्त्रमेव । वर्षासु पर्जन्ये सामाग्र्य इत्यामाकाग्रयण
कर्तव्यम्, द्रव्यदेवताकालानामनुक्तानामप्याग्रयणनामर्थेयादवगमनानां
आकाङ्क्षितानां स्वोक्ताये विरोधानावात् । अत एव न्यायाच्चरदि ग्रीही
आमाग्रयणं, यत्नन्त च यवानां पवनदेव ।

केचित्—स्मिष्टकृतुस्तुर्थेवचनानादनाहिताग्नेभ्यः आमाकादीनां(१)वेणु
यवानां सामग्रयणमेव न भवतीति । नञ्, अद्विजाग्रयणस्य त्वइत्यामाका
ग्रयणाभ्युपगमोऽतिप्रसङ्गात्, स्मिष्टकृतुस्तुर्थेवचनस्योक्तार्थोवाच्यः ।

ततस्तन्वक्षणे समाप्ते तण्डुलानां मुख्यमास्यं वृत्तति । तण्डुलाभ्या-
शूना, प्रसिद्धत्वात् । शूना इत्यपरे 'वे मक्षणे तण्डुला' इति दर्शनात् ।

शूनपक्षे हुतशेषाभ्यतिवक्ष्यपेक्षादुपादाय मुख्यपूरणम् । ततो निर्गोर्वं
तण्डुलानाचमति अवस्सद्धत् पिबतीत्यर्थः । कर्मोक्ततया चेदमाचमन-
विधानं, प्रकरणात् । शुद्धयोचमनमपि 'आसीनस्त्रिराचामेत्' (आप घ
११६२) इत्याद्यनेकवदार्थाभ्यन्त शस्त्रान्तरप्राप्त कर्तव्यमेव । तत
शौचमेन हुतशेषेण पिब सवर्तयति यथा वाङ्मध्यमानो न शीयति तथा
सुदृढं करोति । ततस्तं पिबन्मुक्षरेण यज्जुषा 'परमेष्ठयसि' इत्यनेन
उद्दिष्टं ऊर्ध्वं विक्षिपेत् । यथागारस्तूपे वृद्धवशे पतति तथा विक्षेत् ।
वकारलोपश्छान्दसः ॥ ७ ॥

• हेमन्तप्रत्यवरोहणम् ॥ ८ ॥

उत्तरेण यजुषा प्रत्यवरुह्योत्तरैर्दक्षिणैः पार्श्वै-

र्नवस्वस्तरे संविशन्ति ॥ ९ ॥

अनाकुला

हेमन्तप्रत्यवरोहणं नाम कर्म नित्य सवस्तरे सवस्तरे कर्तव्यम्, तदुपदिश्यते—हेमन्ते प्राप्ते सूर्यां विहाय पश्चात्सवस्तरे शेते । हेमन्त ऋतुं प्रति सूर्याया अवरोहणं हेमन्तप्रत्यवरोहणं, तदुत्तरेण यजुषा कर्तव्यं 'प्रत्यवरुह्यो नो हेमन्त' इत्यनेन । क. पुनरस्य कालः । यस्यां यजुषायां हेमन्तं प्रवर्तते शरन्नियते, सा रात्रिरस्य कालः ।

(अपरं माह—मार्गशीर्ष्यां पौर्णमास्यामस्तमिते रथालीपाकान्ते प्रायः वरोहणं, सूर्यायां प्रसिद्धत्वादिति । अन्ये—मार्गशीर्ष्यां पौर्णमास्यामि त्यनुवर्तयन्ति ।)

तत्र प्रत्यवरुह्य तत्र उत्तर्मन्त्रैः 'प्रतिशत्र' इत्यादिभिः पञ्चभिः नव स्तरे नष्टैः पश्चाद्रे कक्षिपते शयनीये दक्षिणे यत्र दक्षिणायनि पार्श्वान्यत्र कृत्वा संविशन्ति शेरते । गृहमेधिनः अमात्यश्च पुत्रादयः कुमार्यश्चाप्रजाः । विध्यस्वैव संविधानस्य नियमाधिकिरयम्—निशायां यत्प्रवधानं स्वमार्गे तदस्यां निशायामेव कर्तव्यमिति । प्रत्यवरोहणमन्त्रोऽपि तस्मिन्नेव काले वक्तव्यः ॥ ८ ॥

तत्प्रत्यवरोहणम्

यस्मिन् कर्मणि हेमन्ते सङ्घातं प्रत्यवरोहणं तद्धेतोः प्रत्यवरोहणं नाम कर्मोपदिश्यते इति श्रेय । अस्मादेव च योगिकाग्रामधेयान् 'प्रत्य वरुह्यो नो हेमन्त' इति मन्त्रलिङ्गाच्चेद् कर्म हेमन्ते प्रथमायां रात्रौ कर्त व्यमिति विधिः कल्पयते ।

केचिन्—मार्गशीर्ष्यां पौर्णमास्यामस्तमिते' (आपृ १९-३) इ त्यनुवर्तनात्तत्रेद् कर्तव्यमिति ॥ ८ ॥

कतेन यजुषा 'प्रत्यवरुह्यो नो हेमन्त' इत्यनेन गृहस्थाः पश्चादयश्च स्वस्वस्तरे आरुह्य सङ्घातो हेमन्ते प्रत्यवरोहन्ति यावद्हेमन्तस्तावत्सङ्घातं

* 'स' पुस्तकानुसारेण—हेमन्त इत्यत्र उत्तरैर्दक्षिणैः संविशन्ति इति सूत्रप्रमाणेन । 'स' 'स' पुस्तकानुसारेण 'हेम' इत्यत्र उत्तरैः दक्षिणैः संविशन्ति इति सूत्रप्रमाणेन । 'स' 'स' पुस्तकानुसारेण 'हेम' इत्यत्र उत्तरैः दक्षिणैः संविशन्ति इति सूत्रप्रमाणेन । 'स' 'स' पुस्तकानुसारेण 'हेम' इत्यत्र उत्तरैः दक्षिणैः संविशन्ति इति सूत्रप्रमाणेन ।

१) यत्प्रत्यवरोहणं नाम '५' '४' '३' पुस्तकानुसारेण ।

शय्यां विमुच्य(१) नवस्वस्तर एव शयीमहीति बुद्धिं कुर्वन्तीत्यर्थः ।
न पुनः पूर्वमहृष्टार्थं सङ्ख्यामारुह्य मन्त्रेण स्वस्तरं प्रात्यवरोहन्तीति । अन-
न्तरगुतीमन्त्रैः 'प्रतिक्षेत्रे' इत्यादिभिः प्रथमैः पञ्चभिः । नवस्वस्तरे नवैः
पञ्चाक्षैः कल्पिते शयनीये दक्षिणे पाशे दक्षिणानि पादवर्षान्यथ कृत्वा
प्रविश्वरसस्तपिषन्ति ॥ १ ॥

पुनरपि सृचद्वयेन सवेधानमेव विधितम्—

॥ दक्षिणतः पितोत्तरा मातैवमवशिष्टानां ज्येष्ठो

ज्येष्ठोऽनन्तरः ॥ १० ॥

अनाकुलम्

तेषां अवशिष्टां यः पितः स दक्षिणदशते या माता सौम्यः । तयो-
रन्योन्यापेक्षं दक्षिणोत्तरत्वं "सामायाः प्राक्शिरा उदद्मुखा." (आश्व-
सृ २-३-६) इत्याहवसायन । "मन्त्रविदो मन्त्रान् जपेयुः" (अश्व-सृ
२-३-७) इति च ॥ ९ ॥

अवशिष्टा अमात्र्यान्तेषां यो यो ज्येष्ठः कुमारः कुमारी वा स पितु-
र्दक्षिणतः तदनन्तरो मातुरुत्तरतः । तृतीयः प्रथमस्य दक्षिणतः । चतु-
र्थो द्वितीयस्योत्तरतः इत्यादि । अन्ये (२) मातुर्ज्योत्तरतोऽभ्युज्येष्ठः सवेधान-
मिच्छन्ति । सर्वे प्राक्शिरसः उदद्मुखाः मन्त्रविदश्च मन्त्रान् जपेयुः ।
अनन्तरवचनं सदैवैषार्थम् ॥ १० ॥

तामवदक्षेणम्

दक्षिणतः पितोत्तरा मातेति दक्षिणोत्तरत्वमन्योन्यापेक्षम् । अवशिष्टानां पु-
त्रादीनां मध्ये यो यो ज्येष्ठः पुत्रो दुहिता वा स स दक्षिणोऽनन्तरश्च, यो
तः कनयिन् स स उत्तरोऽनन्तरश्च, एवमभ्यतिदेशात् । एतदुक्तं न-
वति—यस्सर्वज्येष्ठस्स मातुरुत्तरोऽनन्तरः, यो द्वितीयो ज्येष्ठस्स सर्वज्येष्ठ-
स्य उत्तरोऽनन्तर इत्यादि ।

केचित्—सर्वज्येष्ठः पितुर्दक्षिणस्तदनन्तरज्येष्ठो मातुरुत्तर इ-
त्यादीति ॥ १० ॥

सैद्वायोत्तराभ्यां पृथिवीमभिमृशन्ति ॥ ११ ॥

१. ज—नवस्वस्तरेण शयिते ।

२. दक्षिण पितोत्तरा माता ॥ अवशिष्टानां ज्येष्ठः ज्येष्ठोऽनन्तरः ॥ सप्तमोत्तराभ्यां पृथिवीमभिमृ-
शन्ति ॥ पुत्रः स्त्रीजनादिभिः ॥ इति 'ग' 'घ' पुस्तकस्य पाठः । 'क' 'ख' 'ग' पुस्तकेषु तु दक्षि-
ण उत्तराभ्यां नादिभिः ॥ इति ज्येष्ठोऽनन्तरः ।

२. 'दक्षिणेण'

अनाकुल

एव सविद्य किञ्चिन् सुपथा सद्य सम्पूर्वं जहाति । शयनादुरधाया
सने इष्टम्, 'कस्मिंश्चायानो भवति सज्जिहानस्तु इष्टम्' इति । (एतदेव
प्रा प ७) उक्तवापाकम्योनम्ना कृष्ण 'स्योना वृषिषि' 'वृषिष्ये'
त्येताभ्यां वृषिषिभिमृशेनु ॥ ११ ॥

सम्पूर्णम्

सद्य सङ्गता एव शक्तिः, न पुन वृषकृषकम् । तत्तत्स्वस्तराद्वदन्त्य
उत्तमाभ्याम्भ्यां विषयमभिमृशन्ति । यत्र च सम्प्रोच्चारणयोग्यानामेव, न
त्वमन्वयतामपि वाचनम् ॥ ११ ॥

एवं संवेदानदि त्रिः ॥ १२ ॥

अनाकुल

एव संवेदान सहायानिमर्शन च सम्भवत् विरावर्तनीयमित्यर्थ । प्रत्य
वरोक्ष्य तु सकृदेव । 'उदित आदित्ये सौर्याणि स्वस्त्ययनानि च जनि
त्यादृश संस्कृत्य ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वम्भवनं वाचयित्वे' (आद्य
पृ ४-५-१८) त्याद्वलायनम् ॥ १२ ॥

सम्पूर्णम्

एवं संवेदानादि समन्त्रकमेव विरावर्तनीयम् । कथं पुन उदयनतपू-
र्वपश्चादुपस्थितेषु कार्याणि (आप पृ १-२) इष्टम् वृषाहविधाने
सन्ति, तद्विकहरावविर् कर्तव्यमिन्पुषादिभ्यन् ? उच्यते-विद्याय सवे
रेन विधीयते, येनेदमहि पुष्यादे स्थात् । किं तर्हि ? यदेव रागप्राप्ते
रात्री संवेदान नदादृश मन्त्रा नियमाश्च विधीयन्ते, यथा रागप्राप्त ओ
जनमाश्रित्य उपस्तरनयानामिहोत्रादय । यथा चा 'पयस्वतीरोवधय'
इति पुरा कर्हिण आहर्तोर्जापापती अर्थात्, (आप खं ४२३) इत्यादितेन
रात्रावेवेद कर्मोपुषपञ्चम् । अन्ते च ब्राह्मणभोजनम्- 'शुर्वान् सम्भवतस्तत्र
वैद्वत्तेषु भोजयेत्' (आप प २-१५-११) इति वचनात् ॥ १३ ॥

अथेष्टानवलिनीम नित्य पाक्यतो मन्त्राज्ञानक्रमप्राप्तो व्याख्यायते
तस्य च सामान्यावेधिसिद्धौ उपायनादिरेव काळ, इह सर्वशक्तिः काळ
विशेषस्यानुपदेशात् । ततश्च प्रतिशक्तसरमिद् कर्म नावर्तनीयम्, स-
हज्जुते कनइशास्त्राये- इति न्यायात् ।

केचित्—शास्त्रान्तरात् प्रतिसवासरमावृत्ति सङ्ग्रहयोगश्च विक
स्यते । तथा शास्त्रान्तरादेव यथा सान्दर्भं पुषादिकानार्थश्च प्रयोगः
प्रत्येतव्य इति ।

ईशानाय स्थालीपाकं श्रपयित्वा क्षैतपर्यं च प्राचीमु-
दीची वा दिशमुपनिष्कम्प्य स्थण्डिलं कल्पयि-

त्वाऽग्नेरुपसमाधानादि ॥ १३ ॥

अनाहुता

अथ ईशानबलिनार्त्तम् (१) वाक्यस्यो वक्ष्यते कुलगाय इति यस्य प्रसि-
द्धिः । गवालम्भनं च तत्र शास्त्रान्तरे सोदितमस्माकं तु स्थालीपाक
एव । यत्तावत् गौरालम्भनस्थानमिति नियमात् । नित्यश्चाथ पुरुषस्य
स्कारः न काम्यो नैमित्तिको वा । कामनिमित्तयोरभुतत्वात् । सकृच्च
कर्तव्यः । कालसयोगाभावात् । कालसयोगे सम्भाव्युक्तिर्भवति । तस्य
कालस्य पुनःपुनःसम्भवात् । क. पुनरस्य कालः ? शरदि वसन्ते वेति
शास्त्रान्तरम् । आर्द्रया कर्तव्यमिति च । उदयपनादिनियमश्चास्माकम् ।
तत्र कालानुगे नासि पूर्वपक्षे अष्टम्यर्द्रया सम्पद्यते सोऽस्य मुख्यः कालः ।
तेन वक्ष्यमाणो गृहे स्थालीपाकं श्रपयति औपासने ईशानाय देवाय
सङ्गृहितमेक, क्षेपभावे चापरम् । उद्गासनान्ते प्रतिष्ठिताभिधारणं कृत्वा
ताभ्यामौपासनेन येन चान्देनार्थः तैस्सह प्रवेष्टुं वा दिशं प्राप्तात् बहि
रुपनिष्कम्प्य च वक्ष्यमाणो भवति तत्र देवयजनाय देवगृहयोश्च पर्याप्तमेक
स्थण्डिलं कल्पित्वा तस्य पूर्वार्धे अग्न्यावतनमुल्लिख्यान्निं प्रतिष्ठाभ्योपसमा
धानादि तन्त्रं प्रतिपद्यते । उन्मूल पाषाणि, परिधय ॥ १३ ॥

वाक्यस्यार्थम्

'ईशं देवद्वयै' इति धात्वर्थेऽस्मृतेः निरातिशयसंशयं यस्य स
ईशान प्रणयोपासनादिभिरुपास्यो मोहद्वय इत्यर्थः । तस्मै ईशानाय स्वाते
चरु होमादिभ्यः पर्याप्तं पार्वण्यदौपासने श्रपयित्वा, प्रतिष्ठिताभिधारणा
न्तं करोति ।

केचित्तु—अनोदनात् कल्पयित्वाग्निमभ्यर्चयित्वा ततो बहिः प्रतिष्ठा
प्य त्रयाणामभिधारणमिति ।

तेन क्षेपणं च स्थालीपाकं लौकिकाम्नौ श्रपयति, तस्यानग्नौ प्रवेष्ट
त्वात् । अथ यथार्थं सम्माराणादाय प्रामात्यवेष्टुर्दानी वा दिशमुपनिष्कम्प्य-
मिन्दुलयादिभ्योऽहं स्थण्डिलं कल्पयित्वा, तस्मिन् 'यत्र कृषाग्निः' (आ. ध.
३-१३) मिति विधिनाग्निं प्रतिष्ठाप्य, अभ्येकनमाधानादि तन्त्रं प्रतिपद्यते ।
तन्त्रविधानं च कर्मावधिमुक्तमेव ॥ १३ ॥

५७, सं. १९.] अनाकुलात्तत्पर्यदर्शनाभ्या सहितम् ।

अपरेणाग्निं द्वे कुटीं कृत्वा ॥ १४ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने एकोनविंशः खण्डः॥

अनाकुल

ततः अग्नेः पश्चात् द्वे कुटीं करोति देवाय देव्ये च । प्रत्यक्षारे प्रा-
ग्हारे वा । दक्षिणोत्तरे उदगपवर्गः । नयोर्द्वयस्य देव्याश्च प्रतिहृती
कृत्वा ॥ १४ ॥

इति श्रीह्रस्वत्तपिश्विरभित्तायां गृह्यसुपट्टत्तावनाकुलार्थां
एकोनविंशः खण्डः ॥

तत्पर्यदर्शनम्

अग्निमुज्जागते कृते अपरेणाग्निं द्वे कुटीं प्राग्हारे उदगपवर्गे
कृत्वा ॥ १४ ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यविरचिते गृह्यतत्पर्यदर्शने
एकोनविंशः खण्डस्तमाप्तः ॥

अथ विशः स्वपङ्कः ॥

• उत्तरया दक्षिणस्यामीशानमावाहयति ॥ १ ॥

अथ कुला

मध्ये जयन्तस्य प्रतिगुणिमाकाश एव कुला दक्षिणस्यामीशानमावा-
हयति उत्तरया 'आ स्वा वहन्तु' इत्येतया । अग्रेरुपसमाधानादीस्तु-
कत्वात् प्रधानादुत्तीना च वक्ष्यमाणत्वात् आत्यभागान्ते कुटीकरणमेव
भवति ॥ १ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

अथोक्तं 'आ स्वा वहन्तु' इत्येतया दक्षिणस्या कुट्यामीशानमावाहयति ।
(१) मूर्तिमानिहायच्छेति ध्यायेत् ॥ १ ॥

• लौकिक्या वाचोत्तरस्यां मीदुषीम् ॥ २ ॥

मध्ये जयन्तम् ॥ ३ ॥

अथ कुला

उत्तरया येकिन्या वाचो मीदुषीं देवीं आवाहयति । मये जयन्तमावाहयति ।
लौकिक्या वाचा-आवाहि जयन्त, जयन्तमावाहयामीति वा । जयन्त-
स्कन्दः । लौकिक्येऽनुस्यूमाने पूर्वेण मन्त्रेणावाहनं प्राप्नोति ॥ २ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

लचोत्तरस्या कुट्यां लौकिक्या वाचा 'आवाहि मीदुषी' इति मीदुषीमी
शानस्य पत्नी आवाहयतीत्येष ॥ २ ॥

कुट्योर्मध्ये आकाशे जयन्तमिन्द्रसूनुं स्कन्दं वा 'आवाहि जयन्त'
इत्यावाहयति । अथ सूत्रे अनुक्रमण्यौचित्यादावाहितेभ्य आसनानि
पदाति ॥ ३ ॥

• पञ्चदशसूत्रात्मिकं सूत्रं इत्यत्र पञ्चे इति 'वा' 'उ' सुतकयोः ।

१ ग ल पूर्वेष्वपि ।

• इह सूत्रावधेयसूत्रं इत्यत्र न 'उ' सुतकसुतमप्यतः ।

* यथोदमुदकानि प्रदाय त्रीनोदनान् कल्पयित्वाऽग्नि-
मभ्यानीयोत्तरैरुपस्पर्शयित्वा उत्तरैर्यथास्वमोदनेभ्यो हुत्वा
सर्वतस्तमवदायोत्तरेण वज्रुपरिण सिष्टकृतम् ॥ ३ ॥

अनाकुल

(येन शब्देन येषु स्थानेषु येन क्रमेणावाहनं बोधितं तद्देवताकाम्य-
र्थाणि प्रयच्छति) । वृषक्वृषाच्च कश्चित्तानि अर्घ्यत्वात् पुष्पाक्षतैस्त
मुच्यते । ईशानेदं ते अर्घ्यम्, जयन्तेदं ते अर्घ्यमिति । ततो गन्धपुष्पञ्च
वर्षपिरभ्यर्च्य नतः स्थालीपाकादुदधुश्च त्रीनोदनान् कल्पयति त्रिषु
वात्रेषु देव्य स्तम्बाय च देवाय होमार्थं उपहारार्थं च । स्थाल्या च
भूयास्तमोदनमवशिष्टाणि प्राञ्जलमोजनार्थम् । ततश्चानोदनानि सप्तमीपमा-
नीत्यापरेणामि दक्षिणि प्रणिष्टापयति दक्षिणत उत्तरतो मध्ये च । अथ
प्रतिष्ठितानि चारवमुत्तत उत्तरमेन्वैष्टिभिर्विषोद त्रीनोदनानुपस्पर्शयति ।
स्वस्वामिस्तम्बाय चारयति । उत्तरेमेन्वै 'उपस्तृशतु मीद्वान्' इत्यादिभिः ।
यथादेवतमभिसृजति 'इदमन्नेरित्वाग्नेय'मिति वत् । एवमुपस्पर्शयित्वा
तत उत्तरेमेन्वैस्तत्तदक्षभिः प्रक्षान्नाहुतीर्हुतेति वक्तव्येऽनेभ्य येनादनेन
यस्यै देवतायै स्वास्तम्बाय उपस्पर्शेनतोपलक्षितः तस्मात् तस्य हु
होतीत्यर्थः । तत्र मवाय देवायोत्यादिभिरष्टाभि देवस्वीदनान् । 'मवस्य
देवस्य पत्न्यै स्वाहे'त्यष्टाभि मीदुभ्या । 'जयन्ताय स्वाहे'ति जयन्तस्य ।
एव प्रधानाहुतीर्हुत्वा ततस्मैव समवाहनेनैव वज्रुप 'अग्नये सिष्टकृते
सुहुत' इत्यनेनैव सिष्टकृतं यजति । अतस्तमवदारेस्तुच्यते यथा
स्वमोदनेभ्यः वृषक्वृषाच्च सिष्टकृता भूविति ।

यद्यपि सिष्टकृतोऽनन्तरमिदमुक्तमुपस्थानादि, तथापि 'ज्यादी-
नुपजुहोति' इत्यभोपशब्दध्वन्यात् प्रधानहोमानन्तरं जवाद्य । परिषे-
चनान्ते उपस्थानादि ॥ ३ ॥

* इत्यनेन च सूत्रमुपलक्षणं विधाय इत्यनेन 'कदा हुतावधौ । तिर्यग्यवस्थ -
पक्षेऽप्युच्यते उदाह । होमेदनात् कर्त्तव्यं वा ॥ अग्निमन्त्रोद्यो ॥ उपस्तृशतुर्होता । ततो
वैश्वदेवेऽनेभ्यो हुत्वा मवस्यमवायवैश्वदेव उपस्तृशति सिष्टकृतं दक्षिणतः ॥ इति ।
य पुनरिति तु सर्वोद देवाय ॥ यजुर्द क्षिप्वा ॥ परिषयता ॥ यथा । सर्वै
कस्तु ॥ सर्वै स्वयम् ॥ उपस्तृशतं नतः ॥ इति पाठो विधाय कृतः ॥

(१) वस्तुमुपलक्षणं यथा 'य' 'व' 'द' हुतावधौ नास्ति । अन्वये यथावदनुपस्थानं
अर्चयेत् यजमानः ॥

तत्पर्यदर्शनम्

अथ योऽयं येन कामेणोहा आवाहितास्तेन कामेण । उदकानि पाद्या
दीप्तिं अत्येकं स्वैस्स्वैर्नामाभिर्नमोऽने । अथति प्रत्यर्थेण सतिवुरस्वर इवा
ति । उदकमहवस्य प्रदर्शनाद्येत्वात् दीपान्त प्रदर्शनीयुपदेशः । अथ
ज्ञानस्थानतीपाकादुत्पृष्टत्वं मानेदेवञ्च त्रिषु शत्रेषु कथ्यन्ती ईशानमीदृशी
जयन्तेभ्यो होमाद्येम् (१) इत्यर्थः । एवास्यां च महापानां भोजना
नार्थं भूयांसमोदनमवाशेनादि । ततस्तावोदनान्तोऽस्मीपमानीय अ-
रण्यादि प्रतिष्ठापयति । अथैनादुत्पृष्टिभिर्मन्त्रैः 'उपस्पृशतु मीदवान्'
इत्यादिभिर्वचसाहस्य यथादेकतमुत्पृष्टयति । अस्य चोपस्पृशनविधेर्हि-
तीवतृतीयदोषोदनपारवनीतिज्ञानदेवताकथोर्मीदृशीजयन्तावदेवतान्त
रसम्बन्धविज्ञाने तात्पर्यम्, (२) अम्मुदयेष्ट्यादिवत् । प्रथमे स्वीज्ञानस-
म्बन्धस्थापने मीद्वच्छब्दस्येज्ञानवाचकत्वात् । अथोत्पृष्टिभिः 'मवाय
वेवाय' इत्यादिभिस्तत्तद्वर्जि क्वास्वनादेभ्यो यो य ओवनो यस्या
यस्या देवतावासस्त्रभूतस्तस्मात्तस्माद्यथास्ति पार्वण्यद्वयज्ञानचर्मैवाव
दाय प्रवानाहुनीतुहोति । तत्र 'मवाये'त्यष्टमिरीज्ञानस्योदनात् । युक्तः (३)
चेतसु मवाशोदिशब्दानां ईशानवाचकत्वादिति । 'अथस्य देवस्येनपृष्टा
निस्तु मीदुभ्यारस्वात् । 'जयन्ताये'ति जयन्तस्य स्वात् । ततस्तत्परेतस्य
चैभ्यस्त्रिभ्य ओदनेभ्यः स्विष्टकृतोभ्यदानचर्मैण समवाय सहायदाय इत
रेव इत्युच्यते 'अथये स्विष्टकृते सुदुत हुत' इत्यनेनास्मि स्विष्टका तुहोति ।
अतः सर्वतस्मन्तदावेति वचन आग्रवापमासिआद्यादिवत् सङ्कटवाचदाय स्वि
ष्टकृदिति शङ्कानिरासार्थम् ॥ ४ ॥

१ क-ह-होमनादये ।

२ 'मवाय इति'इह सुस्ताव इति अन्तरेण नेष्ट तादृशत्वं विभजेत् येन त्वसम्पुनस्तत्परेण
पुनरे पुनोऽप्युपवाचनत्वं कुर्यात् ये स्वस्तिरायन-मि-राय इत्यादि इत्येष्टर आतिष्ठानस्य विधौ
विमिश्रणं कृते 'अदम्' (तृच २-५-४) इति भूतिः । इत्यर्थः -यस्य यजननकर इत्यादिकस्तुमिष्ट
चतुर्दशायाम् यजननकर-यजन-द्वीपरादि यजन- विना वा-च-प्रेक्षित-र्च इति, तत्र-प्रेक्षि-
ते नच इति उपपन्नमिति तदा अत्राने कर्त्तव्यमिति यजननकरिणस्तुष्टयं तदापुनैर्द्वैतिरुद्धेति । न
च यजननकरिणस्तुष्टयैरितिभूयते । तत्र कृते अत्र पर्वये निमित्तस्तदुक्तं ततः स्वस्तिरादिप्रेक्ष
विना निराय न-चैवेत्येष्टाते पुनोऽस्तं इत्याय यजायै सुदुवाह । स्वस्तिन् इत्येष्टि यजा येन
चरन्तु नयेत । अथिष्टान् पयसि यजा येन यजन्ति त्रिभिर्विह यजेत इति । अथ यजा इत्यु
क्तम् इत्येष्टि न तत्पुलाय विज्ञानार्थविधौ, यजतेतु मन्त्रेषु ये स्वस्तिता इत्यादयुक्तकाले
तस्मैः । किन्तु कृते विज्ञानमपरे वेदमन्त्रादिभिरुक्तं यजन्ते इतिमन्त्रोक्तिः सङ्केतार्थमिति ।
ये नयन्ता इत्यादिभिस्तु काले अथिष्टात्पुनरायनं यजा इतिवा इत्यादयस्तस्मै हो-वेति इति
मन्त्रावकीर्त्याय (पृची १-५-१) । अथ यजा न यमद्विषये यजन्तास्तस्मै हो-वेति इति तदा
स्वस्तिरादिप्रेक्षानि आसीत्तस्मैत्यर्थः इति । मीदु-प्रादेरेतत्परेण हो-वेत्येष्टाति । १ क-कम् ।

उत्तरेण यजुषोपस्थापोत्तरैस्सहोदनानि पर्णान्धेकैकेन
हे हे इत्या दस देवसेनाभ्यो दक्षोत्तराभ्यः ॥ ५ ॥

अनाहुता

उत्तरेण यजुषा 'स्वस्तिन' पूर्णमुख इत्यनेन उपस्थानं च महादे-
वस्य, तन्मन्त्राणां तथा-कर्मणः । 'पूर्णमुख' इत्यपि तत्पर्येण निर्देशः ।
पूर्णाहुतिभिः पूर्णमुख । उक्त्याः तत उत्तरेर्मन्त्रे, "गृहपोषमपृष्टो,
त्वद्विधिः" आहूतशभिः गृहीतानि पर्णानि मन्त्रप्रतीताभ्यो देव-
ताभ्यो ददाति । तत्र चाहितस्सज्जति प्रतिमन्त्र हे हे पर्णे
ददाति । अहमेव दशदेवसेनाभ्य इति वदन् मन्त्रप्रतीता देवता दशो-
वति । तत्र गृहप इति महादेवशिक्षाया मन्त्रेण गुह्यान् पालीति । 'जमो
रुद्राय चास्तोष्यतया' इति च मन्त्रान्तरम् । तस्मादनेन देवाय पण्डित्य त-
स्यैवोदनात् । गृहपे दधी, तस्मादनेन मन्त्रेण देव्यै दातव्यं तस्या पर्णी-
दनात् । पोषयी इत्यादयः, सर्वमन्त्रा देवस्थानादुत्तरा । तेष्वपि देवकुटी-
रमपीये तस्यैवात्नात् पर्णद्वयानि । दक्षता भूतगणाः । तेष्वपि
सर्वमन्त्रम् । दशोप-४ "या आकृता" इत्यनेननुत्तरं मन्त्रं
जनीता उत्तरा देवताः । ताभ्यो दक्ष पर्णानि तनेव मन्त्रेण देवस्यै-
वोदनात् ॥ ४ ॥

उत्तरेण यजुषा

उत्तरेण यजुषा 'स्वस्तिन' न' पूर्णमुख इत्यनेन आहिताग्निः (१) यो
वनिष्ठः । इह च यथापाठं विवृणुक्तमस्मत्परम् । ततो लेख्योपस्थापित
मन्त्रोपस्थापित, 'परिणेषान्मन्त्रं कृत्वा पर्णदानम्' इति आध्याकारवचनात् ।

केचित्-उपस्थानादि (२) मन्त्रोपस्थापितगिति ।

ततो यथास्वमोदनेभ्य एव पश्चिमेषु पर्णेभ्यश्चदाय तानि गृहीतानि
गृहीतस्सज्जितानि पर्णानुत्तरं 'गृहपोषमपृष्ट' इत्यादिभिर्मन्त्राभिर्देवताति
सामान्येन त्रिधा च विधिमाहूत इत्यन मन्त्रेण हे हे पर्णे इति । अथ हे हे
इत्येवद्वयवृत्ति—दक्षेत्यादिना । देवस्यैवात्नास्य सेना देवसेना, ताभ्यो
य पर्णानि दक्षिणम्यां कृत्वा देवस्यैवोदनादवदाय ददाति । तथा पर्णे
पर्णानुत्तराभ्यो देवसेनाभ्य । उत्तरमिमां मन्त्रे 'या आकृता या आकृता-
कृता' इति गुणद्वयकपमत्ता उत्तरा देवसेनाः ॥ ५ ॥

• पूर्ववदुत्तरैः ॥ ५ ॥

इति तु पञ्चाभिर्देवस्थानुचरेभ्यः सर्वमानेभ्यः । आद्यवलायनीयो(१)स्वपुण्या
तु । ततो 'देवसेना' इति ङाभ्यां देवसेनाभ्यः । 'हाराणे'ति देवस्य हार-
पाछाद्यः । 'हाराणी'ने देवस्य हारपाछादि । 'अन्वासारण' इति देव्या
द्वयानुचरेभ्यः । 'निषङ्गिन्' इति जयन्तायः तत्प्राप्त्यावाहितस्य बलिना
म्राग्यत्वादिति ॥ ६ ॥

आदनविण्डं संवृत्य पर्णपुटेऽवधायोत्तरेण यजुषा
वृक्ष आसजति ॥ ७ ॥

अनाकुलः

अथ तस्यैवीदनात् विष्णु इमाभ्यां इक्ष्वाभ्यां मरुत इह कृत्वा वर्षे
स्मृतौ कृते पुंस्त्वन्वान न शिष्ये कृत्वा नरस्य यजुषा नमो निषङ्गिण
इषुविमते, इत्यनेन वृक्ष आसजति अक्षयम्भवति ॥ ६ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

अथ होमबलिभेदेभ्यः शिष्य आदनेभ्य उपादाय विष्णु सर्वमानेवति
सुहृद् करोति । देवताणां प्रतिपादनेभ्यः ।

केचित्तु—जयन्तस्योदनादिति ।

ततस्त विण्डं पर्णपुटेऽवधायोत्तरेण यजुषा 'नमो निषङ्गिण इषुविमते'
इत्येतत्पत्नैव मन्त्रसमाह्वयनेन एव कस्मिंश्चिदनाजति शिष्ये कृत्वा
कलम्भवति ॥ ७ ॥

अत्र रुद्रान् जपेत् ॥ ८ ॥

अनाकुलः

अत्र अग्निमन्त्राले खान् "नमस्ते रुद्र मन्त्रये" इत्यादिनिकादशानुवाकान्
जोतु । एतदेव देवमुपातिष्ठेत्यर्थः । (तत्रोक्तमस्यानुवाकस्यादिनां दश
सृष्टु 'निषां सुहृद्व्याहृत' इत्यनुवाकः । अन्ततस्तस्यो मन्त्राः 'नमो रुद्रेभ्यो
ये पृथिव्यां देवामन्नमित्र' 'नमो रुद्रेभ्यो येऽग्निरिक्षे देवां वात' 'नमो
रुद्रेभ्यो ये दिवि देवां वर्षामिववस्तेभ्य' इत्यादि सर्वानुवाकः ॥ ७ ॥)

तत्पर्यदर्शनम्

अत्राग्निमन्त्राले । अन्ये तु—अत्र वृक्षसमीप इति ।

खान् 'नमस्ते रुद्र मन्त्रये' (तै सं ४-५ १) इत्यादिदशानुवाकान्
जोतु चानुस्वर्येण तत्रोक्तमनुवाकं 'अग्निम् महति' इत्यादिभ्यस्तु

१ "आमिनीयोऽमिनीयोऽमिनीयः समस्तानुवाकमर्वा वनसेव तदा वम" (आश्व सू १-५-१२) इति
वाक्यमप्यनुवेदेनानुवाकं योजितव्यं न चान्यः स्यादनुवाकमप्यस्येति दृष्टम् ।

(१) रुद्रानुवाकान्तर्गतो नमो—इ य रुद्रानुवाकानुवाकस्येति पठितम् ।

‘तेषां सहस्रयोजने’ (तै.सं ४-५-११.) इत्याद्यनुषङ्ग । तथा ‘नमो रुद्रे-
भ्यो ये वृषेभ्यो वेषामश्वमिषयस्तेभ्य’ ‘नमो रुद्रेभ्यो वेदन्तरिक्षे वेषां
वात इषयस्तेभ्य’ ‘नमो रुद्रेभ्यो ये दिवि वेषां वर्षमिषयस्तेभ्यो दश
प्रार्थन्दिश इक्षिणा’ इत्याद्यनुषङ्ग ॥ ८ ॥

• प्रथमोत्तमौ वा ॥ ९ ॥

अनाकुलः

अथ वा प्रथमोत्तमाभ्यामेवानुयाकाभ्यामुपस्थानं कर्तव्यम् ॥ ८ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अथ वा(१) रुद्राणां अन्वेगनमेवानुवाकौ अपेत् ॥ ९ ॥

अथ प्रधानहोमकाल एव यत्कर्तव्यं तदाह—

अभित एनमग्निं गास्स्थापयति यथै-

ना धूमः प्राप्नुयात् ॥ १० ॥

अनाकुलः

एत ह्यवमानमग्निमग्निनो वा आत्मीयाः यथा स्थापयति स्थापने
एत वा धूमः प्राप्नुयात् । अनुवाते समीप इत्यर्थः । प्रधानहोमकाले
च* तदर्थमेवैतमित्युक्त एत ह्यवमानमाग्निमिति ॥ ९ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

एत होमार्थमग्निमिति होमाग्नेस्समीप इत्यर्थः । वा स्वकीयात्स्वाय
मत्प्राप्तं, यथैवा वा होमधूमः प्राप्नुयात् ।

केचित्—गोशान्स्वार्थमपीदं कर्मेत्यर्थैतत् प्रावकमिति ॥ १० ॥

ता गन्धर्वर्धमग्निमुष्टिनाऽवोक्षति वृषाणमेवाग्ने ॥ ११ ॥

अनाकुलः

ता कर्पस्सुरभिश्चन्दनादिमित्योक्षति दर्ममुष्टिना, न हस्तेन । गुरु-
मुष्टिं शुमुष्टिं छान्दस उकारलोपः । सप्तजन दर्ममुष्टिनेत्यर्थः । तत्र होम
कालवचनं योक्षति तस्मिन् काले ॥ १० ॥

एवान् वृषमं तमेवाग्ने योक्षति । यद्यप्यस्यानुषङ्गमे न तिष्ठेत् तथापि
अङ्गनकात् तस्यैवावोक्षणम् । अथे तदर्थं एव कालः ॥ ११ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

ता गन्धर्वर्धनादिना मुष्टैः । दर्ममुष्टिना दर्मोणां गुरुमुष्टिर्दर्मशु

* इत्यमुष्टिं काळवचनं एवहोमना परीयते क क क च, तुल्येषु लक्ष्यते ।

प. ७, सं. २०.] अनङ्गुल्याकारपर्यदर्शनाभ्या सहितम् । २४५

मुष्टिः । उकारलोपहस्तान्तरं सप्तश्रो दहमुष्टिरत्यर्थं । तेनावोक्षति ।
तत्र विशेष — इत्यत्र, कृपणमप्यङ्गुल्याङ्गं । एवकारात्तद्विषयबोधयमाण
ऽन्या का चिद्गौर्वावोक्षते । ततो गोचराय वा प्रस्थापयान् ॥ २१ ॥

मर्वां मर्गेऽनर्गौ क्षेत्रस्य पतिं यजते ॥ १२ ॥

अनङ्गुल्य

अथ क्षेत्रपापस्थालीपाकस्य विधि — नर्गे मर्गे छान्दस्यो ह्रस्वः ।
अनर्गौ भूमौ च । गवामप्यङ्गुलीनां कस्याञ्छित् गो वापि यान्विधानात्
अङ्गौ मार्गे प्रतिपेक्ष ॥ १२ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

तत्र प्रस्थितानां वा मर्गे मार्गे । छान्दस्यो ह्रस्वः । अनर्गौ भूमौ च
क्षेत्रस्य पतिं यजते ॥ १२ ॥

ईशानवदावाहनम् ॥ १३ ॥

अनङ्गुल्य

तस्य क्षेत्रपतेरावाहन ईशानम् कार्यव्यम् । 'आ त्वा वहनिष'त्यत्रप-
तेरवर्धे । शर्वशब्दोऽपि तस्य पर्यायनाम इत्यज्यम् ॥ १३ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

क्षेत्रस्य पतेरावाहनमीशानम्, 'आ त्वा वहन्तु' इत्येतत्पर्यर्थः ॥ १३ ॥

चतुर्थं सप्तसु वा पर्णेषु नामादेशं दधाति ॥ १४ ॥

अनङ्गुल्य

आवाह्यार्थं दत्त्वा गन्धादिभिरभ्यर्च्य स्थालीपाकमासाद्यामिधार्थं
चत्वारि सप्त वा पर्णानि क्षेत्रस्य समीपे कृत्वा तेषु अमास(१) नामादि-
शब्दीन्निषिद्धं दधाति स्थालीपाकात् । तत्र पूर्वेषु पर्यदाहमन्त्रेषु स्वाहा
कारान्तत्वाविषमात् इहापि क्षेत्रस्य पतये स्वादिति वर्गेदाम् । एव एवा-
स्य वाच्यः ॥ १४ ॥

तत्पर्यदर्शनम् ।

चत्वारि सप्त वा पर्णानि भूमी स्थापयित्वा तेषु क्षेत्रपत्यात् स्था-
लीपाकादोदममादाय नामादेशं नाम चतुर्थ्यन्तमादिदय 'क्षेत्रस्य पतये
त्वां दधामि, इति (२)त्यति । 'दुधात् धारणयोक्तयो' इति स्मरणात् ।

केचित्तु—क्षेत्रस्य पतये स्वादिति दधाति । पूर्वेषु अष्टिमन्त्रेषु स्वा-
हाकारस्य दृष्ट्यादिति ।

अथ तु न(१) सहीदनानि पर्वानि देवानि, पर्वेष्विति सप्तमीनि-
दंशान् ॥ १४ ॥

क्षिप्रं यजेत पाको देवः ॥ १५ ॥

अनाकुलः

पाके बालकलङ्कान् यमनशीलोऽयं देवः तस्माच्छीघ्रं यजेतेत्यर्थः ॥ १५ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

अथ सौदनदानात्मको पागः क्षिप्रमावाहनानन्तरमुदकमेव प्रदाय
कर्तव्यः । गन्धादिप्रदानं तु बागोत्तरकालमेव, यतः पाकः सङ्गतो देवः । ए-
तदुक्तं भवति—भनित्यवर्शनवान् श्लेषस्य पदे शस्त्रिमेव बलिर्देव इति ।

केचित्—पाकः बालः बालवद्भजनशीलः । तथा गन्धादि दत्त्वा
त्रावि बलिर्गच्छति ॥ १५ ॥

उत्तराभ्यामुपनिष्ठने ॥ १६ ॥

अनाकुलः

उत्तराभ्यां श्लेषस्य पतिना वयमिति ब्राह्मणम् ॥ १६ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

'श्लेषस्य पतिना वयम्' इति ब्राह्मणसूत्रादुपनिष्ठने ॥ १६ ॥

'सौदनविषदः सङ्गतः' इत्यादिना होमबलिरोपार्णं प्रतिपत्तिरुक्तः ।
इदानीमीशानस्यास्त्रीपाकशेषस्य प्रतिपत्तिमाह—

स्थालीपाकं ब्राह्मणान् भोजयेत् ॥ १७ ॥

अनाकुलः

क्षेत्रं सर्पिष्मता इति पार्वणातिदेशेनैव सिद्धे बहुत्वविधानार्थं
वचनम् ॥ १७ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

अथ च प्राकृतप्रतिपत्त्यनुसारो ब्राह्मणबहुत्व विधानम्, सर्पिष्मत्त्वं
निवर्तयितुं वा ॥ १७ ॥

क्षेत्रपत्यस्य प्रतिपत्तिमाह—

क्षेत्रपत्यं प्राश्नन्ति ये सनाभ्यो भवन्ति ॥ १८ ॥

अनाकुलः

सनाभस्तस्मान्नोक्तयः कुत्रा पात्रा ज्ञातरश्च । सनाभश्च इत्येव सिद्धे

१७, स. १०] अनाकुलातात्पर्यदर्शनाभ्यां सहितम् । २४७

वे भवन्ति इति वचनं दीर्घप्राधान्यामपि सम्बन्धिनां प्रतिपक्षार्थम् ॥ १८ ॥
तात्पर्यदर्शनम्

अनाधनस्तपिण्डा ॥ १८ ॥

यथा तेषां कुलधर्मस्तथात् ॥ १९ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने विशः खण्डः ॥

समाप्तस्तप्तमश्च पटलः ॥

अनाकुला

एषा यज्ञमानकुलजाताया यथा कुलार्थं तथा वा प्राशनम्-वदि
पुत्राणांमेव, तथा प्राशनम् । अथ सर्वेषां स्वकुलजातायां, तथा प्राशनम् ।
अथ स्वस्तीयादीनामपि, तथा प्राशनमिति ॥ १९ ॥

इत्यानाकुलायां इत्यन्तमिधमपरिचितायां गृह्यप्रश्ने विशः खण्डः ॥
सप्तमश्च पटलः ॥

ॐ नमः

तात्पर्यदर्शनम्

नयेनमनुष्ठानात् अतपिण्डकयुक्तप्राशनमपि कुलार्थमेव तथा वा
स्वात् ॥ १९ ॥

सप्तमे पटलेऽप्येव कृतं भाष्यानुसारतः ।

अथानुसुदर्शनायैव गृह्यतात्पर्यदर्शनम् ॥ १ ॥

अथानुक्तं दृष्टव्यं वा यत्प्रमादार्थिहेतुकम् ।

वेदमार्गांशुवर्तिना(१)स्तत्प्रमाणं मनीषिभिः ॥ २ ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यविरचिते गृह्यतात्पर्यदर्शने विशः खण्डः ॥

समाप्तस्तप्तमश्च पटलः ॥

अथाष्टमः पटलः ॥

एकविंशः खण्डः ॥

पुनरपि वाक्यहान्तरं पुरुषत्रयसम्प्रदानक तादृशानामहकादीनां
महतिभूत मासिआहसन्निक पित्र्य कर्मोपादिदपते—

मासिआहस्यापरपक्षे यथोपदेशं कालाः ॥ १ ॥

मनाकुला

मासिआह नाम पित्र्य कर्म मासि मासि कर्तव्यम् । तत्र
येऽपरपक्षे कालविशेषा सामानाचारिकोपपादिष्टा "प्रथमेऽहनि
क्रियमाणे (आप घ २-१६-७) इत्यादयः अपरपक्षस्यापराङ्मु-
क्ष्या' (आप श्रौ २-१६-४) निनि च ते सर्वे यथोपदेश यथा लघोप-
दिष्टा नथैन मासि मासि प्रत्येतव्या । यद्यपि ते विशेषाः तस्मादेव व-
चनान् सिद्धा तथापि तस्य कर्मणः प्रयोगविधानमित उच्यते कियत्
इति ज्ञापनार्थमिदं वचनम् । अन्यथा ज्ञाप्यते शुचीन् मन्ववतः इत्या-
दि कस्मिन् कर्मणि निर्धारण इति । एवं तर्हि मासिआहस्यनदेशाधि-
कारार्थमस्तु । तस्मादिदमस्य प्रयोजनम्—मासपरिमाणमनपेक्षयापर-
पक्षमयेन पूर्वकाला यथोपदेश यथा स्मुरिति । तेन पूर्वस्मिन् पक्षे पञ्च-
दश्यामकृतआहस्यापरास्मिन् पक्षे अथमादिषु सर्वासु तिथिषु किया
भवति तत्तत्कामस्य ॥ १ ॥

तत्पूर्वदेशम्

मासिआहस्य मारसे मासे अहया कर्तव्यस्य । अपरपक्षे कृष्णपक्षे ।
यथोपदेश 'सर्वेष्वेवापरपक्षम्याहस्तु क्रियमाणे त्रितृन् वीणाति । कर्तुंस्तु
कालाभितियमान् फलविंशपः' (आप घ २-१६-७) इत्यादिधर्मशा-
स्त्रसिद्धोपदेशानुसारण काला भवन्ति । 'अपरपक्षे यथोपदेश कालाः
इति पुनर्वचनस्य प्रयोजन 'अपरपक्षे पित्र्याणि' (आप श्रु. १-७)
इत्यथोक्तम् ।

केचित्—यस्यां तिथौ प्रथममुपक्रमस्तस्यामेवोत्तरे प्रयोग इति
नियमो नास्ति; किन्तु (१)पूर्वेऽपि मासे अपरपक्ष एव यथोपदेश ति-
थ्यन्तरेऽपि नित्यः काम्यश्च प्रयोग इति ॥ १ ॥

शुचीन् मन्त्रवतो योनिगोत्रमन्त्रासम्बन्धान्युष्मोत्सव-
वराननर्थावेक्षा भोजयेत् ॥ २ ॥

मन्त्रकृता

शुचीन् शुद्धान् कल्पयत. शुभाभ्यवनसमाधान् 'शुचीन् मन्त्रवतस्सर्वहस्तेषु भोजयेत्' (आप ध २-१५-९) इत्येव सिद्धं पुनर्नवनमादरार्थम् । ब्राह्मणान् योनिमन्त्राश्च शुद्धमातुलादयः, योत्रमन्त्राश्च समानगोत्रा मन्त्रसम्बन्धाः कृत्विगाध्यायान्तेवासिनश्च । शुचिद्वन्धा तु परेषामिति वक्ष्यति । अनुष्म-
निति शुष्मप्रतिषेधार्थम् । अथरानि एकप्रतिषेधार्थम् । "मन्त्रैकैकं सर्वेषाम् । काममनाये" । (आह्न सू ४ ७-३) इत्याह्वलावन. । (१) अनाये आमआये कुर्मिष्टे वा कुले एकमपि भोजयदित्यत्र । यद्यपि स्त्रीभ्याऽपि पिण्डदानं दृश्यते तथापि ब्राह्मणभोजनमिह ताभ्या न भवति । होमाभिप्रेक्षणयो रदर्शनात् । विप्रनिषेधाच्च शुष्मवचनस्य । तस्मात् पितृपितामहप्रपिता महेभ्य एव त्रिभ्यो ब्राह्मणभोजनम् । एकैकस्मै त्रयः पञ्च वा. इत्यान्तरे अर्पशास्त्रेषु च दर्शनात् । विश्वभ्यो द्वेभ्यो ब्राह्मणभोजनं शुष्ममकथयत् ।
"मानामहानामप्यत्र तस्य वा वैश्वदेविक" (या स्मृ १-२२८.) इति ब्राह्मणत्वम् ॥ २ ॥

नात्पर्यदर्शनम्

शुचित्वादिगुणयुक्तान् ब्राह्मणान्, धनवान्छेदं प्रत्युपकारादिदृष्ट्यं भोजमानवञ्छा, भोजयेदिति वाक्यार्थः । पदार्थस्तु—द्वयं ब्राह्मण का-
चशुद्धाः । न च बान्धव धर्मशास्त्रे 'शुचीन् मन्त्रवतस्सर्वहस्तेषु भोज-
येत्' (आप ध २-१५-९) इति सर्वार्थमुक्तत्वादिति पुनश्च शुच्यवच-
नमनर्थकमिति, अतोऽल्पविद्यानपि शुचीनेषु भोजयेत्, तदन्वाये चर-
कियालोपो, न त्वशुचीनित्येव शुचित्वादगार्थम् । मन्त्रवता मन्त्रब्राह्मण-
वतः योनिमोत्रमन्त्रासम्बन्धान्निवच 'कुलान्तरं भूयमाणः सर्विकर्माभिसम्बन्ध-
त' इति न्यायेन, योनिदा असम्बन्धा, गोत्रिणासम्बन्धाः, मन्त्रणासम्ब-
न्धा, इत्यर्थो भवति । तत्र योनिसम्बन्धा एव शुद्धमातुलमातुलवादयः ।
गोत्रसम्बन्धा एकगोत्रास्सपिण्डादयः । मन्त्रसम्बन्धाः यज्ञवाजका-
भ्येक्यवाच्यतार । यत्तु धर्मशास्त्रे 'मन्त्रान्तेकारश्चक्षुस्सम्बन्धात्' (आप ध २-१५-४) इति मन्त्रसम्बन्धव्यतिरेकेणान्तेकारसम्बन्धानि

१. "अस्य सर्वार्थं दर्शनं, नशुद्धान् विप्रनामकादृशं प तदेव वि प्रवच्य । अस्मिन्नेषु सर्वे
पादेषु काम पवालोक्तं भोजयेत् इति पर्यायप्रमाणम्"

देवतापतने कृत्वा तत्र आसू प्रकल्पयेत् ।

मास्थेयश्रीं तदक्ष तु दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे ॥ (वा.स्मृ.१-३३, ३१)

इति वसिष्ठोक्तविधिनानुष्ठानम् ।

ननु च—

मातामहानामप्येव तस्य वा वैश्वदैविकम् । (वा.स्मृ.१-२२८),

तथा—

मातामहानामप्येव आसू कुर्याद्विचक्षणः ।

मन्वोहेन यथाभ्यास शेष मन्त्रविशर्जितम् ॥ (वि.स्मृ. ७५)

तथैव—

पृथक्मातामहानां च वैश्वदेवमन्त्रितम् ।

कुर्यात् भक्तिसम्पन्न तस्य वा वैश्वदैविकम् (वि.पु.३-१५-१६)

इति ब्राह्मणवक्तृव्यविष्णुस्मृत्या विष्णुपुराणे च विधिदर्शनात् मातामहआहमपि नियमवशादवगम्यते । तन्निष्कामेति सूत्रकारमाध्यकारी न ह्यतः ?

उच्यते—तैव तत्रापि स्मृ-वस्तुषु विपश्यन्मर्त्यस्याव जीवतो द्विज-स्यावश्य मातामहआहमाप नियमेन कर्तव्यमिति विधिरितम् । कृते अभ्युदयः, अकरणं न प्रत्यवाय इति । कस्य नहि नियमेन कर्तव्यमिति विधिरिति चेत्, य. पुत्रिकाकुलाया आसुराशिवमाहोदाया वा पुत्रो मातामहेन सह मातुस्त्वापेक्षया कर्तव्यः, तस्य मातामहआह नियमवशः, अकरणे च प्रत्यवायः । मासिधात्रे तु मातुः पृथक् आह्वानावापमाता महआह्वानावपिन्त्येवपत्तः । अथ वा यो दाहित्राऽपुत्रस्य मातामहस्या शिखार्यहारी तस्यैतच्छ्राद्धं श्रियतम् । यथाह लोवाक्षि.—

आह मातामहाया च अवश्य धनदार्पणा ।

दोहित्रेण विधिमेन कर्तव्य विधिवत्सदा ॥

इति । इत्येवार्थं भारुचिरप्याह —

‘यस्मिन् वक्षे अपुत्रो मातामहः, पुत्रिकासुनश्चाशिरुद्रव्यहारी, तस्मिन् वक्षे तस्य विपत्तदाननियमः’ इत्यादिना प्रमदान । मातामहआह प्रयोगश्च स्मृत्यवतरेभ्या न्यायतश्च प्रमेतव्यः । तस्मात् सर्वस्य दौहित्रस्य विध्यवत् कर्तव्यमेवेति नियमान्नावासूत्रकारमाध्यकारी न ह्यतः ॥ २ ॥

● अन्नस्योत्तराभिर्जुहोति ॥ ३ ॥

अनाकुला

इतरामि 'यन्मे माते' इत्यादिभिः स्त्रीलिङ्गनिर्देशाद्यभिरस्सप्तमिः । अत्रस्यैकदेशं लुहोति । ब्राह्मणभोजनार्थं कार्यतादन्नादुद्भूत्य लुहोतीत्यर्थः । तत्र 'अमुष्मा' इत्यस्य स्थाने आदितो ह्रयोऽपितुर्नामनिर्देशः । मध्यमयोऽपितामहस्य । अन्त्ययोऽप्रपितामहस्य । 'यदि द्विविता स्वादेकैकस्मिन् पिण्डे द्वौ ब्राह्मणलक्ष्ये' (आप. श्रौ. १-२७) इति न्यायेन द्विपितुर्ह्रयोऽस्य लक्षणम्-अमुष्मा अमुष्मा इति । अन्ते स्वाहाकारः । केचित् 'वितरी वृद्धता' मित्यूहं कुर्वन्ति । (आश्विनकस्य कुर्वन्ति वा) एतेन पितामहप्रपितामहौ व्याख्याता । तथा 'स्वाहा पितृ' इत्यत्रापि केचित् कुर्वन्ति । अथैन-पितृत्वमत्र विवक्षित एकत्वमविवक्षितमिति । केचित् मातामहा नाम्न्यूहेन दोषं कुर्वन्ति-यन्मे मातामही, यन्मे मातुः पितामही, यन्मे मातुः प्रपितामही, तन्मे रेतो मातामहा वृद्धा इत्यादि । ३ ॥

सात्यर्षेयसूत्रम्

अत्रास्रशब्देन ब्राह्मणभोजनार्थमत्र विवक्षितम्, यच्छवा चापादानावादेवभावः । तेनायमर्थः-ब्राह्मणभोजनार्थोऽस्रश्चस्मात्स्वपञ्चाज्ञातादोदनापूपादेहोमायमेकस्मिन्पात्रे सहोद्भूत्य, तस्मात् पार्वणवदनदानधर्मेणा-कदाचोत्तराभिः 'यन्मे माता' इत्यादिभिस्सप्तमि प्रपृच्छ प्रवाणाहुतीर्तुं होति । न तु बहुमन्त्रक एको होमः, 'एतद्वा विपरीतम्' (आप. श्रु. ११-५) इति बहुत्वान्निकात् । अत्र च 'एतद्वे'ति सूत्रव्याख्यानं व्यक्तं भविष्यति । अत्र प्रथमद्वितीययोर्मन्त्रयोरमुष्मा इत्यस्य स्थाने विष्णुशर्मण इति चतुर्थ्याऽपितुर्नामग्रहणम् । एव तृतीयाचतुर्थयोः पितामहस्य, पञ्चमय ह्रयोऽप्रपितामहस्य । सप्तमे एवदशब्दाभावाच्चास्ति नामग्रहणम् । अन्तूहव्याघ्र द्विविधादिकस्यापि, 'तस्मादत्र नादेत्' (आश्व. श्रौ.) इति क्वचूहप्रतिषेधश्चुतेः । 'न प्रकृतावृद्धो वियते' (आप. श्रु. ३-५०) इति प्रकृतावृद्धनिषेधाच्च । तस्मात् 'पिता वृद्धम्' इत्यादिशब्दचन (१) विशादिसामान्यपरम् । अत एव प्रकृता दशपूर्वमासयोरनेकपत्नीकस्यापि 'पत्नी सप्तस्र' इत्येकवचनेनैव सम्प्रिय ।

ऊह इत्युपदेशः । प्रकृतयेव द्वादशाहे 'अथ सुत्यामित्याहेखनः' इत्यूहदर्शनात् ।

'य ए ते तत् सधुमात्' इत्यादिष्वेव एव न्यायः । जीवविज्ञादिकस्तु पित्रादेः पित्रादीनां प्रपाण्यां सूतानां नामानि गृह्णाति । यस्तु प्रसीतपि तुकोऽर्थं श्रियमाणपितामहस्स्यात्, स स्वपितुश्च तत्पितामहप्रपिताम-

इयंश्च नामानि पृच्छीषात् । तथा मन्त्रेषु प्रतियोगिमेवैधवि वितुपिताम
हप्रपितामहशब्दानामेव प्रयोगः । ऊहपक्षे तु, तत्प्रतियोगिचानर्देशात्
वेकः 'वितुः पिता बृहस्पतिः' वितुः पितामहो बृहस्पतिः इत्यादिक प्रयोगः ।
न च जीवपितृादिकस्य मासिधात्रं नास्तौत्याशङ्कनीयम्,

अथमात्रे तु पितरि पूर्वपदमेव निर्वपेत् ।

पूर्वेषु विपु दाल्ध्व जीवेच्छेन्निकृतय यदि ॥ (म स्मृ ३-२२०)

इत्यादिबचनजातान् ।

मन्त्रेष्वपि व्युत्क्रमप्रतीतपितृादिकस्यैव घटने,

'व्युत्क्रमाच्च प्रतीताना' न च कदापि सपिण्डता ।

इति व्युत्क्रमस्युक्ताना सपिण्डीकरणनियेचन सपिण्डीकृतपितृसम्प्र
दानके धात्रं तत्पुत्रादीना (१) अधिकार्यमाणात् ।

मयम्,

पिता यस्य तु कृतस्वराजीवेच्छापि पितामहः ।

वितुस्त नाम सङ्कीर्णं कान्त्यमपितामहम् ॥

पितामहो वा तच्छब्दं भुञ्जीतपञ्चमीमनु ॥

(म स्मृ. ३ २२१, २२२)

इति मनुवचनेन व्युत्क्रमप्रतीतपितृादिकस्यापि आह्वायधानात् ।
ततश्च व्युत्क्रमाच्चेति विषय वास्तव इति निश्चयादायकारोऽपि वा
क्षिप्तोऽयमभ्यते ॥ ३ ॥

आज्याहुतीचाराः ॥ ४ ॥

अनाकुल

यज्जान्याहुतीर्जुहोति-स्वाहा पितृ इत्याद्याः । तत्र 'स्वाहा पितृ'
इति पुरस्तात् स्वाहाकारमात्राद्यन्ते स्वाहाकारः । अथाहु — मासिधात्रे
ब्राह्मणमोक्षेन प्रधानकर्मतद्गुणमनीकरणं पितृध्वः । तत्र जीवपितृधात्रं
क्रिया न भवति । 'यदि जीवपिता न दद्यात्' इति नियेधान् । आह्वासात्
कृत्वा चिरमेत् इत्येवमपि विधितं भवान् । होमस्य आजनाहुत्यात् पि
तृपितृवक्षे तु होमस्य प्रधानावादेति । अन्ये तु वेभ्य एव पितृ दद्यात्
तैभ्य एव पुष्टोऽपीत्याहुः ।

अपर आह—जीणि धात्रे प्रधानादि-अग्नी करणं भोजनं पितृदानं
मिति तेनाहोमात् कृत्वा चिरमेदित्यस्यापि विधिरय विषय इति ॥ ४ ॥

ता-पर्वश्रौतम्

एवमप्रहोमान् हुत्वा, अन्तरस्तुता 'स्वाहा पिबे' इत्याद्याः पञ्चमया हुताहुहोति ॥ ४ ॥

एतद्वा विपरीतम् ॥ ५ ॥

अथानुष्ठुप्

पूर्वास्मिन्नाप्याहुतयः उत्तराभ्यद्विजाहुतय इत्यर्थः । मन्वास्तु यथा स्नातमेव । प्रयोगः—पूर्वश्रुतिर्वदनं साय भोजनानन्तरं एव आहू भविष्यतीति । तत आरभ्य व्रतचर्यां सर्वेषाम् । (नय तु मूयः पूर्वश्रु सायभोजनं न भवति । "यदनाश्वातुपवसेत् पितृदेवस्यस्त्वा" इति लिङ्गादिति ।) अथापरेणः प्रातः हुत्वा पूर्वमिवेदनम्—अथ मित्यत इति । अथाभ्यद्विजाहुतयः द्वे स्नातान् कृतपण्ड्यान् तानामन्वयते । पूर्वं विन्वेभ्यो देवेभ्यो यज्ञो पवीती तुमान् ह्यो चतुरो वा 'माषि आह्वे विन्वेभ्यो देवेभ्यः क्षणः कर्तव्य' इति । 'ओ तथे'ति प्रतिबन्धनम् । 'प्राप्तेषु मन्वा'मिति यथास्तन प्रापनम् । 'प्राप्तेष्वानी'ति प्रतिबन्धनम् । देवेभ्यः प्रादमुखाः प्राज्ञाणाः प्रादमुलेषु वर्मेषु । पितृभ्य उदङ्मुखाः द्विगुणभूतेषु दक्षिणामेषु सुवानः चित्रेः वृद्धाः पितृतामहायः वृद्धतमाः प्रवितामहायः । एकैकस्य (१) यम्ययो वा । पुरो देशे दक्षिणाग्रणे आह्वानारे सक्तः परिश्रितमुदङ्वाह्वार तस्य पूर्वोत्तरे देशे अग्निरौपासकः । तस्य दक्षिणतः पितृद्वानार्थं स्थण्डिलम् । तस्य दक्षिणत उदङ्मुखाः पितृर्था पञ्चात् प्रादमुखा देवार्थाः । तस्मिन्नेव स्थण्डिले यथाचक्राश्च विष्णु पात्रेषु पितृभ्य उदकान्पथ्यानि दक्षिणापवर्गाणि तिस्रः कन्ति । देवेभ्य एकस्मिन्पथमिति । तानि पुष्पैरक्षकीर्य दर्भेषु सादयिष्या दर्भैः प्रच्छाद्य आसनगतानां प्राज्ञानां हस्तेषु स्वस्मान्स्वस्मान् उदपावात् पात्रान्तरेषां आदाय 'विद्मे देवा इदं वोऽर्घ्यं' 'पितः इदं तर्घ्यं, पितामह इदं तेऽर्घ्यं, प्रवितामह इदं तेऽर्घ्यं, इत्यर्घ्याणि ददाति तूर्ध्नी वा । पुरस्तादुपरिष्ठाञ्च शुद्धादकम् । ततो गन्धादिभिः वासोनिष्ठं द्विजावभ्यर्च्य । 'उद्भिज्वलतामग्नौ च क्रियता'मित्यामन्वयते । 'अममुद्भिज्वतां काममग्नौ च क्रियता' इति प्रतिबन्धनम् । ततो प्राज्ञणार्थं मरुनादजा दुर्धृन्वापरेणाग्निं बर्हिषि प्रतिष्ठाप्यामिष्यान्मरुपसमाधानाद्यान्य जगाम्ने यथोक्तं प्रधानाहुतीहुहोति ॥ ५ ॥

ता-पर्वश्रौतम्

यद्वा-विपरीतोद्भवति, 'यन्मे माता' इत्याद्या पूर्वास्मिन्नाप्याहुतयः, 'स्वाहा पिबे' इत्याद्या उत्तराभ्यद्विजाहुतय इति ॥ ५ ॥

सर्वमुत्तरैरभिप्रोक्त ॥ ६ ॥

एष प्रधावाहुतीर्हन्ता सर्वविहृतुन हृत्वा ज्ञवादि प्रतिपत्तये । साहे प्रधा
ने सर्वत्र प्राचीनार्वातम् । न ज्ञवात्प न्यस्ये । परिवेषकान्त हृत्वा प्रणी
ताश्च विमुज्य ननस्मर्षमश्र हान्य च समुत्तिषाच हुनराच च तस्मिन्
अस्तुज्य तपुर्विद्विधिः । अमिमुशम् 'एष ते तन मधुमर्नि' इति । अथा
प्युहः 'एष ते मातामह मधुमानि' इत्यादि ॥ ३ ॥

ग. न. क. म. न. म.

अथ ब्राह्मणभोजनार्थं हविष्यमहाविष्यं च सर्वमथ ततो 'एष ते
ततः प्रभुमान्' इत्येतेत्यादिर्मन्त्रैः अभिसृष्टोत् । एकपक्षान् सर्वस्याभिमर्श-
नासकमथे मन्थानुक्तिः । शीविष्यतन्मन्त्राच्छेषाणाञ्च ॥ ६ ॥

कलुप्तान्वा प्रतिपश्यम् ॥ ७ ॥

अथ वा मोक्षरूपेण कथमात्मनोऽप्येवमुक्तं । अत्रिमुक्तं पृथगभि-
 शेत् कथयतिहम् । तत्र यावन्तः विषयं भोग्यम् तावन्तु प्रथमस्त-
 मन्वस्वप्राप्तिः । अत्रिमुक्तं कथयतिहम् । अत्र यावन्तः कथयतिहम् । अत्र यावन्तः

100

अथवा-विशदार्थेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः अनिवृत्तं भोजनपात्रेषु क्लृप्तं प्रकल्पितान् भोज्यवपदार्थान् एकैकेन मन्त्रेण यथाहितमनिसूत्रेण । अत्रापि विशदंरक्षैकस्य ब्राह्मणवद्वन्ते सुगन्धिमांशकसमन्वये च तत्तत्त्वम्ब्राह्मणिः ॥ ७ ॥

उत्तरेण वज्रघोषस्पर्शयित्वा ॥ ८ ॥

1998

उत्तरेण यज्ञाय 'पृथिवी ते पात्रं'मित्यनेन ब्राह्मणे स्पर्शान्तिवा
मीजयेदिति शेषः । तत्र च 'ब्राह्मणानां ग्वा, मिषां जेष्ठा' इति
पशूनां दृश्यते तथापि प्रतिपूरणं मन्त्रावृत्तिः (१) उपन्यस्यन्वयन्, वन्त्यापः ।

[illegible]

करणमन्त्रेण च । तत्र पूर्वं देवानामुपस्पर्शनं 'विश्वे देवाश्च' इत्यनमर्चा, भूम्यन्तरे दर्शनात् । वैष्णव्येऽप्यपरे । इदं विष्णुरित्यन्ते विष्णो हव्य रक्षस्वेति । तथा पित्र्येष्वप्यन्ते विष्णो कव्य रक्षस्वेति । जुहोनेषु परा-
ह्वाचरेते । रक्षोपनात् पित्र्यान् वैष्णव्यान् मर्त्याश्च पवित्रान् धर्मवान् मन्त्रान् धर्मशास्त्रमितिहासपुराणांश्चाभिधावयति ।

ततस्तुभान् शान्ता मधुमती आचरेत् अक्षसमीकृतेति च । अथ सूमाद्यन्न विकिरति- 'यं अभिदग्धा येनाग्निगवा ये वा जाता कुले मम । भूमौ दत्तेन पिष्टेन तृप्ता यान्तु वरां गति'मिति । अथावाग्नेषु पुनरपो दत्त्वा 'स्वादित'मिति विषयान् वाचयति 'रोचत' इति वेदपदेवाधानं । ततो यथाशब्दं दक्षिणां दत्त्वा सर्वेभ्योऽन्नशेषेभ्यः पिष्ट्वाग्निं प्राशनार्थं आधृत्य शेषं निवेदयेत्-अन्नशेषं किं क्षियता इति । इष्टेऽन्नशेषमुत्तप-
तामिति प्रतिवचनम् ।

'दातारो नोऽभिवर्धन्तां' (१) वेदास्त्वन्ननिरेव न ।

अन्ना च नो मा व्यचनान् बहुदेव च नोऽस्तु' ॥ इति प्रार्थयते ।

'दातारो नोऽभिवर्धन्ता'मित्युहेन प्रतिवचनम् । तुल्यत्वं प्रदक्षिणीकृत्य, नमस्कारः । ओं स्वधेति पितृभ्यः । विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति विश्वेषां देवानाम् । तत्र सर्वकर्मणां वेदवेदेषु पूर्वं प्रवृत्तिः । पश्चात् पित्र्येषु । नि सज्जने विषयेषु । अभिधनणादि यज्ञोपवीती प्राक्षिपण्डेभ्यः, कक्ष्या-
न्तरदर्शनात् ॥ ८ ॥

नान्वर्धयेत् ।

उत्तरेण 'पृथिवी ते पात्रम्' इत्यनेन पट्टम्, बहुमानप्रविशेषान् प्राह्व-
त्वात्, दत्तेन गृहीत्वोत्सर्गश्चिन्त्य, नं भोजयेदिति शेषः । अथ च मन्त्रे
कदापि प्राह्वयानामिति बहुवचनं तथापि युगपत् स्पर्शयितुमशक्य-
त्वात् प्रतिबुरुष मन्त्रावृत्तिः, यथा—'वायवस्त्व' (तै स-१-१-१)
इति मन्त्रः प्रतिवत्सम् । एतद्विष्णु बहुवचनं प्रयोगसाधुत्वाच्च, एकत्र
योगवचनप्रयोगानेकव्यञ्जनाभिप्रायः वा ॥ ८ ॥

भुक्तवतोऽनुव्रज्य प्रदक्षिणीकृत्य द्वैधं दक्षिणाग्रान्
दर्भान् सैस्तीर्थं तेषूत्तरैरपो दत्त्वात्तरैर्दक्षिणापवर्गान् पिष्ट्वा-
न्दत्त्वा पूर्ववदुत्तरैरपो इत्युत्तरैरुपस्थापोत्तरयोदपात्रेण त्रिः
प्रसव्यं परिविध्य न्युज्य पात्राण्युत्तरं यजुरनवानं व्य-

वराह्यमावर्तीयत्वा प्राक्ष्य पात्राणि हन्द्मभ्युदाहृत्य सर्वतः
स्समवदापोत्तरेण यजुषा शेषस्य ग्रामवरार्थं प्रादनीयात् ॥ १॥

अनाकुल

ततस्तान् शुक्ललोच्छ्रुत्वा पर्यवर्तन् प्रत्याहृत्य प्राचीनावीती
विषड्वप्रदानवेद्यो दक्षिणामन इमेन संस्तुष्याति इष द्वेषा द्वयो र्वान
योरसभिन्नामित्यर्थः । तत्र पितृभ्यः पुरस्तात् स्तुष्याति, मातृभ्यः पश्चात् । तथा साम्बल्लायनः—कर्तुंशेहे द्वयोऽप्यदन्तु न, पूर्वस्तु पितृभ्यो
दद्यात्, अपरास्तु मयीभ्यः (साक्ष्यं तु १-५-६, ७, ८) इति । 'दक्षिणाग्री-
पिशेषु' (आप. सू. १७) इत्यस्य परिवृत्तरवविषयत्वादिह दक्षिणाग्रीस्यु-
क्तम् । मत्स्येन तैत्तिरीयेनैव 'भार्जयन्ता मम पितरः' इत्यभिहिते क-
रति । पूर्ववदिति वक्ष्यमाणमन्त्रोऽन्वयकृष्यते । पिण्डं पूर्ववत् ददाति
विषड्ववित्पक्षे यत् पिण्डदानं तदित्यर्थः । तेन यानुश्रुताज्जलीवित्पक्षमाद्यो
विशेषा इहापि भवन्ति । तत्र पितृलिङ्गं, पितृभ्यस्तर्पणं, मातृलिङ्गमर्प-
णं यस्तीर्तव्यम् ।

प्रथमपो दत्त्वा तत ऊर्ध्वमेव 'एतत्ते तत्तासां वित्पादिभिस्तेषु
इमेनमेषु दक्षिणामनं, पिण्डान् ददाति यथालिङ्गं पितृभ्यस्तमातृभ्य-
श्च । अस्याविषयः सर्वत्र सामग्रहन यथालिङ्गम् । अत्रापि पूर्ववदित्यस्य स
यज्ञान् सम्यं ज्ञान्वाक्यावाचीनपाणिदित्यादि विवाहविहर्षे भवति ।
अनेकपितृकस्थोऽह इति पेङ्गिमुच्यते । 'एतद्वा ततो वज्रशर्मोऽप्यनुशर्मावी-
दे च युवामनु, 'एतद्वा पितामहा' विन्यादि । एतद्वा मानसवत्सो याश्च
युवामनु' इत्यादिदक्षिणापवर्णानित्युच्यते-उभयेष्वपि पिण्डानां पृथक्
दक्षिणापवर्णता यथा स्पर्शति । तेन पितृविषड्वाना दक्षिणतो मातृपि-
ण्डा न भवन्ति । किं तर्हि ? वक्ष्यात् ।

यत्र पिण्डान् दत्त्वा पूर्ववदुत्तरेणो ददाति पितृभ्यश्च मातृभ्यश्च ।
मन्त्रसमाह्वये 'भार्जयन्ता मम पितर इत्येते' इति मन्त्रानां पुनरादिष्टत्वात् ।
'उत्तरेणो दत्त्वा' इत्येष सिद्धे पूर्ववदित्यभिदेशः पिण्डावस्तुपक्षप्रत्यक्षम-
हेतव्यः—पिण्डेषु चोदकाप्रज्ञादिषु च । तत ऊर्ध्वमेव यानुपतिष्ठते
यथालिङ्गं 'दे च योऽप्रेति पितृन्, याश्च योऽप्रेति मातृन्, ते च बहुन्तामि-
ति पितृन्, ताश्च बहुन्तामिति मातृन्, तृष्यतु भवत इति पितृन्, तृष्यतु
भवत इति मातृन्, तृष्यत तृष्यत तृष्यत इत्युच्यते ।

तत उत्तरयोः पुत्रान् यौत्रानिवेतयामिः अन्वसुदधाम्येव पिण्डान्परि

विज्ञति । कर्मणां स्वरूपं निवति शिक्षात् विज्ञानां सदपरिषेचनम् । उद्वाच
वचनं हस्तेन मा भूदिति । प्रसज्यदन्तमनुवादः ५५५५ त्रिगुणीभूतमेकमेव
परिषेचनं सन्ततं यथा स्यात्, न विषदयितुमशक्यत् त्रीणि परिषेचनानि
पृथगेति । एव परिषिच्य ततः पात्राणि यान्यत्र प्रकृतानि त्रीण्यर्च्यपात्राणि
परिषेचनपात्रमुदकुम्भं परिमन् पिष्टार्थमश्नुकृतं तन्नोति तानि न्युज्य
न्याजि कृत्या तत उत्तरं वत् 'तुप्यत तुप्यत तुप्यते' स्येत् कन्यानमत्
कुम्भम् अवरार्चमावर्तयति विरभ्यावृत्तिः अवरा मात्रा यस्यावर्तनस्य
तत् अवरार्चम् । यत्तुर्ग्रहणं 'तुप्यते'त्यस्य क्षिप्रवृत्तस्य पठितस्यैकवत्
हुत्वापनार्थम् । तस्य विरावृत्ती नवकुम्भोऽभावावृत्तमेवति । एवमावृत्त
न्यवकृतानि पात्राणि प्रोभ्य ह्नुवन्मुदाहरं उदानयति । अमीति वचनत्
उत्तरं कर्म प्रमुदाहरणीत्यर्थः । तेनोत्तरस्मिन्नपि आदिकर्मणि तान्येव
पात्राणीत्येकः । नतयन्ये । एवमभ्युदाहृत्य शेषस्याश्वस्य माववरार्चं वा
सोऽवराभ्यां अवरा मात्रा यस्या तत् माववरार्चम् ह्नुवन्तो हुस्वः । त
स्यास्मीयत् उत्तरेण वक्तुं 'वापे निविष्टोऽभूत् तुरीयमि' इत्यनेन त्वेवस्तर्त्त
भ्य' आदशेषेभ्य अवशेषेभ्य इत्यथ । आदः कृमिद् प्राशनं, न निवदस्या
शतस्य नियमविधिः । तस्मात् तत्रापि प्राचीनापीतमेव । आचमनं
तु यज्ञोपवीतमनङ्गत्वात् । ततः पञ्चमहायज्ञानां प्रवृत्तिः ॥ ५ ॥

उत्तरार्च्येष्टनम्

अथ नृपवतो प्रजनो ब्राह्मणानामुद्दीक्षीमान्तमनुमज्य प्रदक्षिणीकरोति ।
एतयोश्च यज्ञोपवीतम् । कथम् ? प्रदक्षिणे तावत् 'यज्ञोपवीतिना प्रद
क्षिणम्' इति साहचर्यात् । अनुप्रजनेऽनुमज्य प्रदक्षिणीकरोति प्रदक्षिण
साहचर्यात् । तन्त्रेण चैतदुभयं सम्भवात् (१) । यदि तु कारणवशात्
न्याभावः, तदा वृषकपृथक् । अथ प्रत्येत्य प्राचीनापीती विषदद्वाव
देशे वक्षिणाम्नां र्मान्, द्वे द्वेष्टा सस्तृणानि । तत्र पुरस्तादिपञ्चाद्यर्थे,
पश्चान्मात्राद्यर्थम्, आद्वल्लापने दर्शनात्, आचाराच्च । ततस्तेषु दर्शेषु
ती 'मात्रैर्यन्तां मम चितर' इत्यादिभिस्त्रिभिः, 'मात्रैर्यन्तां मम मा-
तर' इत्यादिभिश्च यथाहं दक्षिणापयस्येवमेव आनतरतुरी, 'एतत्ते
ततासी' इत्यादिभिः 'एतत्ते मानरसी' इत्यादिभिश्च यथाहं द्वेष्टा
वक्षिणापयवत् निवन् वदति । विषदाश्च हुतशेषात् नृकशेषाच्च सम
वदाय कर्तव्याः । अत्र पूर्वेषु त्रिषु मन्त्रेष्वसाधित्यस्य स्थाने पितृविता
महप्रपितामहानां नामानि सम्बुद्ध्या यथाक्रमं एवमिति । उत्तरेषु तु त्रिषु

१.८, सं. २१] अनाकुञ्जातात्पर्यदर्शनाभ्यां संहितम् । २६९

मातृपितामहीप्रपितामहीनाम् । 'वक्षिणतोऽप्यगं.' (आप सु १-१०) इति सामान्यविधिसिद्धस्येह पुनर्वचन, पिण्डदान एव वक्षिणापवर्गं' इति दर्शनास्तरणेषु तु वक्षिणापवर्ग इति ज्ञापनार्थम् तत्रोक्तयेषां पिण्डानां प्रत्येक वक्षिणापवर्गसिद्धयर्थं च । अथ पूर्ववत् 'मात्रेवन्ताम्' इत्यादिभिरेवापां इत्यादि ।

केचित्—'तदुत्तरैरपां इत्यादि उत्तरेर्वक्षिणापवर्गांश्च पिण्डान् इत्यादि' इत्येतयोरेषां 'पूर्ववत्' इति वदमपकृष्य शिष्येण तुल्येषु चाद्यमान पूर्ववत् पिण्डापितृयज्ञवर्गकर्मव्यमिति व्याचक्षते । प्रयोजनं तु "बोभुदकाश्चर्त्तश्चिनयति" (आप श्रौ १-८-१०) 'सर्वं ज्ञान्वाचवाचाचीनयाणि' (आप श्रौ १-२-१) इत्यादिवाचानमिहापि भवतीति । तत्र, अपकर्षस्यैवायुक्तत्वात्, पूर्ववादेश्चन्य पिण्डापितृयज्ञवर्गवर्गेषु ज्ञानुदयाच्च । यदि तत्राचारवतात् 'सर्वं ज्ञान्वाचव' इत्यादिर्वापि कर्मव्यमन्तुच्यत, तदा न कश्चिद्भव ।

अथोत्तरे 'वे च वोऽव' इत्यादिभिष्वद्भिर्मन्त्रैर्वैवा कर्म यथालिङ्गितम् मातृस्य त्रिसिद्धिरपि सिद्धे । तृप्यतप्येन विरावृत्तेन उभयास्तन्वेष ॥

केचित्—'चत्वारो मन्त्राः न षट् । तत्र प्रथमां मन्त्रां 'वे च वोऽव' इत्यादि. 'ताव्य वदन्ताम्' इत्यन्त. उभययामुपस्थानार्थम् । 'तृप्यन्तु मवन्त.' इति पितृणाम् । 'तृप्यन्तु मवन्त' इति मातृणाम् । 'तृप्यत (१) तृप्यत तृप्यत' इत्युभयेवामिति ॥

तत उत्तरा 'पुत्राण्यीजान्' इत्येतया उभयेषां पिण्डान्युपपदपात्रेण वि प्रकल्पमपिच्छिच्छं वीथिवानि । सामान्यविधिसिद्धस्य प्रसङ्गस्येह पुनर्वचन पूर्वत्र "वक्षिणीकृत्य" इति वचनादिहापि मादक्षिण्य स्यादिति शङ्कानिरासार्थम् । अनन्तर पात्राणि होमार्थानि पिण्डदानार्थानि च ।

केचित्—'होमार्थानि वोददानार्थानि च, न तु होमार्थानीति ।

न्युप्यव अथोपिस्तानि कृत्वा, । तत उत्तरं षट् 'तृप्यत तृप्यत तृप्यत' इत्याद्यानत एव विरभ्यस्तम् । अनन्तं अनुच्युतम् (२) । 'अथ विरभ्यावृत्तिरजग मावा यस्यावर्तनस्य तत्त्ववराध्यम् यथा भवति तथा वर्तते । ततश्चावमायापि मावाया तृप्यतति नवकृतोऽव्यसितस्य भवति । एवमवधानं यावच्छक्त्यावस्य, ततः कत्रापि न्यभ्युतानि मेऽव, इन्दनन्तुशर्हः । अत्राभ्युपसर्गादुत्तरं कर्म प्रत्युदाहरति । तथा पात्राणां (३) निरिष्टिकदापो नास्तीति भावः । अथ मेवमवस्य मावराध्यं प्रा-

१. तत्र वृत्—तृप्यत इति त्रयस्तुल्येन.

२. तत्र न—अनुच्युतम्.

३. तत्र कृतस्य पुनराग्रेण निरिष्टं इत्युच्यते :

साधराभ्यम् । छान्दसम्भादभ्यः । उत्तरेष्वनुवा 'प्रथो निवेष्टम्' इत्यनेन प्राचीनात् । एतच्च सर्वतस्त्वैभ्योऽन्येष्वेभ्यस्त्वमवदाय कार्यम् । इव च प्राशनं भोजनेच्छावामसत्यामपि साधराभ्यमवश्यं प्राश्य, कर्माङ्गात् । यथं प्राश्य, ततश्शुद्धार्थं यज्ञोपवीत्याचामेत् ॥

अथात्र सूत्राणामपूर्वत्वादप्यनस्तिज्ञानपि पदार्थानुवसङ्गत्य यथा प्रतिभास्य प्रयोग उच्यते—पूर्वेषुस्तापमौपासनहोम दुःखा प्राची-
नावीती कृतप्राणायामः इयो मासिधादम् कर्त्तास्मीति सङ्कल्प्य
शुचिःचादिगुणसम्पन्नेभ्यः श्विशादिदोषवर्जितेभ्यः कृतसापमाह्निके
भ्यो ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् । तत्र प्रथमं यज्ञोपवीती भूत्वा 'इयो
मासिधादम् भवितुः, तत्र भवद्भिर्दिवेदेवार्थे क्षणः कर्त्तव्यः' इति
विद्वेदेवार्थेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् । ततः प्राचीनावीती 'विषये
क्षणं कर्त्तव्यः' इति विषयेभ्यः । 'पितामहार्थे क्षणः कर्त्तव्यः' इति पि-
तामहार्थेभ्यः । 'प्रपितामहार्थे क्षणः कर्त्तव्यः' इति प्रपितामहार्थेभ्यः । ए-
कब्राह्मणवक्षे तु 'वितृपितामहप्रपितामहार्थे क्षणः कर्त्तव्यः' इति । मा-
तामहधादकारी चेत्, ऊहेन 'मातामहार्थे क्षणः' इत्यादिना निवेदयेत् ।
तत्र चाधारयोऽनर्थसमिधोराज्यभागयोराग्निमुखाहुनौ स्विष्टकृति
प्रायश्चित्ताहुनौ च तथा विद्वेदेवार्थेषु सर्वेषु पदार्थेषु च प्रक्षिपानु
ब्रजनयोश्च यज्ञोपवीतमेव । एभ्योऽन्यवासमाप्तस्त्वैव प्राचीनावीतमेव ।
एतच्च प्रागेवापवादितम् । कर्तुंश्रात्र सङ्कल्पादारभ्य आसमासेमिह्यन-
र्थाविवतचर्या शनशन च भवति । भोजनृणामपि मजूकाऽन्धेघःत्वादि ।
अथापरेषु, प्रातस्तान् ब्राह्मणान् गृह्मानां च आचान्तानासनेषूपवेश्य
पूर्ववर्द्धितीयमामन्त्रणम् । अत्र त्वत्त आह भविष्यतीति मेदः । 'पूर्वेषुर्नि-
वेदने अपरेषुर्द्धितीयं तृतीयं चामन्त्रणम्' इतिवचनात् । अथ तेषां पादान्
कुण्डेषु सङ्कुचयित्वेभ्योऽपि निष्पाद्यमय्य, कसरताम्बूलादीनि दत्वा अभ्य-
ज्य स्नानार्थं प्रस्थापयेत् । न च क्षायुः । ततस्त्वयं च स्नातो ब्राह्मण-
भोजनाधीनाद्वान्वेनाग्नेन वैभवेव पञ्चमहायज्ञाच्च कुर्यात् । केचित्—
समासे आह इति ।

ततोऽपराह्णे प्राचीनावीती ब्राह्मणान् प्रक्षालितपानिवादानाचान्तना-
सनेषूपवेशयति । तत्र विद्वेदेवार्थान् प्राह्नुषान् प्राक्कलेषु रमेषु पित्रा-
द्यर्थांनुदङ्मुषान् द्विगुणभुग्नेषु दक्षिणामेषु रमेषु । आह्नागारं च शुचीं
वेशे दक्षिणाश्रये सर्वतः परिधितमुदगद्वारं च भवति । तस्योत्तरपूर्वे
होऽग्निरौपासनः । अग्नेर्दक्षिणतः विपश्चमदानार्थं स्थण्डिलम् । तस्य

दक्षिणतः विद्यावर्धनामासनम् । पश्चात्तु विश्वेदेवार्धनामासनम् । स्थ
 पिङ्गलेषु यथावकाशं विद्यादिभ्यस्त्रिषु पात्रेषु यथास्मिन् वा शास्त्रान्तरो-
 कविधिनाऽर्घ्यमुपकग्रहणम् । विद्येभ्यो देवेभ्यश्च यथाविधि पात्रन्तरे ।
 तानि गन्धादिभिरभ्यर्च्य, दर्भेषु स्नादयिष्या दर्भैः । प्रच्छाद्याथासनगतानां
 ब्राह्मणानां हस्तेषु स्वस्मात्स्वभ्रातृदयाप्राप्त्यान्तरेणाप आदाय
 'विद्ये देवाः इदं यो अर्घ्यं' 'पितरिदं ते अर्घ्यं' 'पितामहेदं ते अर्घ्यं'
 'मपितामहेदं ते अर्घ्यं' 'पितृपितामहप्रापितामहादं वो अर्घ्यं'
 इति वाच्यार्घ्यं ददाति । इत्येवार्धदाने आह्वे स्वधानिनपनमुदगात्रा
 नयनमिति चोच्यते । पुरस्तादुपरिष्ठाद्यार्घ्यदानाहस्तेषु शुद्धोदक
 दानम् । ततो गन्धादिभिर्वासोभिरङ्गुलीयकादिभिरक्षय्याविनय ब्राह्म
 णानामभ्यर्चनम् । ततस्तान् 'उद्धिषतामग्नौ च क्रियताम्' इत्यामन्त्रय
 ते । ते च 'काममुद्धिषता काममग्ना च क्रियताम्' इति प्रोक्तवन्तः । 'उ
 दीच्यवृत्तिस्त्वामनगतानां हस्तेषुदक्षप्रानयनम् । उद्धिषतामग्नौ च क्रि
 यता मित्यामन्त्रयते । काममुद्धिषतामग्नौ च क्रियतामिदमिदमृष्ट क-
 स्रेऽन्नुदयाच्च' (आप १-२-१७-१७, १८, १९.) इति धर्मशास्त्रवचनात् ।
 एतच्चोदयाप्राप्तयत उद्धिषतामिदमामन्त्रय च पालिकम् । आभ्यर्चा
 रेणानुकरान्, उदीच्यवृत्तिरित्यस्य समासस्य उदीच्याना वृत्तिरुदी
 च्येषु वृत्तिरित्युपपत्त्यापि विग्रहाभ्युपगमाच्च । अथ ब्राह्मणभोजना
 र्थादभ्रातृद्विष्वमेदनापवादिक एकस्मिन् पात्रे समुत्तिष्ठन्त्य अहवि
 ष्य क्षारादिसंस्पृष्टमभ्यस्मिन् पात्रे उद्धृत्याथ द्विष्व्य प्रोक्ताह्वानमितिचा
 र्ये अग्नेरुपसमाधानाद्यग्निमुखान्न कृत्वा 'यमं माता' इत्यादिभिस्त्र्य
 योदश प्रधानाहुतीर्हुत्वा दिवष्टकृत च तत्र उदीचीनमुष्य भस्मापोष्य
 अहविष्य स्वाहाकारेण हुत्वाथ 'तेपयो' इत्यादि तन्त्रशेष समाप्य तत्र
 'पय ते तत' इत्यादिभिस्सर्वमन्त्रमभिमुदय अथ प्रथकृतकतृतीयमाम
 न्यर्च्य पूर्ववेदेव कृत्वा त्रिष्वपि चामन्यनेषु 'ओं तया' इति प्रतिबन्धन
 ब्राह्मणानाम् । ततः कर्तुं प्रार्थन 'प्राप्नोतु भवान्' इति । ततः 'प्राप्त
 यानि' इत्यङ्गीकारो भोजनपानम् ।

अपरे क्रमात्तरमाहुः—विष्वेदेवपञ्चमहापञ्चानन्तर अपराह्वे प्राची
 नाधीती अग्नेरुपसमाधानादि करोति । तत्र स्वधानिनपनपक्षे पात्रस
 स्नादनकाले स्वधापात्राणामपि स्नादनम् । प्रणीता प्रणीय विधिरन् स्व-
 धामहणम् । ततो 'ब्राह्मण दक्षिणतो निपाद्य' इत्याद्यग्निमुखान्ते कृते

पादमक्षालनादि । उद्धिवतामित्यामन्त्र्य, अन्नमुद्धृत्य प्रधानहोमादप्येति । इहापि यज्ञे स्वधामिनयनं पात्रिकमेव ।

अग्रे तु—मासिमादौ शास्त्रान्तरानुसारान्मन्त्रव्ययमवज्ञोजनवैशस्रस्कारो विम्वेषा देवानां पित्रादीनां चावाहन, भोजयित्वोद्भासनचेच्छन्ति । अत्र च पदार्थेषु क्रमे च शिक्षाकारोदेव विम्वेषः, सूत्रकारमाश्वकाराभ्यामनुकल्पात् ॥

अथ प्रकृतमुरुपते—भोजनपात्रवल्गुमानप्रविशेषात् यथास्व ब्राह्मणानुवस्पर्शयति 'पृथिवी ते वाक्, इत्येतया 'इद् विष्णुर्विचक्रमे' इत्येतया च । तत्तवाद्यान्ते 'विष्णो इव्य रक्षस्व' इति विम्वेषां देवानां, 'विष्णो कष्य रक्षस्व' इति पित्रादीनाम् । एव स्पर्शयित्वाय भोजयेत् । विम्वेषे सति सर्पिर्मासादीनि विशिष्टानि दद्यात्, अभावे तैलं शाकमिति । भुञ्जानान् ब्राह्मणानाहवनीयार्थेन ध्यायेत्, पित्रादीन् देवतात्वेन, अथ चासृतत्वेन, आत्मानं ब्रह्मत्वेन । भुञ्जानेषु च पराकलहन् राक्षो यन्त्रां विष्णान् वैष्णवान्मर्षांश्च(१) पात्रमानमन्त्रान् धर्मशास्त्रमितिहासपुराणानि चानिधाययति । तृप्ताश्च शात्या मधुमतीश्चावयति, 'अन्नं क्षमीमदन्त' इति च । अथ सूत्रावन्त(२)परिकरति—

वे अग्निदग्धा वेऽनन्तिदग्धा ये वा जाता कुले मम ।

भूमौ दत्तेन पिण्डेन दत्ता वान्तु परां गतिम् ॥ इति ।

अथाचान्तेषु पुनरपि दत्त्वा 'स्वदितम्' इति पित्राद्यर्चान् वाचयति, 'रोचयते' इति विम्वेदेवार्थान् । ततो यथाशक्ति दक्षिणां दत्त्वाय सर्वभक्षोऽन्नशेषश्च, पिण्डार्थं प्राशनार्थं चोद्धृत्य (३) अन्नशेषः किं कियताम् ? इति शेषं निवेदयेत् । ते च 'इद्वैस्सह भुज्यतां' इति प्रतिवृत्तुः । अथ कर्ता—

दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदास्सन्ततिरेव (४) न ।

अद्या च नो मा व्यपनाद्वद् देयं च नोऽस्तु ॥

इति प्रार्थयते ।

दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदास्सन्ततिरेव च. (५) ।

अद्या च नो मा व्यपनाद्वद् देयं च नोऽस्तु ॥

इति तेषां प्रतिवचनम् । अथ,

अन्नं च नो बहु मयेदनिर्धीक्ष्य क्षमेमहि ।

याचितारश्च नस्तन्तु मा च याचिष्य कञ्चन ॥

इति च प्रार्थयन्ते । (१) 'अथ च यो बहु भवेत्' इत्युद्देशेनैव प्रतिवचनम् । अनन्तर 'ओ स्वधा' इत्याह । 'अस्तु स्वधा' इति प्रतिवचनम् । अथ ब्राह्मणानां विचारार्थानां पूर्वं विस्मर्जनम् । विध्वेषां देवानां पञ्चाद्विधं ज्ञेयम् । पूर्वोक्तेषु निवेदनादिषु सर्वेषु पदार्थेषु वैचर्यपूर्वत्वमेव । अथ यज्ञोपवीती मुक्तवतीऽमुक्त्य प्रदक्षिणीकृत्य, प्रार्चनायौती 'द्विधं दक्षिणां प्राप्नु' इत्यादि, 'शयस्य आसवराभ्यं प्राप्नीयान्' इत्येवमन्त यथासूत्र करोति ॥

अथ चेदं वक्तव्यम्—ब्राह्मणभोजनं होमं विष्णुदानं च त्रीण्यपि सा सिध्दांश्चै प्रधानानि । अम्भ्याधेये (२-भूर्तस्वामिनोक्ताच्चाह, वेद्वदेवे विध्वेदेवा इत्यत्र कर्षास्वामिनोक्तत्वाच्च ।

केचित्—इह ब्राह्मणभोजनमेव प्रधानम्, होमं विष्णुदानं च तद् कृत्वा, अनर्थावेक्षो भोजनपेदिति प्रकृत्य तथोर्विधानात् इति ।

अथास्य मुख्यकवचासम्भवे आमन्त्राद् विधिरनुकल्पतपोऽपने—

आभयनग्रां तर्हि च चन्द्रसूर्यग्रहे तथा ।

आमन्त्राद् द्वित्रैः कार्यं शुद्धं कुर्वान्मदैव हि ॥

इति (३) शुद्धप्रवेतोपनयनात् ।

अथ व्यासः—

आवाहनं च कर्मेवमभ्यर्चनं तथैव च ।

एव एव विधिरत्र (४) यम आह विधीयते ।

यदाहदाति विधेभ्यः शूनं वा यदि वाऽशुतम् ।

तेनाग्नीं करणं कुषाग्निष्ठादनेनैव निवेपनं ॥ इति ।

अथ परिप्रशङ्गमनम्—

आमन्त्राद् यदा कुर्वान् विष्णुदानं कथं भवेत् ।

शुद्धादाहृत्य पक्षाश्च विष्णुदानं दद्यात्तर्हि स ह ॥ इति ।

प्रयोगसंक्षेपस्तु—पूर्वपुराणेषुर्वा ब्राह्मणास्त्रिमन्त्र्य, पूर्वोक्तं आत्मा ब्राह्मणानाहुय, पादप्रश्नादनाद्यर्चनान्तं कृत्वा, यथाविभव गन्धं यथाविधिञ्च यथाहमभ्यर्च्य, 'महो कर्त्तव्यामीत्यामन्त्र्य अथाग्निमुवाचते तपशुक्लायामद्रूपेण होमकरणम् । तनस्रजश्लेषं समाप्य, तपशुक्लायामद्रूप्य आह्वार्यं ददाति । चरौरमावातस्रजमौषाममात्रं ।

१. तत्र ह—अतिर्विधं तमं वद् । यत्किञ्चित् तपस्तपु ना च कर्त्तव्यं कथं । इत्यधिकम् ।

१८ अ—मन्त्रार्चनैवत्यधिकम् ।

१९ उ—शुद्धप्रवेतोपनयनं शुद्धप्रवेतोपनयनम् । उ—शुद्धप्रवेतोपनयनम् ।

२० उ—यथा उ—यथा

मौञ्जनामावाप्य तन्मन्त्रमन्वितामप्यभाष । तस्य पिण्डदानमात्रेण, गृहा-
दाहृतेन पक्वेन वेति । अत्यन्तापि तु 'अपि ह वा क्षिरप्येन (१) प्रदा-
नमात्र,' अपि वा मूलकर्तैः प्रदानमात्रम्, इत्यादिबोधापनादिवचनाक्षिर-
प्यादेर्वा प्रदानमात्र समस्तधर्मरहितं कुर्यात् । एवै सर्वथापि आहस्येव
कर्तव्यम् । न तु कर्म्यान्विष्यवस्थायां लोपः । अथ च आह
विक्रये यद्यपि

यस्य पितरो द्वेयाः सद्भाक्षैव पितामहाः ।

प्रपितामहास्तथादित्याभ्युतिरेष सनातनी ॥

इत्यादिशास्त्रान्तरसिद्धं बहु वक्तव्यमस्ति, तथापि विस्तरमवाप्तुं
परम्यते ॥ ९ ॥

एवं प्रकृतिभूत मासिआह व्याख्यायेदानीं तद्विकृतिभूत प्रतिसवस-
रमनुष्ठेयं अष्टकाद्यं पाकपश्चान्तरं व्याख्यास्यन्, तस्य कालविधिमाह—

या मास्याः पौर्णमास्या उपरिष्टादष्टका तस्यामष्टमी

ज्येष्ठया सम्पद्यते तामेकाष्टकेत्याचक्षते ॥ १० ॥

अनाकुलं

व्याख्यातः आहविधिः । अष्टाष्टका नाम पाकपक्षः पितृयः संवत्सरे
संवत्सरे कर्तव्यः स उपदिश्यते । तस्य कालविधिरयं वा मासी तस्या
उपरिष्ठयस्य कृष्णपक्षः । तस्या वा अष्टमी तमेकारस्य द्वावचक्षते सा यदि
ज्येष्ठा सम्पद्यते सङ्गच्छते नामाष्टेकाष्टकेत्याचक्षते इति द्वाविमौ योगौ ।
अन्यथा पौर्णमास्या उपरिष्टादष्टमी ज्येष्ठया सम्पद्यते तामेकाष्टकेत्याच-
क्षत इत्येतावता सिद्धम् किं व्यष्टाका तस्यामिति । तस्मादस्यपि ज्येष्ठा
सयोगे भवत्यष्टम्या एकाष्टकम् । अष्टमप्रहणस्य प्रयोजनं सूच्यम् ।
किमर्थं ज्येष्ठया सम्पद्यत इति ? यदा द्वयोरद्वोरष्टमी तदा ज्येष्ठासयुक्तायां
किंवा यथा स्यादिति ॥ १० ॥

तात्पर्यदर्शनम्

मास्या माघमासस्य सम्बन्धिन्या पौर्णमास्या उपरिष्ठान्तर्गता अष्टका
कृष्णपक्ष इत्यर्थः । तस्य अष्टकायां वा अष्टमी तिथिः ज्येष्ठा ज्येष्ठानक्षत्रेण
सम्पद्यत सङ्गच्छते तामष्टमीमकारं कथ्यते कथयन्ति प्रहणवादिनः । तस्या
मष्टका कर्तव्येति शेषः । एकाष्टकाया वपाहोमादि प्रशान कर्तव्यमित्यर्थः ।
तामेकाष्टकेत्याचक्षत इति वचनं यान्पन्वान्यप्येकाष्टकायां विहितानि

(१) यथा गणामयनदीक्षा(२) यथा च दीर्घसन्नेषु विज्ञानार्थमप्युपेन कक्ष
स्योद्योषण, यथैव चोक्षासम्भरण, तानि च सर्वाणि यथाकलक्षणायामे
वाहृभ्यां कार्याणीत्येवमर्थम् । अत्रायमभिप्रायः—यद्यपि भाष्यमासस्य सर्वा
कृष्यपक्ष्मादयो ज्येष्ठया न सम्पद्यन्ते, तथापि तस्यामेकादका कर्मस्यैव,
पाकवक्रत्वेन निस्पृष्टत्वात्, 'यद्यपि तस्या' इत्यधिकग्रहणाच्चेति । ज्येष्ठया
अयन इति तु प्राधिकारमिप्रापम् । तेनायुक्त्यायामपि गणामयनदीक्षादीनि
हम्यन्ते ॥

केचिच्च—यदा ह्ययोरहोरात्रमी, यस्मिन्वा सकृत्सरे श्री मासमासी,
तत्र या अहमी ज्येष्ठया सम्पद्यते तस्यामेव कर्म वास(३)म्वप्रायामित्ये
वमभिप्राय इति ॥ १० ॥

तस्यास्तापमौपकार्यम् ॥ ११ ॥

अपुं चतुशरावं अपयति ॥ १२ ॥

अनाहुल

(४) इयं खमीये क्रियत इत्युपकार । तत्र मयमौपकारम् । तस्या औप
कार्यमित्यन्वयः । तस्य एकादकाया सर्वाणि यत्कर्म क्रियते पूर्वपुनस्तत्र
म्याम्, तत्र चतुशरावपुं अपयति । याय सप्तम्यामस्नमिते आदिप्ये
अपुपद्विषक कर्म कर्तव्यमित्यर्थः । तदेवमौपकार्यशब्दः कालविद्या
कार्यः । तस्यास्तापमित्यन्वये अष्टम्यामस्नमितेऽपुप आस्तीति, तत्र

१ अनाहुल इति शब्दार्थः एकादकाया सर्वाणि यत्कर्म क्रियते पूर्वपुनस्तत्र म्याम् । (त. ११-१२)

इति शेषः । अनाहुल इति शब्दः ।

२ अनाहुल इति शब्दार्थः एकादकाया सर्वाणि यत्कर्म क्रियते पूर्वपुनस्तत्र म्याम् । (त. ११-१२)

३ अनाहुल इति शब्दार्थः ।

४ इत्युपकार इति शब्दार्थः । अनाहुल इति शब्दार्थः ।

५ इत्युपकार इति शब्दार्थः । अनाहुल इति शब्दार्थः ।

६ अनाहुल इति शब्दार्थः । अनाहुल इति शब्दार्थः ।

७ अनाहुल इति शब्दार्थः । अनाहुल इति शब्दार्थः ।

म्यां पशुः, 'इशम्याःमन्वएका', नवछात्रे(१)भ्यमसिद्धम् । औपकार्यश
म्वञ्जानयेकः ॥ ११ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

विषयमिदं सूत्रम् । अस्या अष्टकाया औपकार्यसुपकारकम् । उपकार
करोतीति कर्तरि यत्प्रत्ययः छान्दसः । अष्टकाया अङ्गभूत कर्मस्थयम् ।
तत्र पूर्वद्वन्द्वसप्तम्याः । सोमयज्ञस्याङ्गीभोमीवपशुयामवतस्या अष्ट-
काया अङ्गभूत कर्म पूर्वद्वन्द्वसप्तम्यास्तापद्वाले कर्तव्यमिति सूचा-
यम् । न विदुः तस्या(२) अष्टकाया इति सम्बन्धः, नवम्यां वपाहोमादि
प्रधानमसङ्गात् । न चैतद्युक्तम्, या माया इति कालविज्ञानस्यौपकार्या-
र्थत्वोपपत्तौ 'प्रकरणात्प्रधानस्य' इति न्यायविरोधात्, शास्त्रान्तरे
भ्यमसिद्धत्वाच्च ॥ ११ ॥

अध्याम्यौपकार्यमर्थं विविमाह—

मौहीषां चतुश्रयां तूष्णीं निरप्य पार्षणयम् पत्न्यवहन्तीत्यादिवि-
चिन्ताऽप्य भव्यति । अपूपः प्रचितावयवः प्रसिद्धः । प्रतिष्ठिताभिचारणान्त
च करोति ॥ १२ ॥

अष्टाकपाल इत्येके ॥ १३ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने एकविंशः खण्डः ॥

अननुगतः

सामप्रवृत्ताष्टाकपालो हविः इत्येके मन्वन्ते । अष्टसु कपालेषु संस्कृती-
ऽष्टाकपालः । अस्मिन् पक्षे पुरोडाशस्यावृत्ता अवयवम् । पूर्वस्य तु लौकि-
कपापूपभयावृत्ता । इत्येतेषां पक्षयोः औपासने भवणम् । यत्तच्च विद्व-
त्पाङ्गमपि कर्म स्वर्थं विध्य न भवति, 'तेन' प्राचीनाधीतादि न
भवति ॥ १२ ॥

इति श्रीहर्षदत्तमिश्रविरचितायां गृह्यसूत्रवृत्तावृत्ताकुल्लघामेकविंशःखण्डः ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अष्टसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशोऽष्टकपालः । सः अवचितान्न इमे
के । पुरोडाश इति च प्रसिद्ध आहुतिविशेषः । तेन लौकिकेन प्रकारेण
वाक् औपासने एव ॥ १३ ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यविरचिते गृह्यतारपर्यवर्तने एकविंशः खण्डः ॥

अथ द्वाविंशः खण्डः ॥

पार्षणवदादिप्रमाणान्तेऽञ्जलिनोत्तरयाऽपूवाब्जुहोति ॥ १ ॥

अथञ्जलि

प्रतिष्ठिताभिधारणान्ते कृते चक्षुरपसनाधानाद्यान्वभाषात् कृत्वा पार्षणवद्वदानकल्पेनापूपाहुत्तस्यर्चा अञ्जलिना जुहोति 'वा जना प्रतिनन्दमि' इत्येतन्मन्त्रीत्येतया । सामर्थ्यादुपस्तरणभिधारणयोरवदानस्य चान्य कर्ता । आउषमामान्नवचन तन्त्रविधानार्थम् । एतदेव ज्ञापक नपिउपमेतत्कर्मोति । अन्यथा यथा मासिभास्तेष्टुकार्या च यत्नाभावेऽपि तन्त्र प्रयत्ने, विज्येषु यज्ञाभावेऽपि तन्त्र प्रयत्ने इत्युक्तत्वात्, तथाचार्ण सिद्ध स्वात् । पार्षणवद्वचन अञ्जलिहोमानामधर्मग्राहकत्वात् अवदानकल्पमात्रार्थं अञ्जलिनापि जुह्वतु पार्षणवद्वदानकल्पेन जुहातीति । सादनप्रोक्षणसमाजंनान्यञ्जलेर्भवन्ति ॥ १ ॥

तत्पर्वतंनम्

ततः सर्वनन्दनेरुपसनाधानाद्यक्रियुक्तान्ते, स्वर्कयिनावदानधर्मेणापूपात्पुरोडाशाद्याऽवदाय उत्तरयर्चा 'वा जना प्रतिनन्दमि' इत्येतया अञ्जलिना जुहोति । अञ्जलेस्तु 'यिन जुहोति' इत्यादिर्विष्कारलेपाञ्जलमुपस्तरणभिधारणद्विरवदानानि च विप्रतिपेधादयः कुर्यात् । स्निग्धकृतं तु द्रव्यैव जुहोति, नाञ्जलिना, विकृती चोद्यमानां धम प्रथानार्थो भवतीति न्यायात् । न च वाङ्मसौपकार्यस्वाङ्गत्वात् प्राधान्यमवनास्तीति ; एतेऽस्यापि स्वाङ्गावेक्षणा प्राधान्यमस्त्ययः । अत एव 'मन्द्र दीक्षणीयायामनुष्णात्' (आप.श्री १०-४-१९) इति वाङ्मस्यमस्सोमाङ्गभूतदीक्षणीयाप्रधानमात्रार्थः न तदङ्गमयाजात्यर्थोऽपि । तथा 'वत्सर्गभूमिभिर्द्वौ जुहोति' (आप.श्री ५-१७-६) इति तूर्णाङ्गमयाधानाङ्गभूतस्य नैवमिकाग्निहोत्रविकृते, प्रधानस्यैव धर्म न तदङ्गानामपीति । औपकार्यस्य चोपविहृत्कत्वादेव सिद्धस्य तन्त्रस्य पुनर्वचन एतत्स्थानावज्ज्यभिर्द्वौऽपि प्राप्स्यर्थमित्युक्तमेव ॥ १ ॥

॥सिद्धश्शेषस्तमष्टधा कृत्वा ब्राह्मणेभ्य उपहरति ॥२॥

अथञ्जलि

तन्त्रस्य शेषशेषो भवति अविकृत इत्यर्थः । अञ्जलिना जुहोतिपु-

* 'सिद्धश्शेष' इति च । 'मन्त्राणां सत्यपर एव क प' इत्यस्यद्वारेण उत्तरयर्चे ।

अथ विशेषः स्विष्टकृति न भवतीत्यर्थः । तेन स्विष्टकृतमवदानकल्पेन दम्वा हुन्वा समिधमेकमिदंतिमावाय जयादि प्रतिपद्यते ॥ २ ॥

तेन सार्वभृता ब्राह्मणमित्येकस्य अक्षणे प्राप्तेऽष्टाभ्य उपहारो विधीयते । तत्र ये ब्राह्मणा, इवोभूते भोक्तार तेभ्यो निवेद्योपयसति ॥ ३ ॥

सत्यपदेनम्

अतूपस्य वेत्तिरिदः उपहृति प्राशनार्थमिति चानुवाकः, त शेष सार्वभृतामहया कृत्वा अष्टभ्यो मास्ये-व इति विधातुम् । तेनेह ब्राह्मणैकवधायाः ।

केचित्—सिद्धः शेष इति सूत्रच्छेदः । सिद्धोऽधिकृतस्तन्मस्य शेषः । तेन दम्वा होमस्स्विष्टकृतः, जयादि प्रतिपद्यत इति च सिद्धमिति—तेषां तमश्चेत्यत्र तमपूपमिति व्यवहितस्य परामर्शो भवेत् ।

एवमीपकार्यं कृत्वा मासिध्याहवद्भोक्तृभ्यो ब्राह्मणेभ्यो निवेद्येत् । इवोऽष्टकाध्याहं भविष्यतीति भेदः ॥ २ ॥

इवोभूते दमेण गामुपाकरोति पितृभ्यस्त्वा जुष्टामुपाकरोमीति ॥ ३ ॥

अनाकुल्य

दमेणेत्येकत्वमविचक्षितम् । ना स्त्रियं, तृष्टानिति लिङ्गात् । पुरस्तात्पत्नीर्षी तिङ्गन्ती, श्रोते तथा दर्शनात् । विध्य चाष्टकाकर्म, पितृभ्यस्ता तृष्टमिति दर्शनात् । विध्येषु पञ्चमन्तरेणापि तन्त्रं प्रवर्तते इति पुरस्तादुक्तम् । तत आहवमायान्ते तन्त्रे कृते उपाकरणार्थे, प्रवृत्तिः । अत्र प्रमाणं वक्ष्यामः । 'अपरपक्षस्थापराह्णं श्रेयानि'त्येष च कालः । सर्वत्र प्राचीनापीनम् ॥ ४ ॥

तत्तर्प्यदर्शनम्

अथ शोभूतं ब्रह्मणाम् । ब्राह्मणान् गृहमार्गवेत्ताद्यभिमुखान्तं सर्वं मासिध्याहवत् कृत्वा, अथ दमेणेकेन वा स्त्रियं 'पितृभ्यस्त्वा जुष्टामुपाकरोमि, इत्यनेन मन्त्रेणोपाकरोति ॥ ३ ॥

तूर्णीं पञ्चाज्याहुतीर्हृत्वा तस्यै वषा श्रवधित्वोपस्तीर्णाभिधारितां मध्यमेनान्तमेन वा पलाशपर्णेनोत्तरया जुहोति ॥ ४ ॥

अनाकुल्य

तूर्णीमित्यनुच्यमाने सम्प्रदानाभावे होमानिदृतेः देवताकल्पनायां

प.८., सं. २२.] अनाकुलतात्पर्यदर्शनाभ्या सहितम् । २६९

प्राप्तार्था वा एताः पाशुनाम्निकवः पशुवाहुतवः 'उपाकुल्य पञ्च जुहोती'ति विहिताः ता एता इति विज्ञेयम् । ततश्च मन्त्रेभ्योऽपि प्रोक्तुं तूष्णीं इत्युक्तम् । एवं ब्रुवन् एतद्दर्शयति श्रीनम्ब पशोर्गावृताम्भ्यापि पशोस्तस्मात्कार इति । तेन 'पुरस्तात् प्रत्यञ्च तिष्ठन्त' मित्येवमादयो विशेषा इहापि भवन्ति । तेषां इति वचनं तस्या वपाया एवात्र बोधितो विशेषो यथा स्वात् अपवादि, नाशदानमित्येवमर्थम्, तेन मांसौदनदेर्मांसिध्याश्च वृन्धस्मिन्नहो सस्कारः । आरण्यप्रह्वयमन्त्रार्थकम् । अपिचोत्तरया जुहोतीतिवत् सिद्धम्, तत् किमते ज्ञापकार्यम्, एतत् ज्ञापयति-आरण्यमागन्ते तन्त्रे कृते पशोदपाकरणार्थम् । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? सर्वत्र प्रधानाहुतिषु ताम्बिकस्य हविस्सधर्मकस्यानेकत्वे सति विशेषण इष्यते—स्थालीपाकादपादाज्याहुतिरिति, यदिहापि इष्टम् । तत् ज्ञापयति-ताम्बिकेणवाज्येनाहुतवाहुयम् इति । उपाकरणस्य चेतार्था चानन्तर्यं हृदयते "उपाकुल्य पञ्च जुहोती" (नै स ३-१-५) तिलास्मादाज्यमागन्ते पशोदपाकरणमिति सिद्धं भवति । एव पञ्चाज्याहुतीर्हृत्वा तूष्णीं सन्नप्य वपाञ्च वपाश्रयणीभ्यां तूष्णीमुद्भूत्य औपासने अपवित्राभिघार्य चर्द्धिपि प्रतिष्ठाप्य पुनरभिघार्य ततस्तानुवस्तीर्णामिघारिता मन्त्रमेनान्तमेतवा पलाशपर्णेन जुहोति उत्तरस्यां 'बह वपा' मित्येतया । पर्यस्य वपाश्रयण्योश्च पात्रैस्तद् सादनादि भवति ॥ ५ ॥

आत्यर्पदर्शनम् ।

कुतो स्वाहाकारेणापि विना पशोर्गावृताङ्गैः, मन्त्रप्राप्त्यभावात् । देवता चार्था प्रज्ञापयतिरेव । तस्यै वधमित्यादि व्याख्यानम् । यजता 'बह वपाम्' इत्येतया ॥ ४ ॥

मांसौदनमुत्तराभिः ॥ ५ ॥

अनाकुल्य

(हुतायां वपायां पशोर्विशसन कारयित्वा अन्वष्टभार्थं पृथक् अपवित्रा अम्भानि च हविर्ध्यादनादीनि ताम्बिकिघार्यं चर्द्धिपि प्रतिष्ठाप्य पुनरभिघार्य इष्यां जुहोत्यवदानकल्पेन । नात्र सहजुत्पत्तातकत्वः । स्विष्टकृति विप्रतिषेधात् । आरण्येष्ठाकात् मांसपिष्टौदनयोश्च भावात् । तच्च) मांसौदनमुत्तराभिः पां जना प्रतिनम्बन्ति' इत्येतानि सप्तभिः । मांसमिध्न ओद्बो मांसौदन । होमकाले च मिध्नम । न अपवकाले । पक्तिवैषम्यात् । अस्मिन् कर्मणि अष्टादशहोममन्त्रा समागता ।

( ) एतदुक्तत्वात्प्राप्तिं यत्ने कर्त्तव्यं पुनरेव ।

कन्यो वश यजूष्यही । तत्राद्या श्रुतपूर्वार्थः । वपार्थोत्तरा । उत्तरादि-
निरिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । पिष्टाश्रमुत्तरवेति वक्ष्यति । तेन सप्तमिह
नितर्मासौदनस्य होमः ॥ ६ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

मांसमिश्र ओदनो यामीदन । त उतराभि. 'या जनाः प्रतिनम्हन्ति'
इत्यादिभिस्तत्तामैर्जुहोति । इह चेह वपार्थम्-वपार्होमान्ने गोविंशस्तन
कारयित्वाऽन्वष्टकाब्राह्मणभोजनार्थं जनार्थं मांसमवशिष्य, इतरत् कृत्स्न
स्त्रीकिकप्रकारेण अपयित्वा, तदकदेशं मांसिधारायत् ब्राह्मणभोजना-
र्थं दद्यात्तद्वैमार्थमुक्तेऽग्रे सशृज्य, तेनैव मांसमिश्रणोदनेन जुहोतीति ।
न च मांसौदनयोस्तद्वपाकदशङ्कनीयः, गोरासम्मात् प्रागेव होमार्थाय
स्योद्धृतायात्, मांसौदनयोः वार्क्यवैषम्याच्च ॥ ६ ॥

पिष्टाश्रमुत्तरया ॥ ६ ॥

अनाकुलः

पिष्टेन कृतमग्न तस्य पयसि अपयजुत्तरकर्म 'उक्थयस्त्रे'रेवेतया
जुहोति ॥ ७ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

पिष्टेन कृतमग्न पिष्टेन पयसि श्रुतं प्रसिद्धम् । तदुत्तरया 'उक्थयस्त्रे'
इत्यनया जुहोति । इह च ब्राह्मणभोजनाद्यर्थमवश्यं पिष्टाश्र अपयित-
व्यम् । श्रुताच्च होमार्थं भदेन पूर्वमेवोद्धरणम् । मांसौदनस्य पिष्टाश्रस्य
च पार्थक्यकस्वकीयोऽनदानधर्मः । पञ्चाशदर्थं चेह वपार्होममात्रे । अ-
न्वष्टक्यैश्च ॥ ६ ॥

आज्याहुतीरुत्तराः ॥ ७ ॥

अनाकुलः

उत्तरैर्मन्त्रैः 'भू' पृथिव्यग्निगर्भै'त्यादिभिः अद्याविराज्यस्य जु-
होतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

उत्तरमन्त्रकरणिका आज्याहुतीरुहो जुहोतीत्यर्थः । ते च 'भूः पृथि-
व्यग्निना' इत्याद्य यजूरुपा ॥ ७ ॥

स्विष्टकृत्प्रभृति समानमापिण्डनिधानात् ॥ ८ ॥

अनाकुलः

स्विष्टकृत्प्रभृति पिण्डनिधानात् कर्म कृत्स्नं मांसिधारादिवदिहापि कर्तव्यं

१.८, सं. २२] अनाहुतात्तात्पर्यदर्शनाभ्यां सहितम् । १७१

मित्यर्थः । अथ मांसीदृशात् पिशाच स्विष्टकृत्, ततो जयादि । अथ ब्राह्मणानामुपवेशन इत्येवमुदाहरणमनन्तरम् । ततस्त्वस्रर्वमुत्तरैरभि सुशोदिष्यादि 'प्रासवराध्य प्रादनीयात्' इत्येवमन्वयः । एतदेवास्मिन् हनि भोजनं, नान्यम् । आरण्ये चाभोजनमासमापनादिति । पञ्चपक्षा अं सुप्यन्ते ॥ ९ ॥

तत्पर्यदर्शम्

स्विष्टकृदि तन्प्रशेष सर्वाभिमर्शनानि च प्रदक्षिणोक्त्येवमन्त ब्राह्मणभोजन, पिश्यानिधान प्रासवराध्यं प्रादनीयादित्येवमन्त, सर्वं पक्षार्चजात मासिआद्यविहापि कर्तव्यमेवेत्यर्थः । तत्र च मांसीदृशात् पिशाचाश्च स्विष्टकृते सहायवानिति मेव ॥ ८ ॥

अन्वष्टकायामेवैके पिश्वनिधानमुपदिशन्ति ॥ ९ ॥

अनाहुता

न पिश्वनिधानमिषुष्यमानेऽन्वष्टकायामपि पिश्वनिधान न स्यात् । अष्टका प्रकृता । तत्र कः प्रसहो यद्व्यष्टकाया न स्यात् । एष तर्हि यत् त्वापयति—विक्रयपोऽत्र विविरणम् । अत इत्यस्य कर्मणे विषयो भवति स्वाप्यस्य आन्वष्टकस्येति । तेन दध्यष्टाणि इत्यनेनाष्ट काकरणात् विकलस्यते स्वाप्येन आन्वष्टकेनेति केचित् । सर्वं तु स्या— अष्टकायामहुतायां भोजनमस्य न अवतीत्येनदर्शनेन वचनमन्वष्टकायां यम् पिश्वदानं तदिह नास्ति इत्यपि पूर्वम् कर्तव्यमिति ॥ १० ॥

तत्पर्यदर्शम्

या इधोभूतेऽन्वष्टकेति विद्यामन्ते तद्व्यामनहृत्प्रथमेन लिखितेन पि श्वप्रदानं नाष्टकायामित्यत्र आचार्या उपदिशन्ति ।

केचित्—न पिश्वनिधानमेके इति वक्तव्ये अन्वष्टकायामेवैक इत्येव वचनमेतज्ज्ञापयति—विक्रयपोऽत्र विविरणम् । इत्यस्य कर्मणे सादृशो यस्य आन्वष्टकस्य विषये भवतीति । तेन दर्शितोऽत्र इत्यनेनान्वष्टका म्तेनाष्टकाकर्मणा विकलस्यत इति ।

केचित्—अन्वष्टकायां यत्पिश्वनिधानं तदेवास्व न पुनस्तदस्मिन् प्रदेशे पृथक्कर्तव्यमिति वचनमप्यस्या कर्मणोऽसमाप्त्यनुचनम् । ते आन्वष्टकायामहुतायां न कर्तुर्भोजनं, नापि पञ्च महापक्षा इति ।

यस्तु तदनु भाष्यकारेणार्थविशेषस्यानुकूलान्, 'अन्वष्टकोन्योरपि पक्षयो'रिति वचनान्तरादा, अद्यान्तरप्रयोगस्य समानेस्त्वह्माचार्य 'अन्वष्टकायामेवैक' इत्येवोऽन्वष्टकायामेव पिश्वनिधानं नाष्टकायामिति

कलामिवावो न्यपदेश इति मन्तव्यम् ॥

अथ यज्ञोपवीतप्राचीनावीनयोर्विवेक-औपकार्ये'च मांसोदनहोमेषु चादितश्चतुर्षु, पष्ठे च विष्टासहोमे च, आज्यहोमेषु चादितश्चतुर्षु, दधिहोम नाचारादिषु च (१) यज्ञोपवीत, मन्त्राणां देवलिकृत्वात् । अन्यत्र प्रकृतिवत् प्राचीनावीनमेव ।

तनु चात्र कलियुगे धर्मज्ञसमयाहोरात्म्यो निषिद्धः । तेन यद्यपि 'मांसोदनमुत्तरामि' इत्यत्र हविरुपसर्जनोभूतमांसाभावेऽपि केवली दनहविष्कहोमैः प्रधानान्तरसहितैः बहुकाधिकारसिद्धेरुपपत्तिः, तथा पि यथाहोमे स्वरूपस्वैवाभावाच्च युज्यते । मैत्रम्, प्रमाणबलेन कस्मिंश्चित् प्रधाने निषिद्धेऽपि प्रधानान्तरैरेव विषयप्रत्यभिज्ञानादधिकारसिद्धेरुपपत्त्यात् । अत्र एव दर्शपूर्णमासयो 'नासोमयाजी स्रजयेत्' (तै स. २-५-५) 'नासोमयाजिनो ब्राह्मणस्वाग्नीषोमीयः पुरोडाशो विद्यते (आप. श्री.

) इति निषिद्धयोरपि साक्षाद्व्याजीषोमीययोस्तद्व्यतिरेकैरेव प्रधानैरधिकारसिद्धिः । इत्यस्तु भेदः—कश्चिच्चतुर्निर्विधिका, कश्चिद्धर्मज्ञसमय इति । धर्मज्ञसमयोऽपि वेदवत् प्रमाणम् । अथवा—आज्यमेव कर्त्तव्यमसौ स्थाने प्रयोज्यम् । 'आज्येन शेष संस्थापयेत्' इति पालीयते दर्शनात्, 'आज्यस्य प्रत्याकृषायमवयेत्' (तै स ३-१-३) इति दर्शनाच्च । प्राप्तिस्तु निःशेषादेवावकाशाः कृम्यन्त्याः ।

यद्वा—गोस्थाने छाग एवालम्ब्यः प्रस्तुतसमानयोगक्षेमे 'वेन्द्रा ग्न पुनरसृष्टमालमेत' (तै स. २-१-१०) इत्यत्र गो पुनरसृष्टस्य स्थाने पुनरसृष्टछाग' इति भरद्वाजसूत्रदर्शनात् । अपि वात्पन्तलचुरपि दधिहोमपक्षः कलियुगे न्यर्चस्थितो द्रष्टव्यः । प्रमाण तु त्रैविद्यसूत्रादिसंज्ञा एव ॥ ९ ॥

एवं मुख्यकल्पमुपदिश्य, अथातुकल्पमुपदिशन्ति—

अथैतदपरं दध्न एवाञ्जलिना जुहोति यथाऽपूपम् ॥ १० ॥

अनाकुल

एवमवृत्ताया मुखः कल्पो दर्शितः । अथातुकल्पः यथाकचा जुहोति 'यां जना' इत्येतया तथा दध्नः पूर्वोनाञ्जलिना जुहोति । तन्त्रस्य विधानात् अञ्जलिना होमवाक्यापूर्वो दध्वाञ्जलिः । अत्रात्रैवेति वचनात् दध्वा निवृत्तिः । (२) तन्त्रद्वयञ्च न भवति । क. पुनरस्य कालः ? अहमी । पूर्वाह्णे च क्रिया, दैक्येनात् । ज्ञातहोमानन्तरं औपासनमुपसमाधाय सम्परिस्तीर्यन्

स्त्रीं समस्त परिविषय इत्याहुतिं पुरविष्ठा 'वां जना' इति जुहोति । न
स्विष्टकृतम् । पुनरपि तृष्णां परिवेषणम् । अग्रे तु पुरस्तात्तन्त्रं
स्विष्टकृतं चेत्यभिहितम्, न अवादीम् । अत्र मुक्तं सूत्रम् । यथ कालः,
आचार्यप्रवृत्तिस्ततः । एषा ह्येवाहुकृत्येष्टाचार्यस्य प्रवृत्तिः । तद्व्या-
समाचरते तृष्णामेव तीर्थे ह्यहोति । इत्यहुतिश्चायमष्टकाया ये हो
मास्तेषां निवर्तकः, तदन्तर्गतमभिधानात्, साधुपदोमस्य । नान्य
ष्टकाया । आह्वयभोजनपिण्डनिर्वाणस्य च भवतः । होममात्रस्यै
वाथ इत्यहुतिर्निवर्तकः । एष तद्व्यस्य कस्य च इत्युच्यते यजुर्जुहोति त
इत्येष्टाहुतिर्मेति । (अपर आह—अधुपाष्टक्याहुतोरपि निवर्तकम् ।
नान्यष्टकायाः । यदि न स्या अपि अवाध्याय स्यात् तामभिधायाव
मनुकृत्यो वक्तव्यस्त्विति ।) अग्रे तु साधुपस्य सान्वष्टकस्य ह्यस्य
स्याष्टकाकर्मणो निवर्तको इत्यहुतिरिति ॥ १० ॥

साधुपस्यस्यम्

यस्य 'वां जनाः' इत्येतया साधु जुहोति, तथा केषां इत्यस्त्वायदा
नधर्मेषावद्यायाधीना जुहोति । चार्पणवन्ताः क्रमुन्मान्ते दधिहाम, अधुप-
होमवत्कावदानम् । 'येन जुहोति तदग्रीं प्रतिनय' इत्यादिक लेपाज्जन
वाग्येन कारयितव्यम् । अथ च इतिहोमाऽऽद्या पूर्वाणि ।

केचित्—अहुतिहोमास्सर्वे अधुवा, नैव तत्र पुरस्तादुपनिष्ठात्
न्यमिति ।

अथ चानुकृत्योऽधुपहोमाः प्राज्याहुतीकृतत्वा इत्येकमान्तानामेव स्थाने
वदितव्यः, नान्यष्टकाया अपि, आह्वयादुत्पन्नं कर्म विधावाऽन्वष्टकाया
मानेषाहुकृत्यस्य विधानात् । तेनाभ्योरपि पक्षयोर्नैवस्यामन्वष्टका
नित्येव । तेन इतिहोमपक्षेऽन्वष्टका नास्तीति निर्मलम् । नय च इति
होमविधिर्होमानामेव स्थाने 'इध्व एवाहुतिना जुहोती'ति जुहोतिशब्द-
स्य कथारम्भात् । तेनास्मिन्नपि पक्षे प्राज्याभोजनपिण्डदानयोरा
वृत्तिः । तस्मात् समग्र्यां रात्रौ प्राज्याभिमान्याष्टका होमस्थानं इति-
होमः, ततोऽपराह्णे भोजनादि सधर्मविकृतं, नयस्यामन्वष्टकातीति
शिद्धम् ॥ १० ॥

अत एव यथार्थं मोर्मै शिष्ट्या ज्वाभूतेऽन्वष्टकम् ॥ ११ ॥

अनाहुत

अन एतस्या एव मोर्मैकाष्टकायामलभ्याया मासं यम्य यथार्थं
वाक्यप्रयोजनं शिष्ट्या ज्वाभूते नयस्यामन्वष्टकायाम् कर्म कर्तव्यम् । अधुप

समतो मासिष्वादेनानां निवृत्तपर्यं पचकार ॥ ११ ॥

तत्तत्तदर्थेनम्

लोभो नष्टम्यास्यवृत्तकर्म कर्म कर्तव्यम् । अत एव गौरवकायामास
वधायाः मत नवार्थं यथाप्रयोजने शिष्टा इत्येतत्प्रयत्नपक्षविषयम् ॥ ११ ॥

तस्या मासिश्चादेन कल्पो व्याख्यातः ॥ १२ ॥

अथानुषा

मासिश्चाद्धवदन्वष्टका कर्तव्येत्यर्थः । कल्पानिदेशात् द्रव्यदेवतादि
सर्वमिह प्राच्यते । 'तत्रात्रस्वोक्तगामिर्जुहोतीत्यत्र मांससमुपस्थाप्य
होममिच्छन्ति । अष्टकायां दर्शनात् । इह च यथार्थं मांसमिति वचनात् ।
अन्ये मासिश्चाद्धनिदेशावस्यैव होममिच्छन्ति । यत्रैव तु कार्यं
मांसिश्चाद्ध मांस इहापि तत्रैवेति ।

अत्र केचित्—दध्यक्षलिपक्षेऽप्यवष्टकानिच्छन्ति । मध्ये तस्य
विधानात् । यदि ह्यनावन्वष्टकाया अपि प्रत्याम्नाय स्यात् तामन्व-
मिधाय वसन्त्य स्यादिति । अत एव यथार्थं मांसं शिष्टा इवोन्नेत्य-
ष्टका तस्या मासिश्चादेन कल्पो व्याख्यात इति पूर्वैव सम्बन्धः ॥

अथैकोद्दिष्टविधिः शास्त्रान्तरात् । प्रेतनेकमुद्दिष्टं यच्छ्राद्धं कि-
यते तदेकोद्दिष्टम् । अनुष्मा ब्राह्मणा एकं वचः वञ्चेति । बृह्णा कल-
भूयस्त्वम् । तत्र नानौ करण, नामिधायन, न पूर्वं निमन्त्रण, न दैव, न
दूपे, न दीपे, न स्वधा, न नमस्कारः, उद्दह्मुन्वा ब्राह्मणा । सर्वरमादृष्टा-
त्सकृन्सकृद्वदाय दक्षिणतो भस्ममिधानद्वाराग्निकया तेष्वेव जुहुयात्
प्रेतावाप्तुष्वै यमाय च स्वाहेति । प्रेतायेति वचनं प्रेतस्य नामनिर्देशा-
यम्—यज्ञशर्मणे यमाय च स्वाहेति प्रयोगमिच्छन्ति । यज्ञशर्मणे प्रेताय
यमाय ज्ञेयस्ये । अनुष्मै तृप्तिरित्येति अथा प्रणिग्रहण विवर्जने च । अग्निं
तृप्तिरिति प्रतिवचनम् । अनुष्मा उच्यतेति तद्विषयतुर्देशन, आशयेषु च पिंड-
दानं प्रयोजनस्थान इत्यर्थः । तस्यैवेति सक्षात्तम् । यतदेकादिष्ट सर्वथ
पानां स्वाशौचान्ते प्रसिद्धम् ॥

अथान्वष्टावे नवधाद्धमांसिकानि वैपक्षिकं पाषमांसिकं साम्बन्धरि-
कमिति । यत्रप्रथमं कियते तन्नवधाद्धम् । नव च तच्छ्राद्धञ्चेति कृत्वा ।
तस्य वर्णानुपूर्व्येण कालः —

चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमैकारंशे तथा ।

यदत्र दीयते जलो तत्रवधाद्धमुच्यते ॥ इति ॥

सर्वेषामपि वर्णानां चत्वार्यपि नवधाद्धानीत्यन्ये । तेषां द्वितीयादिषु

नवशब्देऽप्यने । मासिकाणि द्वादश प्रतिमास मृताहे कर्तव्यानि । आद्य तु स्वाशौचान्ते । अन्त्ये च सविण्डीकरणेन सह मृताह एव वैषष्टिक वा षमासिक द्वितीयादिषु सम्बन्धेषु प्रतिसम्बन्धस्य मृताह एव साम्बन्ध-
रिक्तमिति षोडशैतान्येकादिद्वानि । साम्बन्धरिके च अत्र अज्ञातयो-
एकोद्दिष्टकल्पस्य च विकल्पः । इत्येषामेकादिद्वयमेव । ये नवश्राद्धानां
समुच्चयमिच्छन्ति तेषां षोडशैकादिशान्तिव्यापि प्रसिद्धिर्बुध्यपदा ।
अत्र पठन्ति—

नित्यश्राद्ध मासे मासि अर्वातावृत्तु प्रति ।

द्वादशार्हेन वा मोत्या एकाह द्वादशापि वा ॥

अथ सविण्डीकरणे सम्बन्धस्य द्वादशे चतुर्थे तृतीये वा मासि
विषष्टे अर्धमासे द्वादशे वाऽहनि उपनयनाभ्युदयप्राप्ता वा । तत्र एको-
द्दिष्टस्य मासिश्चाहस्य च समुच्चयः । प्रत्येकादिह तस्य ये पित्रादय-
तेभ्यो मासिश्चाह मन्वेदु च न कश्चिद्विकारः । यन्म मासस्यादिषु यद्वि-
ने पित्रा ग्रेनेन पूर्वं प्रयुक्तास्तस्य पुत्रेणापि प्रयोज्यम् । पुत्रादयस्य च
सविण्डीकरणे नाधिकारः, मासिश्चाहनावात् । सविण्डीकरणस्य च
मासिश्चाहप्रयोगविकारत्वात् । तन्माहपुत्रस्य ग्रेतस्य मास्ये वापञ्ची-
यमेकोद्दिष्टकल्पेनैव परं मासिश्चाह ददति । पुत्रोऽप्यहृतविवाह एव
मेव । चिकहादूर्ध्वं यदा मासिश्चाहमारभते तदा पितुः सविण्डीकर-
णेन सहारभते ।

अन्ये स्वेतदनुष्ठाने अन्यथापि भवन्ति । तत्र पित्रे ग्रेताय पूर्ववद्भस्म
नि होमः । इत्येभ्यो द्वादशवारं च मासिश्चाहवत् । पित्रदन्ते—मासि
श्चाहवन्निष्ठान् दत्त्वा तत्समीपे दू-दम् कर्त्तव्येषु दमेषु ग्रेताय पित्रह । पूर्वं
चतुर्षो द-वा तस्यान्ते अर्धार्धं पितृपात्रेषु प्रतवाच प्रसर्जयेत् 'य समावा'
इति द्वाभ्यां पित्रहं पित्रहेषु ससृजेत् । अनन्तरं सविण्डीकरणम् । एतस्मि
नृते ग्रेतः पितृत्वमापद्यते । चतुर्थश्चानुष्ठानेन उन्मुष्टा भवति ।

अत्र निप्रतिपत्तिः—केचित्प्रतिनामहस्य वाच पित्रहं चेतरेषु ससृज-
न्ति । ग्रेतशब्देन स एवावयवे प्रकयेण इति ग्रेत इति । न श्रान्तुज्ञानो
भवति । प्रसिद्धस्वाचारः यस्य सविण्डीकरणेन स ग्रेतः, तस्यैव च वाच
पित्रहं योरितरेषु ससर्ज । एवमपि प्रतिनामहस्यवानुष्ठेति ।

मातृसविण्डीकरणे सा यदि पुत्रिका, मातुरादिविवाहोदा वा
ततो मातामहादीनां पित्रहेषु ससर्ज । सविण्डीकरणेन इत्यस्यादि पित्रहेन
एकचित्श्राद्धायास्तु भर्तृपित्रहेति श्रद्धावशात्त्वान्ति । प्रयागस्तु
प्रसिद्धाचारानुलोपेन कर्तव्यः । अत्र केचित्पठन्ति—

भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एव वा ।

सहपिण्डमिव कृत्वा कुर्वीदम्युदय ततः ॥ इति ॥

तथा—

अपुत्रार्थां सृतायां तु पतिः कुर्यात्सपिण्डतामिति ॥

अथ नान्दीशब्दम्—तत्र बोधायनः—अथाभ्युदयिकेषु प्रदक्षिणमुप
चारो यज्ञोपवीत प्राग्व्यात् दर्भात्, युष्मात् ब्राह्मणात्, यवैस्तिलार्थः,
पूषदाज्यं हवि । सोपधामेन पात्रेण नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिन्ध्यां
प्रतिग्रहन्, ससर्जनं च । नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः स्वाहेत्यग्नौकरणमनु
वेशनं च । आशयेषु परिसमूहेषु ग्राम्येषु दर्भेषु पूषदाज्येनानुप्रदानं
नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः स्वधा नमः इति सर्वं द्विर्विरिति (श्री सू ३-१२-
२ ५) तत्रैव प्रदेशान्तरे “तेषु मुक्तवासु स्वधाधिस्थाने मधु मन्त्रिष्वे
मधुजनिष्व” इत्येतद्यजुर्जपित्वा नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिन्ध्यां निन
यति स्वधैर्वैशोकः भवति । नेकेनाद्या देव पित्र्यं च कुर्वन्ति यस्यैकाद्या पि
त्र्यं देव च कुर्वन्ति प्रजा ह्यस्य प्रमायुषा भवति, तस्मात् पितृभ्यः पूर्वं
युः किर्यन्, परसुर्देवानामिति । (श्री सू ५.१-३-१०, ११) तथा पुष्पकला-
स्त्रमभिधेयैव । तिलाद्य उपलिप्य दध्योदन सम्प्रकीर्यते ।

तत्र मासिश्च सर्वेषां पित्र्याणां प्रकृतिः । अस्माकं विशेषास्तु शा
स्त्रान्तरादायमवितन्वा । तेन “पूर्वेषुर्निवेदन” मित्यादिसर्वमिहःपि भवति ।
युष्मा ब्राह्मणाः अष्टौ षोडश वा । यद्यष्टौ द्वौ देवेभ्यः पितृभ्यो द्वौ द्वौ ।
यदि षोडश देवेभ्यश्चाचारो षादश पितृभ्य इत्यादि । यवैस्तिलार्थं मासि
श्चार्धे यत् तिलकृष्यमर्घ्यादिषु तद्वत् यवैः कर्तव्यः । पुष्पादिभिश्च मिश्रणम्,
प्रदेशान्तरे वचनात् । पूषदाज्यं हवि । मासोदनवत्पूषदाज्यमिधमिन्ध्यां
केवलमेवेत्यन्ये । सोपधामेनेति येनार्थं प्रदीयते तत्राग्रमन्त्रेण पात्रेणो
पवस्येत्यर्थः । नान्दीमुखाः प्रीयन्तामिति । देवेभ्यस्तु विद्मेदेवाः प्रीयन्ता
मिति । तत्र पितृणामेकपात्रं, न त्रीणि, पितृपितामहमपितामहविशेषस्या
नुपदेशात्, सर्वेषु मन्त्रेषु नान्दीमुखाः पितर इत्युपदेशात् । तस्मादेक
मेव पात्रं पितृणां, देवानां चैकम् । तत्र ब्राह्मणानुपवेदपात्रे प्रतिष्ठापनं
अर्धपात्रयोश्च । अग्निर्होपासन एव । विवाहेष्वसमवान् । अर्घ्यं प्रदाय
गन्धादिभिश्चात्तदूरपातुषातो हविरुद्धृत्य पूषदाज्येन ससृज्वाभिचार्या
उपभावान्ते नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः स्वाहेत्येकां प्रधानाहुतिं ब्रूहोति
केवलं पूषदाज्येन सौविष्टकृत द्वितीयं ब्रूहयादिति । तन्त्रशेषं समाप्य
कृतान्वा प्रतिपूरयामिति न्यायेनानेन नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः स्वाहेत्यनेन
मन्त्रेण पितृभ्योऽनुदिशति, देवेभ्यस्तु विद्मेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति । मा

सिद्धादे ये होममन्त्राः अनुदेशनमन्त्राश्च तेषां निवृत्तिः । उपस्यर्शनं तु मन्त्रस्यैव प्रत्याम्नायाभावात् । श्रावणी ते पावमित्याशयेषु च परिसमूहेष्विति आशयसु नोजनस्यानेषु परिसमूहेषु परिसमूहेन शोधितेषु वृषदानपक्षेण हविषा वृषदानेनैव तावत्पिण्डस्यानुप्रदानं नान्दीमुखेभ्य स्वधा नम इत्यनेन । एव सर्वं ज्ञोर्होरेति । आसनप्रदानादिषु द्विर्द्वि प्रयत्नं कर्तव्य इत्यर्थः । उपलिप्य दध्योदनं सम्प्रकीर्य तन् 'ये अभिवन्ता' इत्यस्मिन् स्थाने भवति । अथ दक्षिणां दत्त्वा विसर्जनं नान्दीमुखा पितरं प्रीयन्तामिति । तत उदपाचसमीपे मधु मर्त्यस्य इति वज्रुर्जापित्वा विसर्जनं मन्त्राभ्यां शर्हिषि पात्रे विनीत्य न्युपजमिति । एवमतनान्दीभाज्यं तत्र कर्तव्यं यत्रापरं पुर्योदयवन्वानुष्ठानम् ।

केचित्त्वन्त्रायां पठन्ति च—

मातुन्त्राज्यं तु पूर्वं स्थातिपट्ट्यां तदनन्तरम् ।

ततो मातामहानां तु वृद्धा आज्यं च विद् ॥ इति ।

अस्मिन् पक्षे मातादीनां द्वौ द्वौ । एव पितादीनां, एव मातामहादीनां, देवाद्यैर्द्वयवेति विशतिर्द्विजाज्यं च न मनुमानवपरे वाक्ये दर्शितम्—प्रातिवेभ्यानुवेभ्यौ च कदपाय विशतिर्द्विजे हने । (न स्मृ ८-३२२) यत्राभ्युदयभाज्यं भवति तद्विशतिर्द्विजे कदपाय भवति ।

पुनश्च पठति—

धुतिं ज्ञातामनीलोपस्मानयामिग्रहेषु च ।

अमन्त्राधाने तथा सोमं दशस्वभ्युदयस्त्वन ॥ इति ।

प्रथमश्च-वार्धनभाज्यदेव । पलावदत्र नाना युग्मा आह्वानाः प्रदक्षिणामुपचारो यज्ञोपवीतं यथेस्तिष्ठार्थं इति ॥ १२ ॥

तत्पर्यवर्तनम्

नस्या अन्वष्टकायाः कल्पो मासिभाज्यवत् कर्तव्य इत्यर्थः । कदपादिदेशात् सर्वमिह द्रव्यदेवतारिकं प्राप्यत । तस्माद्विमन्त्रणादि प्रासं प्रासनान्तं सर्वं मासिभाज्यवदधिकृतं कर्तव्यम् ॥ १२ ॥

अथावशिष्टानां मन्त्राणां येषु विनियोगस्तानि कर्माणि व्याचष्टे—

सनिमित्तोत्तरान् जपित्वाऽर्थं ब्रूयात् ॥ १३ ॥

अनाकुल

सम्यर्थं शतारं मात्या । निष्पन्नस्य च सनिमित्तमुच्यते । सनिमित्त्वा उत्तरमन्त्रात् 'अन्नमिव ते दद्ये ब्रूयात्'मित्यादीन् सप्त जपित्वा ।

तमर्थं प्रवृत्तान् यदर्थमागतः । सप्तमे मन्त्रे असावित्यत्र प्रदातुर्नाम
ग्रहण सम्बुद्ध्या ॥ १३ ॥

कार्त्तव्यदर्शनम्

सर्वेषां च मिक्षणम् । केचित्—मिक्षणस्यैवं धनमिति ।

वा सर्वे- 'मिक्षणे निमित्तमाचार्यो विवाहो यज्ञो मातापित्रोर्नुभूयो
' इत्यस्य नियमविलोपः 'तत्र गुणान् समीक्ष्य यथाशक्ति देयम्' (आप. च.
२-१०-१, २) इति धर्मशास्त्रेऽवगता, तामुद्दिश्य इत्य गत्वा । ततश्च मन्त्रान्
'असामिच ते ददसे मूयासं' इत्यादीन् सप्त मन्त्रान् तमर्थं प्रयोजनं श्रूयात्,
य मिक्षेत त बोधयति 'आचार्यार्थं मिक्षामि भवन्तम्' इति । एवमुत्तरे-
ष्वपि मिक्षणनिमित्तेषु प्रयोगेषु विशेषः विवाहार्थमिष्यादिः । सप्तमे च
मन्त्रे 'असा' वित्यत्र सम्बुद्ध्या दातुर्नामग्रहणम् ॥ १३ ॥

इदानीं यदि बाह्यमया रथादीनि लभ्यानि, तदा केन विधिना स्वी-
कारः ? इत्युत्तरे विषय आरम्भ्यते—

रथं लब्ध्वा योजयित्वा प्राश्नमवस्थाप्योत्तरया रथचक्रे

अभिमृशति पक्ष्सी वा ॥ १४ ॥

अथाहुः

यदि रथो लभ्यते ततस्त त्वग योजयति कर्मकरैर्बुध-
धुरोः करोति । त प्राहुर्मुखमवस्थाप्य उत्तरया 'अद्वौ न्यद्वौ' इत्येतया । रथके उभे सहाभिमृशति पाणिभ्यामुमाभ्याम् । अथवा पक्ष-
शो अभिमृशति । पक्ष्सी रथस्वेति शेषः । पार्श्वे फलके इत्यन्य । नेमी
इत्यपरे । सङ्गदेव मन्त्रः । पाणिभ्यामुमाभ्यामभिमर्शनम् । तथा च
इवलायनः—'रथमारोह्यश्चाना पाणिभ्यां चक्रे अभिमृशत्' (आश्व. गृ.
२-६-१) इति ॥ १४ ॥

कार्त्तव्यदर्शनम्

रथक्षेत्रम्भः तं कर्मकरैर्बाह्याभ्यां बोधयित्वा तं प्रथमं प्राहुर्मुखमवस्था-
प्य उत्तरया 'अद्वौ न्यद्वौ' इत्येतया रथके उभे पाणिभ्यां युगपदभिमृशति ।
अपि वा पक्षी इति ।

अन्यथापि पदार्थमाहुः ॥ १४ ॥

उत्तरेण यजुषाऽधिकृत्योत्तरया प्राचीमुदीचीं वा दिशम-

भिप्रयाय यथार्थं यायात् ॥ १५ ॥

५८, ल २३] अनौकुलानात्पर्यदर्शनाभ्यां सहितम् । २७९

ततः उत्तरेण यदुक्तं 'अभवनामभवत्' इत्यनेन । रथ स्वमधिरोहति । ततः उत्तरार्धे 'अथ वामादिवत्' इत्येतया । आसीमुदीचीं वा विषा मनिप्रपाद्य स्वार्थं वायव्यं च प्रयोजनं तत्र गच्छेत् । आधिरुहोति दीर्घं वाऽऽच्छाब्धम् । एतद्विधानं कवादिलम्बस्वभावि रथस्य प्रथमारोहणे भवति । द्वितीयदिपु तु न भवति । लम्ब्यति वचनात् ॥ १५ ॥

उत्तरार्धवचनम्

तेन उत्तरेण 'अभवनामभवत्' इत्यनेन यदुक्तं रथ स्वमधिरोहति । दीर्घं दृष्ट्वाब्धम् । उत्तरार्धे 'अथ वामादिवत्' इत्येतया । अथमुदात्ता वा द्विषमन्त्रिणं च प्रस्थापादृष्टार्थं, ततो नवार्धं प्रयोजनानुसारेण गच्छा गच्छेत् ॥ १५ ॥

केचित्—लम्ब्येति वचनात् कृपादिलम्बस्वभावि रथादे प्रथमारोहणे विधिरथ भवतीति । नैतन्, बहुलवाच्यादिना लम्ब्यरथादिविषयत्वेनैवास्मै वाक्यस्यार्थवत्त्वोपपत्तेः, 'वाच्यावा रथादीनि लम्ब्या' इति साम्यविरोधाच्च ॥ १५ ॥

अश्वमुत्तरैरारोहेत् ॥ १६ ॥

अनौकुल

लम्ब्ये त्वनुचरते । उत्तरैकादशभिः 'अश्वोऽसि दशोऽसि' इत्यादिभिः । रथलामवद्वल्लानो व्याख्यातः ॥ १६ ॥

उत्तरार्धवचनम्

अथश्चेद्याचक्षवा लम्ब्यः अनुत्तरैर्मन्त्रैः 'अश्वोऽसि' इत्यादिभिर्जिह्वाया ॥ १६ ॥

हस्तिनमुत्तरया ॥ १७ ॥

अनौकुल

लम्ब्याऽऽरोहेदिति वर्तते । उत्तरया 'हस्तिनयशमसी' इत्येतया । तथा स्वातिनि हस्तिनो नामग्रहणम् । अभिनिदधामि नामेन्द्रेति । आश्वस्य दूष्णीमादुशामिधानम् । मन्त्रे आभिनिदधामाति द्रष्टव्यः । तेन मन्त्रे लिङ्गस्याभिरोधः ॥ १७ ॥

उत्तरार्धवचनम्

पूर्ववद्याख्यानम् । उत्तरया 'हस्तिनयशम' इत्येतया । अमागित्यत्र च सम्बुद्ध्या घेरावतेति गजनामग्रहणम् । अत्र यद्यपि 'अश्वेयाभिनिदधा म्यसी' इति लिङ्गादुशामिधानार्थता सम्भवति, तथापि 'हस्तिनमुत्तरयाऽऽरोहेत्' इति वाचनिकविनिर्वाणस्य बलवत्त्वाच्चानुसार्थेन मन्त्रो व्याख्यातव्यः ॥ १७ ॥

ताभ्यां रेपणे पूर्ववत् पृथिवीमभिमृशेत् ॥ १८ ॥

अथानुश्रव

ताभ्यां अश्वहस्तिभ्यां, रेपणे शरीरोपमर्दे जाते पूर्वम् हेमन्त-
प्रत्यक्षरोहणवत् पृथिवीमभिमृशेत् । 'स्योना पृथिवि' शब्दित्थे'स्येताभ्याम् ।
पूर्ववादिति न जातकर्म गृह्यते, व्यकथानात् ॥ १८ ॥

नान्येदंशम्

ताभ्यां तद्योरश्वहस्तिनोः । रेपणं मरणे सति । पूर्वम् हेमन्तप्रत्यक्षरो-
हणवत् 'स्योना पृथिवि' इत्येताभ्यां इत्यभिमभिमृशेत् ।

केचित्—ताभ्यां अश्वहस्तिभ्याम् । प्रमादाद्भूमौ पतितस्य रेपणे
शरीरोपमर्दे जाते इति ॥ १८ ॥

सवादिमेष्यन् सव्येन पाणिना छत्रं दण्डं चादत्ते ॥ १९ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने द्वाविंशः खण्डः ॥

अथानुश्रव

यत्र स्थानेऽर्थाविनिमित्ते प्रत्यर्थिभिः सम्भवते स गम्भाद् । तेन
यत् तत्रावराज्याय सव्येन पाणिना छत्रं दण्ड्यास्त । पाणिग्रहणं
मुत्तरार्थम् । इह तु आदानपरत्वादेव सिद्धम् । तेन कर्त्तव्यकरणक्षेपः
पाणिनेव कर्त्तव्यः, न पात्रेण । अन्यथा मुष्टिशब्दस्य परिमाणवाचित्व-
स्यापि दर्शनादस्याप्रसङ्गः ॥ १९ ॥

इति श्रीह्रदयमिश्रविरचितायां गृह्यसूत्रावनाकुलायां द्वाविंशः खण्डः ॥

नान्येदंशम्

गम्भादः ऋणादानादिव्यवहारः । केचित्—यत्र स्थाने प्रत्यर्थिभिः
सम्भवति इति । ऋणादानादिव्यवहारं कर्तुमेष्यन् व्यवहारे जयमिच्छु-
चित्वर्थः । शेषं स्पष्टम् ॥ १९ ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यविरचिते गृह्यसूत्रावर्षदर्शने द्वाविंशः खण्डस्समाप्तः ॥

अथ त्रयोविंशः स्वयः ॥

•दक्षिणेन कल्लीकरणमुष्टिमुत्तरया हस्ता
मत्वेोत्तरा जपेत् ॥ १ ॥

अथारुण

छन्दःपूर्वा सव्येन पाणिना शङ्खकेन दक्षिणेन पाणिना कल्लीकरणाना
मुष्टिं जुहोति । उतावर्त्त (१) 'अथ त्रिङ्गुके' इत्येतया । तत्रासाविति प्रत्यर्थिनो
नामानिर्देशः प्रथमया । होमश्चापमपूर्वः । उपममाधान परिश्रुत्य नृ
ष्णीमुपयतः पर्युक्षण इयेतावत् । ततस्सवाद् यत्वा प्रत्यर्थिनं दृष्ट्वा
जपेत् । उतावर्त्त 'आ ते वाचमास्यां' इत्येताम् । अत्राप्यसावितिप्रत्य-
र्थिनो नामानिर्देशः सम्बुद्धा । अवाचीनेन मुष्टिना होमः । 'अवयज इति'
लिङ्गात् । दक्षिणेनेति वचनं होमकाले छन्दःपूर्वा सव्येन वारणार्थम्-
सव्यस्य ध्यापुतावात् दक्षिणेनेव होम इति ॥ १ ॥

अथारुणम्

सव्यपाणिभूतच्छन्दःपूर्व एव दक्षिणेन पाणिना कल्लीकरणमुष्टिमुत्तरया 'अथ
त्रिङ्गुके' इत्येतया स्वाश्रीं जुहोति । 'असा' इत्यत्र सोमशर्मैर्न प्रथमया
प्रत्यर्थिनो नामग्रहणम् । यावदुक् (२) धर्मश्चाप होम इति पूर्वमधिकम् ।
केचित्—परिश्रुत्यमुपयतस्तूर्ण्यं पर्युक्षणं च कर्तव्यम्, मुष्टिना
वावाचीनेन होम इति ।

ततस्सवाद्देशं यत्र प्रत्यर्थिनं पश्यन्मुत्तरा 'आ ते वाच' इत्येता
जपेत् । इह च सम्बुद्धा नामानिर्देशः प्रत्यर्थिन एव ॥ १ ॥

क्रुद्धमुत्तराभ्यामभिमन्त्रयेत् विक्रोधो भवति ॥ २ ॥

अथारुण

उत्तराया 'वा त यथा दराक्षा' इत्येताभ्याम् । तत्र मन्त्रयोर्लिङ्गे वि
शेषाभावात् क्रुद्धमिति लिङ्गमविश्रितम् । तेन स्त्रियामपि भवति । दाश
दिष्यपि भवति । तेत्यस्ये । क्रुद्धस्य दर्शने नामैच्छिकमिदं नियमेन कर्तव्य
मिति प्राप्तं आह—विक्रोधो भवतीति । यत्र क्रोधविना विक्रीपेति
तत्र कर्तव्यमित्यर्थः । क्रोधश्चासमविषयः । परविषयो वा ॥ २ ॥

• एतादृशविश्रुत्यन्येकउपयतः परिश्रुतिं शतश्रुति इति न २ पुनश्च न ।
१ अथ अत्रिङ्गुकेति लिङ्गदर्शनात् । २ अथ यथा ।

तत्पर्यवर्तनम्

यदि कुत्र प्रत्यर्था वा व्यवहारश्चा वा, तत्प्रोच्यन्ति चासाधि
क्यति, तदा उक्तान् 'या त एषा' इत्येताभ्यां कुहमितर वामिन
नयेत् । अनेन वामिमन्त्रेण कुहो मन्त्रेण विपत्क्रोधो भवति । क
लविधिश्चायम् । नार्थवादमार्थ, स्वकारेण ब्रह्मत्वात् ॥ २ ॥

असम्मवेप्सुः परेषां स्थूलादारिकाजीवचूर्णानि

कारयित्वोत्तरया सुप्तायास्तस्याध उपवपेत् ॥ ३ ॥

अनाहुता

(असम्मवेप्सुः, अजैशुनेप्सुः) । सम्मवो जैशुतम् । अयं च—'काममा
विज्जमितोः सम्मवायेति । (तै सं २-५-५) । तद्भावोऽसम्मवः । परेषां पुरु
षाणां असम्मवमिच्छन् आदारिका सरीसृपविशेषः । शतचरणा वा । सा
च द्विविधा स्थूला तन्वी च । अरण्येषु स्थूला, अन्वयः तन्वी । तत्र स्थूला
यां जीवन्त्यां चूर्णानि कारयति कर्मकर्त्तव्यम् । कारयित्वा तानि यदा भार्या
स्वपिति तदा तस्यास्तस्याध उपस्थे उपवपेत् । उत्तरया 'अथ ज्यामिव
धन्वन' इत्येतया । एवं कृते सवाध उपभोगयोग्यो न भवति अभिचारश्च
द्रव्यामिदम् । वेद्याविषय वा ॥ ३ ॥

तत्पर्यवर्तनम्

यः प्रवत्स्यन् श्वे वा प्रजातन्तु रक्षितु स्वभार्यायां परपुरुषशुक्र-
स्यासम्भवमिच्छति स परवामन्त्रेण । तस्योपायोपदेशः—'स्थू
लादारिकाया जीवन्त्याश्चूर्णान्यन्येन कारयति । आदारिका नीलिका
सरीसृपविशेषः, वा शतचरणा नाम । सा च द्विविधा, प्राण्या आरण्या
च । तयोराण्या स्थूला प्राण्या तन्वी । जीवन्त्यां चादमादिना
महता ग्रहारेण मार्शमाणायां भवन्ति । ततस्तानि चूर्णान्तुत्य 'अथ
ज्यामिव धन्वन' इत्येतया सुप्ताया तस्याध पोतुपवपेत् । एवं कृते
सम्वाध उपभोगयोग्यो न भवति ॥ ३ ॥

अथ यदा परपुरुषशुक्राऽपेति तदा स्वशुक्रसम्भवासेत्यर्थे शेष
उपमुच्यते—

• मिदद्यर्थे बहुमूत्रेण प्रक्षालयीत ॥ ४ ॥

अनाहुता

निरर्थं कार्यसिद्धेः प्रार्थनायां उपभोगयोग्यत्वे निवर्तितेत्यर्थः ।

* इतः अह्नि शुक्लजल उपवपनेन परिगृहीत इत्येतन्ने इति 'व' 'ख' दुष्प्रसङ्गे । तेषाम्
व्यवहारेण—मि पदे बहु पदार्थेभ्यः । तस्मिन्निष्पादिते पदार्थेन ॥ इति ॥

प ८., ख. २३.] अनाकुलातात्पर्यदर्शनाभ्यां तदितम् । २८३

तदा पशुगुणे सम्बाधस्य प्रकृत्यन्तर्गतत्वम् । इदमत्र मैवन्वयमित्यर्थः ।
बभूव कथिलवर्णा यौ ॥ ४ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

कथिलायाः गोमूत्रेण प्रकृत्यात् सम्बाधम् ॥ ४ ॥

अथ यस्य वैश्यस्य, वैश्ववृत्तेर्वा द्विजस्य पशुगुहे यस्य वचनीय
आन्तराङ्गायप्राणिद्वयं क्षारलवणाद्यपि, तस्य सिद्धयर्थं व्यवहारसि
द्धयर्थं अर्जोपकर्षादिना लाभार्थं कर्तव्यं कर्माह—

सिद्धयर्थं यदस्य गुहे पश्यं स्थापन उत्तरया

जुहुयात् ॥ ५ ॥

अनाकुला

अस्य कुटुम्बिनो गुहे यदस्य यस्य कस्य तस्य सिद्धयर्थं अर्जोपक
र्षादिना सिद्धिस्स्पर्धादित्येवमर्थम् । तस्मान् द्रव्यान् किञ्चिदादाय अत्र
नये 'यद्दध धनेने'त्येनया जुहुयात् । सिद्धिर्भवति । अथ क्षारलवणा
दीनामपि हेमो भवति । उक्तानि यथाश्वेश काम्यानि । तत्र द्रवद्रव्येषु
द्वी । इतरेषु द्रव्ये । (१/कलीकरणहोमवत्त्वापूर्वार्थम् । अस्याने वचन
अस्य गुहे यत् पश्य तस्यान्येनापि तद्वितैपिणा हामो यथा स्वादिति ।
न च मन्त्रेऽहमित्यस्य विरोधः, स एव भूत्वा स करोतीति । गुहे पश्य
मिति वचनात् क्षेत्रादिनिषेधे न भवति । पुनः सिध्यर्थवचन
अस्य कर्मान्तरत्वज्ञापनार्थम् । अन्यथा पूर्वस्यैव विकल्पविधिरस्य
प्रमायेत ॥ ५ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

कस्यद्रव्यानुस्सारेणात्मनागतमग्निमुष्मात् वा कुशाः, तस्मान्पश्या
दादायोत्तरया 'यद्दध धनेने' इत्येतया जुहुया । अत्र नत इति वचनात्
प्राणिद्वयाहोमः, ततोऽवदानेऽङ्गैकस्यापत्तेः ।

केचिद्—अस्यानेति वचनादभ्येन तद्वितैपिणा होतव्यम् । मन्त्रे चा-
हमित्यस्य न विरोधः, स एव भूत्वा स जुहोतीति ॥ ५ ॥

यं कामयेत नायं मच्छिद्येनेति जीविषिषाणे स्वं मूत्र-

मानयि सुप्तमुत्तराभ्यांस्त्रिः प्रनय्यं परिषिञ्चेत् ॥ ६ ॥

अनाकुला

न भूत्वं मत्तोऽयं न छिद्येनेति कामेन नायनच्छेदिनि चापमूर्जा

मदधीन इव स्यादिति तत्र तत्कामे जीवतो गोर्विषाणे स्वयं पतितमा-
दाय स्व मूषमान्तीय तेन त भृत्य सुत उत्तराभ्या 'परि त्वा गिरेर'मि
त्येताभ्यां निः प्रसज्यं परिचिञ्जेत् । जीववचनं मूषस्य निवृत्त्यर्थम् ।
गौरित्युपदेशः । आनीयेति वचनात् पूर्वमन्यस्मिन् पात्रे मूषयित्वा शौ-
चञ्च कृत्वा ततो विषाणोपवनयनम् । परिणीतोऽर्थसि इति मन्त्रलिङ्गात्
स्त्रीभिर्दं न भवति ॥ ६ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

य अर्तार सप्तम्यामन्यस्या वा इन्द्रियदौषिण्यादनुरक्त वा स्त्री च
नयेत् अथ अर्ता मत् मत्ते य चिजेत् अस्य मत्पविच्छेदेन स्नेहस्या
दिति सा स्त्री जीवविषाणे जीवमया गोर्विषाणे बलात्पातिते स्व मूषा
नेन तेन भर्तार इव उत्तराभ्या 'परि त्वा गिरेरमह' इत्येताभ्यां नि
प्रसज्यं परिचिजेत् । अत्र आनीयेति वचनात्पूर्वमन्यस्मिन्पात्रे मूषाये-
त्वा शौचं च कृत्वा ततो विषाणेऽपवनयनम् ॥ ६ ॥

केचित्—भृत्यविषयमेतत् स्वामिनः कर्मेति ।

अथ भृत्यादीनां पलायितानां पुनरागमनकामस्य कर्माह—

येन पथा दासकर्मकराः पलायेरन् तस्मिन्निष्पान्युप-

समाधायोत्तरा आहुतीं जुहुयात् ॥ ७ ॥

कृत्युक्तम्

अथ भृत्यानां पलायितानां निवृत्तिमिच्छतः कर्म ये कुर्वन्ति दासा
अन्ये वा ते दासकर्मकराः येन पथा पलायेरन् तस्मिन् पथि इत्यादि दासम-
यानि निगलानि उत्पमाद्यन् प्रज्वाल्य तस्मिन्प्रज्ञातुत्तराञ्चनस्य आहुतीं
जुहुयात् 'आवर्तनं वर्तयेत्येताः । तत्र चतुर्णामिष्टानां मार्गे, क्रमेण
भेदनोपसमाधानं मन्त्राश्च क्रमेणेति केचित् । अन्ये सङ्गदेव बहुनामि-
ष्टानामुपसमाधानं होमश्च तथैवेति । एकस्य इत्येव पलायनेऽपि
मन्त्रेणैव होमो न बहुनामेव । एकशेषनिर्देशात् दासकर्मकराश्च दास-
कर्मकरा च दासकर्मकराश्च दासकर्मकरा इति । अनिश्चिते चार्थे बहु-
वचनं प्रयुज्यते, यथा—कति भवतः पुत्रा इति । मन्त्रेषु च 'परिकोशो
व' इत्यादिबहुवचनमविवक्षितम्, देवताभिधानपरत्वात् । अथमथपूर्वो
होमः । सर्वेष्वेतेषु यथा सूत्रमथमग्निरोपासनं एव ॥ ७ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

दासाश्च भृत्यकर्मकराश्च दासकर्मकराः । ते येन पथा पलायेरन्
तस्मिन्पथि भूमावेव इत्यादि लोकप्रसिद्धानि दासमयान्युपसमाधानं

५८, सं २२.] अनाकुलात्पर्यदर्शनं वा सहितम् । २८५

निषाद्य तेष्वेवान्तर्गौ 'यदे द्रुहोति' इति चत् उत्तरा 'आवर्तन चर्तन' इत्या
 पुत्तरमन्त्रकरणिकाधनस्य आग्वाधुनीर्तुं दुवान् । अर्धं वेद कर्त । अत्र
 यद्यपि दासकर्मकरा इति बहुवचनं, तथाप्यस्य द्वयोर्वा पलायनेऽपि
 भवत्येवेद कर्म ।

केचित्—पथीपयन्त्रगौ प्रस्थान्य, तत्राद्यान्व होम इति ॥ ७ ॥

यद्येनं वृक्षारकलमभिनिपतेदथो वाऽभिविक्षिपेद्व-

र्षतर्क्ये वा विन्दुरभिनिपतेत्तदुत्तरैर्यथालिङ्गं प्रक्षालयित ॥ ८ ॥

अनङ्गुल

एन स्मालक एतत् प्रच्युतफल पर्णमिभ्यः शिरसि प्रदेशान्तरे
 वा । यः पक्षी काकादिः एनमभिविक्षिपेत् शिरसि प्रदेशान्तरे वा । यदि
 वा अवर्षतर्क्ये वर्षे यत्र न तर्क्येन तमिन् काल देशे वा सिद् अर्पा
 स्तोत्र अभिनिपतेत् तद्वृत्तं 'यदि वृक्षान्' इत्यादिभि यथालिङ्गं अङ्गि-
 प्रक्षालयेत् । 'यदि वृक्षा' इति कलस्य । 'ये पक्षिण' इति ययस । 'दिवो तु
 मा वृहता' इति विन्दोः । यथालिङ्गपचन वेऽपि मन्त्रा एकस्मिन्निमित्ते
 मा भूयति । तीर्थाद्यातिक्रमवत् स्थान् प्रसङ्गं विषयसंवाचकान् ॥ ८ ॥

वा अवर्षतर्क्ये

यद्येनं वृक्षे स्मालकं भगि उपरि वीक्षरकस्मात्प्राग्, यदि वा
 यः पक्षी वृक्षाभ्यामेनमभिविक्षिपेत् उपरि एकवातेन धुनुयात्,
 यदि वा अवर्षतर्क्ये वसन्तशून्ये नमसि तस्माद्रिन्दुरपा स्तोत्र अभिनि
 पतेत्, व्याख्यातम् । तत्फलनिपातादिभिरुपहन शरीराद्गतगन्धैर्षथा
 लिङ्गं प्रक्षालयेत् । तत्र 'यदि वृक्षात्' इति कलामिपाने, 'ये पक्षिण' इति
 कपोऽभिविक्षेपे, 'दिवो तु मा वृहता' इति विन्दुभिनिपाने । यथालिङ्ग
 मिति तु वचनमेकैकस्मिन्निमित्ते विमिश्रितं प्रक्षालन मा भूदिति ॥ ९ ॥

अथाद्भुतप्रायश्चित्तम्—

• अगारस्थूणाविरोहणे मधुन उपवेशने कृत्वा कपो-
 तपददर्शनेऽमास्यानां शरीररेपणेऽन्येषु चाद्भुतोत्प्रेषातं प्रमा-
 दास्यायां निशायां यत्रापि न शृणुयात्तदन्तरूपममाधाना-
 द्याव्यभामान्त उत्तरा आहुतीर्दत्वा जघादि प्रतिपद्यते ॥ १॥

अनाकुञ्च

अथानुलोपातप्रायश्चित्तम् । अद्भुतमूर्खैर्मददृष्टचरम् । तस्य (अद्भुत-
तस्यादृष्टचरस्य) उपत उपजनः यज्ञा ऊर्ध्वमवा अद्भुताधिशेषा पयो-
त्वात् । दिव्या आन्तरिक्षाच्च । रामादिन्द्रधनुर्लोहिनी यौरादित्ये
कीलदर्शनमिवाद्यः । तस्मिन् पक्षेऽद्भुतशब्देन मौमान्बुद्धयन्ते गोष-
लीवर्धन्यायेन । अद्भुत समासः । तथोवाहरणरूपेण कानिचिदद्भुतानि
दर्शयति—अगारभूयति । अग्रेष्व अद्भुरोपजननम् । अगारग्रहणात् आत्मी-
येष्वपि शुद्धगृहादिषु न भवति । अद्भुत उपेक्षने अगार इत्येव । कुन्तुः शुक्ली
ह्राष्टमित्यनर्थान्तरम् । कर्मात्म पक्षिण आरण्यस्य पक्ष्मणे पञ्चनागरे
नस्मिन् प्रविष्ट इत्यर्थेन अमात्याः पुषादयः तेषां बहुनां युगपत् शरीररूपे ।
व्याधी मरणे च । अन्येषु नैव प्रकारेषु पक्षीकार्पेषु इन्द्रधनुरादिषु च । अ-
न्येतिवृत्तिवचनान् अमात्यानां शरीरेष्वप्यद्भुतरूपमव गृह्यते । नैव
स्य ज्ञेयोर्वा रेपणे कालभेदे च न भवति । अथ प्रायश्चित्तम् — अमात्या-
या रिताया चतुर्धाविमकाया रात्रेः द्वितीयो भागो निशा । यत्र प्रवेशो अपां
कुम्भैरुदधानिष्धानीचमानानां शब्दं न शृणुयात् तत्र प्रवेशेऽग्रेरुपसमा-
धानाद्युत्तरा आहुतय एकावश इम मे वरुण इत्यावयः । प्रयत्न इति 'प्रजा-
पते न त्वदेतानी' इत्येवा गृह्यते । प्रसिद्धे, न 'प्रजापते त्वन्निर्दिष्टा' इत्येषा
प्रजापते नत्वदिति चतुर्था प्रधानाहुतीर्जुहुयात् इति तन्प्रशेषे प्रतिपद्यते ।
आज्यभागान्त इत्येष तन्त्रसमाप्तेः सिद्धाया अग्रेरुपसमाधानादिवचन
अग्निमात्रस्योपसमाधानार्थम् । तेन औपासनाभावे लौकिके अपि भवति ।
एषप्रकाराणामेतेषां नैमित्तिकानां दृष्टफलानां च पञ्चहोमादीनां अन्य-
स्मिन्नप्यग्नौ प्रवृत्तिप्रदर्शनार्थं सर्वान्तं अग्निविधानार्थं यज्ञः कृतः ।
जयादि वचनमानन्तवार्थम् । प्रधानाहुत्यनन्तर जयाद्येष प्रति-
पद्यते, न सूत्रान्तरदृष्टा आहुतयोऽस्मिन् तन्त्रे होतव्याः इति । का-
पुनस्ताः ? कपोतश्चेदगारमुपदम्यादनुपनेह्या देवा कपोतः इति सम्पूज-
जुहुयात् उपेह्या । (आश्व ३-७-७) इत्याम्बलाचनः । जयादिवचनेनैव
तन्त्रसमुच्चयमेतिषेधः । तदपि प्रायश्चित्त विफलत्वेन भवति
पृथक्तन्त्र इति । तथापि शम्पाः परिधर्षे । अस्यापि प्रायश्चित्तस्या-
विमलेव शास्त्र उपदिष्टत्वात् ॥ ९ ॥

तान्प्रदर्शनम्

तथाद्भुताः स्वभावतः पूर्वमभूतास्सन्तो भवन्तीति । उच्यत इति तु
ऊर्ध्वं भवन्ति अव्यक्तावस्थायां प्राप्नुवन्ति । अद्भुताश्चोत्पानाद्येति

इन्द्रसमाप्तः । शब्दमेदस्तु भौमदिश्वमेदमिषाद्य । तत्र दिव्या उत्पत्त्या
राधाभिन्द्रधत्तु(१)रादित्यकील इत्यादयः । भौमाम्भयद्भुतानगारस्वृणत्या
दिमा स्वयमेवोदाहरति । अगारस्य स्मृणा अगारस्मृणा, तामा विरोधे अ
हुरोवजनने । स्मृणाप्रहणं साम्प्रदायि गृहसम्बन्धिनो वशादेरभिज्ञात
स्यापि प्रदर्शनायम्, (२)निमित्तगतविशेषकत्वात् । मयुग उपयोग इत्य
गार एव । उपसर्जनस्थानगारशब्दस्य योम्पत्वेन बुद्ध्या विभज्य स-
म्बन्धः, आरामादिभवनवृत्तुतत्वात् । उक्तं सुहृद्वा साष्टमम्बरापमित्यन
र्थान्तरम् । तस्यां कुपत्वा पयतागार इत्यर्थः । कथेतत्कारणपक्षस्य पक्षि
विशेषस्य परत्वेन । कुपत्वामित्यापि प्रदर्शनायम्, अन्तर्गृह्यवस्याद्भुत-
त्वात् । अमा सह वसन्तीत्यस्या एकपदाबभोजता वृषभ्याद्याः, तेषां
बहुना सन्तत शरीररेषणे शरीरजाशने मरण इत्यर्थः ।

केचित्—अमात्यानां युगपद्याभावोति ।

अनेपु चादुक्तेत्यानेषु उक्तेभ्योऽप्येषु गृहमभ्यं वसन्तीकृतनतादिष्ववसुनेषु
च दृष्टेषु सप्तसु तत्सुचितदुरितशान्त्यादिकामोऽयमवस्थाया निशाना रात्र्या
मुहूर्तद्वयार्थम् केचित्—द्वितीयं याम इति । वसन्तीकृतनीनां गहन मयुगल
केचित्—कुम्भैरुदधानेभ्योपमानास्त्विति ।

तद्याभूने देशे अनेरभसमाभ्यादि तन्त्र प्रतिपद्यते । तन्त्रविज्ञान सास्य
आज्यहविष्ठात् । आज्यवभासाग्ने इति त्वर्चकृत्यप्रतिषेधार्थम् । उत्तरा
आहुतीः 'इम मे वरुण, तस्या वामि' इत्येकादशाहुतीर्हृत्वा वचनबला
ज्यवति प्रतिपद्यते । अथ प्रजापते इति प्रतीकेन 'प्राजापत्या आहुतीः'
इतिवत् 'प्रजापते न त्वदेतामि' इत्येवैव गृह्यते ॥ २ ॥

परिषेचनान्तं कृत्वाऽभिमृतेभ्य उत्तरया दक्षिणतोऽश्मानं

वरिधिं दधाति दधानि ॥ ३० ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने त्रयोविशः खण्डः ॥

समाप्तस्तथाष्टमश्च पटलः ॥

समाप्तमिदमापस्तम्बगृह्यसूत्रम् ॥

अथ कुल

अथ अमात्यानां शरीररेषणे इत्यभिमतद्भुते कश्चिद्विशेष येषा पूर्वा

परा अन्वयः प्रतीयन्ते ते अभिहितस्तेभ्यस्तदर्थं तेषां सूत्रसामर्थ्ये
उत्तरं कर्म होममिमं कृत्वा परिषेचनान्तेऽहमात्रं परिषेचनार्थं सूत्रं
निवारणार्थं प्रतिष्ठापयति उत्तरार्थं 'इमं जीवेभ्यः' इत्येतया । अन्वयः
प्रश्नसमाप्तिद्योतकः । परिधिर्मिति वचनात् तस्याहमनः प्रवृत्तयः न का
र्यम्, तस्यैव प्रतिष्ठितो भवति ॥ १० ॥

इति श्रीह्रदयमिश्रविष्णुनाथं गृह्यसूत्रावनाकुलायां त्रयोविंशः खण्डः ॥
समाप्तश्चोत्तमोऽष्टमः पटलः ॥

॥ सपूर्णाङ्गाकुला वृत्तिः ॥

कृतनेर्दर्शनम्

ततः परिषेचनान् तन्त्रशेषं करोति । शम्याः परिषेचये इति
पूर्वमेवाकम् ।

केचित्—भाज्यभागान्तं इत्यनेन तन्त्रप्राप्ती सिद्धावामत्रेह्यसमाप्ता
नादिवचननास्तिमात्रस्योपसमाधानार्थम् । तेनापासनाशुभस्येह कर्म
लौकिकेऽपि भवति । अन्यानि चैवप्रकाराणि दृष्टफलानि तैमित्तिकानि
पण्यहोमार्थानि, अस्य सर्वान्तेऽग्निविधानस्य सर्वार्थत्वावयवादिति ।

अभिहितेभ्य इत्यादिना 'अमात्यानां शरीररेपणे' इत्यस्मिन्नभ्युने
कश्चिद्विशेषोऽभिधीयते । अभिहितं अभिमुख्येन कृत्वा शोभनतया
जीवन्त एव अमात्यानां सन्ततमरणदर्शनेन स्वयमपि मरणाङ्गीता
इत्यर्थः । तेभ्यस्तदर्थं सन्ततमरणमयानिवृत्त्यर्थं उत्तरा 'इमं जीवेभ्यः'
इत्येतया परिषेचनस्योपसमाप्तिमून अस्मत्तं दर्शयति निदिधायति । एतच्च
तन्त्रशेषान्ते, कृत्वेति कथाप्रत्ययवशात् ।

केचित्—निदिधायति प्रतिष्ठापयति । परिधिवचनाच्च तस्याहमनः
प्रवृत्तयः न कर्तव्यमिति ।

इति दशमोऽभिहितः प्रश्नसमाप्तिसूचनार्थः ॥ १० ॥

इत्युदरार्थेण गृह्यतात्पर्यदर्शनम् ।

कृतं भाष्यानुसारेण यथामति यथाभूतम् ॥

अत्रानुक्तं दुरुक्तं वा मतमस्तिानुसृतस्य वा ।

सन्मार्गप्रवचनानां न क्षन्तुमर्हन्ति पण्डिताः ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यविरचिते गृह्यतात्पर्यदर्शने त्रयोविंशः खण्डः ॥

अष्टमश्च पटलस्तस्मात् ॥

॥ समाप्तेव गृह्यसूत्रव्याख्या ॥

आपस्तम्बगृह्यसूत्राणां अकारादिवर्णक्रमेण सूची ।

सं. सू.	पृ.	सं. सू.	पृ.		
अगदी मयति ।	१८।२	२२०	अधेयमुत्तरेण०	५।२	६०
अगदी मयति ।	१८।४	२२१	अधनमनात्तया०	१४।११	१८१
अगास्तभूता०	२३।१	२८५	अनयतिन०	१४।१४	१९०
अङ्गुष्ठेनोत्तमधमा०	४।१	५१	अनादिताये०	१९।६	२३०
अग्निगोदानो०	११।१३	२०८	अनुक्षेपति०	५।२०	६८
अग्नि परिचिद्यति०	२।३	२४	अनुगता धन्य ।	५।१७	६६
अग्निमिथ्या०	१।१२	११	अन्न प्रोषणम्०	१३।१८	१८१
अग्निदेवता स्वा०	४।१	८३	मध्मनोत्तया०	२१।३	२५१
अग्नि स्थिरकृत्०	७।७	८४	अन्नो वेनाममि०	८।११	१२०
अग्नेहसमाधानादि०	४।१०	१०४	अन्वष्टकाधोमव०	२३।१	२७१
*अग्नेहसमाधानादि० ३		१०४	अनुरक्षे विष्वापि ।	१।७	७
अग्नेहसमाधानादि०	१।११२	२१८	*अन्न प्रणय०	३०	१०५
अत्त पञ्च यवार्ध०	२२।११	२७३	अर्पणप्रियुदय०	१४२०	१४
अत्र सृष्टायेत् ।	२०।८	२४३	अर्पणार्ध द्वे कु०	१४।१४	२३४
अत्रेनमुत्तरा०	११।६	१४२	अर्पणार्ध प्रा०	१६।६	२०६
अत्रैवमुत्तुवति ।	१९।१	२०९	अथा यवार्धनादि०	१६।८	२०७
अथ कर्माधानात्तया०	१।१	१	अथि वा यस्मिन्०	११।१०	२०१
*अथ यथास्त०	१।२	१०८	अथि वा सक्त०	७।६	८४
*अथर्वण०	११	११७	अथ न्युत्तरागमि०	२१।१२	२६५
अथाऽध्वानो०	२।६	२८	अथि एवमग्निम्०	२०।१०	२४४
*अथात्त उपधरणे०	१	१०४	*अभिष्मन्ते०	१२	१०९
अथात्वा अत्रता०	१।३	२०	अधुनाकारम्०	१५।११	२०२
अथात्वा पूषो०	५।११	५८	अर्धप्रावस्य०	१।२	१२४
अथास्ते दक्षिणेन०	८।११	५५	अभिह्वनाति० यम् ।	७।२६	१०२
अथैतदपरम्०	१३।१	१४२	अधमुत्तरागरेदेत् ।	२३।१६	२७६
अथैतदपरम्०	२३।१०	२७२	अष्टानपात०	२१।१३	२६६
अथैतमग्निवेत्०	७।१	८०	अथमथेयु०	२१।३	२८२
अथैतमुत्तरया०	४।१	१४	अद्यावति ।	१०।१	१००
अथैतमुत्तरेण०	४।१५	१७			

	आ	
आचाक्षेपकतिने०	१३।१९	१८१

आ

आचार्यवर्णमिने० १३।१९ १८१

	ख सू.	पृ.		ख सू.	पृ.
आज्याहुतीस्तरा ।	१८१८	२२३	उत्तरार्धहुतारम्भः	७१११	८६
आज्याहुतीस्तरा ।	२३१४	२५३	उत्तरा रथस्थः	५७२१	६९
आज्याहुतीस्तरा ।	२२१०	२८०	उत्तरेणामिन्	१११६	१४
आज्य विलाम्यः	११०२	५२	उत्तरेणामिन्	१०११२	१३५
आपन्माश्रीः	८१६	११६	उत्तरेण यजुषा	८१८	५३
आप पादा इति	१८१४	१०४	उत्तरेण यजुषा	१२१८	१८५
आरोहतीमुत्तरेण	५७३३	६९	उत्तरेण यजुषा	१५१६	१९८
आहुतस्थानोऽयः	२११५	३८	उत्तरेण यजुषा	२०१५	२४१
इ			उत्तरेण यजुषा	१५१९	२३३
इन्धमाधायः	२१५	२६	उत्तरेण यजुषा	२११८	२५८
इन्धमाधिः	२११६	३८	उत्तरेण यजुषा	२२११५	२७८
इन्धमाधायः	३१४	८१	उत्तररथस्थायः	१८११२	२३५
ई			उदकागस्त्यसंनयः	१६११६	२१०
ईशानकदावाहनम्	२०११३	२८५	उदकागस्त्यसंनयः	११०	४
ईशानाय गवाक्षः	११११३	२२६	उदितेषु कर्त्तव्येषु	६११२	७८
उ			उदितेषु कर्त्तव्येषु	१२११३	१७०
उक्तमाज्यभागान्तिम् ।	१११५	१४२	उदितेषु कर्त्तव्येषु	१८१८	१८७
उक्तम परिचर्यो ।	३११८	४७	उद्व्याप्यमिति	२२	१६०
उत्तरपूर्वे रेखे	२११०	७७	उपनयन आख्याः	१०११	१३२
उत्तरावा दक्षिणस्थः	२०११	२३८	उपवासस्थानः	५११९	६७
उत्तरावाऽभिमुखः	१३१५	१७४	उपाहरणे	८११	१०९
उत्तरावाऽभिमुखः	१३११६	१०९	उपगत परितोक्तम्	५१२२	१८
उत्तरावाऽभिमुखः	१३१८	१०६	उपगतोदयसमर्गः	११८	१२६
उत्तरावा मातुलस्थः	१५१५	१०७	ख		
उत्तरावा सगमिन् ।	१११०३	१११	एकैकान् विभुः	११८	८
उत्तरयो पूर्वाः	१४११	१८६	एकद्विषिदानीयम्	८१७	११७
उत्तरावसितार्थः	५०६	६०	एताद् विपरीतम् ।	२११५	२५०
उत्तरावसितार्थः	१८१७	२२३	एताद्वीराश्रमः	३११०	४३
उत्तरावसामिमुखः	१३११३	१७७	एतावसानाः	१६११५	२०१
उत्तरावसामुपतिः	२०११६	२८६	एतेनैव यजेतः	११८	१००
उत्तरावैर्पूर्वाऽर्चः	७११०	८६	एतन्त कर्त्तव्यः	७१७	९०

सं. सू.	पृ.	सं. सू.	पृ.
तस्मिन्निपूनीना०	१७१५	२१६	
तस्या दक्षावाम्०	१७१५	१६७	
तस्या मासिधाम्नेन०	२०११२	२७४	
तस्या सायम्०	२११११	२६५	
तस्या गौक्षी०	५१४	६०	
ता गन्धर्वा०	२०१११	२४४	
तानादितो द्वाभ्याम्०	४७	४९	
ताभ्या रक्षणे०	२२११४	२८०	
ता त कर्तरेण०	१२१५	१६४	
क्षर्यस्वायुचतुर्थये०	५४१६	७१	
गोतीक्षरा जनेष्टु ।	६१३	७३	
द्वया पञ्चा०	६२१४	२६८	
द्वया छम्बुच्छा०	१८१११	२२५	
ते उत्तराणि ०	५४२५	७१	
तेन ऋहम्०	१६११०	२०८	
तेन सविमता०	५४१५	८९	
तेनिरिष सातेन०	१६१०	२०५	
सैर्वापस्तम्ब	८	१५६	
त चतुध्या०	८११०	११९	
विराजमुषयो ०	८१८	११७	
विकृतमेके पुनम्०	१६१११	१७७	
अन्वीन् दर्मान्०	१०११	१३६	
अष्टमेष्टमादि०	११११९	१४९	
* अष्टमेष्टमा०	६	१५०	

व

दक्षिण पितृतरा०	१९११०	२३४
दक्षिणतोऽनर्वा ।	१११०	७
दक्षिणां. विष्टिषु०	१११४	१४
दक्षिणा प्राप्ते ०	१११५	१४
दक्षिणाप्राप्तम्०	१७११	२११
दक्षिणेष्ट फलभजन०	२३११	२८१
दक्षिणोत्तरेणादिते ।	११११४	१४६

सं. सू.	पृ.	सं. सू.	पृ.
दक्षा गुप्ता०	३११२	४४	
दक्षिणपु०	१३११०	१७६	
दक्षिणागुप्तिवतावाम्०	१९१४	१०९	
दक्षिणोत्तरया०	१७१११	२१७	
द्विर्द्विरेति०	२१११	३४	
दक्षिण चतुर्दक्षिणम्०	१७१५	२००	

घ, ङ

घाना कुमारान्०	१९११	२२७
गङ्गावनामा०	३११३	४५
गङ्गावनामा च०	१९१२	१९४
ग च दहसीमामि०	६१९	७७
ग च नाभ्यास्तर्ती०	६१२	७३
गवान् स्पाक्षीतामन्०	१९१७	२३१
गामावीमामि०	३११६	४६
नाशुपरा०	६११	७३
मित्रो धार्य ।	५११५	८५
मित्रितावेशादि०	११११	११
नवमेष्टद्विष्टादितो०	१९१०	१६२
नवमेष्टपस्त०	१८११०	१८८

च

चक्षुःश्रुत्यैर्वत् ०	११११०	१४४
चक्षुःश्रुत्या०	७१२	८१
चरि त्वेति चरिमुत्प०	१११२१	१५०
चरिषेचनान्त कृत्वा०	५११३	६४
चरिषेचनान्त कृत्वा०	१११०	१४३
* चरिषेचनान्त कृत्वा०	४	१५५
चरिषेचनान्त कृत्वा०	१२११०	१६८
चरिषेचनान्त कृत्वा०	१८१३	१८५
चरिषेचनान्त कृत्वा०	१७१३	२१८
चरिषेचनान्त कृत्वा०	१८११०	२२४
चरिषेचनान्त कृत्वा०	२३११०	२८७
चरिषेचनो सत्कर०	१११९	१६

	ख मू	रु		ख मू	रु
पाङ्कजके धामा ०	१४१२	१५७	प्रार्थनाकीर्तिना ०	११८	७
पार्थक्यद्वयभाषातो ०	१८१८	२२२	प्रार्थनासुधी ०	९	१५६
पार्थक्यद्वयभाषातो ०	२२१९	२	प्रति विमल ०	४१	५२
पार्थक्यतोऽम्बुनि ०	२४२	४५		क	
पावाश पार्थक्यम् ०	१५१७	२१४	कल्याणम् ०	२१२	४०
पावाशो दम्भ ०	११११५	१०६		ख	
विद्यकमुत्तरा ०	१२६	२००	कल्याणद्वयभाषातो ०	२१२	४०
पुन परिकल्पम् ०	५१८	५३	कल्याणद्वयभाषातो ०	१२०	४०
पुन परिकल्पम् ०	५१११	६३	कल्याणमागधिति ०	११११	१४१
कुमाश अन्वति ।	१८११२	१८१	कल्याण प्रकाशने ०	१०	१५०
पुस्तकप्रत्ययभाषा ०	१११८	१४३	कल्याण दक्षिण ०	११२१	१८
पुस्तकपुस्तका ०	११५	१	कल्याण नीचविना ०	१०१०	१३४
पुस्तक अन्वति ०	१८१२	१८०	कल्याण भाषाविना ०	१८१०	१८४
पूर्वपात्रम् ०	५११८	४३	कल्याण भाषाविना ०	१११४	४०६
पूर्वपात्रविधानम् ०	२१८	२१	कल्याण भाषाविना ०	१११४	१८६
पूर्वपात्रविधानम् ।	२०१६	२०१		म	
पूर्वपात्रविधानम् ०	३११०	४०	मन्त्रतोऽम्बुनि ०	२११२	२५६
पूर्वपात्र विधानम् ०	२१४	२५		म	
पार्थक्यभाषाम् ०	५१२८	१०८	मन्त्रविधानी पृथगे ।	११	४०
प्रकाशविधानम् ०	१३१५	१४५	मन्त्र विधानम् ०	१५१४	१५०
प्रतिपक्षेय भाषा ०	१३११४	१०५	मन्त्रविधानम् ०	१००	१६३
प्रकाशविधान विधानम् ०	१११८	१४३	मन्त्रविधानविधानम् ०	५१२	४०
प्रकाशेय भाषाविधानम् ०	२५	१६०	मन्त्रे विधानम् ०	२०१०	२०४
प्रकाशविधानम् ०	२३	१००	मन्त्रे विधानम् ०	४१०	४६
प्रकाशविधानम् ०	५	१५५	मन्त्रे विधानी पात्रम् ०	१०१०	२०४
प्रकाशविधानी भा ।	२०१५	२०४	मन्त्रे विधानविधानम् ०	२०१५	२०४
प्रकाशविधानम् ।	११४	६	मन्त्रे विधानम् ०	२०१५	२०४
प्रकाशविधानम् ०	१५११२	२०३	मन्त्रे विधानम् ०	१०१११	१०३
प्रकाशविधानम् ।	११५	७		ख	
प्रकाशविधानम् ०	१११२	११	मन्त्रे विधानम् ०	२०१०	२०४
प्रकाशविधानम् ०	५११	५५	मन्त्रे विधानम् ०	११	१०५
प्रकाशविधानम् ०	१३	१५८	मन्त्रे विधानम् ०	१३	१५५

	अ सू	बु		अ सू	बु
सकृदुपस्तरपात्रद्वये •	७१८	८५	सप्ता सखी •	३१११	४३
सकृदेव सनुया •	१११७	१५	सुहृद् समवेताग •	८१३	४८
सखेति सप्तमे वदे •	८११८	२५	सुखे व-मैना •	५२४	७०
सदसप्ततिद्वितीय •	८१३	१००	सोडभाडवाहृद •	८११३	५८
सवाडरम्यत् •	१११३२	१०१	सोरी पूर्वद्विती •	८१२५	२५
सविमिश्रया •	२२१५३	२००	सवत्सर गोदानम् •	१२१५८	२०२
समोप्येतम् •	५११८	६५	सवादमेत्यन •	२२१५८	२८०
सवयुक्तयो •	२११३	२६	सतायातराम्याम् •	१०१११	२३४
सर्वित परिवा •	२३	१६०	सवायुनेतेन •	८१३	११४
सर्वैव स्वयम् •	८१५	११६	सवायुताकवत् •	७१२०	२४
सर्वसुतरैरमि •	२११६	२२५	सखालताकम् •	२०११७	२४६
सर्वाणि पुष्पोक्तानि •	२११८	३७	सनातनमेव •	८११	१३७
सुर्वाथ रेह •	३११८	८५	सनातनोष्ठादित •	१३१७	१६५
सम्मिश्रसुतरे •	१७१६	२१२	सप्त न भ इन्द्रेण •	११०१७	१४८
साम प्रसारत तन्मम् •	७११९	९८	सप्त रश्मि •	७१३	५०
सिद्धसुतर परिषेचनम् •	७११४	८८	सिद्धकृत् •	२२१८	२७०
सिद्ध क्रय •	२२१२	२६३			
सिद्धये वधुमुप्रच •	२३१८	२८२	सु		
सिद्धये वधुव •	२३१०	२८३	सुस्तिनसुतरया •	२२११३	२७५
सोमन्तवदम् •	१६१०	२०६	सुमन्तप्रत्यवरोहणम् ।	१२१८	२३३
सोमन्तोन्नयनम् •	१७११	१८८	सुमन्तोन्नयना •	८१०	२६
			सुमन्तोन्नयना •	५११०	२८

सव्याख्यापस्तम्भगृह्यसूत्राणां शुद्धिपत्रम् ।

पुष्पम्	पङ्क्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
४	२४	धर्म	धर्म
५	१०	उदग्गमन	उदग्गमन
७	८	मिद नियमनम्	दिग्गमनम्
७	५	तत्र	नन्वत्र
७	१२	किमिदंवाणि	किञ्च देवाणि
७	१३	अतो	अत्र
७	२१	कान्तादीनि	नातोऽप्यनि
८	१	अथ	अथ
८	३	पूर्वस्माद्	पूर्वपक्षमात्रस्य । तदा 'न न नष्ट आह कुर्वीत' इति रात्रिपक्षेचो- र्ध्ववाद । तेन सर्वोऽपरपक्ष आह- वात् । पुष्पाह्निषमन्व तत्राह- रणीय । इत्यन्वयं चिन्वाणि कर्मानि कर्तव्यानि । अत्राह १५ परितर- वादि । उपक्रमस्तु पुरस्तादुदग्ग-
८	१२	इत्यस्त्विति	इत्यस्त्विति
११	१६	निमित्तानि	निमित्तानि
१२	२	किं पुनरत्राह	न पुनरत्राह ?
१२	३	अथ तैत्तिरे	अन्वयं तैत्तिरे
१२	५	त अपरिपुङ्गीषा	त वा परिपुङ्गीषा
१२	५	देव । अमिन्निषेति । देव । केचिदत्राह १५ कमाह मिच्छन्ति । तदा आत्ममन्त्रेणावा- माहु । अमिन्निषेति ।	
१४	१६		तत्रेत्याह पूर्व किमुदेवादिषु कर्मसु दक्षिणार्धे परितरणम् । अथवा दक्षिणार्धे प्रमार्गयेतिर्वाहुदश्या ।
१६	२३	परिमाणस्य च	परिमाणस्यैव
१६	२३	निबन्धोऽयं स्वातेन	निबन्धेन कथा स्वात् । तेन

पृष्ठम्	पङ्क्ति	अध्यायम्	श्लोकम्
१८	१	अनीतायाः पवित्र	अनीताये पात्रे पवित्र
२०	३	५-१८	५-१८
२४	८	नरमादेव	नरमादेव
२४	९	निषविषये	निषे निषये
२५	१०	२-१७	२-१७
२७	१२	दायाधारम्	दायेधारम्
२८	१३	समिधैः निवृत्ति	समिधोनिवृत्ति
२९	१४	सुखम्	सुखं सुखम्
३०	१५	समुच्चयि	समुच्चय
३१	१६	५-१८	५-१८
३२	१७	५-१९	५-१९
३३	१८	द्वितीयः वि०	द्वितीयः वि०
३४	१९	सुखा	सुखा
३५	२०	देन अत्र	देन च अत्र
३६	२१	वह्निर्देव	वह्निर्देव
३७	२२	५-१९	५-१९
३८	२३	नरमेव दः	नरमेव दः
३९	२४	वराधामन	वराधामन
४०	२५	माद्यविपु	माद्यविपु
४१	२६	अकारोभात्मना एव	अकारोभात्मना देवताकारोभात् एव
४२	२७	अमृतमदमृत	अमृतमदमृत
४३	२८	सद्विज्ञेय	सद्विज्ञेय
४४	२९	अभिमुख्येन	अभिमुख्येन
४५	३०	वराधामेदयेषु	वराधामेदयेषु
४६	३१	अवधायम्	अवधायम्
४७	३२	निवृत्तिः । एव	निवृत्तिः अवधायिकात् एव । ५-२०
४८	३३	पुत्रात्मना	पुत्रात्मना
४९	३४	एतेषा अन्तःकर्म	एतेषा च अन्तःकर्म
५०	३५	आर्तता	आर्तता
५१	३६	सुखम्	सुखम्
५२	३७	विद्वद्भिः	विद्वद्भिः
५३	३८	वराधाम	वराधाम

संस्कृतम्	पङ्क्तिः	महासंस्कृतम्	शुद्धम्
८९	१	निर्वाण	निर्वाण
९०	१४	वासवमेव	वासव दर्शपूर्वमात्मानुकारित्वात् तयो वैर्षमास्यामेव
११३	१७	मिथिल	मित्थेव
११३	२०	अभिहित	अभिहित्वा
११४	१५	मन्त्रलिङ्ग	मन्त्रलिङ्ग
१२०	७	प्राची	प्राची
१२१	१०	स्वादयेना	स्वादयेना
१२२	१५	अपेक्ष्यत पूर्व एतच्च ज्ञत तिलो राज्ञी	अपेक्ष्य इति पङ्क्तिर्दृष्टव्या ।
१२५	१५	कामने	कामने
१४८	१	मित्ते	मित्तिनेन
१४८	८	पञ्चमैश्वर्यस्य पर 'लामन्तःपूर्वम्' निमित्तम्	पञ्चमैश्वर्यस्य 'लामन्तःपूर्वम्' निमित्तम्
१४९	१	लाके	लोके
१५१	५	पञ्चत	पञ्चत
१५५	३	पञ्चात	पञ्चति
१५५	१५	राजम्भा	राजम्भा ।
१७८	२६	धिरा	धीरा
१७९	६	धिरा	धीरा
१७९	३	धिरा	धीरा

